МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

КРИВОШЕЯ ІРИНА ІВАНІВНА

УДК94(477)´´161/179´´(043.3)

НЕУРЯДОВА СТАРШИНА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНА XVII – 80-ТІ РОКИ XVIII СТ.)

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Борисенко Володимир Йосипович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ..... 12

1.1. Історіографія 12
1.2. Джерельна база 45
1.3. Методологія 62

РОЗДІЛ 2
ЗНАЧНЕ ТОВАРИСТВО ДО ВИНИКНЕННЯ СТАБІЛЬНИХ ЧИНІВ НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ (СЕРЕДИНА XVII – ПЕРША ЧВЕРТЬ XVIII СТ.) 75

2.1. Становлення соціального інституту заслуженого «товариства» до початку Національної революції в Україні 75
2.2. Зародження та трансформація значного товариства до появи сталих чинів неурядової старшини 90
2.3. Значне товариство сотні 177
2.4. Функції значного товариства 194

РОЗДІЛ 3
БУНЧУКОВЕ ТОВАРИСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. 213

3.1. Становлення, статус та динаміка персонального складу бунчукового товариства 213
3.2. Економічне підґрунтя впливовості бунчукового товариства 275
3.3. Функції бунчукового товариства 283

РОЗДІЛ 4

ПОЯВА ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЗНАЧКОВОГО ТОВАРИСТВА У XVIII СТ. 301

4.1. Становлення, статус, динаміка чисельності та економічного становища значкового товариства 301

4.2. Функції значкового товариства 343

РОЗДІЛ 5

ВІЙСЬКОВЕ ТОВАРИСТВО ЯК НОВИЙ ЧИН НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ XVIII СТ. 363

5.1. Причини появи, статус та динаміка персонального складу військового товариства 363

5.2. Економічне становище та службові функції військового товариства 382

ВИСНОВКИ 400

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 422

ДОДАТКИ 591-869

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией

абш. – абшитований

б. т. – бунчуковий товариш

в. к. – військовий канцелярист

в. т. (т. в.) – військовий товариш (товариш військовий)

В. З. – Військо Запорозьке

ГВА – Генеральна військова артилерія

ГВК – Генеральна військова канцелярія

ГВС – Генеральний військовий суд

ген. – генеральний

гор. – городовий

з. т. – значковий товариш

з. т. в. (з. в. т.) – значний товариш військовий (значний військовий товариш)

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

І МК – Перша Малоросійська колегія

ІІ МК – Друга Малоросійська колегія

канц. – канцелярія

нак. – наказний

ПГУ – Правління гетьманського уряду.

п. к. – полковий канцелярист

полк. – полковий

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи.

РГАДА – Российский государственный архив древних актов в г. Москва

СПб. – Санкт Петербург

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Київ

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

AR – Archiwum Radziwiłłów

ВСТУП

Актуальність дослідження. Історія Української козацької держави середини XVII – XVIII ст. є однією з найяскравіших сторінок вітчизняної минувшини, тому логічною виглядає зацікавленість багатьох поколінь істориків долею козацької старшини, що була рушієм подій і процесів тієї доби. Проблеми історії елітарних верств завжди вважалися важливими напрямами дослідження різних періодів української історії. У становому суспільстві еліта – це представники соціальних груп, що завдяки походженню, здібностям, багатству, освіті, через традицію та суспільні інститути мали визначальний політичний, економічний та культурний вплив у державі. Елітарні верстви населення, будучи прогресивно налаштованими на етапі свого становлення й зростання, фактично забезпечували розбудову й всебічний розвиток суспільства.

Козацька старшина середини XVII ст. як еліта тогочасного суспільства сформувалася зі шляхти, козацтва й верхівки міщанства. Важливою її складовою була неурядова старшина, яка, не входячи в урядові структури, виконувала управлінські функції. В українській історіографії є багато досліджень із ключових проблем історії урядової козацької старшини. На часі завдання ґрунтовного опрацювання сутності та історії неурядової старшини. Незважаючи на існування монографії Л. Окіншевича, присвяченої значному військовому товариству, тема залишається комплексно недослідженою. У праці вчений зауважив, що його робота базується на матеріалі, зібраному в ході підготовки іншого, основного дослідження. Л. Окіншевич вивчав історію значного товариства військового на окремих прикладах, що навіть при великій їх кількості не може замінити системного підходу, базованого на встановленні та аналізі персонального складу цього суспільного феномену. Саме через відсутність укладених списків неурядової козацької старшини Л. Окіншевичу та іншим історикам, які розглядали окремі проблеми історії значного товариства, не завжди вдавалося з’ясувати важливі процеси його становлення та еволюцію до основних чинів неурядової старшини.

Історія неурядової старшини потребує сучасних методологічних підходів до опрацювання ключових питань, насамперед шляхом попередньої персоніфікації. Навіть побіжний погляд на сьогочасний стан розроблення теми доводить, що існує нагальна потреба розглянути проблеми еволюції неурядової старшини протягом усього досліджуваного періоду, уточнити хронологічні межі існування та переходу від однієї спільноти до іншої, пояснити складну ієрархію та причини зміни статусу окремих груп товариства XVII ст., з'ясувати причини пізньої появи чину «військовий товариш» (лише в 40-х роках XVIII ст.), визначити економічні можливості цієї невід'ємної складової козацької старшини. До історії неурядової старшини, що тривалий час викликала лише поодинокі зацікавлення дослідників, сьогодні звертаються все більше істориків. Окремими її аспектами цікавляться представники юридичної науки. Та все ж у проблематиці історії неурядової старшини нині констатуємо наявність багатьох питань, що потребують відповідей. Велика кількість рукописних й опублікованих джерел в Україні, Росії та Польщі разом із досягненнями історіографії складають наукову основу комплексного дослідження історії неурядової старшини Української козацької держави.

Основною складністю при опрацюванні теми стала одночасна робота зі встановлення персонального складу неурядової старшини і його аналізу, що привело до оптимізації завдань, поставлених у дослідженні. При цьому за межами вивчення залишені проблеми світоглядно-ментального та побутового характеру, що в майбутньому мали б завершити образ неурядової старшини.

Тематика дисертації перегукується з однією з найважливіших проблем сучасної України – формуванням національної еліти. Приклад неурядової старшини Української козацької держави ранньомодерного часу свідчить, що в ході розбудови молодої державності постала національна еліта, здатна не лише концентрувати у своїх руках значні матеріальні ресурси, а й виконувати важливі управлінські функції. Разом з тим, на прикладі минулого можемо спостерігати й вади сучасного українського суспільства. Насамперед, виділення в соціальній структурі суспільства незначної за чисельністю спільноти за рахунок надання їй особливих прав і привілеїв. Цим, поряд з іншими елементами, що їх включає тема дисертації,

визначається особлива її актуальність в умовах становлення молодого суспільства незалежної України, орієнтованого на європейські владні та духовні чинники.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії України «Актуальні проблеми вітчизняної історії». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №7 від 28 лютого 2011 р.).

Мета й завдання дослідження. Мета дослідження полягає в комплексному розкритті проблеми зародження та еволюції окремої групи правлячої верхівки Української козацької держави неурядової старшини з її осібним місцем в Україні, особливими правами, соціальним і майновим статусом, встановленні персонального складу всіх видів неурядового товариства та основних їх функцій середини XVII – XVIII ст.

Для досягнення окресленої мети передбачається вирішення конкретних науково-пошукових **завдань:**

– з’ясувати основні напрямки й ступінь наукової розробки, забезпечення джерельною базою та методику й методологію досліджуваної теми;

– простежити становлення соціального інституту «товариства» до 1648 р. в умовах впливу на нього панівних традицій;

– виявити особливості зародження й трансформації значного товариства до появи чинів неурядової старшини;

– проаналізувати становище значного товариства сотні;

– визначити функції неурядового значного товариства;

– розглянути становлення, статус та динаміку чисельності й персонального складу бунчукового товариства;

– охарактеризувати економічне підґрунтя впливовості бунчукового товариства;

– встановити функції бунчукового товариства;

– розкрити становлення соціального, економічного статусу та динаміку чисельності значкового товариства;

– розглянути функції значкового товариства;

– з'ясувати причини, час появи та персональний склад носіїв нового чину «військовий товариш», його економічні можливості та основні функції.

Об'єктом дослідження стали поява та еволюція багатогранного соціального інституту козацької старшини, яка відігравала важливу роль в українському суспільстві середини XVII – 80-х років XVIII ст.

Предметом є зародження та трансформація неурядової старшини Української козацької держави, її статус, чисельність та функції протягом усього часу існування.

Х**ронологічні межі** дослідження визначаються часом існування Української козацької держави протягом середини XVII – 80-х років XVIII ст. *Нижню межу* обрано з метою з'ясування глибинності досліджуваних процесів. Для цього частково залучалися матеріали першої половини XVII ст., коли активізувалося творення козацької еліти та з'явився прототип майбутньої неурядової старшини. *Верхня межа* дослідження визначається часом ліквідації полково-сотенного устрою, заміною його намісницьким управлінням та остаточною ліквідацією інших козацьких інституцій.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Української козацької держави протягом усього часу її існування. У дисертації звернено увагу на відповідні процеси на Слобожанщині та Запорозькій Січі без поглибленого їх висвітлення, оскільки вони не входили до теми наукової праці.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму з його основними архетипами (ідеї ґенези та еволюції) та об'єктивності. Згідно з метою й завданнями дисертаційного дослідження використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи. Основними методами стали загальнонаукові методи аналізу й синтезу історичних явищ, історико-критичний та структуралістський. Залучено також порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи класифікації та періодизації, квантитативні методики, соціологічний та економічний інструментарій, що дозволили оптимально вирішити завдання дослідження. При опрацюванні джерел застосовувався історико-критичний метод, акцентовано увагу

на встановленні характеру документа (оригінал чи копія). При вивченні становлення інституту «товариства» використано ретроспективний, біографічний та порівняльний методи. При з'ясуванні процесів зародження й трансформації значного товариства, включно з товариством сотні, основними методами стали структуралістський, історико-критичний, порівняльний, метод класифікації й періодизації. Для визначення функцій значного товариства застосовувалися методи аналізу, класифікації та порівняльний. При розгляді становлення, статусу, динаміки персонального складу та економічного становища всіх чинів неурядової старшини використано методи аналізу й синтезу історичних явищ, ретроспективний, біографічний, порівняльний. Особливу роль у дослідженні динаміки чисельності та майнового статусу товариства відіграли квантитативні методики.

Наукова новизна та теоретичне значення зумовлені введенням до наукового обігу значної кількості нових джерел для дослідження наукової проблеми, яка не отримувала всебічного висвітлення.

Уперше в історичній науці:

– здійснено сучасне комплексне дослідження історії неурядової старшини Української козацької держави на основі встановленого персонального складу;

– запропоновано ідею, що «значне/товариство військове» – це загальне традиційне військове звання, яке надавалося урядникам і неурядовій козацькій старшині в XVII ст.;

– подано визначення терміна *неурядова старшина* та чіткі дефініції всіх її спільнот. З'ясовано, що неурядова старшина складалася з чотирьох спільнот (значне/товариство військове; бунчукове товариство, значкове товариство, військове товариство), що виникли на різних історичних етапах, еволюціонували, утворюючи складну ієрархію, мали власну суспільну нішу, об'єднуючись неурядовим статусом;

– встановлено, що часом переходу від традиційних військових звань «значного/товариша військового» до сталих чинів бунчукового та значкового товариша, був період гетьманування І. Скоропадського. Перехід відбувався через удосконалення механізму судово-адміністративного підпорядкування;

– визначено динаміку службового навантаження всіх чинів протягом їх існування;

– досліджено причини й час появи нового чину неурядової старшини – «військовий товариш». Його надавала Генеральна військова канцелярія з 1740 р. і саме в цей час завершилася еволюція неурядової старшини й усталилася триступенева ієрархія.

Подальший розвиток отримало:

– дослідження економічного становища кожного чину XVIII ст.;

– удосконалено підхід до вивчення службового навантаження неурядової старшини через виділення шістьох основних функцій та в межах кожної – конкретних доручень.

Уточнено й доповнено:

– складну ієрархію значного / товариства військового, у якій із 1648 р. відбувалися трансформації, що призвели до появи на нижчому сотенному рівні значних товаришів сотні, на полковому рівні – товаришів військових, значних товаришів військових та товаришів полку, які до 90-х років XVII ст. мали майже однаковий статус, а терміни були тотожними. У 90-х роках із полкового рівня виділилася частина значних товаришів військових (серед них «старші і молодші», «першої» і «другої» статті), які отримали протекцію гетьмана, перебували в його близькому оточенні й претендували на вищий соціальний статус. Саме для них трохи згодом було запроваджено чин бунчукового товариша;

– доповнено відомості про персональний склад неурядової старшини.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення й висновки можуть використовуватися для подальшого наукового вивчення даної проблематики й загальної історії України, при підготовці загальних та спеціальних курсів історії, написанні наукових праць, підручників для вищої школи, середніх навчальних закладів, науково-популярних видань, при розробці лекцій нормативних і спеціальних курсів лекцій з історії України, генеалогії та краєзнавства. Інформація, подана в дисертації, може бути використана для виховання патріотичних почуттів та зміцнення національної свідомості.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Результати досліджень, викладені в дисертації, було оприлюднено на 12 міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях і читаннях: XIV наукова геральдична конференція у Львові (2006); Козацька скарбниця. Гетьманські читання (Київ, 2005, 2011); міжнародна наукова конференція «Польща-Європа-Україна: минуле, сучасність, майбутнє» (Умань, 2008); VIII Костомарівські читання «Іван Мазепа і Батурин в історії України» (Чернігів-Батурин, 2009); міжнародна наукова конференція «Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусії і Польщі» (Черкаси, 2010); всеукраїнські X Костомарівські читання. До 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві (Чернігів-Ніжин, 2011); всеукраїнська науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2012); всеукраїнська наукова конференція «Запорозька Січ та українське козацтво» (Запоріжжя, 2012); всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Україна і європейський світ: історія і сучасність» (до 330-річчя Віденської битви) (Умань, 2013); VII Międzynarodowa Sesja Naukowa Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego (Wolin, 2013); П'яті Новицькі читання (Запоріжжя, 2013); всеукраїнська наукова конференція «Переяславська рада 1654 року і доля українського народу» (Переяслав-Хмельницький, 2014).

Публікації. Фактичний матеріал, теоретичні узагальнення, висновки дисертаційного дослідження відображені в 34 публікаціях, серед яких індивідуальна монографія та 22 статті у фахових періодичних виданнях (у т. ч. в 4 закордонних).

Структура дисертації складається зі вступу, п'яти розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків (окремий том). Повний обсяг дисертації 869 сторінок, обсяг основного тексту, без таблиць, що зайняли більше сторінки, склав 400 сторінок. Список використаних джерел та літератури налічує 2031 позицію (1410 позицій рукописних джерел, 199 – виданих джерел, 422 – літератури).

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Тема історії неурядової старшини козацької держави виявилася широким і лише частково обробленим полем, що ще зможе запропонувати чимало проблем для вирішення майбутнім історикам. Зважаючи на великі хронологічні й фактологічні обсяги заявленої теми, хотілося б віддати належне всім, хто своєю працею створив цеглинки-матеріал для нашої конструкції. Насамперед, варто зауважити цінність загальних праць та досліджень окремих ключових проблем з історії XVII–XVIII ст. таких істориків, як Д. Багалій [1617–1618], Д. Бантиш-Каменський [1621; 1622], В. Борисенко [1625–1632], В. Брехуненко [1631–1632], В. Голобуцький [1648], М. Грушевський [1661–1665], О. Гуржій [1667–1670], І. Джиджора [1675], Д. Дорошенко [1677], В. Дядиченко [1678], О. Єфименко [1679; 1680], М. Костомаров [1707–1710], М. Крикун [1767], І. Крип'якевич [1768; 1769], Б. Крупницький [1770–1772], О. Лазаревський [1776–1814], С. Леп'явко [1816–1819], В. Липинський [1820; 1821], Д. Міллер [1837; 1838], Ю. Мицик [1843–1847], В. Модзалевський [1848–1863], О. Моця [1865–1867], В. Мякотин [1868], О. Оглоблин [1872–1874], А. Пашук [1892], М. Петровський [1893], О. Путро [1896–1898], В. Сергійчук [1913; 1914], В. Смолій [1921], О. Сокирко [1922–1926], В. Степанков [1921], К. Стецюк [1928], А. Стороженко [1929–1931], О. Струкевич [1932; 1933], Т. Таїрова-Яковлєва [1935–1937; 1966; 1967], Т. Чухліб [1943–1946], В. Щербак [1956–1960], Н. Яковенко [1963; 1965], в яких розглядалися різноманітні проблеми становлення козацької держави, зокрема, соціальні процеси й структура тогочасного суспільства. У соціальній структурі істориками завважувалися, в оглядовий спосіб, досліджувані групи (значне військове товариство, бунчукове товариство, значкове товариство). Загальні праці слугували автору для формування уявлення про процеси в державі й постачали фактологічний матеріал про персоналії неурядової старшини та їх діяльність. Неможливо в історіографічному огляді

перелічити всі публікації, що певною мірою забезпечили виконання одного із завдань даного дослідження – розширення відомого персонального складу неурядової старшини. Такі праці винесені в список літератури, й на них зроблено відповідні посилання в тексті та додатках.

Важливими для дослідження стали спеціалізовані праці, що стосуються джерел загалом та їх окремих видів, написані Г. Карповим [1690], П. Клименком [1693], М. Ковальським [1694], О. Левицьким [1815], Ю. Мициком [1841; 1842], О. Родаковою [1904], Н. Ченцовою [1942], Г. Швидько [1953-1955]. Ці розвідки не лише допомагали формулювати пошукові орієнтири й спрямовували архівні розшуки, а й слугували джерелом фактологічного матеріалу.

Детально зупинимося на історичних працях, у яких безпосередньо досліджувалася історія неурядової старшини чи деякі окремі, пов'язані з темою аспекти. Вершиною історіографії заявленої теми є до цього часу єдине спеціальне монографічне дослідження Л. Окіншевича, що було написано на початку 30-х років і видрукувано в 1948 р. [1877]. Автор у передмові зауважив, що матеріали для роботи збирав під час дослідження іншої теми, й більшість із них стосувалася XVIII ст. [1877, с. 3]. Саме в працях про центральні установи України-Гетьманщини історик розпочав розгляд історії значного товариства та його участі в раді старшин [1878; 1879]. Власне зосередження на періоді XVIII ст. Л. Окіншевич обґрунтував тим, що інститути тоді вже точніше й певніше визначені в формі. Справжнім досягненням історика стало вірне бачення багатьох аспектів зародження, становлення та еволюції старшини не на урядах. Разом із тим використання для аргументації розрізнених прикладів, що представляли хронологічно віддалені періоди, інколи приводило дослідника до невпевнених висновків і частих самозаперечень.

У першому розділі своєї праці про значне військове товариство Гетьманщини Л. Окіншевич вказав, що назва «військове товариство», яка до 1648 р. позначала згідно існуючої тоді номенклатури всіх належних до козацького війська, «…слід думати, запозичена безпосередньо з Польщі, де рядові, некомандні кола військових загонів об'єднувались назвою «товаришів» корогви, роти, сотні» [1877, с. 7]. Не зовсім виправдано називати товаришів хоругви рядовими. Дослідник вірно відмітив

зародки формального поділу козацтва на верхні й нижчі шари. Після 1648 р. Л. Окіншевич бачив значними товаришами, насамперед, представників шляхти, які зі свого ґрунту служили Війську Запорозькому. Але зауважував, що ще численнішими стали кола значних товаришів нешляхетного походження [1877, с. 11]. Історик правильно визначав козацьку старшину як зверхній прошарок суспільства, що поступово оформився у зверхній стан. Вірно відмічав дві основні характеристики значного товариства на початковому етапі його існування: дистанціювання від рядового козацтва і те, що це старшина поза урядами. Вчений часто підмічав, що той чи інший «значний військовий» – це колишній чи майбутній полковник або інший урядник. На його думку, назва «знатне військове товариство» усталилася не відразу, і якийсь час відбувалося виділення знатних військових із загалу товаришів. Він аналізував різні терміни, що співіснували тривалий час: «заслужений», «знатний», «значний», «старовинний», і на прикладах вказав на появу знатного військового товариства у 70–90-х роках XVII ст. [1877, с. 22]. Вважав, що регіоном первісного формування знатного військового товариства був Стародубський полк, а точніше, північні полки, а на півдні цей процес почався значно пізніше [1877, с. 30-37]. Цю суперечливу тезу історика розглянемо далі на прикладі південних полків, що доведе неправомірність його висновку.

Л. Окіншевич досліджував зародження бунчукового й значкового товариства, наголошуючи, що процес виділення товаришів полку почався одночасно з виділенням бунчукового з 70-х років XVII ст. [1877, с. 28–29]. Зауважував тривале співіснування знатного військового товариства поруч із бунчуковим і виділяв 1723 р. як початок процесу офіційного оформлення трьох чинів неурядової старшини, який розтягнувся і на 30-ті роки [1877, с. 43–50]. Всі згадані тези історика стали поштовхом до детального дослідження цих питань і привели автора монографії до інших висновків. Однозначної відповіді на питання про час утворення інституту бунчукових товаришів у праці Л. Окіншевича не знаходимо. Історик розглядав проблему гетьманської протекції, вірно зауважуючи оборону гетьманом, окрім товариства, інших категорій населення (вдів, дітей, майстрів) [1877, с. 22–23, 27–28, 157]. Аналізуючи перші відомі оборонні універсали товариства, вчений

відмічав їх імовірну сфальсифікованість та певне перенесення більш пізніх явищ на тло XVII ст. Утім, тут же відкидав власні висновки та приписував реалії XVIII ст. попередньому, XVII ст. Аналізуючи ранні гетьманські універсали І. Самойловича (1674, 1685) та І. Мазепи про взяття під гетьманську оборону та вилучення з-під юрисдикції всіх судів, окрім генерального військового, історик мав сумнів, чи було це насправді новим явищем і чи можна назвати цих товаришів бунчуковими. Характеризуючи погляди М. Василенка на бунчукове товариство, на основі полеміки останнього зі Слабченком [1635; 1636; 1919], Л. Окіншевич взагалі ототожнив значне товариство періоду до гетьманування І. Самойловича з бунчуковим товариством [1877, с. 184]. Незважаючи на сумніви, вчений використовував поняття «бунчуковий товариш» щодо значного товариства військового XVII ст., хоча сам зауважив, що термін «бунчукове товариство» усталюється хіба що в 20-х роках XVIII ст. [1877, с. 25]. Із часу публікації його праці про значне військове товариство Гетьманщини в історичній літературі утвердилася думка про те, що бунчукове товариство виникло в часи гетьманування І. Самойловича [1593, с. 585; 1644, с. 349; 1658, с. 57; 1704, с. 133; 1911, с. 28].

Появу чину військових товаришів Л. Окіншевич відносив до 20-х років XVIII ст., ототожнюючи при цьому товаришів 20-х та військових товаришів середини століття [1877, с. 41–46]. Він вірно спостеріг тривалий процес еволюції значного товариства, при якому в 20-х роках існували значні військові товариші, які не ввійшли в це десятиліття ні до складу бунчукових, ні до значкових товаришів. Всі приклади, наведені істориком, чітко фіксують термін «значний чи знатний товариш військовий», але в них немає ніяких згадок про суто військових товаришів. Тобто, теза про утворення чину в 20-х ним самим фактами не підтверджується. Більше того, дослідник сам побіжно згадує про призначення військових товаришів із 40-х XVIII ст. і пише, що вони були при Генеральній Військовій канцелярії та від неї добували універсали [1877, с. 109]. Але ця ідея не знайшла продовження в дослідженні, й Л. Окіншевич все ж визначив появу окремого чину військового товариша 20-ми роками XVIII ст. Ця хибна теза також перекочувала на сторінки праць його наступників.

Спробу дослідити час та етапи становлення значкового товариства було здійснено лише Л. Окіншевичем [1877]. Інші історики, які досліджували соціальну історію Гетьманщини чи певні аспекти функціонування значкового товариства протягом XVIII ст. самостійних розвідок стосовно появи цього чину не здійснювали, лише постулювали появу розряду значкового товариства в XVII ст., посилаючись на вченого. Проблемою дослідника стало змішання різночасових фактів у розвідці про становлення розряду значкових. Він бачив у значних товаришах полку 70-х років XVII ст. значкових товаришів, тому час їх появи визначав саме цим періодом [1877, с. 28]. У працях його наступників з'явилася ще одна методологічна вада – некритичне використання джерел XVIII ст. та довільна підміна терміну «значний» терміном «значковий», що привело до невірних висновків про час появи цього чину неурядової старшини. Початок такої підміни було покладено канцеляристами, які копіювали для генерального слідства про маєтності 1729–1730 р. надані власниками документи. Побутування в той час у службовій номенклатурі чину значкового товариша приводило до підміни при копіюванні терміну «значний» на «значковий». Це засвідчують матеріали самого слідства, де в одній частині слідства в копії документа фігурує термін значний товариш, а в іншій частині, в екстракті, він перетворюється на «значковий» [1453, с. 380-392, 428, 436]. Л. Окіншевич свої висновки також частково базував на матеріалах генерального слідства. У кінці XVIII ст., прагнучи закріпити за собою права російського дворянства, козацька старшина збирала й подавала до відповідних установ численні документи попереднього століття. З них знімалися копії, часто також без розуміння різниці в термінах. На той момент чин значкового товариша давав право на російське дворянство, і тому власники документів самі були не проти такої підміни, замість того, щоб доводити російським чиновникам сутність звання «значний військовий товариш» та вищості його статусу. Так сформувалися архівні дворянські фонди, якими послуговувалися у своїх дослідженнях О. Лазаревський, В. Модзалевський та інші історики. Маючи інші завдання і використовуючи наявні копії, вони несвідомо підмінювали різночасові поняття, важливі для історії неурядової старшини. Сучасні укладачі подовженого видання гетьманських універсалів також допустилися

неточностей, подібних до помилок канцеляристів XVIII ст. Особливо це стосується першого тому універсалів гетьмана І. Мазепи [1589, с. 77, 78, 104, 173, 196, 212, 232]. Навряд чи правильно ототожнювати терміни «значний» і «значковий», виносячи в заголовок над універсалом термін значковий, коли в тексті нижче чітко прописано значний. З 99 універсалів значному товариству, опублікованих у першому томі, в 15 допущена вказана неточність. Щоправда, в другому томі універсалів цього гетьмана таких суперечностей вдалося уникнути.

Л. Окіншевич досліджував кількісний склад різних розрядів товариства, дані про їх вік [1877, с. 90–98]. Певним недоліком була вибірковість аналізованого матеріалу, що стосувався географії (не всіх полків) і хронології (лише другої половини XVIII ст.). Дослідник звернув увагу на ліміт, що обмежував кількість значкового товариства з 1734 р. На його думку, пізніше ці обмеження долалися за рахунок таких категорій, як «асигновані» в знатне товариство, «підвідомчі полковій канцелярії» [1877, с. 100–101].

Вченого цікавили також характер зобов'язань і служба товариства. Л. Окіншевич зауважував, що вона здійснювалася за старим феодальним принципом дворянської служби з населеної маєтності [1877, с. 52, 55, 58, 120–152]. Він найповніше, порівняно з наступниками, дослідив функції неурядової старшини [1877, с. 120–150]. Мова йшла, насамперед, про службу бунчукового, значкового і військового товариства часів усталеності цих чинів. Але майже не розглядалися функції значного товариства військового XVII ст. Л. Окіншевич згадав лише деякі доручення неурядової старшини XVII ст., здійснюючи екскурс в минуле при аналізі функцій бунчукового товариства. Історик описав близько 25 різноманітних службових завдань бунчукових. Визначаючи як важливі військово-допоміжні доручення із забезпечення армії провіантом та іншим, Л. Окіншевич наголосив, що такі завдання припадали на значкове товариство [1877, с. 132, 134]. Як буде видно далі з нашої вибірки основних доручень бунчукових із забезпечення функціонування війська, такі доручення лягали не лише на значкових. Л. Окіншевич вірно вказав, що значкове товариство залежало від полковника й часто, крім урядових доручень, змушене було виконувати приватні доручення полковників

[1877, с. 120–148]. Всього дослідник наводив у прикладах щодо значкового товариства 12 доручень військового характеру та 31 цивільного. Доручення військових товаришів розглядалися менш ретельно, і він навів всього 16 прикладів їх завдань. Вчений звернув увагу на меншу відповідальність служби військових, але одночасно й на подібність доручень військових і бунчукових товаришів.

Важливе місце у дослідженнях вченого займала тема участі значного товариства в управлінні на всіх рівнях та чинників, що таке право забезпечували. Ці проблеми Л. Окіншевич розглянув у працях про центральні установи Гетьманщини і пізніше розширив у розвідці про значне військове товариство [1877–1879].

Л. Окіншевич вивчав форми прийняття й виключення з рядів знатного товариства. Він відмітив курінний поділ бунчукових і значкових товаришів, існування отаманів значкових товаришів та поширення компутів значного товариства [1877, с. 106–117]. Окремою сферою вивчення була система привілеїв і пільг у владі та в судовій і податковій системі щодо значного товариства [1877, с. 153–163]. Слідом за О. Лазаревським Л. Окіншевич вважав 1740 р. початковим у процесі надання звань бунчукових, військових і значкових товаришів у відставку [1877, с. 100].

Історик приділив значну увагу соціальному складу значного товариства, його освіті та побуту. Він характеризував значне товариство як поміщиків, які володіли населеними маєтками, і частково вивчав їх економічний стан [1877, с. 58]. Розглядаючи питання про замкненість зверхнього стану в Гетьманщині і шукаючи відповідь на питання, чи не проходили до нього всі, хто наближався за економічним становищем, Окіншевич зауважив потребу диференційованого підходу з хронологічної точки зору. Він вказував на незамкнені соціальні межі навіть у XVIII ст. на прикладі входження до складу значного товариства, особливо до значкового, представників торговельного і лихварського капіталу. Пояснював такий стан речей слабшими зв’язками українського шляхетства зі старими феодальними традиціями, порівняно із Західною Європою [1877, с. 67–69]. Л. Окіншевич вважав, що більшість даних про значне товариство у ролі торговців, лихварів і відкупників стосується південних полків. Пояснив це більш усталеними відносинами й феодальними

традиціями в північних полках, де ті ролі виконували члени міщанського стану. Аналіз джерел щодо північних полків не дозволяє згодитися з ученим у даному випадку, адже, наприклад, у Стародубі ми спостерігали таку ж ситуацію, що й на півдні, щодо занять неурядової старшини торговельними й лихварськими операціями.

Аналізуючи питання про входження чинів значного товариства до зверхнього стану Російської імперії, Л. Окіншевич дійшов висновку про незаперечне проходження до дворянства бунчукового товариства, а от нащадкам військового й значкового товариства, на його думку, довелося тягатися з Герольдією аж до указу 1835 р., що визнав права дворянства за військовими товаришами і відмовив значковим [1877, с. 165, 170].

Досягненням Л. Окіншевича вважаємо також ретельну оцінку здобутків істориків попереднього періоду у вивченні проблем історії знатного військового товариства [1877, с. 172–185]. До визначеного ним до 1948 р. внеску вчених в історію неурядової старшини можна додати небагато. Л. Окіншевич характеризував праці, насамперед, з точки зору шляхетської організації значного військового товариства. Проте він виділив і проаналізував все написане його попередниками про відомі сьогодні спільноти неурядової старшини [1951; 1682; 1837; 1868] і прийшов цілком вірного висновку, що окремо інститут «значного військового товариства» не привернув до себе уваги істориків, а згадки про нього є побіжними і неглибокими [1877, с. 185]. Тому посилаємося на зроблений Л. Окіншевичем історіографічний огляд, щоб уникнути непотрібного повтору. Зупинимося лише на працях тих дослідників-попередників Л. Окіншевича, чиї думки варті більшої уваги з точки зору історії неурядової старшини та їх впливу на наступні покоління істориків.

Важливим видається розгляд історичної довідки щодо різних спільнот неурядової старшини, поданої у праці О. Шафонського [1951, с. 111–113, 117, 119]. Він писав, що раніше за бунчукових існував чин знатного військового чи просто військового товариша, яким називалося знатне шляхетство і заслужені люди. Чин отримували генеральна старшина і полковники у відставці. Менш знатна шляхта була розписана по полках і називалася знатний полку товариш, що пізніше

перейменована у значкових товаришів. Найубогіше шляхетство було розподілене по сотнях і називалося «знатний сотні товариш». Чин бунчукового товариша, на думку О. Шафонського, запровадив гетьман Мазепа для власної пишності. Його отримували молоді люди, діти генеральної старшини полковників і знатної шляхти, які перебували під бунчуком, в поході під керівництвом генеральних хорунжого і бунчужного. Чин був нижчим за значного військового і військового товариша, напевно, в силу молодості і меншої вислуги його носіїв. Пізніше ці чини зникають, а бунчукові вивищуються, підкоряючись гетьману і виконуючи його доручення. З інформації, з якою погоджуємося, варто виділити лише повідомлення про службу за власний кошт та про чисельність бунчукового товариства (близько 100 осіб). Детальне повідомлення змісту довідки Шафонського нам знадобилося через постійне її цитування, хоча й без посилання на неї, сучасними істориками. Для часу О. Шафонського застосування поняття чин щодо бунчукового товариша цілком правомірне, чого не слід робити стосовно значного товариша військового часів І. Мазепи. Документи XVII ст. не підтверджують того, що значне товариство – це виключно шляхта, як і жорсткої відмінності, в тому числі в підпорядкуванні між значними/ військовими товаришами і товаришами полку. Бунчуковими товаришами на етапі формування чину ставали заслужені, досвідчені і дуже наближені до гетьмана значні/військові товариші, які ніяк не могли бути молодого віку. Такий аспект з’явився значно пізніше, а Шафонським поширений на весь попередній період. Бунчуковий товариш не міг бути вищим чи нижчим за значного військового товариша, адже чин бунчукового отримували саме представники значного товариства військового. Довідка О. Шафонського щодо військового товариства не витримує критики [1951, с. 117]. Він не бачив відмінності між військовими товаришами часу написання його праці й військовими товаришами XVII ст. Нині історики повторюють його тези у власних розвідках. Щодо значкового товариства, О. Шафонський визнав, що походження чину йому незрозуміле, й послався на викладену вище довідку про знатних товаришів полку. Подав у короткій статті більш сучасні йому, а тому точніші дані про ліміти, встановлені в 1734 р. та підпорядкування товаришів полковнику [1951, с. 119]. Такі суперечливі дані про

походження й сутність значного товариства, подані О. Шафонським, пояснюються тим, що народився автор у 1740 р. і на момент написання опису (1781) мав доволі розмиту уяву про події й процеси XVII ст. На жаль, невірні й непідкріплені документально тези О. Шафонського продовжують сьогодні некритично використовуватися істориками для власних досліджень.

Довідки про бунчукових і військових товаришів подав у своєму словнику, складеному в 1808 р. (виданому в 1894 р.), Я. Ломиковський [1920, с. 2, 3, 4]. На його думку, чин бунчукового був запроваджений одночасно з урядом генерального бунчужного. Вважав, що бунчукові товариші складали знатну гвардію гетьмана, не були пов'язані з полками, залежали від гетьмана, ГВК і генерального бунчужного й виконували доручення гетьмана [1920, с. 2–3]. З його баченням суті і часу появи бунчукового товариства тут же у примітках полемізував автор передмови до видання словника О. Лазаревський. При цьому останній висловлював не менш дискусійні думки: про появу чину бунчукового у 1685 р., про молодий вік товаришів (наводячи для ілюстрації приклад початку 20-х років XVIII ст.) [1920, с. 3]. Варто згодитися лише з фактом заперечення одночасної появи уряду бунчужного й бунчукового товариства. В статті, присвяченій військовим товаришам, Я. Ломиковський відзначав, що це почесний титул, що надавався при відставці й був нижчим за чин бунчукового товариша [1920, с. 4].

На окрему увагу заслуговує внесок в дослідження історії неурядової старшини М. Костомарова [1709], О. Лазаревського [1780; 1795] та В. Модзалевського [1849; 1856]. Спеціально соціальну структуру суспільства вони не вивчали. Тому традиційно, без джерельного обґрунтування відносили появу бунчукового товариства до часів гетьмана І. Мазепи. О. Лазаревський вважав, що значкові товариші служили під сотенним знаком і майже прирівнював їх до рядового козацтва [1780, с. 533–534]. В. Модзалевський прирівнював значних військових товаришів XVII ст. до рядових козаків, а бунчукових більш пізньої доби вважав підпорядкованими полковнику [1856, с. 231]. Показовим у дослідженнях В. Модзалевського є епізод, коли в одній із праць він вірно визначив час постання чину значкових у часи І. Скоропадського [1856, с. 231–232], а пізніше змінив думку

на користь більш раннього періоду [1849, с. 171–172]. Та значно важливішим за їх не зовсім обґрунтовані твердження є фактологічний матеріал стосовно історії козацької старшини, запроваджений вченими до історичного вжитку. Особливо це стосується кількатомної праці В. Модзалевського «Малороссийский родословник» [1851–1854; 1855; 1857–1861*] та 3-томного дослідження О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии» [1794–1796]. Нерозривний зв'язок між урядовою і неурядовою старшиною козацької держави робить всі праці цих істориків важливим джерелом персоніфікації неурядової старшини та вивчення окремих проблем її історії.

У творчому багажі О. Єфименко щодо неурядової старшини є дуже важлива теза, що підтримується наступними дослідниками цієї теми. Це думка про значне товариство як резерв, з якого виходили й куди поверталися особи, які посідали уряди [1680, с. 153]. О. Єфименко одна з перших зауважила вживання стосовно значних форми «старше і менше товариство», в якій під старшим розуміла багатих, освічених і досвідчених людей, з яких обиралися урядники [1679, с. 282]. Також дослідниця дуже коротко вказала на появу згодом бунчукового і значкового товариства та обмеження останнього в 1734 р. числом 420 товаришів [1680, с. 153].

Характеристика М. Слабченком бунчукового товариства [1919, с. 58] була доволі жорстко й вірно критикована. Її слушно піддали критиці спочатку М. Василенко [1635; 1636], а потім Л. Окіншевич [1877, с. 182–185]. Варто лише наголосити на оцінці чисельності бунчукового товариства М. Слабченком. Він писав, що за Скоропадського їх було ледве два десятки, а через 30 років кількість зросла до 260. Насправді архівні документи демонструють інші дані. Найвищі піки чисельності бунчукових (223 у 1732 р. та 203 у 1751 р.) не сягають названого істориком числа. Зате перші відомі нам з присяги 1718 р. дані про бунчукове товариство за часів І. Скоропадського – приблизно 100–110 товаришів (різночитання викликане особливістю періоду і самого документа).

Коротку характеристику бунчукового і значкового товариства Гетьманщини XVIII ст. знаходимо у праці О. Апанович [1615, с. 64–65, 68]. Називаючи бунчукове

* Примітка. Матеріали 5-го тому опубліковано упорядником В. Томазовим.

товариство привілейованою й найзаможнішою верхівкою козацтва, дослідниця вважала їх феодалами з маєтками й значною кількістю кріпаків, але без старшинських звань. Правда, далі О. Апанович писала, що звання бунчукового товариша виникло в кінці XVII ст. і надавалося гетьманом; бунчукові товариші були почесною генеральною старшиною, але не мали старшинських посад. Вона вірно зауважила, що бунчуковими ставали урядники у відставці, їх діти й родичі, а також безпосереднє підпорядкування товаришів гетьману, їх привілеї та службові функції (насамперед, військові та управлінські). Разом із тим тут же знаходимо тезу дослідниці, з якою складно погодитися. Вона назвала бунчукових і значкових товаришів привілейованим прошарком рядового козацтва, з яким нібито не хотіли зливатися відставлені від високих урядів особи. Звідси висновок дослідниці: «Тому в другій половині XVIII ст. для них утвердилося звання «старшина такий-то в абшиті», тобто у «відставці» [1615, с. 64]. Отже, О. Апанович не бачила в бунчуковому й значковому товаристві представників козацької старшини і не розуміла, що абшитованими могли бути як урядники, так і неурядова старшина Гетьманщини. Значкове товариство дослідниця виводила із заможного козацтва сотень, правильно визначала їх підпорядкованість лише полковнику й статус резерву для займання посад [1615, с. 68], простежила відповідність між значковими Гетьманщини та підпрапорними слобідських полків.

Важливу для історії неурядової старшини думку висловив історик В. Гришко [1660, с. 58]. Суть її в тому, що в добу Хмельниччини зі шляхетського й козацького станів сформувалася провідна верства, що постачала козацьку старшину й урядників в різні галузі господарства. Ця верства, на думку дослідника, не оформившись на час Хмельниччини, не мала назви, а пізніше стала відома як значне військове товариство. Якщо відкинути те, що історик не зауважив представників інших станів, що в той буремний період також формували провідну верству і суперечливу тезу про час її формування, його мимовільна думка про узагальнюючу назву «значне товариство військове» для всієї провідної верстви є досить перспективна. Подібну ідею пізніше висловив відомий історик В. Борисенко, відмітивши об’єднання соціальною групою «знатне військове товариство» всіх осіб, які мали значний вплив

в урядових колах, незважаючи при цьому на те, чи займали вони важливі посади [1628, с. 231–232].

Досліджуючи українську еліту та її інтеграцію в російське дворянство, канадський історик З. Когут побіжно розглядав проблеми неурядової старшини [1695–1697]. Виходячи із загальних уявлень про старшину не на урядах, вчений поруч із далекосяжними думками про необхідні напрями досліджень у цій царині [1695, с. 37–38] вважав «значне військове товариство» формальною організацією нової шляхти [1696, с. 38–39] і вживав цей анахронічний для середини й кінця XVIII ст. термін на позначення всіх спільнот неурядової старшини (бунчукового, військового і значкового) [1697, с. 64]. Про час постання основних чинів неурядової старшини XVIII ст. історик у своїх працях демонстрував поступальний рух до вірних висновків. У більш ранній роботі стверджував, що значне військове товариство остаточно перетворилося на трирівневу ієрархічну структуру в 20-х роках XVIII ст. [1697, с. 48]. А через кілька років висловив думку про появу трьох категорій товариства в середині століття [1696, с. 38]. Правда, при цьому наголосив, що значне військове товариство «... поділялося на три соціальні категорії». Правильніше стверджувати, що соціальний стан значною мірою впливав на отримання одного з трьох чинів неурядової ієрархії. Історик зазначав, що «...найвищі урядовці набиралися з числа перших двох категорій» [1696, с. 38], тоді як найвищі урядники обиралися не з двох категорій, а лише з бунчукового товариства. У статті «Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830)» З. Когут зауважив, що пропонує «...власну концепцію взаємозв’язків між рангами Значного військового товариства та певними посадами....» [1695, с. 37]. Про такий взаємозв’язок між рангом значного товариша та посадою раніше писав Л. Окіншевич. Також останній приділяв місце проблемам відкритості еліти та соціальної мобільності в її середовищі, що їх З. Когут лише ставив для майбутнього вирішення. З. Когут вірно звертав увагу на особливу важливість реконструкції особового складу еліти для наступних кроків у дослідженні різних проблем її історії [1695, с. 37].

Вагомим внеском у дослідження історії неурядової старшини стали розвідки

В. Панашенко [1885–1891]. Увага дослідниці була прикута до соціальної історії, зокрема, до історії чинів неурядової старшини XVIII ст. В. Панашенко вказувала на початок XVIII ст. як на час виділення бунчукового товариства із середовища значного військового. Пояснювала, що чин був запроваджений І. Мазепою, хоча, вагаючись, інколи суперечила сама собі [1886, с. 292, 304; 1887, с. 57]. Складно погодитися із думкою В. Панашенко, що більшість значного військового товариства поповнила з появою чину ряди бунчукового товариства. При існуючій у полках кількості значного товариства це було неможливо, адже традиція, як побачимо далі, певною мірою обмежувала кількість бунчукових товаришів. Вона вірно вказала на соціальну неоднорідність серед бунчукових, яка визначала «первостатейність» і «второстатейність» товаришів у середині XVIII ст., здійснила порівняльний аналіз володінь козацької старшини Чернігівського полку на час Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., показавши маєткові комплекси бунчукових товаришів Андрія і Якова Полуботків (1609 дворів), Семена Лизогуба (1170 дворів), Андрія Борковського (401 двір), Івана і Михайла Скоропадських (224 двори). Авторка дійшла висновку, що «основна частина приватновласницьких маєтностей у Лівобережній Україні (крім Гадяцького полку) належала бунчуковим товаришам» [1886, с. 295–296; 1891, с. 580]. Та ця думка все ж вимагає документального підкріплення та іншої методології обробки матеріалу. Адже при запропонованому підході складно визначити, здобуті ці маєтності предками товариша на урядах чи багатство є власним його здобутком. Та й наведена вибірка не зовсім репрезентативна. Вірно відмітивши, що економічний потенціал слугував важливим критерієм диференційованості серед бунчукових, дослідниця не зовсім виправдано вбачає ще один критерій у практиці гетьманської протекції й оборони щодо частини бунчукових. Вказана практика була давньою, а В. Панашенко локалізувала її прикладами часів гетьманування Д. Апостола. Кількість збережених гетьманських універсалів про протекцію й оборону не дозволяють зробити остаточного висновку, але ті, що нині доступні, засвідчують отримання таких універсалів, насамперед, особами, які мали певні проблеми (утиски з боку урядників, розорення через службу, «наїзди» інших державців). Та й кількість оборонних універсалів саме для

бунчукових товаришів зовсім незначна. Не викликає заперечень теза дослідниці про те, що «сімейні зв'язки між бунчуковими товаришами були одним із чинників зміцнення їх політичної ваги в суспільстві та примноження їхніх маєтностей» [1886, с. 296]. Проте варто зважати, що це були не лише родинні зв'язки з бунчуковими товаришами, а з представниками всієї козацької, духовної та міщанської еліти Гетьманщини.

В. Панашенко цікавилася службовими дорученнями всіх чинів неурядової старшини, в тому числі й бунчукового товариства [1886, с. 292-293]. Вона виділила військову службу як основний обов'язок бунчукових товаришів, навела вибіркові дані про походи, але хибно вказала на платню товариству за службу у вигляді 200 дворів та 60 крб. Всі джерела підтверджують, що служба неурядової старшини ніколи не оплачувалася. Дослідниця наголосила, що бунчукові товариші призначалися наказними полковниками, командирами окремих загонів на форпости та порубіжні лінії. З цивільних доручень В. Панашенко згадала такі: робота в економічних комісіях; участь у третейських судах; закупівлі коней; участь у слідствах; посідання уряду наказного полковника, переклад у Москві; прийом провіанту, відповідальність за стан шляхів та роботу пошти, супровід гетьмана та царських урядовців, перебування у Глухові почергово для виконання поточних справ; засідання у полковому та генеральному суді. Отже, сукупно дослідницею вирізнено 15 доручень бунчукових товаришів, і майже всі вони виділялися раніше Л. Окіншевичем.

Аналізуючи категорію «військовий товариш», В. Панашенко ототожнила товаришів початку XVIII ст. з товаришами середини століття однією узагальнюючою фразою: «... Статус військових товаришів зберігався й надалі. В другій половині XVIII ст. він був майже обов'язковою сходинкою для службового зростання синів генеральної та полкової старшини і бунчукових товаришів» [1886, с. 291; 1888]. У такий спосіб у дослідженні випало близько 50 років, впродовж яких відбувалися важливі трансформації неурядової старшини. Це завадило дослідниці помітити відмінності між військовими товаришами початку й середини XVIII ст. При аналізі службового навантаження військових товаришів другої половини

XVIII ст. В. Панашенко виділила 20 доручень.

Дослідниця обтічно вказувала, що значкове товариство виділилося у відособлений прошарок в кінці XVII – на початку XVIII ст. [1889, с. 408; 1890]. Вона відзначала, що основним обов'язком значкових була військова служба, та розглянула службові доручення значкових на прикладі списку значкових Полтавського полку за 1736 р., виділивши 10 видів доручень [1886, с. 314]. Також В. Панашенко відмічала службу значкових у 30-х роках у полкових рахункових комісіях та службове чергування при ГВК. Певним чином на сприйняття загального внеску історика впливає повторюваність матеріалу в різних публікаціях. Великою заслугою В. Панашенко в дослідженні історії неурядової старшини є розширення джерельної бази у вигляді публікацій списків товариства різних років.

Новою сторінкою в історіографії неурядової старшини стали розвідки відомого історика В. Кривошеї [1711–1742]. Маючи основною сферою наукового зацікавлення історію та генеалогію козацької старшини, дослідник у всіх працях застосовував трудомістку методику, що базувалася на встановленні персонального складу урядників козацької держави всіх рівнів влади. Такий підхід дозволив йому нагромадити персональні дані про старшину, відставлену з певних урядів. Саме до такої старшини В. Кривошея вперше застосував термін «неурядова старшина» [1723, с. 19, 234]. В численних статтях і монографіях з історії козацької старшини В. Кривошеї знаходимо уточнення й розширення думки О. Єфименко та Л. Окіншевича про значне товариство як своєрідний резерв урядників. На його думку, відставлені від попередніх урядів представники значного товариства на той час мали вагомий вплив на прийняття рішень і в будь-який момент могли посісти відповідний їхньому статусу уряд [1715, с. 59-60]. Він вірно вказував, що до значного військового товариства входили особи, відставлені, як мінімум, з урядів сотника чи отамана полкового міста [1723, с. 14].

У передмові до видання присяги в Переяславі 1654 р. В. Кривошея, локалізувавши «козаків» Переяславського полку в сотнях та визначивши частину з них як колишніх урядників високого рангу дійшов висновку, що це військове товариство полку [1546, с. 14]. Частину із названого на ім'я та по батькові

товариства дослідник ідентифікував [1546, с. 12-13]. В. Кривошея точніше за попередників визначав статус та еволюцію «значного (у Війську Запорозькому) товариства» в окремі чини неурядової старшини. Дослідник вказав, що під час гетьманування І. Самойловича з'явилася гетьманська протекція для деяких родин. На його думку, бунчукове товариство існувало поруч зі значним військовим товариством, але на відміну від останнього, породженого республіканськими традиціями, було інституцією гетьманської влади. Розглядаючи роль значних військових товаришів, він вважав, що «наявність цієї категорії засвідчувала республіканські традиції, коли «славні» у Війську товариші нарівні з діючою старшиною могли впливати на гетьмана, на події в полку» [1715, с. 59]. Дослідник, не вказуючи точно час появи чинів неурядової старшини, відмітив, що гетьмани (насамперед, І. Скоропадський) замінюють значне військове товариство бунчуковим, військовим і значковим [1715, с. 59]. Тобто про військових товаришів дослідник згадує як про чин, що існував одразу поруч із бунчуковими і значковими: «Колишні значні військові товариші … залежно від ласки гетьмана отримували чин бунчукового, військового чи значкового товариша» [1715, с. 59].

Особливу увагу В. Кривошея приділив становищу неурядової старшини в середині XVIII ст. Він вказав, що відновлення повітового устрою та шляхетських інститутів дозволяли в цей період різноманітним урядникам на штатській службі отримати звання значкового, військового і навіть бунчукового товариша [1715, с. 340]. Також зауважив чисельність бунчукового товариства на вказаному етапі, конкуренцію бунчукового з полковницьким чином і те, що більшість вакансій генеральних урядів заміщувалися з числа бунчукових товаришів. На його думку, число бунчукових різко зростає після 1764 р. через надання Другою Малоросійською колегією бунчукового товариша вже як почесного звання при відставці. Причому як військовим, так і штатським, а також особам некозацького походження [1715, с. 340]. Дослідник зазначив, що звання бунчукового товариша стало вищим за уряд сотника, й адміністрація була змушена присвоїти його більшості територіальних сотників. Причому вони залишилися при виконанні обов'язків сотників, уже будучи бунчуковими товаришами [1715, с. 340].

Кожна із праць історика є документально насиченим джерелом з історії козацької старшини, відповідно й неурядової у тому числі. Особливим прикладом цього є одне з останніх досліджень В. Кривошеї з історії та генеалогії козацької старшини Чернігівського полку [1727; 1728]. У дослідженні містяться вибірки основних типів тодішньої власності (ґрунти, млини, винокурні, шинки) всіх чинів неурядової старшини цього полку.

Особливим внеском В. Кривошеї у вивчення історії неурядової старшини стало започаткування ним процесу встановлення її персонального складу за рахунок запровадження до наукового обігу нових архівних джерел та згрупування інформації виданих документальних збірок. Перші результати було опубліковано у спільному дослідженні В. Кривошеї, автора цієї праці та О. Кривошеї, що вийшло трьома частинами у 2008 р. [1737–1739]. За рік потому було видано доопрацьоване об'єднане довідкове видання в тому ж авторському колективі [1736]. У 2010 р. В. Кривошея опублікував енциклопедію персонального складу козацької старшини, що включила також статті про неурядову старшину [1716].

Досліджуючи історію російсько-турецької війни 30-х років XVIII ст., історик О. Репан розглядав такі категорії неурядової старшини, як бунчукове й значкове товариство. Складно погодитися з використанням дослідником для поєднання чинів неурядової старшини в 30-х роках XVIII ст. терміну «значне військове товариство» [1899, с. 57]. У той період російська влада намагалася завершити юридичне визначення не значного військового товариства, а конкретно бунчукових і значкових товаришів, про що чітко говорять документи. О. Репан розглянув, насамперед, військову службу товариства різного чину та опублікував списки різних років [1899, с. 57–72, 134; 1900–1902]. У своїх публікаціях дослідник вірно звернув увагу на активний процес юридичного закріплення належності до товариства у вигляді отримання універсалів на чин, а також на економічне забезпечення служби з маєтків, точно зауваживши, що обсяг служби не залежав від розміру маєтку. Історик визначив основні військові доручення бунчукових протягом кампанії та відмітив умовність роз'єднання військових і цивільних функцій неурядової старшини, адже багато цивільних доручень насправді обслуговували військо (зокрема закупівля

волів і провіанту для армії) [1899, с. 60, 62, 63]. Він зазначив, що у головних і тривожних походах бунчукові брали участь у військових діях особисто, виконуючи при цьому командні чи супровідні доручення. Також вони очолювали команди на будівництві укріплень, з охорони кордонів і ставали наказними урядниками різного рівня. Одним із основних, на думку О. Репана, доручень бунчукових у походах була охорона вищого командування. Бунчукові товариші в ході підготовки чи у поході виконували різноманітні контролюючі функції (швидкість збору козаків, точність подання даних про втрати, інспектування будівництва та охорони укріплень та ін.) [1899, с. 63–64]. Цілком згоджуємося з висновком О. Репана про те, що в кінці 30-х років XVIII ст. війна для старшини перестала бути частиною життя й усвідомлюваним обов'язком, а кар'єра вже не залежала від успіхів на полі бою, що привело до уникання частиною бунчукового товариства військової служби [1899, с. 72]. Тим паче, що покарання за уникання походу були рідкісними і в основному грошовими. Зовсім не йшлося про втрату маєтностей, наданих «до ласки військової», як це могло бути зі значним товаришем військовим у XVII ст. [1877, с. 149]. О. Репан розглядав також службу значкового товариства в період російсько-турецької війни (1735–1739) [1899, с. 66–69]. Зрозуміло, що основну увагу історик приділив військовим дорученням, описавши 16 доручень значкових. Про розряд військових товаришів писав наступне: «У 1730-х рр. існував чин військового товариша, але статус цих людей не був певним. У документах вони зустрічаються нечасто і, ймовірно, мали увійти до компутів бунчукового чи значкового товариства. Тому основну увагу приділено статусу бунчукових та значкових товаришів» [1899, с. 57–58].

Зацікавленість добою гетьмана І. Мазепа та непересічною особистістю цього гетьмана привела дослідника С. Павленка до вивчення його найближчого оточення [1881–1883]. Він звернув увагу на появу в 60-х роках XVII ст. і поширення за часів І. Самойловича старшин, яких позначали терміном «значний військовий товариш». У характеристиці цієї групи дослідник підкреслив, що товариші були кадровим резервом на уряди, що це почесне звання отримували відставники з полкових і генеральних посад і цим зберігали свої земельні та майнові привілеї. Зауважив їх

участь у старшинських з'їздах, значне збільшення кількості товариства за гетьманування І. Мазепи, виконання ними військових, дипломатичних та адміністративних завдань [1883, с. 154–155]. Складно згодитися з думкою С. Павленка про підпорядкованість всіх значних військових товаришів безпосередньо гетьману. Вивчення цього питання доводить підпорядкованість не лише полкових товаришів, а й частини військових товаришів/значних військових товаришів полковнику. Лише частина товариства в XVII ст. особливими універсалами прямо підпорядковувалася гетьману. Зауваживши в документах терміни «значний військовий товариш полку» та «значний військовий товариш сотні», С. Павленко відніс таких товаришів до допоміжної команди відповідно полковника й сотника. Ці терміни не піддаються такій однозначній прив'язці до полкового чи сотенного рівнів і мають розглядатися шляхом з'ясування еволюції звань та статусу їх носіїв через призму детальних, поетапних хронологічних змін. Необхідно відмітити важливе й вірне спостереження дослідника про незначне поширення чину бунчукового товариша до 1709 р. та витіснення ним значних військових товаришів лише при наступних гетьманах [1883, с. 156]. С. Павленко є автором нарисів про частину значних військових товаришів з найближчого оточення І. Мазепи. Він також став упорядником кількох збірок документів часів гетьманування Мазепи, до яких ввійшли, крім оригінальних публікацій, передруки рідкісних документів, що нині полегшує роботу істориків [1447; 1469].

Дослідник історії України XVII–XVIII ст. В. Горобець вивчає різні аспекти розвитку влади і соціуму Гетьманату [1649–1655]. Кілька останніх праць історика засвідчують його інтерес до проблем історії неурядової старшини [1649; 1651; 1654]. Варто зауважити, що на позначення значного товариства XVII ст. та чинів XVIII ст. (бунчукових, військових і значкових товаришів) учений обрав інший термін – безурядова старшина. Він не дає його визначення й не обґрунтовує переваги. Обравши узагальнюючим термін «безурядова», історик послідовно використовує його в усіх публікаціях. Ні одне з досліджень В. Горобця не присвячено окремо неурядовій старшині, проте характеризуючи загальні процеси, наприклад, посилення проявів непотизму в старшинському середовищі, дослідник

проаналізував проблему на прикладах неурядової старшини. За основу історик обрав відомий реєстр 1751 р., що містить дані про походження товариства, і провів цінні цифрові обрахунки [1651, с. 58–61]. Характеризуючи безурядову старшину, В. Горобець зауважив, що за нею не закріплені на постійній основі певні посади чи форми адміністративного управління, й те, що вона була резервом на заміщення старшинських вакансій [1651, с. 60]. Складно згодитися з уживанням ученим щодо неурядової старшини терміну «неслужбова гілка провідної соціополітичної верстви...» [1651, с. 65]. Неурядова старшина протягом свого існування виконувала численні військові й цивільні службові функції.

Досліджуючи систему влади на полковому рівні, В. Горобець взяв за приклад Полтавський полк і проаналізував ревізії 1719, 1721 і 1732 рр. Історик зауважив інститут комісарів і відніс їх у 1732 р. до сотенної влади. Виводив цей інститут з традицій некозацького самоврядування [1649, с. 147–148]. Варто зазначити, що комісарами й раніше 1719 р. служили представники неурядової старшини, а після реформ, проведених Першою Малоросійською колегією, більшість комісарів призначалася з числа значкових товаришів. Останні не належали до сотенної адміністрації. До полкового рівня соціального дисциплінування дослідник відніс значне товариство й першим при цьому охарактеризував бунчукових товаришів [1649, с. 155], тоді як бунчукові товариші ніколи не підлягали полковому рівню влади й могли лише проживати, мати маєтності та фіксуватися на території певного полку. В. Горобець пише, що категорію бунчукових товаришів Полтавському полку вперше показує перепис 1732 р. і називає трьох представників [1649, с. 155-156]. Відомо, що бунчукове товариство з’явилося одночасно в дев’яти полках (крім Миргородського) в часи І. Скоропадського. У першому віднайденому нами списку бунчукових товаришів часів гетьмана І. Скоропадського 1722 р. у Полтавському полку записано 8 товаришів. А в 1732 р. присяга зафіксувала в полку 5 бунчукових товаришів. Перший окремий запис значкового товариства Полтавського полку дослідник також відніс до 1732 р., тоді як є списки значкового товариства полку в присязі 1718 р. Завдяки присязі 1732 р. відомий весь персональний склад значкового товариства Полтавського полку.

Одного разу В. Горобець вжив термін «неурядові», позначивши ним рядових козаків сотні [1649, с. 157]. В такий спосіб він розвів у ревізії 1732 р. в об'єднаному списку сотенних урядників і рядових козаків сотні. Характеристика дослідником списків сотенного товариства 1719 р., точніше, місця запису товариства, не виглядає переконливо [1649, с. 158]. Варто лише поцікавитися особою згаданого колишнього сотника Д. Колачинського, щоб зрозуміти, чому він вписаний одразу після діючого сотника. Місце йому забезпечило традиційне військове звання. Колишній сотник, який вже через рік фіксується як бунчуковий товариш цього полку, не міг у 1719 р. мати звання нижче, ніж значний товариш військовий.

Важливі ідеї В. Горобця, дотичні до історії неурядової старшини, зустрічаємо в розділі про судочинство Гетьманщини, що розглядалося автором на основі актів полтавського городового суду XVII ст. Аналізуючи склад полкового суду, історик зауважив серед присутніх на розглядах групу «зацних людей» і вірно відмітив, «що переважна більшість цих самих «особ зацных» є добре відомими персонами – колишніми городовими отаманами, полковими суддями та іншими полковими старшинами, тобто, тими «заслуженими товаришами», котрі раніше вже виступали в ролі суддів, а частина яких в майбутньому ще неодноразово спробує себе в ній» [1649, с. 244]. Проте розвивати цю думку далі не став. Зібраний нами в актах полтавського, стародубського та інших городових урядів матеріал засвідчив, що всі подібні «зацні» належали до певного рангу неурядової старшини й виконували одну із основних службових функцій – судову.

Розглядаючи проблему функціонування категорії «курінчики», історик В. Горобець вірно відмітив, що значне військове товариство також мало на них право й наводив дані про курінчиків «безурядового» В. В. Кочубея в 1719 р. [1649, с. 166–169]. Не варто називати бунчукового товариша В. В. Кочубея «безурядовим козаком» [1649, с. 171]. В реаліях XVIII ст., коли старшинська верства максимально відділилася від козацького загалу, зрівняння усіх терміном «козак» вже не діяло. На прикладі згаданого полку В. Горобець досліджував також категорію протекціантів, проте характеризував лише нижчі групи протекціантів і не розглядав протекціантів гетьманських [1649, с. 172]. Описуючи полтавських державців, учений зауважив

серед найбагатших груп значне військове товариство й старшинських вдів (1719 р.). При цьому вивів у окрему групу «відставних старшин» і цим штучно розділив неурядову старшину [1649, с. 175–176]. Загалом останні дослідження В. Горобця засвідчують зростання зацікавленості темою відомих українських істориків.

Досліджуючи історію доби останнього українського гетьмана К. Розумовського, вчений О. Путро зауважив в українському війську, крім ланок командного складу, постійний резерв військової старшини в особі бунчукових, військових та значкових товаришів [1897, с. 145–146]. Характеризував їх дослідник, спираючись на записку В. Полетики, написану на початку XIX ст. та «Табель про малоросійські чини» 1756 р. Деякі аспекти визначень чинів неурядової старшини, поданих вченим, виглядають спірно. Про бунчукових товаришів читаємо таке: «Почесна посада в українському козацькому війську (з кінця XVII ст. до 1764 р.). Формально бунчукові товариші вважалися помічниками генерального бунчужного; як правило, походили з багатих старшинських родин» [1897, с. 145]. Складно погодитися з тим, що бунчуковий товариш – це посада, що вона з'явилася в кінці XVII ст., а тим паче, що існувала лише до 1764 р. Достеменно відомо, що чин бунчукового офіційно перестав надаватися у 1784 р. і функціонував тривалий час, навіть після ліквідації козацької автономії. Бунчукових товаришів О. Путро називає формальними помічниками генерального бунчужного, тоді як бунчукові товариші ніколи не мали стосунку до генерального бунчужного, підпорядковуючись безпосередньо гетьману. Визначення щодо військових товаришів таке: «Почесне звання, що надавалося козакам за військові заслуги». Між ним та визначенням значкового товариша фактично немає різниці: «Почесне звання, що надавалося окремим заслуженим козакам тієї або іншої сотні, які не займали перед тим ніякої військово-адміністративної посади» [1897, с. 146]. Ці чини отримували, насамперед, старшини й діти старшин. Перед отриманням чину багато з них займали уряди різного рівня, що підтверджується численними документами.

Історик Д. Вирський, коротко характеризуючи суспільну організацію Гетьманщини, вірно зауважив зв'язок між бунчуковими товаришами й товариством в оточенні гетьмана, назване ним «гетьманським (генеральним) куренем часів

Козацької революції». Вказав на виділення трьох категорій лише в середині XVIII ст., відмітив «реліктовість» групи військових товаришів, наближених до бунчукових товаришів [1644, с. 349]. Складно згодитися з тезами дослідника про зв'язок бунчукових товаришів з «бунчужними» чи «хорунжими» та стосовно існування в середині XVIII ст. формальної організації «Значне військове товариство».

Узагальнюючи історію військово-політичної еліти доби Середньовіччя й раннього Модерну, дослідник О. Однороженко розглядав історію козацько-старшинської верстви XVII–XVIII ст. [1875, с. 316, 319]. Автор підсумував думки Л. Окіншевича та З. Когута фразою: «... панівна в козацькому суспільстві категорія людей доволі швидко набуває формальної організації в так зване «значне військове товариство» [1875, с. 316]. Тези О. Однороженка про замкненість товариства, про входження до значного товариства лише нащадків урядників, про вирішальний вплив на призначення з боку значного товариства викликають сумніви. Разом із тим дослідник вірно відмітив, що не займаючи урядів, військові товариші мали право на участь у старшинських радах і виконували різні доручення, отже, брали безпосередню участь у здійсненні політичної влади. Історик дотримується розпливчатої думки щодо часу утворення групи бунчукових товаришів за гетьманування І. Самойловича і І. Мазепи. Зате появу військових і значкових товаришів відносить до часу І. Скоропадського. Він вірно відмічав, що найвизначніші військові товариші за гетьманування Скоропадського долучаються до бунчукових, але викликає сумніви теза щодо появи на той же час окремого рангу військових товаришів, які підпорядковувалися генеральній старшині, а потім ГВК [1875, с. 319].

Історія неурядової старшини приваблює останнім часом не лише істориків. До цієї проблематики почали активно долучатися юристи [2027; 2031]. Попри компілятивність у історичній частині обох робіт на увагу заслуговує дослідження О. Горяги. Розглядаючи у дисертації соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст., вона присвятила окремі розділи неурядовій старшині. Аналізуючи проблему, дослідниця зібрала й підсумувала напрацювання з цього питання українських істориків різних періодів і дійшла

висновку, з посиланням на Л. Окіншевича, що бунчукове товариство виникло в часи гетьмана І. Самойловича [2027, с. 57]. Важливим її внеском вважаємо спробу дослідити службове навантаження різних чинів неурядової старшини [2027, с. 120–132]. Не розділяючи службові обов'язки різних розрядів неурядової старшини, вона подекуди виділяє доручення, що ми їх можемо ідентифікувати як завдання бунчукових: виконання доручень гетьмана, участь у старшинських радах, супровід гетьмана чи представників генеральної старшини під час офіційних візитів, церковних служб, дипломатичних місій. О. Горяга визначила основні напрями службової діяльності неурядової старшини (представницький, дипломатично-кур'єрський, збирання статистичних відомостей, фінансових завдань, державно-господарських завдань, судово-слідчої діяльності, адміністративне управління полком чи сотнею, військова служба). При цьому характеристика виконання певних служб бунчуковим, військовим і значковим товариствами об'єднувалася прикладами служби військового чи значкового товариша, що недопустимо, адже в межах однієї функції різні чини неурядової старшини виконували відмінні за рівнем відповідальності і складності доручення. Дещо розведено лише обов'язки військової служби різних чинів неурядової старшини. Без вибірки доручень конкретного чину товариства дослідниці складно було узагальнити картину служби кожної категорії неурядової старшини. Отже, не деталізуючи доручення і не розмежовуючи чини неурядової старшини, О. Горяга на прикладах (38) охарактеризувала її основні функції [2027, с. 120–133]. Вона вірно відмітила відсутність спеціалізації товариства при виконанні завдань, їх постійну ротацію, що ускладнювала роботу.

Окремі проблеми, дотичні до досліджуваної теми, розглядалися в працях багатьох істориків. Зокрема варто виділити історіографію питання про походження інституту «товариства», точніше, про впливи на його становлення традицій, що існували до 1648 р. Тут слід виокремити два блоки. Перший стосується польської історіографії, що досліджувала у власній традиції структуру війська і, зокрема, інститут «товаришів хоругви», або безпосередньо вивчала історію українського козацтва до і після 1648 р. Основоположником польської військової історіографії називають К. Гурського [1984–1987]. На його праці про історію польської кінноти,

піхоти й артилерії ще й сьогодні посилається багато істориків, у тому числі й українських. У XX ст. військова історія в плані становлення організаційної структури та соціального обличчя польського війська збагатилася завдяки дослідженням Т. Кожона [1993], М. Кукеля [1994; 1995], Я. Герлаха [1983], Б. Барановського [1971–1974], Є. Теодорчика [2011], Л. Колянковського [1991], Я. Віммера [2017–2019], З. Сперальського [2010], Г. Віснера [2020], Є. Януса [1990], Л. Василевського [1990], М. Нагельського [1997], М. Плевчинського [2002–2007], Т. Грабарчика [1988], Є. Урвановича [2016] та багатьох інших.

Досліджуючи організацію затяжного війська протягом XV–XVIII ст., всі історики відзначали, що в її основі лежить товариська система, і хоча б побіжно розглядали проблему товариських почтів. Проте повторювали загальновідому інформацію і, характеризуючи товариські почти, далі перелічення ланцюжка: ротмістр-товариш-почтові (пахолки), та вказівки на шляхетське походження товаришів не йшли. Більш ґрунтовне історико-соціологічне дослідження проблеми відслідковуємо в працях Є. Янаса і Л. Василевського [1990], М. Нагельського [1997], М. Плевчинського [2005; 2007]. М. Нагельський показав хоругви гусарські Олександра Хіларего Полубінського і короля Яна Казимира «зсередини» (їх чисельність, організацію, особовий склад, стосунки товариства з групою командирів). Зверталась увага на суспільний статус професійного вояка, участь у політичному житті краю, зв’язки товариства з ротмістром по закінченню військової служби. Особливо важливим з методологічної сторони є дослідження оборони поточної часів останнього Ягелона – Сигізмунда Августа М. Плевчинським [2007]. У монографії йому вдалося на широкому архівному матеріалі виявити персональний склад ротмістрів та товаришів кінноти оборони поточної. На основі реєстрів та відомостей про виплату жолду історик проаналізував різноманітні організаційні проблеми, пов’язані з військовою службою. Висвітлив основні засади затягу на основі приповідного листа, місце і час переписів, зміни в платні та їх причини, чисельність хоругв оборони поточної (іноді поквартально), персоналізував групу ротмістрів з 85 чоловік в період 1548–1573 рр. і 1511 товаришів, які служили в обороні поточній у 1548–1566 рр., склав карти служби і зіставив особовий склад.

Значну увагу звернув на територіальне й станове походження товаришів: близько 40% ротмістрів і товаришів походили з Русі і Поділля, і 30% із них виходили з дрібної шляхти, яка мала 1–4 села чи частини села [2007, s. 11]. Таке глибоке дослідження великої групи товаришів протягом тривалого періоду було здійснено вперше і до сьогодні жодним з польських істориків не повторено.

Важливими видаються здобутки польської історіографії на козацьку тематику. Остання знайшла свій виклад у працях В. Томкевича [2012–2015], Б. Барановського [1975], В. Серчика [2008; 2009], М. Нагельського [1998–2001], Т. Хинчевської-Хеннель [1976; 1979], М. Плевчинського [2002–2004; 2006], З. Вуйціка [2021–2023], М. Франца [1980; 1981]. Польські історики досліджували загальні проблеми, пов'язані з походженням і становленням козацтва (запорозького й реєстрового), козацькими повстаннями, нападами козаків на турецькі володіння, участю козаків у війнах Речі Посполитої, впливом козацької тактики на тактику польських військових відділів, формуванням національної свідомості, ідеями створення козацької держави. Своєрідний підсумок напрацьованому з козацької тематики підводять Т. Хинчевська-Хеннель та М. Дроздовський у статті про козаччину в Речі Посполитій як про ще один стан старопольського суспільства. Вони приходять до висновку, що процес творення нового козацького стану завершився успіхом, а на подальший розвиток культурного обличчя запорозького війська мали вплив старшини, які походили зі шляхти [1979, s. 220]. Всі різнопланові дослідження польськими істориками козацької тематики містять матеріали, дотичні до проблеми становлення неурядової старшини.

Другий блок об'єднує праці українських істориків, які вивчали вітчизняну історію періоду XVI–XVII ст., адже витоки неурядової козацької старшини слід шукати і в запорозькій військовій традиції. Період становлення козацького стану досліджено у працях М. Грушевського [1662], Н. Яковенко [1963; 1965], С. Леп'явка [1816–1819], В. Щербака [1956; 1958–1960], П. Саса [1908–1910], В. Брехуненка [1631], О. Сокирка [1923] та інших. У роботах історики розглядали проблеми організаційної структури польського й козацького війська, їх взаємовпливи. Аналізували питання формування та еволюції козацького стану із залученням

широкої документальної основи.

Досліджуючи організацію козаччини в другій половині XVI ст., М. Грушевський зауважив вихідною для своїх міркувань тезу про те, що невдалі спроби польської влади організувати козаків були цінними з точки зору формування козацтва як суспільної верстви й політичної сили [1662, с. 130]. Виходячи з неї, аналізував козацькі реформи Є. Язловецького та С. Баторія [1662, с. 142–145, 153–155].

Н. Яковенко подала коротку характеристику організації польського найманого війська на основі праць К. Гурського. Екскурсом в історію польського війська показала, як і де служила руська шляхта. На думку дослідниці, загони оборони поточної і кварцяного війська згідно даних реєстрів щонайменше на дві третини складалися з вихідців із Галичини, Поділля та інших українських регіонів. Аналізувала реєстри і переписи з 1471 р., що фіксують шляхту Волині чи більш пізньої Центральної України, вказуючи на зростання її кількості у завербованих загонах у першій половині XVII ст. [1765, с. 263–264]. Відслідковуючи руську шляхту в затяжних загонах поіменно, Н. Яковенко підсумувала, що невипадково товаришами в загонах українських шляхтичів-ротмістрів майже завжди були їхні родичі, земляки і сусіди. Авторка дійшла висновку, що до Люблінської унії українська шляхта у затяжних загонах служила епізодично, а після 1569 р. досить активно, витворюючи новий для України тип професійного воїна [1765, с. 265–266].

С. Леп’явко, досліджуючи епоху козацьких війн кінця XVI ст., простежував походження козацтва та його організації як стану. На думку історика, негербована дрібна шляхта та бояри-слуги відіграли провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв. Після 1569 р. значна частина боярства знайшла притулок у козацтві, що й привело до утворення сильної верстви [1816, с. 33–35]. Першу козацьку реформу (1568–1572 рр.) автор розглядає як спробу правового врегулювання саме боярської проблеми. Підставою для неї було сприйняття урядом козаків як залишків рицарського, військово-служилого стану в Польщі й Литві. На думку С. Леп’явка, використання козацтвом самоназв «товариство», «панове товариство» засвідчує формування його свідомості на

традиціях військово-служилого боярства [1816, с. 41–42]. «Боярська» теорія походження козацтва, обґрунтована С. Леп'явком, перегукується з ідеями М. Плевчинського про перетворення бояр на козаків [2006, s. 67–68].

Досліджуючи походження і становлення козацького стану в Україні, В. Щербак також відмітив вплив бояр на формування козацтва як стану. Дослідник наголосив, що значний вплив на процес мала й заможна шляхта в особі урядників, вказав, що «поповнення козацтва боярським контингентом збігалося з … початком ґенези станових прав» [1759, с. 17, 42–44, 168]. Історик зауважив, що ще з середини XVI ст. відбувся фактичний поділ козацтва на два прошарки – старшину й рядових, як тих, хто перебуває на королівській службі, так і в запорозькій громаді [1958, с. 183]. Він зазначив, що для досягнення старшинського статусу особі, крім природних даних, мали бути притаманні такі чинники: освіченість, рівень культури, матеріальний стан, що визначалися походженням. Змальовуючи соціальний портрет козацької верхівки, В. Щербак подав нариси про визначних козацьких ватажків та їх родини [1958, с. 184–192]. Частина цих персоналій згадується у документах кінця XVI – початку XVII ст. у товариському статусі, а їх нащадків після 1648 р. бачимо серед значного товариства військового.

П. Сас, досліджуючи організаційний устрій як польського війська, так і запорозької спільноти в останні десятиліття XVI – перші XVII ст., звертає увагу на існування повноправних козаків-товаришів і неповноправних козаків – військових слуг-джур, які вважалися новобранцями протягом 3-х років [1908, с. 60]. Кошове товариство історик називає корпорацією вільних воїнів-рицарів, а проведення козацької ради колом і покликання козаків на старовину – втіленням шляхетської системи цінностей [1908, с. 61–63].

Вивчаючи внутрішні поділи в козацьких спільнотах, В. Брехуненко зауважив виділення серед козаків категорій «статечних», «значних» і «заслужених» [1631, с. 165–171]. На його думку, ці поняття означували козаків, які не належали до низів. Термін «значний» поширювався ним на всіх бувалих козаків з тривалим стажем, звертав увагу на проблему необхідного терміну вислуги, щоб потрапити до кола значних. Історик називав старшиною не лише виборних посадовців, а й колишніх

посадовців, а то й узагалі ширший загал козаків, які піднімалися над голотою [1631, с. 167, 169].

На подібність значкових товаришів Гетьманщини й підпрапорних товаришів слобідських полків вчені звертали увагу неодноразово. Дослідник історії старшини слобідських полків В. Маслійчук також її відмічав [1835]. Історик зазначив, що в слобідських полках від рядових козаків відділився прошарок «знатного товариства», «військових товаришів», який поступово еволюціонував до інституту «підпрапорних» товаришів, а його юридичне оформлення відбулося у 1714 р. [1835, с. 100, 176–181]. Групі підпрапорних присвятив невеликий, але важливий підрозділ. Тему «знатних товаришів», попередників підпрапорних, дослідник окремо не простежував, лише висловив кілька зауваг. Про «знатне товариство» XVII ст. В. Маслійчук писав: «Уже у 80-х рр. XVII ст. наявний процес успадкування урядів, утворення посад «знатних полчан» чи «значних козаків» як засіб збереження старшинства й основа поновлення старшинських кадрів...» [1835, с. 81]. Навів два приклади, коли вжито терміни «знатний полчанин» та «військовий товариш» (1688 і початку 90-х років) [1835, с. 99–100]. Підсумував, що «... наявність такого чину вже є характерною рисою «упривілейованості» старшини...» [1835, с. 100]. Навряд чи можливо на двох прикладах робити висновок про існування у XVII ст. в слобідських полках посади/чину «знатного полчанина» чи «військового товариша». Ці згадки засвідчують, що це, швидше, традиційне військове звання, ніж чин чи посада. В дослідженні В. Маслійчука є цінна думка, що визначення «знатного товариства» було об’ємнішим і включало в себе у 20-х роках XVIII ст. на Слобожанщині тих же підпрапорних та інші, близькі до старшини групи [1835, с. 177–178]. Ця ідея разом з іншими засвідчує схожість соціальних процесів, що відбувалися в неурядовому старшинському середовищі Гетьманщини й Слобожанщини.

Привертають увагу матеріали, що містяться в публікаціях дослідниці історії гетьманського двору Лівобережної України у 1663 – 1734 рр. О. Васильєвої [1638–1641]. Авторка в своїх статтях та дисертації досліджувала чини гетьманського двору, відмічала, що колишні дворяни І. Мазепи мали в 1726 р. чин бунчукового товариша [1637, с. 97; 2025]. О. Васильєва часто зауважувала стосовно чинів

гетьманського двору одночасне звання значного товариша чи військового товариша. Підійшовши з боку двірських чинів і посад, вона побачила лише частину загальної картини. Адже звання значних товаришів військових дозволяло обіймати різні посади, а посади в свою чергу забезпечували звання й наступну кар'єру. Написані на документальному матеріалі роботи О. Васильєвої насичені фактами про персоналії.

Дослідник В. Свербигуз, довільно інтерпретуючи джерела, «виявив» заснування лицарського ордену «значне військове товариство» І. Мазепою в часи, коли він перебував на службі гетьмана І. Самойловича [1911, с. 28]. Тут же він вказав на структуризацію українського чиновництва за шляхетськими класами, що розпочалася з 1675 р. В ній гетьман нібито виділив 6 класів. У цій схемі В. Свербигуз вписав до другого класу значних військових товаришів, зрівнявши їх із генеральною старшиною, і розділив значне військове товариство на 4 ступені. До третього класу відніс полкових військових товаришів, рівних полковій старшині; до четвертого – бунчукових, які, на його думку, перебували після військових і чином після полковників; до п'ятого класу віднесено значкових товаришів, а до шостого – знатних сотенних товаришів. У схемі годі шукати логіки, так як вона не має документальних підстав. Разом із тим дослідник описав деякі доручення значного товариства XVII ст. (супровід гетьмана, виконання окремих доручень гетьмана, ревізії козацьких полків, гетьманських маєтностей, приведення полків до присяги, участь у судових справах, участь у господарських комісіях, відвезеннях державної платні, розвідка, переклад для потреб гетьмана і ГВК, посланці гетьмана з листами і документами (до царя, короля, хана, місцевих воєвод та ін.)) [1911, с. 28–29]. Також В. Свербигуз звертався до функцій бунчукового товариства на прикладі «казок» про службу, правда, зовсім не зауважуючи при цьому на праці попередників [1911, с. 33–34]. Він виділив 21 доручення, де кожна комісія порахована ним як окремий вид завдань. Тобто реальне число типових доручень менше.

Звернення істориків до вузьких проблем чи невеликих територіальних одиниць сучасна історична наука приймає схвально. Такі розвідки, постачаючи фактологічний та статистичний матеріал, сприяли баченню ролі окремих чинів неурядової старшини на місцевому рівні. До таких відносимо дослідження

С. Шамрая [1947–1950], К. Козубенка [1487], І. Мандзюка [1833], М. Ткаченка [1938], П. Федоренка [1939], І. Кондратьєва [1698–1701], В. Кривошеї та І. Кривошеї [1732–1735], С. Горобця та І. Ситого [1657]. Прикладом спроби розгляду історії неурядової старшини через призму історії окремої сотні стала публікація історика Д. Казімірова [1689]. У самій назві статті було закладено методологічну помилку, адже всі розглянуті ранги неурядової старшини ніяк не могли бути «неурядовою старшиною Менської сотні Чернігівського полку». Вони були представниками вищого рівня підпорядкування, ніж сотенний, так як мова йшла про значних військових товаришів, бунчукових, військових і значкових товаришів на великому історичному проміжку. Отже, йшлося про неурядову старшину Чернігівського чи інших полків, яка проживала чи мала маєтності на території сотні, або була пов’язана родинними зв’язками з урядниками цієї сотні. Неурядовою старшиною конкретної сотні може вважатися лише значне товариство сотні, про яке у статті не мовиться зовсім. Сам матеріал про неурядову старшину з її володіннями та іншими зв’язками з територією сотні має фактологічну цінність.

Прикладом підходу, коли історія неурядової старшини подається лише на основі праць попередників, слугують статті В. Кононенка [1703; 1704]. Подібні публікації повторюють суперечливі висновки інших. Основні матеріали черпалися з праць В. Панашенко та З. Когута, які в свою чергу посилалися на Л. Окіншевича. Наприклад, В. Кононенко, подаючи еволюцію соціального статусу козацької еліти й посилаючись на З. Когута, пише, що нова українська еліта за часів І. Мазепи отримала офіційну назву «значне військове товариство», і всіх значних військових товаришів було внесено до реєстру, з якого вони викреслювалися, коли займали посаду [1703, с. 93; 1704, с. 132]. Єдиної офіційної назви у XVII ст. та на початку XVIII ст. не існувало, як не знайдено окремих реєстрів значного військового товариства, куди б воно все вписувалося. Повторюються тези про появу бунчукових товаришів у часи І. Самойловича та про перетворення у 20–30-х роках значного товариства на трирівневу ієрархію [1704, с. 133]. Заперечення викликає ідея В. Кононенка про те, що статус бунчукових став найвищим лише після смерті І. Скоропадського. Джерела у вигляді присяг та компутів, складених за

гетьманування останнього, запевнюють у найвищому статусі бунчукового товариства серед неурядової старшини на 1718–1722 рр. Автор вказує, що бунчукові товариші були звільнені від виконання військових повинностей [1703, с. 93], тоді як військові обов'язки для неурядової старшини були основними. В. Кононенко не розрізняє військових товаришів XVII ст. та середини XVIII ст., приписуючи їм на основі дослідження В. Панашенко риси чину, що існував лише з середини XVIII ст. При цьому історик необґрунтовано вважає, що ранг військового товариша був обов'язковою сходинкою для синів генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів [1704, с. 133]. Джерела цієї тези не підтверджують. Застосовуючи при вступному визначенні узагальнюючий термін неурядова старшина, надалі для опису процесів середини XVIII ст. історик вживає невиправданий для того періоду об'єднуючий термін «значне військове товариство» [1704, с. 133].

Російський дослідник О. Алмазов, вивчаючи особистість гетьмана І. Самойловича та його добу, побіжно звернув увагу на появу категорії «значних» товаришів, які не займали урядів ще до гетьманування останнього [1611, с. 89–91]. Історик дотримується думки про появу терміну «бунчуковий товариш» в універсалі Самойловича 1685 р., наголошуючи при цьому, що бунчукові існували і до Самойловича, але з юридично незакріпленим статусом. Посилався О. Алмазов на праці В. Мякотіна, Д. Дорошенка і З. Когута. Видається, дослідження Л. Окіншевича автору невідоме.

Загалом необхідно відмітити зростання протягом останніх років інтересу істориків до досліджуваної проблематики. Внесок кожного, хто розглядав ті чи інші аспекти історії неурядової старшини, цінний не лише поважними здобутками, а й тими суперечностями, що стимулюють появу питань і пошуків відповідей на них у дослідників наступних поколінь. Якщо ж виділяти в історіографії досліджуваної проблеми «верхівку конуса» [1861, с. 317], то маємо сьогодні, безперечно, однією з них – працю Л. Окіншевича про значне військове товариство, а іншою – сукупність публікацій з історії козацької старшини В. Кривошеї, в яких досліджувався персональний склад неурядової старшини козацької держави.

1.2. Джерельна база

Джерельною базою дослідження стали опубліковані та рукописні документи зі сховищ українських, російських та польських архівів. Кількість та інформаційний потенціал джерел уможливили виконання основних дослідницьких завдань. Список використаних рукописних джерел складається з 1410 позицій, друкованих документів і збірок – 198.

Велика кількість рукописних актів публічного й приватного характеру, необхідних для дослідження історії неурядової старшини, зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (ЦДІАК України). Серед них як документи приватного характеру, так і комплексні джерела, що містять списки неурядової старшини або інформацію службового та економічного характеру. Насиченими джерелами, необхідними для вивчення історії неурядової старшини, виявилися: фонд Генеральна військова канцелярія (ГВК, ф. 51) фонди Першої і Другої Малоросійських колегій (І МК (ф.53), ІІ МК (ф. 54)), фонд канцелярії малоросійського генерал-губернатора (ф. 763), фонди намісницьких правлінь, особливо Київського (ф. 193), фонди полкових канцелярій, магістратів та інші. Важливими для досягнення мети стали фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Насамперед, фонди І, Х і XIV, що зберігають окремі документи та збірки актів, які також є комплексними джерелами вивчення історії неурядової старшини.

Багато комплексних джерел дослідження історії неурядової старшини мають фонди російських архівів, особливо Російського державного архіву давніх актів у м. Москва (Российский государственный архив древних актов – РГАДА). Цінні справи містять, насамперед, фонд 229 (Малороссийский приказ), фонд 140 (Присяги царевичу Петру Петровичу) та фонд 248 (Архив Правительствующего Сената).

Важливу інформацію стосовно історії козацької старшини, в тому числі й неурядової, має Польська (Коронна) метрика та інші фонди Головного архіву давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie). Особливо цінними виявилися короткі чорнові записи для підготовки документів про нобілітацію,

надання та призначення, зібрані в книги Sigillat Метрики Коронної. Документи для вивчення історії неурядової старшини виявлені також у фондах Архіву Коронного Варшавського (відділу козацький), архіву Радзівілів (відділи II і V). Різноманітні акти козацької доби зберігаються в багатьох польських архівах. Дослідникам вони компактно доступні завдяки копіям, що зберігаються у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów). Виявлені документи, що належать до різних типів джерел, склали вагому частину джерельної бази дослідження [1393–1410].

Нині існує кілька класифікацій джерел, які принципово не відрізняються. Серед них прийнято виділяти актові, що поділяються на публічно-правові та приватні, судово-слідчі, обліково-статистичні, різновидом яких є фіскальні та наративні джерела. Нормативно-правові чи публічно-правові акти – це масив різнорідних за походженням, змістом і формою матеріалів. До них відносять документи органів влади, суду й церковних організацій [1687]. Не менш важливими виявилися приватні акти: заповіти, купчі, договори оренди та інші.

Козацька держава протягом свого існування застосовувала своєрідні законодавчі й управлінські акти, основними з яких стали універсали. Універсали гетьманів та полковників неурядовій старшині є важливим джерелом інформації про різні аспекти її історії. Нині в серії «Універсали українських гетьманів» завдяки укладачам І. Крип’якевичу, І. Бутичу, В. Ринсевичу, І. Тесленку опубліковано універсали гетьманів від Б. Хмельницького до І. Мазепи включно і П. Полуботка. [1589–1593]. Частина універсалів все ще знаходиться в архівосховищах і розпорошена в найрізноманітніших фондах. Залишаються неопублікованими окремою збіркою універсали І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського. Багато універсалів І. Скоропадського містяться в збірках копій, зібраних в ході Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр. Також чимало документів цього типу публікувалися окремими істориками [1441; 1455; 1469; 1470; 1478; 1479; 1496; 1498; 1504; 1505; 1516; 1548; 1584; 1877]. Серед гетьманських універсалів для досліджуваної тематики першочергове значення мають універсали про призначення на уряди, надання маєтностей та чинів. Їх доповнюють полковницькі оборонні

універсали та про надання маєтностей і чину значкових товаришів. Із відомих сьогодні 333 універсалів неурядовій старшині періоду 1648–1708 рр. гетьманами було надано 245 універсалів, генеральною старшиною і полковниками – 88.

Цінними для дослідження стали збірки актів, видані археографічною комісією в 15-томній серії «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси» (Акты ЮЗР). Тематики стосуються різнопланові акти, що ввійшли до 3–15 томів видання [1419–1431]. Важливі документи містить частина томів ще однієї багатотомної серії «Архив Юго-Западной России», виданої вже Київською археографічною комісією [1433–1436]. Багато нормативно-правових актів, необхідних для дослідження історії неурядової старшини, містять тематичні видання та збірки, опубліковані окремими дослідниками [1417; 1437; 1438; 1449; 1463; 1471-1474; 1483; 1511; 1513; 1540–1543]. Згадані збірки містять джерела, що належать до різних типів класифікації. Задіяні також різноманітні акти, опубліковані в періодичних виданнях, насамперед, у журналі «Киевская старина» в кінці XIX та на початку XX ст., газеті «Черниговские губернские ведомости», «Трудах» Полтавської і Чернігівської губернських та інших комісій [1521; 1531; 1539; 1582; 1587; 1588; 1616; 1773].

Важливим джерелом слугують російські законодавчі акти, насамперед, царські грамоти та укази, що безпосередньо стосувалися неурядової старшини. Царські укази, видані ще в XIX ст. подовженою серією «Полное собрание законов Российской империи» (ПСЗРИ), використовувалися при вивченні історії неурядової старшини XVIII ст. [1562–1565].

Приватні акти включають купчі, договори оренди, заповіти та інші типи документів. Подібні документи в давнину зберігалися в родинних архівах, прикладом публікацій яких слугують Сулимівський, Мотижинський та інші архіви [1521; 1523; 1583; 1585; 1814]. Частина родинних архівів і нині перебуває в архівосховищах у вигляді рукописів [1260]. Для убезпечення від втрати їх копії в давнину вносилися до актових книг різноманітних урядів. Частина таких книг опублікована, але значно більша зберігається в архівах у рукописному вигляді. Ілюстрацією слугують збережені масиви документів полтавського уряду [1271–1272; 1413–1415], Стародубського уряду і магістрату [1106–1142; 1320–1323; 1324;

1412; 1515; 1520; 1539; 1559–1561; 1582], Ніжинського магістрату [1538; 1549], Козелецького уряду [1400], Бориспільської, Лохвицької і Пирятинської ратуш [1416; 1484; 1503]. Ці комплексні джерела мають надзвичайну вагу при дослідженні історії різних спільнот неурядової старшини, особливо XVII ст. Вони донесли не лише персональний склад різних груп значного товариства, а й дозволили прослідкувати еволюцію ієрархії неурядової старшини, її соціальний та майновий стан, основні доручення та родинні зв'язки.

Важливим джерелом історії неурядової старшини є заповіти. Окремі тестаменти розпорошені в різних архівних фондах. У ІР НБУВ зберігається збірник тестаментів 1636–1761 рр. [1276]. Багато тестаментів опубліковано, наприклад, значного військового товариша Пантелеймона Радича 1701 р. [1586]. Дослідниками не лише видаються заповіти, а й аналізуються їх інформативні можливості [1740; 1765; 1766]. Об'єктивна цінність цих документів полягає в тому, що фіксується матеріальний стан на час написання заповіту, іноді вказується час і джерела формування маєткового комплексу, фіксується група старшин-підписантів, серед яких чимало значного товариства. Достовірність заповітів засвідчує мотив створення.

Особливу увагу привертають купчі, різноманітні чолобитні, документи про розподіл майна чи подальші за нього суперечки. Збереглися не лише окремі купчі, а цілі збірки, в яких значна частина документів стосується неурядової старшини [1; 914; 916; 929; 971; 1259; 1277; 1288-1295; 1323; 1325]. У купчих та справах про розподіл власності зосереджується інформація відразу про кілька родин. Так було в справі розподілу спадку військового товариша П. Уманця [219; 399; 1753], військового товариша І. Тимошенка [563], багаторічні суперечки за спадок в родині Грушинських [202; 208; 366; 789; 1162], у справі значкового товариша Родіона Янченка з бунчуковими товаришами Миколою і Михайлом Борознами Лопазенськими про ґрунти 1741 р. [956]. Типовими для цієї групи є справа про розподіл майна між спадкоємцями померлого військового товариша Левицького (1767–1768 рр.) [816], про суперечку за спадок між братами і сестрами Требинськими (1753–1755, 1779–1782 рр.) [61, арк. 850], справа про поділ спадку

після смерті б. т. Романа Іванова Янова 1768–1770 рр. [886]. Більш рівний характер має договірний запис бунчукових товаришів братів Миклашевських про розділ спадкових маєтків 1754 р. [949]. Подібні справи дозволяють простежити склад та формування маєткових комплексів, встановити особи попередніх власників.

Значною мірою згадані справи відносяться й до наступного виду джерел. Судово-слідчі документи як різновид писемних історичних джерел виявилися цінними для дослідження різних аспектів історії неурядової старшини. До цього типу документів належать слідчі матеріали і судові документи, які в XVII ст. вносилися до актових книг обопільних козацьких і магістратських урядів. У наступному столітті великий масив матеріалів судових справ, в силу складної системи існуючих на українських землях судів, був розпорошений між багатьма інституціями. Найбільше таких документів містять фонди ЦДІАК України: ф.51 (ГВК), ф.56 – Генеральний військовий суд (ГВС), ф.53 (І МК), ф.54 (ІІ МК), фонди намісництв, полкових і сотенних канцелярій та магістратів. Звісно, з відновленням земських, підкоморських і гродських судів з 1764 р. більшість судових справ розглядали нові установи і судові матеріали відповідно осіли в інших фондах. Всі матеріали, накопичені протягом досліджуваного періоду, зосередили цінну інформацію про неурядову старшину, її соціальний і майновий статус, родинні й суспільні зв’язки, причини і наслідки судових суперечок. Дані судових справ, що іноді тривали десятиліттями, виявилися неоціненним джерелом знань про найрізноманітніші сфери життя та діяльності як значного товариства, так і суспільства загалом.

Обліково-статистичні та фіскальні джерела об’єднують різноманітні види документів, що стали найбільш інформативними й важливими для дослідження історії неурядової старшини. До таких відносимо: присяги, компути (реєстри, списки), відомості про старшину, ревізії, «казки» про службу, послужні та формулярні списки, сповідні відомості й метричні книги та інші.

Одним із найважливіших комплексних джерел виявилися присяги, які фіксували більшу частину чоловічого населення полку в певний рік. Піддані вписувалися до присяжних книг згідно з існуючим адміністративним устроєм у

населених пунктах, в яких проживали. Російська бюрократична машина в записі відображала належність до стану й ранг заприсяженої особи. Як правило, фіксували ім'я з прізвищем, прізвиськом або батьковим іменем. Завдяки цим та іншим додатковим даним присяги стали неймовірно цінним джерелом історії неурядової старшини. Частину присяг опубліковано. У 2000–2013 рр. видано присяги: Подільського полку 1659 р. [1494, с. 503–530]; присяжні книги 1654 р. Білоцерківського і Ніжинського полків [1558], присягу Чернігівського полку 1732 р. [1481], Чернігівського полку 1718 р. [1557], Миргородського полку 1732 р. [1556], Миргородського полку 1718 р. [1555], Кальницького і Переяславського полків 1654 р. [1554; 1546]. Остання виявилася особливо цінною для вивчення початкового етапу історії неурядової старшини.

У XVII ст. населення Гетьманщини кілька разів присягало на вірність російським царям, двічі при зміні їх на престолі. Перша з цих присяг на вірність Олексію I Михайловичу 1654 р. відома за згаданими вище виданнями й детально проаналізована як історичне джерело [1546; 1558]. Існували також присяги козацьких полків на вірність царю Олексію Михайловичу при зміні гетьманів, прикладом чого слугує згадувана присяга Подільського полку 1659 р. Згідно з одним із пунктів Переяславських статей 1659 р. все населення на підконтрольних Війську Запорозькому територіях мало знову присягнути на вірність царю Олексію Михайловичу [1767, с. 67]. Відправлені в кінці жовтня для приведення до присяги «дворяни» почали цей процес у грудні 1659 р., а в більшості полків вже на початку 1660 р. Ймовірне існування подібних присяг, складених при наступниках Юрія Хмельницького.

У РГАДА зберігаються присяги населення Гетьманщини на вірність царям Федору Олексійовичу 1676 р. [1360] та Петру Олексійовичу 1682 р. [1363]. Присяги другої половини XVII ст. істотно відрізняються як від опублікованих присяг 1654 і 1659 рр., так і від присяг XVIII ст. У 1654 і 1659 рр.. в книгу вписувалися всі козаки з покозаченою шляхтою і міщанством, які присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу. Ними окремо не фіксується військове товариство, хоча вже існує на той момент. Присяги другої половини XVII ст. неповні, вони не містять

персональних списків козаків і міщан. Ще одна відмінність від 1654 та 1659 рр., коли духовенство відмовилося складати присягу, полягала в тому, що тепер воно присягало першим, і на це зверталась особлива увага у супровідних документах. У присягах XVIII ст. є повні списки духовенства, старшини, козаків, міщан і посполитих. Козацькі полки Гетьманщини присягали царю Федору Олексійовичу в лютому 1676 р. «Крестоприводная» книга 1676 р. міститься в першій частині великої справи (789 арк.) і має окрему нумерацію (477 арк.) Текст присяги написаний гарним професійним почерком, а під ним різними почерками підписувалися старшини («рукою своею») або ті, хто робив це за них («вместо его руку свою подписал»). Почерки нерозбірливі, інколи підписи накладаються один на одного. Для кожного полку текст присяги повторювався повністю. Вперше в документі окремо виділено неурядову старшину в більшості полків Гетьманщини у вигляді військового товариства.

Присяга на вірність царю Петру Олексійовичу (липень 1682 р.) записана в книзі обсягом 693 арк. Судячи з назви «Малороссийска о приводе к присяге в верности овосприятия Всероссійского престола Его Імператорскаго Величества Гдря Петра Великого гетмана и старшини і всего Войска Запоросжкого і реентам і стрельцам і всяким ратних людей», це більш пізня копія присяжної книги (не раніше 20-х років XVIII ст.), адже в 1682 р. Петро не був імператором і мав ще співправителя Івана Олексійовича. Особливість документа полягає в тому, що з 412 аркуша починається повторний запис присяги всіх полків, що не зовсім співпадає з початковим через різницю в кілька місяців дат складення списків. Початок книги (перші 10 аркушів) втрачено, тому ще один запис присяги гетьмана й генеральної старшини став надзвичайно важливим. Порядок переліку полків у двох частинах різниться, інформативність двох записів одного й того ж полку також неоднакова. Причому один полк детальніше представлений у першій частині, а інший у другій. Неурядова старшина в присязі 1682 р. окремо представлена в полках Переяславському, Київському, Чернігівському, Стародубському і Прилуцькому. В інших фіксуються поодинокі товариші або значне товариство не виділено з козацького загалу.

Присяга козацьких полків 1718 р. якісно відрізняється від попередніх. Вона чудово збережена й доступна дослідникам в оригіналах у РГАДА [1329–1341]. Окрім традиційних вільних станів духовенства, старшини, козаків і міщан, тепер присягали й посполиті. На початку кожної книги-справи вкладено окремі листки з надрукованим текстом присяги, під яким підписувалися від однієї до кількох десятків осіб. У чистовому списку спершу розміщено імена священиків, потім полкової старшини, значкового й бунчукового товариства. Основну частину книг становлять поіменні списки козацького товариства, записаного у містах і селах куренями, посполитих і міщан. Якість записів залежала від писаря, тому вони різняться в полках і сотнях. Всі освічені старшини підписувалися під присягою власноруч. Тому списки бунчукових і значкових товаришів написані різними почерками. На сторінці часто перемежовані чорні й коричневі чорнила, що вказує на тривалість складання присяги старшиною. Були в Ніжинському, Переяславському й Стародубському полках старшини, які підписалися польською мовою. Більшість бунчукових чи знатних військових товаришів були письменними. А от у значковому товаристві частина писати не вміла. У присязі 1718 р. у трьох полках писарі розділили реєстр значкових на письменних і неписьменних. Вперше маємо документ, в якому така увага звертається на рівень освіти неурядової старшини. Особливістю цієї присяги є також вказівка в частині полків на місце проживання товаришів. Списки старшини з окремих листків і загальні чистові в основному співпадають. Інколи в одній з частин міститься додаткова інформація, наприклад, ім’я батька, місце проживання, що не згадується в іншій. Частина старшини присягала в лютому 1718 р. разом із гетьманом у Москві.

Про наступні присяги XVIII ст. є мало інформації. Восени 1721 р. відбулася коронація Петра I, і є згадки про присягу козацьких полків йому як імператору. Після смерті Петра I на престол вступила Катерина I Олексіївна (1725). Присяга їй відома лише фрагментарно [803]. Присягали козацькі полки імператору Петру II Олексійовичу, який успадкував престол у 1727 р. Відомо про відправку в липні 1727 р. бунчукових товаришів для проведення присяги [429], але сам документ наразі не знайдено. Присяга імператриці Анні Іоанівні (1731–1732) збереглась у

повному обсязі [1366]. Церемонію присяги розпочали, як свідчить запис на оригіналі документа, у грудні 1731 р. Козацькі полки присягали на початку 1732 р. Присяжні списки містяться в одній великій книзі на 880 аркушах і включають всі полки. Документ гарно збережено, а професійність писаря, який вів записи, значно полегшує працю істориків. Справа в початковій частині містить список офіцерів і бунчукових товаришів, які проводили присягу в полках, додаткові відомості у вигляді зведених таблиць та різноманітну цифрову інформацію. Присяга 1732 р. сформована за стандартом ревізій, які щорічно проводилися в Гетьманщині. Вона значно краще структурована, ніж попередні присяги. Виділено окремі списки неурядової старшини в кожному полку. Все описане представляє документ неймовірно цінним джерелом. У ЦДІАК України зберігаються присяги п’яти лівобережних козацьких полків Єлизаветі Петрівні (1741–1742) [530–535; 537]. Відома частина присяги Катерині II 1762 р. у Полтавському полку [1326]. Присяги також складалися неурядовою старшиною персонально при отриманні чину чи посади [37; 595; 828; 1008].

Статистичні джерела охоплюють різноманітні за змістом і формою носіїв відомості. Вони з’явилися внаслідок описів, переписів, запровадження стандартів обліку та звітності. Такі джерела виникли внаслідок практичних потреб органів влади й суспільства мати інформацію про населення для встановлення й збору податків, організації військових походів та іншого. Значимими для дослідження виявилися такі типи джерел, як компути (реєстри), що фіксували особовий склад урядників, неурядової старшини та козаків. Обидві назви козацького перепису «компут» і «реєстр» походять від польського «komput», що перекладається, як визначений владою чисельний склад війська, реєстр, список [1934, с. 614]. На практиці вони часто вживаються як синоніми, але тут варто уточнити різницю між козацькими реєстрами й компутами, які співвідносяться як одиничне й загальне. У XVII ст. існувала козацька традиція укладати особові реєстри для конкретної потреби. Відомі списки козаків, які загинули або були поранені в різноманітних походах 70–90-х років [1346; 1351; 1461]. Укладалися як зведені списки-табелі частин полків у походах, так і окремі реєстри козаків конкретного полку, які

відправлялися у похід [1003; 1460, с. 28–38; 1644, с. 444–472]. Тобто реєстр – це, насамперед, список козаків, укладений у зв'язку з конкретною подією, а компут – це список, який фіксує особовий склад певної військової одиниці в певний момент для подальшого використання з організаційно-військовою метою. З цієї точки зору реєстр 1649 р. [1569], що є цінним джерелом, цілком відповідає терміну «компут», а у 1581 р. все-таки складено реєстр «…козаків низових запорізьких річкових, які ходили на військову службу з його милістю королем до Москви» [1527]. Пізніше, у 20-х роках, термін «реєстр» / «компут» витісняється більш загальним терміном «ревізія» (від лат. revisio – перегляд), що розуміється як перепис населення, якому належало сплачувати податки чи відбувати військову повинність [1934, с. 616].

Початком регулярного укладання компутів і ревізій дослідниками слідом за П. Клименком вважалися 90-ті роки XVII ст. [1693, с. 104–105, 171; 1597, с. 3]. Як відомі раніше і втрачені згадувалися О. Лазаревським компути 1702 і 1704 рр., П. Клименком – компути й ревізії 1690, 1695, 1699 рр. На старі козацькі компути кінця XVII – початку XVIII ст. опиралися полкові й Генеральна військова канцелярії при розгляді численних справ про пошук козацтва. У 1747–1750 рр. у ГВС кілька разів розглядалася справа Скугарів, нащадків любецької шляхти, які шукали козацтва, будучи на той час посполитими й підданими монастиря. ГВС, розслідуючи справу, посилався на указ 1723 р., що вимагав у таких справах дивитися давні козацькі компути і наводив витяги зі старих компутів і посполитських ревізій про предків-позивачів (1702 і 1713 рр.), вказавши що серед козаків їх немає, є лише серед козацьких підсусідків і посполитих [1406, k. 56–57]. Часом початку регулярного ревізування О. Лазаревський, М. Слабченко, О. Родакова вважали 1723 р. [1693, с. 109; 1794, с. III; 1904, с. 105]. Та численні згадки про полкові компути в документах 60-80-х років, в тому числі в гетьманських універсалах І. Самойловича та І. Мазепи [1423, с. 190–191; 1589, с. 82, 298; 1590, с. 24, 25, 60; 1593, с. 660] доводять, що полкові козацькі компути, за якими звірялася належність до козацького стану, існували як мінімум з 60-х років XVII ст. До 1723 р. традиція складання полкових компутів пройшла своєрідний установчий етап еволюції. Тривалий час козацькі компути й посполитські переписи / ревізії укладалися окремо

[1507; 1544; 1545]. Окремих компутів неурядової старшини в кінці XVII ст. не було, а згадувані компути «військового товариства» – це козацькі компути всіх здатних до військової служби. До них записувалися всі категорії козаків, включаючи урядників полку, неурядову старшину всіх рівнів, яка спочатку могла й не виділятися в списку, і рядових козаків.

У 10–20-х роках XVIII ст. з'являються окремі компути неурядової старшини. Вони складалися в полках, а копії надсилалися до ГВК. Особливо цінною є інформація зведених списків неурядової старшини (1722, 1725, 1729, 1743, 1751, 1763, 1769 рр.) [464; 663; 664; 793; 880; 885; 1274; 1275]. Серед них два списки (1722 і 1743 рр.) відносимо одночасно й до фіскального типу документів. Список бунчукових товаришів 1722 р. містив інформацію про суми, пропорційні статкам, що здавалися товариством на відновлення Успенської церкви Києво-Печерської лаври [793]. Реєстр 1743 р. фіксував розподіл суми державної позики на бунчукових і військових товаришів [1275]. Переважали реєстри бунчукових і значкових товаришів, які готувалися чи знаходилися у військових походах, на форпостах чи вдома або виконували доручення з обслуговування армії та цивільні функції. Найбільша кількість подібних документів датується 20–30-ми роками XVIII ст. [355; 468; 499; 985; 986; 1003; 1177–1181; 1567]. Встановленню персонального складу неурядової старшини сприяла публікація окремих списків різних рангів товариства, їх «казок» та комплексних джерел, які включали списки товариства. Таку діяльність в різні періоди здійснювали Д. Вирський [1555; 1556; 1644], С. Горобець [1459; 1460; 1546; 1554; 1557], В. Кривошея [1546], І. Кривошея [1491–1493, 1748], О. Лазаревський [1495; 1498], В. Модзалевський [1587], В. Панашенко [1488; 1567; 1886], О. Репан [1571; 1572; 1902], В. Рябцев [1460], В. Сергійчук [1570], І. Ситий [1450; 1557; 1577], А. Стороженко [1583].

Важливість такого джерела, як ревізія, визначається не лише збереженістю даних про володіння неурядової старшини, а й вміщенням списків її персонального складу. Надзвичайну вагу цих документів визнавали й активно використовували відомі історики XIX – початку XX ст. Багато ревізій нині втрачено. Г. Максимович подав список ревізій і компутів (1712–1764 рр.), що зберігалися в архіві

Малоросійської Колегії у 1766 р. [1826, с. 220]. П. Клименко вказав число й місце зберігання відомих йому в 1930 р. компутів і ревізій 1713–1757 рр., всього 95 книг. За підрахунками вченого, порівняно з XVIII ст., враховуючи ревізії 1763–1764 та 1782 рр. (з них збереглося 20 книг) та фрагменти переписів і компутів окремих сотень до 1713 р., втрачено 62 книги [1693, с. 94–96]. В. Кривошея подав інформацію про 76 полкових ревізій і компутів [1715, с. 9–12]. Загальна кількість збережених ревізій більша, адже поступово віднаходяться все нові справи. Багато ревізійних полкових книг зберігається в російських архівах. Та й українські архіви ще здатні на несподіванки. Як от з ревізіями Стародубського полку, яких, за описами, довгий час існувало лише дві, а нині уточнені описи полкової стародубської канцелярії пропонують історикам полкові ревізії, крім давно відомих 1735 і 1764 рр., ще за 1737, 1740, 1741, 1743, 1748 та 1755 рр. [962–970]. Частину полкових ревізій видано. Початок було покладено О. Лазаревським [1535]. Протягом 2000–2002 рр. у «Гуманітарному журналі», а потім у 2004 р. окремою книгою відомий історик Г. К. Швидько видала ревізію Миргородського полку 1723 р. [1597]. Вона ж протягом 2006–2009 рр. у збірнику «Січеславський альманах» видала частину ревізії 1738 р. Миргородського полку (сотні Миргородська, Хорольська, Городиська та зведені відомості Власівської і Кременчуцької) [1598]. Дослідник історії Полтавщини В. О. Мокляк видав ревізії 1718, 1721 і частини 1723 рр. Полтавського полку [1464–1466]. Публікували матеріали ревізії окремих сотень К. Козубенко [1487], І. Ситий [1578; 1579].

З 1723 р. почався новий етап у ревізуванні – спроб державно-усталеної організації, форм і техніки переписування [1693, с. 107]. Як і в інших царинах, діяльність І МК з проведення ревізій була суперечливою й не дуже вдалою. Тому до 60-х років XVIII ст. існувала й розвивалася місцева козацька традиція ревізійної справи, яка склалася ще до 1723 р. Згідно з нею ревізували місцеві урядники й за результатами виготовляли по кілька примірників книг. Нині збереглося по два екземпляри ревізійних полкових книг за один рік лише в кількох полках [709; 714; 719; 720]. Але в списку Г. Максимовича бачимо три ревізійні книги Ніжинського полку (1730–1731 рр.), три книги Полтавського полку (1740), по три книги полків

Переяславського, Прилуцького, Полтавського й Гадяцького за 1743 р. і навіть чотири ревізійні книги Лубенського полку за 1746 р. [1826]. П. Клименко також згадує про три ревізійні книги Чернігівського полку за 1740 р.

Черговий етап у ревізійній справі настав із проведенням ревізії 1763–1764 рр. Центром ревізування замість полків стала ГВК. Змішалися принципи ревізування: поєднувалися новий особовий зі старим дворовим. Остаточно утвердилася норма, коли ревізори не просто перевіряли сотенні списки, а самі здійснювали перепис. Інформативність ревізій різко зросла. Познайомитися з такого типу ревізією сьогодні можливо лише на прикладі Стародубського полку, хоча ревізовані тоді були всі десять полків [731; 732; 969; 970]. Продовжила вказаний етап ревізія 1765–1769 рр., більше відома як Румянцевський опис. Вона також мала перехідний характер, адже фіксувала і особовий склад, і маєтковий стан населення. Матеріали опису донесли не лише персональний склад неурядової старшини в населених пунктах Гетьманщини і їх власність. Для підтвердження права власності на землі та іншу нерухомість товариство надавало документи на право власності, що склали окремі томи опису і слугують неймовірно цінним джерелом з історії неурядової старшини. Масив джерел Румянцевського опису (ф.57) настільки величезний, що годі думати про використання всіх його можливостей в одному дослідженні. Важливим для істориків стало видання окремих частин опису [1518; 1522; 1528]. Цінним джерелом слугують також видане О. Лазаревським та М. Константиновичем «Обозрение Румянцевской описи Малороссии» [1793; 1871].

За хронологією, остання ревізія 1782 р. повністю перейшла до особового й статевого типу перепису й відкрила новий, вже цілком російський етап ревізування. Історики відзначають велике значення й високу достовірність ревізій як історичних джерел, особливо у порівнянні з іншими збереженими документами [1597, с. 9; 1649, с. 125; 1715, с. 12]. Наскільки достовірною була зібрана ревізорами інформація? У XVIII ст., російська влада прагнула замінити місцевих ревізорів представниками інших полків і російськими військовими. В інструкціях для ревізорів наголошувалося на проблемі приховування дворів власниками та адміністрацією. Існували суб’єктивні фактори неточностей, зокрема, проблема

утримання переписувачів. Прикладом такої ситуації була судова справа в 40-х роках XVIII ст. про неправдиві свідчення ревізорів, які зблизилися з місцевою владою [1693, с. 150, 152; 1649, с. 125]. Незважаючи на це, ревізія є однією з найдостовірніших комплексних пам'яток XVIII ст.

Різновидом стандартних ревізій було генеральне слідство про маєтки 1729–1730 рр., матеріали якого забезпечили, крім зведених статистичних даних про володіння неурядової старшини, ще збірку копій документів на маєтності. Зведені матеріали слідства всіх полків і частково збірки документів видано М. Василенком [1445; 1446; 1512], Барвінським [1440], В. Мякотиним [1524; 1525], І. Бутичем [1452]. Ще частина збірок копій документів чекають свого часу, наприклад, документи Київського полку [1310]. Проводилися чисельні дрібніші слідства й описи. Наприклад, видрукуване К. Козубенком слідство про хутори в Яготинській і Березанській сотнях 1730 р. [1486]. Порівнявши матеріали Генерального слідства 1729-1730 рр. з цим локальним у Яготинській сотні, К. Козубенко показав величезні лакуни відомостей стосовно власності. Генеральне слідство в сотні нараховує 28 залюднених пунктів, а в слідстві про хутори, крім 28 сіл і слобідок, згадано ще 44 хутори, значна частина яких належала неурядовій старшині [1486, с. 208; 1524]. Інформативними щодо власності неурядової старшини були різноманітні рукописні та надруковані описи млинів, лісів, річок, пасік, рибних ловів, винокурень та шинків у різних адміністративних одиницях [1497; 1519; 1531; 1584; 1588, с. 15–56], а також публікації локальних переписів посполитих дворів, що знаходилися у власності урядників та неурядової старшини окремих полків [1587].

Документами особистого походження, надзвичайно цінними для дослідження, є «казки» про службу неурядової старшини. Відносимо їх до облікового типу джерел, так як на їх основі поставали реєстри, відомості та формулярні списки. Особливу вагу для дослідження мали масиви «казок» неурядової старшини 1756 і 1761/1763 рр.. [605; 643–662; 959; 982; 987; 988]. «Казки» складалися всіма категоріями населення Гетьманщини за різноманітних обставин. «Казки» про службу (походи) в полкові канцелярії подавали козаки, їх зводили в узагальнені списки [1456; 1457; 1566; 1575]. На початку 20-х років XVIII ст. масово у діловодстві з'явилися «казки»

неурядової старшини. Відомі зведені у відомість «казки» про службу значкових товаришів Чернігівського полку 1725 р. [1273]. Поступово поширюючись у 30–40-х роках, «казки» стали звичними для українського діловодства 50–60-х років XVIII ст. Вони мали довільну форму. Могли містити повідомлення про вік, соціальний статус, про службу предків і власну, пояснення окремих вчинків і подій. Більшість «казок» 30–60-х років XVIII ст. подана на вимогу Генеральної військової й потім, відповідно, полкових канцелярій. У 30-х роках вони найчастіше містять пояснення, чому бунчуковий чи значковий товариш не вийшов у похід або чому вислав за себе в похід родича [963, арк. 442]. Інколи «казки» складали дружини товаришів, пояснюючи відсутність чоловіка на службі та запевнюючи, що про його місцеперебування їм нічого невідомо. Наприклад, у 1735 р. таку «казку» в Стародубську полкову канцелярію подала дружина з. т. Романа Кровницького Уляна [963, арк. 750].

До середини XVIII ст. «казка» набула вигляду послужного списку за підписом автора. Вона додавалася до документів при просуванні по службі чи отриманні винагород. «Казки» містили дані про навчання й службу, відомості про територіальні переміщення та виїзд за кордон. Виклад вівся у формі 1-ї або 3-ї особи у хронологічному порядку, зазначалися найважливіші події. Окремі «казки» в середині XVIII ст. полкові канцелярії все частіше зводили в форму загальної відомості про службу полкової урядової та неурядової старшини. Одна з перших таких збережених відомостей Полтавського полку за 1742 р. була опублікована В. Модзалевським [1587, с. 112–130]. У ній серед інших містяться «казки» про службу бунчукових, військових та значкових товаришів. Часто «казки» мали додаткову інформацію про діловодство. Так у 1756 р. у «казці» військового товариша в Прилуцькому полку М. Корсуна є детальна інструкція щодо збору свідчень про старшину. Як і в даній «казці», часто вступ з описом процедури займав сторінку тексту, складаючи ледь не половину всього документа [605, арк. 360].

У різноманітних установах, починаючи з полкових канцелярій до більш пізніх канцелярій намісництв «казки» про службу неурядової старшини слугували за основу для укладення піврічних відомостей, послужних і формулярних списків.

Узагальнені документи стали переважати з середини XVIII ст., а з 1764 р. додалися послужні списки чиновників земських, гродських і підкоморських судів та установ вищого рівня. Багато службовців цих інституцій мали чини неурядової старшини. Неурядову старшину в послужних списках фіксували у полках. Знаходимо їх у фондах: ІІ МК [829; 834–838; 842–844; 846; 848; 852; 853; 857–859; 863; 870; 872–879], полкових канцелярій [950; 978–980; 1000], намісницьких правлінь, особливо Київського (ф.193) [1015–1056; 1060; 1067; 1068; 1099], канцелярії малоросійського генерал-губернатора [1143–1145; 1149; 1153–1156; 1161]. Велике значення мають матеріали цих фондів, датовані 80-ми роками XVIII ст., пов'язані з входженням неурядової старшини до дворянства. Деяку інформацію знаходимо в фондах Чернігівського (1782–1797 рр.) [1099] і Новгород-Сіверського (1781–1797 рр.) (ф. 206) намісницьких правлінь [1100-1105]. Відомості намісницьких, губернських і повітових дворянських зібрань є досить інформативними стосовно історії неурядової старшини, адже повідомляють про проходження служби, майновий і сімейний стан дворян різних років і повітів. Уціліли рапорти й списки про дворян, подані графу Румянцеву-Задунайському [1297]. Збереглися також описи намісництв, що опубліковані й містять значний потенціал для дослідження історії неурядової старшини на заключному етапі існування інституцій козацької держави [1490; 1530; 1533; 1534; 1951]. Опис Новгород-Сіверського намісництва відзначається серед них найбільшою інформативністю. У ньому неурядові старшини згадуються з географічною локалізацією в кожному селі. Опис Київського намісництва фіксує всіх власників-старшин на 1781 і 1787 рр. Опис Чернігівського намісництва в питанні персоніфікації значно поступається двом попереднім. Зате в описі О. Шафонського є довідки про чини неурядової старшини.

Зі статистичних джерел церковного походження велике значення мають сповідні відомості [1165–1174; 1176]. Родини старшини, в тому числі й неурядової, вписувалися до них на початку. Сповідні відомості повідомляють інформацію про чин, вік, сімейний стан, кількість та стать членів сім'ї. Важливу уточнюючу роль про дати життя та шлюби неурядової старшини мали метричні книги.

Важливими видами джерел особового походження є листи, щоденники, записні

книжки, літописи та автобіографії. Їх ще називають наративними джерелами. Для дослідження історії неурядової старшини всі перелічені види є досить значимими. Використовувалися офіційні й приватні листи гетьманів і старшини, важливі для персоніфікації товариства та вивчення різних аспектів його службового й особистого життя. Частину листів не опубліковано [1369–1374; 1398, k. 53–54, 64; 1404, k. 12, 37; 1408, k. 222; 1396, k. 213-215], ще частина епістолярної спадщини надрукована й доступна для широкого використання [1442; 1480, 1500, 1501]. Видавалися також приватні листи старшини [1551; 1553]. Багато інформації про становлення інституту «товариства» до 1648 р. знаходимо в листах польських урядників [1602–1605]. Одним із найцікавіших джерел цього типу виявилися щоденники старшини та іноземців [1432; 1508–1510; 1477; 1594]. Часто іноземці вели записи у вигляді щоденника, прикладом можуть слугувати записи Е. Лясоти, який зафіксував деталі ієрархії запорозької козацької спільноти кінця XVI ст. Він поданий у списку джерел у кількох виданнях через різну повноту й переклад [1476; 1599; 1601]. Польське видання дозволило виділити деякі деталі функціонування термінів. Щоденники старшини вважаються доволі достовірним типом джерел, наближеним до актових через освіту й статус авторів, які часто були посадовими особами [1687, с. 420]. Проте певна суб'єктивність таких документів змушувала постійно перевіряти викладені в них факти архівними матеріалами. Особливо цінним виявився щоденник бунчукового товариша Я. Марковича, який закінчував його вже в чині генерального підскарбія [1508–1510; 1477]. Документ дозволив, крім інших проблем, уточнити персональний склад бунчукового товариства у Гілянському поході (1725–1727 рр.), з'ясувати обставини служби і побуту верхівки неурядової старшини, систему службової й неофіційної ієрархії та стосунків з російським генералітетом, систему цінностей і ставлення до дійсності товариства та чимало інших важливих аспектів. У щоденнику, який писався протягом 50 років, епізодів, подібних до вказаного походу, було чимало, і кожен відображає не лише сприйняття історичних подій автором, а й надає інформацію для досліджуваної теми. Цей та інші використані щоденники дозволили більш докладно відтворити особливості функціонування інституту неурядової старшини загалом і осібних її

представників зокрема. До щоденників близькі записні книги, прикладом якої слугує записна книга прилуцького полкового осавула М. Мовчана [1614]. В неї потрапили, крім біографічних фактів, копії документів родини Мовчанів та частини інших джерел. Різноманітну інформацію для вивчення теми містять літописи [1489]. До наративних джерел за основними ознаками належать автобіографії. Прикладом слугує автобіографія І. Турчиновського, що стала цінним джерелом історії старшини Переяславського полку та автобіографічна «казка» літописця С. Лукомського [1411; 1499].

Попри важливість для дослідження всіх видів джерел, першочергове значення все ж мали обліково-статистичні. Особливої ваги для історії неурядової старшини завдяки комплексному характеру набули присяги, компути, різноманітні реєстри, ревізії, відомості, послужні й формулярні списки. Використана джерельна база відзначається різноманітністю, що дозволило виконати поставлені в дослідженні завдання встановлення персонального складу й вивчення різних аспектів історії неурядової старшини.

1.3. Методологія дослідження

Починаючи дослідження історії неурядової старшини та маючи першочерговим завданням персоніфікацію товариства, не доводилося розмірковувати над методологією як сукупністю інструментів цього дослідження чи тим паче дивитися на методологію як спосіб творення теорії. Не йшлося також про свідоме спрямування дослідження до реалізації академічних правил чи його наближення до неконвенційної історії. Передувала необхідність зібрання конкретного дослідницького матеріалу, на основі якого згодом здійснювався опис і саме дослідження, як вищий рівень дослідницьких дій. Зрозуміло, що вже на етапі накопичення джерельного матеріалу в автора існували теоретичні уявлення про предмет дослідження та методи, застосовані попередниками, і вони були використані як загальна теоретична конструкція. На їх основі було сформульовано початкові постулати та дослідницькі питання. В ході роботи постала необхідність

застосовувати найрізноманітніші методи, часто запозичені з інших гуманітарних наук, що, врешті, змусило замислитися і над теоретичними узагальненнями. Таким узагальненням сприяло знайомство з різноманітними працями в царині методології гуманітаристики загалом і історії зокрема [1622; 1643; 1676; 1691; 1692; 1869; 1870; 1912; 1916; 1932; 1952; 1961; 1962; 1964]. Найближчими до власних розмірковувань виявилися напрацювання польської дослідниці Е. Домanської, яка запропонувала методологію, яку назвала практичною [1676]. Та перед тим, як перейти до основної частини викладу, хотілося б означити щодо своєї праці співвідношення основних цінностей та методів академічної і неконвенційної історії. Сучасна історіографія виробила перелік ознак-протиставлень обох підходів [1676, с. 116]. Якщо зауважити основні маркери, такі як об'єктивізм чи суб'єктивізм у власній дослідницькій діяльності, стає очевидним, що хоча основним принципом є об'єктивізм, все ж неможливо в реконструкціях сприйняття / самосприйняття об'єкта дослідження уникнути суб'єктивного підходу. Хоча дослідження побудоване на основних правилах академічної історії, раз-по-раз з'являлося зацікавлення й цінностями, важливими для їх носіїв у той період. Розвідка побудована на приматі документального архівного джерела, але її цементуючою основою виступають не лише причинно-наслідкові зв'язки, а й функціональні, через те, що досліджується відповідними методами й світ соціальних процесів. Форма представлення – текст, в якому домінує реалістичний стиль наративу. Та в багатьох аспектах виклад самим матеріалом спрямовувався до вільнішого експериментального стилю. Дослідження проводилося, виходячи з хронологічного принципу, базованого на лінеарній концепції часу. Та його результати надаються в майбутньому до аналізу з позицій суб'єктивного бачення часу. Викладене засвідчує, що сьогодні автор, зокрема, й більшість дослідників загалом, не використовують підходи виключно лише конвенційної чи неконвенційної історії. В дослідженнях активно застосовуються підходи й методи обох, що відкриває нові горизонти для історії як науки.

У роботі на основі віднайденого персонального складу розглядаються поява та еволюція неурядової старшини. Тобто в основі лежать такі архетипи історичного мислення, як ідеї ґенези та еволюції [1961, с. 275–277], що їх В. Вжосек називає

фундаментальними метафорами [1643, с. 182]. Саме вони допомагають зв'язати хаос випадків у певну цілісність і прослідкувати історію явища / інституції від початку / появи до завершення / зникнення. Головним об'єктом дослідження стала сукупність «неурядова старшина». Впродовж XVII-XVIII ст. в ній виділилися й функціонували чотири спільноти: товариство військове / значне товариство військове, бунчукове товариство, значкове товариство та військове товариство. Тобто неурядова старшина – це сукупність чотирьох старшинських спільнот, об'єднаних, насамперед, чинником «незаймання» представниками кожної з них урядів. Для аналізу щодо кожної спільноти було виділено критерії відмінності й створено моделі дослідження.

Важливим фактором при цьому виявилася подвійність завдань дослідження, адже для початку існувала необхідність встановлення чисельності й персонального складу товариства всіх полків та зведення його в межах окремих спільнот. Останні виокремлювалися нами хронологічно та структурно відповідно до звання / чину та його підпорядкування. Лише після цього уможливилося вивчення історії неурядової старшини в частині поставлених завдань. Основними методами при цьому стали загальнонаукові методи аналізу й синтезу історичних явищ та історико-критичний. Використовувалися також ретроспективний, історико-порівняльний підходи, особливо при вивченні проблеми походження інституту «товариства» в період до 1648 р., зі встановленням можливого впливу на процес традицій польсько-литовської держави. Причому як з точки зору військових литовсько-польських інституцій, так і сформованих під впливом багатьох чинників, власних козацьких.

Персоніфікація неурядової старшини дозволила оперувати іменами кількох тисяч її представників. Робота з чисельними списками, аналіз зведених цифрових даних вимагали залучення квантитативних методик. Соціологічний та економічний інструментарій застосовувався при порівнянні списків товариства на всіх рівнях із метою з'ясування індексу стабільності персонального складу, рівня непотизму всередині кожної спільноти та всієї сукупності загалом, визначенні рівня службової зайнятості та функціональних пропорцій. Без математичних та статистичних методів неможливо було б дослідити й порівняти економічну спроможність різних розрядів

неурядової старшини (та окремих представників у межах конкретної спільноти) нести службу, належну їй за традицією. Особливо враховуючи фактор несення цієї служби власним коштом. При реконструкціях окремих спільнот неурядової старшини застосовувався просопографічий аналіз. Максимально фіксувалися життєві шляхи товаришів, їх кар'єра, форми шлюбної солідарності, контакти з іншими представниками групи та міжгрупові контакти.

В ході дослідження застосовано так звану практичну методологію як таку, що постає на основі аналізу даних і для цього створену. Методологія при цьому розглядається як набір дослідницьких практик, що сприяють появі теорій малого обсягу. А теорія розуміється як набір пояснювальних понять та конструкцій, що уможливлюють концептуалізацію та інтерпретацію досліджуваних явищ [1676, с. 204]. І першим таким пояснювальним поняттям став інтегративний термін «неурядова старшина», що є новотвором, адже не використовувався в документах досліджуваної доби. Тривале вивчення персонального складу та історії значного товариства військового, бунчукового, значкового та військового товариств виявило необхідність створити новий узагальнюючий термін, що позначав би всі вищезгадані спільноти. Термін «неурядова старшина» постав у працях відомого українського історика В. Кривошеї [1723, с. 19, 234]. Дослідник вживав поняття, не визначаючи його. Після кількох публікацій 2007–2008 р., особливо розвідок щодо персонального складу неурядової старшини у співавторстві, термін прижився в історичній літературі остаточно [1715; 1736–1739; 1745]. Нині він став загальновживаним у колі істориків, які цікавляться добою козацької держави XVII–XVIII ст. Термін-синонім «безурядова» старшина в історичних працях зустрічаємо один раз у творі Л. Окіншевича, раз – у публікації В. Панашенко [1879, с. 34; 1891, с. 581], і як постійний – в останніх розвідках В. Горобця [1649; 1651; 1654]. Попри широке практичне застосування терміну «неурядова старшина» з 2008 р. його визначення з'являється у розвідках пізніше [1743, с. 80]. Тому одним із головних методологічних завдань дослідження є створення нових дефініцій. Отже, неурядова старшина – це козацька старшина, що на певний конкретний момент не займала уряду; перебуваючи в запасі, носила звання значного товариша військового

/ товариша військового, товариша полку чи сотні (XVII – початок XVIII ст.) або мала чин бунчукового, значкового чи військового товариша (XVIII ст.); служила з власної маєтності, виконуючи функції, передбачені традицією і законом для старшинської верстви, та користувалася всіма пільгами та привілеями свого стану. Кожна з складників-спільнот неурядової старшина мала різне судово-адміністративне підпорядкування (полкового чи генерального рівня).

Термін «неурядова старшина» як всяке штучне утворення має свої недоліки. Можливо, термін «безурядова» навіть є трохи влучнішим, проте це радше лінгвістичні нюанси, що не впливають кардинально на його сутність. Терміни «неурядова» і «безурядова» позначають козацьку старшину, що не займала уряду в козацькій ієрархії, але перед тим була з певного уряду відставлена, мала тривалу вислугу чи знатне походження. Поширені в гетьманських універсалах формули щодо мотивації надань підтверджують зміну статусу на фоні постійної служби: уряд – не на уряді – уряд.

Перша зі спільнот, що складали неурядову старшину, відома під назвою «товариство військове / значне товариство військове». В основі методології її вивчення лежить дослідження випадку, що при вивченні матеріалу приводить до теоретичної чутливості через теоретизування [1676, с. 207]. Для цього опрацьовувався дослідницький матеріал, відбувалася затримка над певною проблемою, розмірковування з постановкою дослідницьких питань, аналіз проблеми, її фрагментація. В ході такого аналізу генерувалися інтерпретаційні поняття, насичені емпіричними даними. Через порівняння знаходилися подібності явищ, що аналізуються і об’єктів, що привели до висновків, в яких було згенеровано гіпотези. Саме таким шляхом з’явилася гіпотеза про тотожність понять козацька старшина і товариство військове / значне товариство військове на початковому етапі існування козацької держави через бачення останнього як загального військового звання. Вивчення кількох окремих випадків поєднання особою уряду й звання товариша військового дозволило актуалізувати проблему та здійснити вибірку всіх подібних випадків. Історична вибірка засвідчила, що це не поодинокий випадок, а практика тієї доби. Аналіз проблеми на основі зібраних фактів привів до висновку,

що товариство військове / значне товариство військове було невід'ємним компонентом козацької старшини, і водночас вся козацька старшина в широкому розумінні його як звання виступала як значне товариство. Отже, в XVII ст. у загальному вимірі традиційного військового звання термін «товариство військове / значне товариство військове» позначав всю козацьку старшину, а у вузькому – лише старшину не на урядах (неурядову). Прийняття цієї гіпотези усунуло проблему, що виникала при інтерпретації документів, у яких особа була одночасно записана урядником і товаришем військовим / значним товаришем військовим, так як одне іншому вже не суперечило. Як не суперечить і в наш час займання певної посади носієм конкретного військового звання. Ця ж теорія надалі дозволила логічно пояснити нюанси перехідного періоду початку XVIII ст., коли певний час особа одночасно фіксувалася, наприклад, як значний товариш військовий і бунчуковий товариш. В останньому варіанті варто розуміти термін «значний товариш військовий» як загальне традиційне військове звання неурядової старшини, а термін «бунчуковий товариш» як офіційний чин, закріплений юридичним документом (компутом).

Історичне дослідження, проявляючи повагу до джерела, має зважати на послідовність слів у термінах досліджуваної доби. Ця послідовність часто виступає як культурний код, ритмічна структура, «соціальна ідіома». Сучасне порушення ритмічної структури в ідіомі «значне товариство військове» при заміні на «значне військове товариство» приводить дослідників до втрати сприйняття первісного значення цієї ідіоми («старшина, основна функція якої – військова). Як наслідок, історики не бачать в ній об'єднуючого всю козацьку старшину начала й штучно розводять урядову й неурядову старшину середини XVII ст., що були двома сторонами однієї медалі. До кінця XVII ст. еволюція козацької старшини привела до закріплення терміну «товариство військове / значне товариство військове», насамперед, за неурядовою старшиною. Щодо урядників це звання в документах згадувалося з плином років все рідше.

Вивчення історії неурядової старшини відбувалося на основі структуралістського методу. Останній спирається на тезу, згідно якої будь-яке

явище є системою, що її утворюють простіші елементи [1961, с. 267–269]. При цьому поєднано дві концепції такого підходу – функціоналістську і культурно-антропологічну. Неурядова старшина була соціальним інститутом із власною структурою. Але при цьому соціальна структура, наприклад, товариства військового була не лише емпіричною реальністю, а й моделлю, створеною нами в ході дослідження. Ця модель виступає як пояснювальна схема. Системний підхід дозволяє розглядати кожний об'єкт одночасно і як систему, і як елемент ще складнішої системи. На відміну від трьох наступних спільнот неурядової старшини, «товариство військове / значне товариство військове» не було замкнене організаційно й мало складну, постійно еволюціонуючу внутрішню структуру. Попри це, застосовуючи поняття «якості» і «кількості»* для дослідження окремих елементів і систем (метод розрізнення «якість – кількість») [1912, с. 50–62], визначаємо властивість «значний товариш» як певну якість, що дозволяє об'єднати носіїв такої якості в групу на противагу носіям іншої якості, наприклад, «рядовий козак», «селянин», «міщанин» та ін. Поняття кількості дозволило в дослідженні виявити внутрішню структуру якості «значний товариш», встановити інший рівень, наприклад, ступінь прояву даної властивості чи її інтенсивність через порівняння зібраного джерельного матеріалу, вираженого в числах. Подібний підхід вжито й при вивченні інших складових неурядової старшини. При цьому застосовувалася класифікація якісних ознак за номінальною й порядковою шкалами. За номінальними ознаками визначалася належність до певної спільноти в сукупності неурядової старшини. Порядкові (рангові) ознаки знадобилися для впорядкування ступеня їх прояву, наприклад, при визначенні рівня освіти різних груп неурядової старшини. Хоча саме ця ознака виявилася дихотомічною (грамотний-неграмотний).

Реалії функціонування товариства військового / значного товариства військового у XVII ст. швидко змінювалися навіть протягом десятиліття, не кажучи вже про більші проміжки часу, що зробили відчутною відмінність, наприклад, між

* Примітка. Якість у методологічному плані є визначеністю предмета пізнання, що установлюється відношеннями тотожності та відмінності з іншими предметами при цілісному розгляді ознак. Кількість у методологічному плані є визначеністю однояких предметів, яка установлюється при розгляді ознак в плані інтенсивності або ступеня їх прояву. [1912, с. 63–64].

змістом і статусом звання «військовий товариш» середини XVII ст. і першого десятиліття XVIII ст. Тим паче існувала особлива, якісно інша відмінність, між званням «військовий товариш» середини XVII ст. та чином «військовий товариш» середини XVIII ст. Ототожнення статусу носіїв однотипного звання без врахування хронологічного фактора є методологічною помилкою. Тому важливим у роботі став метод періодизації.

У ході дослідження постала необхідність встановлення критеріїв для формування моделі вивчення кожної зі спільнот неурядової старшини. Модель при цьому виступає як набір пов'язаних між собою ознак, прояви яких відомі. Це допомагало при роботі з джерелами в пошуку відповідних підтверджень чи заперечень конкретної гіпотези. Для формування моделі й аналізу спільноти «товариство військове / значне товариство військове» важливими критеріями виступили:

✓ хронологічний;
✓ ієрархічно-структурний;
✓ рівня судово-адміністративної підпорядкованості;
✓ розрізнення / тотожності звання-уряд та звання-чин;
✓ можливості / необхідності займання урядів;
✓ участі в роботі урядів / рад різного рівня;
✓ функціональної відмінності / тотожності доручень представників всіх груп значного товариства і урядників.

Розробка документального матеріалу на основі вказаних критеріїв засвідчила складні процеси в середині значного товариства. Вони привели початково до виділення сотенного й полкового рівнів ієрархії неурядової старшини, а до кінця XVII ст. її структура ще більше ускладнилася. Генетичний зв'язок між урядниками й неурядовою старшиною в межах значного товариства висвітлив додаткову структуру товариства, в основі якої лежали попередні уряди значних товаришів. Виявилася залежність між попереднім урядом та традиційним (неюридичним рівнем підпорядкування товариша в неурядовій ієрархії.

Неурядова старшина XVII ст. стала своєрідною матрицею, з якої протягом

тривалого часу формувалися дві інші спільноти – «бунчукове» і «значкове» товариства. На відміну від своєї «основи», сукупності «бунчукове товариство» і «значкове товариства» мали чітку організацію й більш однорідну структуру. Вони визначалися чітким юридичним статусом, офіційним рівнем підпорядкування, а також різним набором привілеїв, прав і обов'язків. Для аналізу моделей спільнот «бунчукове товариство», «значкове товариство», «військове товариство другої пол. XVIII ст.» критеріями відмінності стали:

✓ визначеність правового статусу;

✓ рівень судової підпорядкованості;

✓ військово-адміністративний статус;

✓ соціально-економічне становище;

✓ виконувані спільнотою функції, їх рівень і обсяг доручень у межах кожної;

✓ кар'єрний аванс представників кожної аналізованої сукупності;

✓ освіта;

✓ місце сукупності в трансформованому після ліквідації козацької держави суспільстві.

Спільнота «бунчукове товариство» функціонувала на найвищому рівні підпорядкування – гетьманському. Вона замикалася в окрему структуру компутом та особливими правами і обов'язками (судовий імунітет вищого рівня, звільнення з-під влади полковника, службові доручення керівного плану, що вимагали освіти, відповідальності й певної кваліфікації). Бунчукове товариство посіло високе місце в старшинській ієрархії (майже рівне полковникам) згідно тогочасних практик і визначалося воно, насамперед, близькістю до гетьмана та знатністю походження. Все разом сформувало відповідний «кодекс честі» цього розряду товариства, своєрідне бачення світу й свого місця, що певною мірою різнилося від загальностаршинського. Вже у 20-х роках XVIII ст. бунчукове товариство позиціонувало себе як шляхту й вимагало дотримання в ставленні до себе відповідного етикету. Якщо зовнішня організація, що відокремила бунчукове товариство від інших спільнот неурядової старшини, сформувалася на етапі його становлення, то внутрішня тривалий час еволюціонувала й певним чином

проявилася лише в 60-х роках XVIII ст. («первостатейні» і «второстатейні» бунчукові товариші). Таким чином, бунчуковий товариш – це чин неурядової старшини Гетьманщини, який отримували значні товариші військові, які служили під гетьманським бунчуком, не займаючи ніяких урядів; мали знатне походження; часто, але не обов'язково, особисту вислугу; були вписані до окремого компуту; вилучені з-під юрисдикції полковників і судилися лише в генеральному військовому суді або гетьманом; служили з власних маєтків; були звільнені від податків і повинностей; мали обов'язки цивільної і військової служби за наказом гетьмана та центральних установ.

Спільнота «значкове товариство» виросла з неурядової старшини XVII ст. одночасно зі спільнотою «бунчукове товариство» на початку XVIII ст. і зайняла чітке місце в старшинській ієрархії і в тогочасному українському соціумі загалом. Вона мала полковий рівень підпорядкування в адміністративному й судовому вимірі та службові обов'язки відповідної межі складності й відповідальності, відчутно нижчої, ніж у бунчукових товаришів. Загалом її права й привілеї не відрізнялися від притаманних козацькій старшині. Отже, значковий товариш – це чин неурядової старшини Гетьманщини, який отримували значні товариші полку (військові товариші, інколи значні товариші військові), які служили під полковим знаком і були внесені до відповідного компуту; підпорядковувалися полковнику, звільняючись від влади сотника; підлягали полковому суду; мали права й привілеї, належні козацькому старшинському стану; виконували службові функції (насамперед, військову), визначені традицією для полкового рівня або пізніше нормативними документами інституцій різного рівня для чину значкових.

Відповідні терміни (бунчуковий і значковий товариш) за неурядовими старшинами обох чинів (під бунчуком / під значком) закріпилися протягом гетьманування І. Скоропадського. Належність старшини до того чи іншого чину в товаристві стверджувалася записом до компуту (окремого для бунчукових й осібного чи виокремленого списку значкових у полковому компуті). Протягом цього періоду одночасно існували звання (значний товариш військовий / значний товариш полку / товариш військовий) і чини (бунчуковий і значковий товариш) з поступовим

витісненням чинами традиційних звань.

Юридично цей процес оформився протягом 1720–1730-х років у два етапи. На першому, у 1722–1723 рр., за наказом царя Першою Малоросійською колегією більшість неурядової старшини розподілилася між двома рангами – бунчуковим і значковим товариствами, її було вписано в окремі компути (звання при розподілі певну роль відіграли, але потім майже зникли). На другому етапі, в середині 30-х років XVIII ст., неурядова старшина в примусовому порядку отримала підтверджувальні документи (патенти або універсали) на свої чини / ранги (бунчукового чи значкового товариша). У цей період почала зникати смислова відмінність між термінами звання / чин, так як старі звання «значний товариш військовий» чи «військовий товариш» стали анахронізмом і їх вживали лише окремі старшини, як правило, старшого покоління.

У силу практичних чиновницьких потреб та великого розриву між чином бунчукового й значкового з 1740 р. ГВК почала надавати проміжковий чин / звання військового товариша. Для назви додаткового чину було використано старовинне звання, ще не забуте в Гетьманщині. Військовий товариш – це чин неурядової старшини XVIII ст., що сформувався офіційно й закріпився юридично окремими компутами близько 1740 р. Його носії звільнялися з-під влади полковника й повністю адміністративно й судово підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії. В старшинській ієрархії вони стояли вище сотника, на рівні полкових старшин.

Отже, окремі спільноти в неурядовій старшині сформувалися неодночасно. Першими на основі базової сукупності «товариство військове / значне товариство військове» виникли бунчукове й значкове товариства. Спільнота «військове товариство» утворилася й почала швидко розвиватися в 40-х роках XVIII ст. Вона стала середнім чином у структурі неурядової старшини XVIII ст. Появу цієї групи обумовили соціально-економічні виклики середини століття, тоді як тогочасна адміністрація обґрунтовувала процес подібно до етіологічних міфів. Пам’ять чиновників 40-х років XVIII ст. ототожнювала сучасну їм спільноту «військове товариство» з однією із складових неурядової старшини XVII ст. При цьому вони

намагалися традицією легітимізувати появу нової інституції. Звучало це приблизно так: «…напредь сего в Малой России кроме бунчуковіх товарищей войсковіе были» [676, арк. 2]. Спроба підтвердити думку документально була дуже поверховою, та іншої від канцеляристів і не вимагалося. Існувала об'єктивна потреба в новому чині, й навіть назву не потрібно було придумувати, так як ще були живі люди, які послуговувалися старими традиційними званнями. Додатковий чин виконував роль своєрідного буфера між двома іншими та забезпечував, з одного боку, стримування зростання кількості бунчукових товаришів, з іншого – слугував кар'єрним орієнтиром для значкових.

Одним із базових у методології дослідження став історико-критичний метод у роботі з джерелами. Основою при опрацюванні джерел стала відома теза про те, що одного джерела недостатньо. Все залежить від різнорідності й кількості питань, поставлених дослідником до джерела [1622, с. 20; 1961, с. 230; 1692, с. 21], а також від відповідного до нього ставлення, у якому, насамперед, важать «внутрішня критика» у розумінні перевірки наявних у тексті повідомлень, а також критика інтерпретацій і критика понять [1961, с. 240]. Для достовірності результатів застосовувалася методика виявлення й аналізу якомога більшої кількості документів з одночасною фіксацією особового складу того чи іншого чину товариства (компутів, присяг, ревізій, загальнодержавних позик та ін.). Такий підхід убезпечив від помилок, що виникають при інтерпретації одиничних прикладів.

Важливим у дослідженні стало одне із правил критичного методу: розрізнення в архівному й опублікованому джерельних масивах оригіналів і копій документів. Зіставлення опрацьованих оригіналів і копій довело недосконаліть останніх. При цьому для нашого дослідження неважливо зроблені помилки свідомо, чи є механічними. Цей аспект важитиме при інших наукових завданнях, наприклад, у межах «інтелектуальної» історії. Для цієї розвідки надважливим є встановлення факту, що вже в XVIII ст. копіїсти «грішили» підміною старовинних термінів на тогочасні. Тобто відбувалося культурне приписування [1643, с. 162–175]. Прикладом цього слугують документальні масиви генерального слідства про маєтності (1729–1730 рр.), збірки підтверджувальних документів, зібраних протягом

Румянцевського опису (1765–1769) та документальні збірки часів боротьби за право на російське дворянство після ліквідації козацької держави. Нині також спостерігаємо процеси культурного приписування та підміни термінів у працях сучасних істориків. Суттєвою методологічною помилкою деяких дослідників стало перенесення реалій одного хронологічного періоду на інший. В усіх згаданих вище випадках мова йшла, насамперед, про перенесення терміну «значковий», що функціонував у XVIII ст., на ґрунт XVII ст. та постійну підміну в копіях звання «значний товариш» на чин «значковий товариш». Це привело до невірного датування в багатьох дослідженнях періоду появи чину значкового товариша й нерозуміння логіки внутрішньої еволюції неурядової старшини.

Загалом у дослідженні застосовано підхід поєднання теорії й дослідницької практики. Згідно з таким підходом основним способом дослідницьких дій став вертикально-горизонтальний, що поєднав широке знання, необхідне для порівнянь із глибиною досліджень випадків завдяки опрацюванню великої кількості архівних матеріалів [1676, с. 208].

Отже, зібрана джерельна база та проаналізовані досягнення попередників дозволили провести дослідження історії неурядової старшини, застосувавши історичний і міждисциплінарний методологічний інструментарій. При цьому визначено ключові поняття, такі як «неурядова старшина», «бунчуковий товариш», «значковий товариш» та «військовий товариш». Встановлено еволюцію неурядової старшини від традиційних звань до чинів із чітким юридичним статусом.

РОЗДІЛ 2
ЗНАЧНЕ ТОВАРИСТВО ДО ВИНИКНЕННЯ СТАБІЛЬНИХ ЧИНІВ НЕУРЯДОВОЇ СТАШИНИ (СЕРЕДИНА XVII – ПЕРША ЧВЕРТЬ XVIII СТ.)

2.1. Становлення соціального інституту заслуженого «товариства» до початку Національної революції в Україні

До 1648 р. лише невелика частина українського населення, верхівка шляхти, була складовою політичного організму королівства Польського. Інша активна верства, козацтво, виборювала право на участь не лише у військових походах, а й в політичному житті держави як її член [1374, k. 4–6], як окремий стан суспільства Речі Посполитої [1979; 2001; 2014].

У тогочасній польській адміністративній, військовій та дипломатичній номенклатурі побутував термін «товариш» у широкому значенні. В численних листах польських достойників другої половини XVI – першої половини XVII ст., зокрема, у кореспонденції С. Жолкевського, Я. Замойського, С. Конєцпольського та інших зустрічаємо термін «товариш» у значенні супутник, помічник у справі, член посольства / делегації. Паралельно існував більш давній і вузький військовий термін «товариш хоругви».

У козацькій традиції також вживався термін «товариш» як похідний від узагальнюючого «товариство військове». Тобто товариш як належний до козацького товариства, товариш гетьмана чи отамана як очільника товариства. Козацька військово-демократична традиція сформувала й надовго законсервувала вживання терміну «товариство» як визначального, як спільного знаменника для всіх видів козацтва (низового, городового, реєстрового) та для всіх рівнів його ієрархії. Всі належні до товариства були козаками: гетьман, отаман, полковник, осавул, хорунжий і рядовий козак. Ця спільність, принцип рівності були усвідомленою об'єднуючою ідеєю. Більше того, в козацькій традиції під «правильною» владою розуміли, передусім, колективну волю війська, де Божі закони переплетені з архаїчними законами військового братства [1962, с. 426]. Для позначення

відмінності між товаришами вже в XVI ст. традиція винайшла терміни «заслужений», «значний», «старовинний» козак / товариш, що вживалися як синоніми [1599; 1631; 1908; 1959; 1963]. Козаки також використовували термін «товариш» у широкому буденному розумінні, як супутник / помічник у справі.

За браком джерел складно визначити етапи виділення й становлення ієрархії неурядової старшини до Визвольної війни. Варто згодитися з думкою, що до 1648 р. «... козацтво не встигло пройти шлях правового окреслення старшини, «значних», «заслужених» козаків...» [1631, с. 171]. Проте традиція поза правовим полем мала пройти тривале випробування часом. Термін «товариство» і розуміння останнього як лицарського стану міцно закріпилися в кінці XVI ст. не лише серед шляхти, а й серед загалу низового і реєстрового козацтва, а пізніше оригінально еволюціонували в часи існування козацької держави. Вважаємо, що для того, щоб у Москві в 1654 р. документи зафіксували усталений, формальний поділ на військових товаришів і козаків, мало минути значно більше, ніж шість років [1427, с. 427].

Протягом останніх десятиліть XVI ст. – перших XVII ст. йшли процеси структуризації війська Запорозького й формування його адміністрації. У структурі козацького війська з кінця XVI ст. існував неформальний поділ товариства на значних і просто козаків (чернь) [1599], що привів до появи прототипу більш пізнього «значного товариша». Особливо активно йшла структуризація в часи гетьманування П. Конашевича. На думку Н. Яковенко, «... гетьман провадив компромісну політику, спрямовану на боротьбу за легальне місце в державі для «значного козацтва», себто «спадкових реєстровців» [1963, с. 277]. Важко не згодитися з тезою про вплив реєстровців на формування «значного козацтва». Багато при цьому важило походження, адже шляхетське гарантовано забезпечувало статус значних. Також впливала на входження до значного товариства тривала військова вислуга, як вказувалося в привілеях та універсалах з цього часу й до кінця століття: «... пан кроваве заслужений...» [1371, k. 1]. Полемізуючи з П. Сасом, який визначав 10–30-річний стаж як необхідний для набуття заслуженості козаком, В. Брехуненко вказав, що 5-річний військовий стаж був достатнім для включення до реєстру і здобуття такого звання [1631, с. 169]. Мова тут ішла про рядового, хоч і

заслуженого у військовій справі козака. Тому варто розрізняти два аспекти терміну «значний / заслужений», особливо на початковому етапі творення козацької ієрархії. Термін «значний» чи «заслужений» козак вживався як до рядового козака, який мав кількарічну вислугу / стаж, так і до козацької старшини. Причому остання не вся перебувала на урядах, що лише формувалися, але вже мала окремий, вищий статус, ніж у рядового козака. Якщо йде мова про вислугу, необхідну для включення до реєстру рядового козака, то варто погодитися з думкою В. Брехуненка про 5-річний стаж як достатній [1631, с. 170]. Але для входження до старшинського «значного» товариства козаку без високого соціального походження треба було служити значно довше. Не останню роль у формуванні «значного» товариства відігравав і господарсько-економічний чинник, тобто заможність особи [1963, с. 270]. На певному етапі, можливо, з середини 20-х років XVII ст., терміни «значний» і «заслужений» все частіше прикладаються до верхівки товариства – старшини.

Після Куруківської угоди розпочався якісно новий етап структуризації козацтва. Формуються шість територіальних полків, на чолі яких перебувала виборна старшина [1662, с. 558–560]. Традиційно для козацтва при кожній ситуативній зміні відбувалися стихійні кола, і старшина переобиралася. Внаслідок цього в козацькому середовищі поступово зміцнюється статус старшини, значних козаків, які раніше займали впливовий уряд і знову претендували на нього у майбутньому. З таких значних козаків разом з урядниками складалися посольства на перемовини з різними комісіями та посольства на сеймики і сейми (див. табл. А.1 та А.2 додатку А). Товариші «значного» статусу виконували різноманітні доручення, включаючи дипломатичні, і очолювали загони, при цьому тимчасово посідаючи уряд козацьких полковників.

Козацтво, маючи привілеї на «права і вольності», на які покликалося ще з 80-х років XVI ст., і відчуваючи себе окремим станом, почало вимагати їх реалізації в політичному та правовому вимірі [1662, с. 158–160, 172]. Особливо після заслуг у Хотинській кампанії воно мало великі надії на правову легалізацію стану та реалізацію вольностей. Та умови Куруківської угоди перекреслили сподівання й підготували нові козацькі виступи. Своєрідна політична зрілість козацтва

демонструється наступним епізодом. У червні 1632 р. козацьке посольство на конвокаційний сейм заявило про своє право брати участь у виборі короля на підставі того, що є частиною Речі Посполитої [1373, k. 406; 1663, c. 142–144]. Проте ні король, ні шляхта не були готові визнати за козаками такі права і навіть не зробили виключення для козацької старшини [1663, c. 150–151; 1979; 2000, s. 58–59; 2001, s.115, 122, 123].

Нині не знайдено документів, що засвідчували б спроби легітимації неформального поділу козацького товариства у 30–40-х роках XVII ст., але це не означає, що такий процес не відбувався. Витоки неурядової козацької старшини варто шукати як у польській, так і в запорозькій військовій традиції, що виникла й сформувалася в лоні військової та політичної традиції Корони, Великого князівства Литовського, а після 1569 р. – Речі Посполитої. Традиційне середньовічне військо в усіх європейських державах базувалося на системі феодальної військової служби, що була обов'язком рицарів. У одних країнах (Англія, Франція) вона почала замінюватися найманою системою ще у XII–XIII ст. У Польщі ще в середині XV ст. основою війська було посполите рушення рицарів-шляхти. Проте в цей час така система себе віджила й перебувала в кризовому стані. Паралельно існували нечисленні, але добре навчені наймані загони. Добре усвідомивши непевність найманого війська, яке служило тому, хто платить більше й вчасно, володарі поступово схилилися до більш надійної системи вербунку [2010, s. 21]. Професійне військо того часу формувалося на двох засадах: найму й вербунку (затягу). Наймане набирав командир-контрактор, найчастіше професійний офіцер. Він підписував умови з працедавцем про кількість вояків, вид озброєння, час служби, величину платні. Воїни складали присягу на вірність своєму командиру. Тобто, наймався готовий відділ. Завербовані ж війська, навпаки, у вигляді готового відділу не наймалися. Вступаючи на службу, вояки присягали на вірність володарю, для якого наймалося військо, а не командиру загону. У Західній Європі переважав тип найманого війська, а в Речі Посполитій – затяжного (завербованого) війська [1992, s. 106–108; 2016, s. 15–16].

У своєму розвитку польське затяжне військо пройшло кілька послідовних етапів: оборона поточна, кварцяне військо (з 1563), військо компутове (1652) та військо народове (XVIII ст.) [1977, s. 20]**.** На всіх етапах військо базувалося на товариській системі. Загін, очолюваний ротмістром, складався з товариських почтів. Товариші кінноти мали шляхетне походження й керували почтом-загоном, що складався з почтових (пахолків) та джур. Важливі перші два етапи як ті, що передують становленню козацької неурядової старшини. У кінці XV ст. було закладено початки сталого війська на південно-східних кордонах для боротьби з татарами. Воно відоме як «оборона поточна». Утримання війська було проблемою для короля, адже тривалий час не вдавалося створити надійної фінансової основи для завербованого війська. Шляхта хоч і озвучувала готовність оплачувати затяг замість персональної військової служби, все ж не бажала повної ліквідації посполитого рушення, боячись втратити контроль над королем [1981, s. 31]. Також шляхта не бажала платити постійні податки. Більшу частину таким загонам платив король готівкою під заставу прибутків від королівщини [2018, s. 161–162].

Південний напрям був не єдиним, що потребував сильної професійної армії. Тому проблема затягу й оплати війська стояла гостро до утворення кварцяного війська. На сеймі Пьотрковському (30.11.1562–25.03.1563) було ухвалено конституцію про призначення четвертої частини прибутків із королівщин (кварти) на утримання сталого найманого війська. Доходи були невеликі, але це покращило ситуацію. У 1569 р. гетьман Єжи Язловецький провів перепис кварцяного війська: 2892 кінноти в 20 хоругвах, 750 піхоти в 9 ротах, 15 кіннотників у піших ротах і 300 козаків запорозьких (кіннота) [1980, s. 116] – всього 3957 людей. У такій же кількості 4000 воїнів військо кварцяне існувало і в XVII ст. [2024, s. 301]. Основу війська, як і раніше, становили кінні загони. На цей час у затяжному війську усталились окремі види кавалерії: важка (гусарія) та легка (козацька, тобто та, що використовувала козацьке озброєння і тактику). За дослідженням М. Плевчинського, ще у 1520 р. у війську коронному згадується відділ легкої кінноти, названої козацькою, але процес її становлення був тривалим. Знову козацька хоругва з’явилася лише в 1549 р. [2003, s. 51, 59]. Із середини XVI ст. за кінними загонами

закріплюється назва «хоругва», а за пішими – «рота» [1816, с. 32]. Товариська система залишилася основою кінних одиниць, піші надалі складалися з десятків. У піших ротах служба вважалася менш престижною й навіть плебейською за характером. Тому шляхта тут займала лише посади ротмістрів.

Походила товариська система з середньовічних рицарських почтів [2024, s. 271]. Ротмістри й товариші в кінних хоругвах були шляхтичами. В існуючій до середини XVII ст. традиції до товариського почту поруч із плебеями наймалися навіть бідні шляхтичі. З середини XVII ст. до товариського середовища відкрився шлях нешляхетському елементу. Структура товариського почту детально досліджена в польській історіографії. Особливо ретельний аналіз структури почту товариша часів оборони поточної здійснив М. Плевчинський [2005, s. 47]. Автор опирався на цікаві думки своїх попередників Т. Чапського і Є. Теодорчика, які порівнювали структуру війська з цеховим устроєм. Гетьман і ротмістр були старшими цеху, а товариші цеховими майстрами, які мали досвід і реманент для заняття військовим ремеслом (коня, обладунок, зброю, віз, намет). Як цеховий майстер товариш займався військовим ремеслом самостійно. Виходячи з цехової теорії, служба товариша хоча б один квартал відповідала диплому майстра, тим більше, якщо була засвідчена письмово гетьманом чи ротмістром. Правда, цього нечасто вимагали при вербунку. Товариш із власним почтом затягувався ротмістром. Це був кавалерійський загін, в основному на 4 бойових коня і 2 тяглових. Товариш мав табірний віз із наметом, кухонним начинням, лопату, сокиру, ланцюг, 4 комплекти озброєння для вершників та мінімум 1 комплект для піхотинця. В такому загоні було 3 пахолки, які разом із товаришем ставали в бойовий стрій, та 3 джури, які діставали харчування для всього почту, боронили табір, обоз й інколи воювали в полі в особливому строю. Навчаючись військовому ремеслу, вони проходили гарну школу майстерності, відваги, діставали поранення й часто гинули. Навчений джура чи шляхтич-«охотник» наймалися пахолками. Нагромадивши необхідні для закупівлі коней, воза, екіпіровки кошти, пахолки наймалися вже з власним почтом товаришами [2011, s. 178]. Належними до почту були також пахолята й челядь.

Величина товариського почту протягом досліджуваного періоду зменшувалася. Якщо спочатку товариші мали доволі великі почти на 8–10 коней, то в середині XVI ст. вже служили з 6-кінним почтом. Ще через сто років переважають 1–3-кінні почти, а збіднілі шляхтичі служили без почту з одним конем [1985, s. 30–32; 1990, s. 95; 1997, s. 90]. Товариші, які затягувалися на службу, записувалися в списки. Місце в списку відбивало ієрархію у хоругві. Основні чинники, що визначали черговість запису – це величина почту, тривалість служби, суспільний і майновий статус, особисті бойові заслуги [1990, s. 102–104; 1997, s. 99–101; 2020, s. 121–122]. Першими після ротмістра записували поручника та хорунжого, які призначалися ротмістром із числа товаришів. Серед товариства інколи виділявся старший товариш [1990, s. 110]. Якщо ротмістр – це офіцер, тоді товаришів, які командували власним почтом та виконували роль поручника або старшого, варто віднести до рангу підофіцерів, але не до рядових, якими їх бачив Л. Окіншевич [1887, с. 7].

Багато важила вислуга, заслуженість воїна. Товариші з заможних впливових родин служили недовго, і мотив їх служби складали шляхетська традиція і можливість здійснення швидкої кар'єри. Натомість товариші зі збіднілої шляхти служили довго (10–15 років) і ставали професійними військовими. Більшість товаришів служили 1–2 роки. За цей час вони набували військового досвіду, просувалися в кар'єрі спочатку до поручника, а потім до ротмістра. Якщо товариш протягом перших років не отримував приповідного листа на затяг хоругви як ротмістр, то потім вже було досить складно здійснити кар'єру на цьому поприщі. Адже більше, ніж бойові заслуги, важило суспільне походження. Цікавий бік проблеми вислуги проглядається в XVII ст.: відомі записи шляхетного немовляти товаришем до гусарської хоругви з виставленим 6-кінним почтом. Щоб був «заслуженим», коли виросте – нехай служить із пелюшок [1977, s. 25]. Цей показовий момент має свої аналоги в українській історії, коли в кінці 70-х років XVIII ст. українські старшинські родини записували малолітніх синів із такою ж метою до компутів значкового товариства [1023].

За службу товариші винагороджувалися маєтками, а з середини XVII ст. ще й долученням через нобілітацію до шляхетського загалу. Товариші, які походили з

впливових і багатих родин, мали в результаті військової служби гарний старт на цивільній службі. Ще перебуваючи на військовій службі, вони брали активну участь у політичному житті свого краю на рівні, визначеному їх суспільним походженням [1990, s. 104–112; 1997, s. 117–125].

Товариші при потребі утворювали військове коло, причому як загальне, так і коло хоругви. Збиралося воно хоча б раз на рік. Проводилося коло з дотриманням всіх ритуалів: радилися верхи в окресленому на підлозі чи землі колі, що втілювало шляхетську рівність. Рішення, прийняті в колі, вважалися правомірними, за колом – ні. Товариство обирало депутатів на перемовини з королем про платню, вирішувало поточні справи хоругви. Якщо заборгованість була тривалою, коло утворювало конфедерацію. Тоді військо займало королівщини й землі церкви, на підданих цих земель накладало свої податки. Ця цікава з огляду на існування козацьких рад (козацького кола) проблема детально досліджена в монографії Є. Урвановича [2016], а часткові покликання на коло здійснювали до нього в своїх працях Є. Теодорчик, Є. Янас, Л. Василевський, М. Плевчинський [1990, s. 104; 2005, s. 48; 2011].

Національне й територіальне походження великої групи товаришів відоме лише з часів оборони поточної. Деякі відомості про територіальне походження товаришів досліджуваних ними хоругв подали Є. Янас та Л. Василевський [1990, s. 98–99]. М. Плевчинський, аналізуючи склад хоругв оборони поточної за національною ознакою, окремо виділяє польських русинів із Галичини і Поділля, русинів із Волині, включаючи Брацлавщину, русинів з України та низових козаків, подає персональний склад товаришів кожного регіону та визначає причини меншої чи більшої участі представників кожного регіону в обороні поточній [2002; 2006, s. 21–99]. Серед вояків непольського походження з польських теренів було 50% русинів. Особливо багато їх серед товаришів кінноти поточної – 56%. Загалом русини в загонах оборони поточної, включаючи рядових, становили максимум 30% [2006, s.190–198]. На думку ж Н. Яковенко, загони оборони поточної і кварцяного війська згідно даних реєстрів щонайменше на дві третини складалися з вихідців із Галичини, Поділля та інших українських регіонів [1965, с. 263]. На службу до польського короля руська шляхта й козаки затягувалися з певною відмінністю.

Дослідивши реєстри й переписи з 1471 р., які фіксують шляхту Волині чи більш пізньої Центральної України, Н. Яковенко прийшла до висновку, що до Люблінської унії українська шляхта в затяжних загонах служила епізодично, а після 1569 р. вже досить активно, витворюючи новий для України тип професійного воїна. Відслідковуючи руську шляхту в затяжних загонах поіменно, вона зауважила, що невипадково товаришами в загонах українських шляхтичів-ротмістрів майже завжди були їхні родичі, земляки й сусіди, припускає, що українська шляхта намагалася триматися разом, і тому в переписах фіксується групами [1965, с. 265–266]. Хоча це радше є наслідком територіального способу затягу хоругв, що аргументовано доведено польськими істориками. Важливо те, що руська шляхта затягувалася на службу персонально й систему товариського затягу знала зсередини. На думку О. Сокирка, входження української шляхти до війська Речі Посполитої привело до «…міцного вкорінення у свідомості, яка незабаром передасться козацькій старшині, уявлень про «звичайну» модель війська, службу, зрештою, конкретний досвід організації армії…» [1923, с. 50]. І хоча історик мав на увазі, насамперед, наймані відділи в козацькому війську, його думка є слушною і щодо досліджуваних тут термінологічних запозичень.

Інакше винаймалися на службу запорозькі козаки. Згоду на службу за наймом, а також її військові й фінансові умови давала козацька рада. За таких обставин у межах Війська Запорозького ставала неможливою діяльність командирів-вербувальників. Козаків наймали на службу шляхом вербування готового війська. При цьому польський уряд визначав лише загальну чисельність та посадову структуру підрозділу взятого на службу й зобов'язувався останньому її оплатити [1908, с. 118]. Різні форми найму не суперечать висновку про детальне знайомство українців із товариською системою організації польського війська.

Провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв відіграли дрібна шляхта та бояри-слуги. Ця група була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями. Після 1569 р. їй взагалі забракло місця в польській правовій системі, що й привело до конфліктів між боярами та владними структурами. А так, як влада не поступилася, то значна частина боярства знайшла

притулок у козацтві. Це посприяло утворенню сильної верстви, яка навіть урядом сприймалась, як залишки рицарського стану [1816, с. 33–35; 2013]. В той же час відбувався поділ козацтва на старшину й рядових, як перебуваючих на королівській службі, так і в запорозькій громаді [1958, с. 183]. Невдалі спроби польської влади організувати козаків і скласти реєстр (козацькі реформи Є. Язловецького та С. Баторія) були особливо цінними з точки зору формування козацтва як суспільної верстви й політичної сили [1662, с. 130, 142–145, 153–155]. Вже у 80-х роках XVI ст. козацтво почало боротися проти порушення їх прав і привілеїв, насамперед, судово-адміністративного імунітету та навіть висунуло претензії на матеріальне забезпечення реєстровців за прикладом польського найманого війська (квартири й «виживленіє») [1662, с. 158–160, 172]. Перший збережений реєстр козацького полку – це перепис полку, очолюваного Я. Оришовським у 1581 р. [1527]. При Оришовському, який записаний як поручник, була рота з 30 осіб. У ній виділяються кілька шляхтичів і, мабуть, були записані «всі наявні у полку достойники» [1662, с.156]. За ротою слідує список з 500 козаків, поділених на десятки. У структурі козацького війська й надалі існуватиме система підпорядкування козацьким старшинам їх особистих десятків для забезпечення виконання ними службових обов’язків. Таких порученців мали старшини від полкової ланки до гетьмана. Тобто, перша сотня при гетьмані була своєрідним штабним підрозділом [1908, с. 152]. Пізніше полковники й полкова старшина Гетьманщини мали свої особисті курені. Такі формування виконували охоронні функції й функції зв’язку [1714, с. 23]. Підтвердження цього бачимо в реєстрі Чернігівського полку в поході 1702 р., де вписано курінь полковника, обозного та інших урядників. Також тут виділено спільний курінь значних товаришів у поході [1460, с. 33, 34]. У реєстрі Миргородського полку 1711 р. полковий обозний мав курінь 26 чоловік, суддя – 8, осавули – 18 і 22, об’єднаний курінь двох хорунжих – 17. Власних курінчиків мали й значкові товариші Миргородського полку [1756]. Отже, надалі окремі курені мали не лише урядники, а й неурядова старшина козацької держави.

Проте не варто розглядати ці загони (особливо у XVI–XVII ст.) лише як звичайних штабістів чи персональних слуг-порученців. Адже до них входили далеко

не останні представники козацького загалу. Якщо в реєстрі 1649 р. після гетьмана й генеральної старшини записано значне товариство, то можемо припустити, що перша хоругва в ранніх реєстрах частково включала таких же значних і заслужених товаришів. Уживання до частини козаків терміну «найзнатніші із товариства» згадує вже Еріх Лясота у 1594 р. [1599]. М. Грушевський називає їх достойниками, а П. Сас – порученцями, і тут знову прослідковується виняткова точна аналогія за функціями з пізнішою неурядовою старшиною. Можливо, варто прийняти особисті десятки старших, полковників, сотників кінця XVI – початку XVII ст. за ймовірне середовище формування майбутніх військових товаришів.

У структурі козацтва першої половини XVII ст. бачимо формальний, на думку Л. Окіншевича, поділ, де «кожен десятник, крім 10 товаришів, мав під началом від 30 до 50 новаків (tyrones), яких школив і випробовував на козаків» [1877, с. 6–7]. Одразу зауважимо, що структура схожа до існуючої у ротах польських піхотинців, яка включала товаришів-десятників і новонабраних воїнів. Однак сучасні дослідження не підтверджують такої великої кількості новачків. У запорозькій спільноті в останні десятиліття XVI – перші десятиліття XVII ст. існували повноправні козаки-товариші (брали участь у козацькій раді) і неповноправні козаки – військові слуги-джури, які вважалися новобранцями протягом 3-х років. Співвідношення між повноправними козаками та джурами у війську Запорозькому становило приблизно 1 до 2,6 [1908, с. 60].

Основні самоназви й назви козацтва в офіційних документах кінця XVI ст. співпадають: «рицарство», «товариство». Рицарство – це традиційна назва військово-служилого стану в Польщі і Литві. Термін «товариш» використовувався для позначення воїна-шляхтича або члена якоїсь корпоративної групи (цехових майстрів). У війську шляхта називалася «панове товариство», ротмістри підписувались «іменем свого товариства», а вимоги воїнів-шляхтичів починалися словами: «ми, все рицарство, як ротмістри, так і товариство війська Його КМ». У 1585 р. гетьман козаків запорозьких М. Ружинський з іншими козаками, ***товаришами своїми Запорозькими*** (курсив наш. – І. К.) відправив через посланців до уряду гродського Київського замку 11 козаків, підозрюваних у вбивстві

королівського посла [1436, с. 16–18]. Такі традиційні козацькі називання/звернення бачимо у польській практиці: «... Ми Людвік Понятовський полковник, товариство і все рицарство...» (1608), «...я гетьман (*С. Жолкевський),* (уточнення наше. – І. К.) за всіх своїх товаришів і все рицарство...» (1610), «...з полку Карвацького значних товаришів...» (1615) [1605, s. 183, 208, 233]. З кінця XVI ст. прослідковуємо постійне вживання терміну «рицар / рицарство» щодо козаків, в тому числі й з боку влади та володарів інших держав: «...ВМ зичливі товариші Криштоф Косинський і все Рицарство» (1596); «... Матвій Шаула Гетьман і все Рицарство Запорозьке» (1596); «всьому рицарству ВМ війська Запорозького» (1596); «... Самійло Кішка Старший і все Рицарство Запорозьке» (1601); «Ян Куцкович Старший і все Рицарство Війська Запорозького» (1602) [1604, s. 22, 75, 76, 115, 118]; «Старшому, отаманам, осавулам і всьому Рицарству війська Запорозького» (1628) [1394, 139]; «... полковникам, сотникам, осавулам і всему рицарству, Козакам з войск наших запорозьких ...» (1648) [1603, s. 163–164].

Називаючи козаків рицарями, урядовці традиційно дивилися на козацтво як на молодших братів шляхти. Особливо це стосується звернення «панове» до козацтва. На думку С. Леп'явка, використання козацтвом самоназв «товариство», «панове товариство» засвідчує формування його свідомості на традиціях військово-служилого боярства [1816, с. 41–42]. Загалом, українські історики бачать у кошовому товаристві корпорацію вільних воїнів-рицарів, а в проведенні козацької ради колом і покликаннях козаків на старовину – втілення шляхетської системи цінностей [1663, с. 144–145; 1816, с. 41–42; 1908, с. 61–63].

Козацькі станово-територіальні громади на волості на початку XVII ст. також називалися товариством [1908, с. 85]. Показовим щодо зародження неурядової козацької старшини до 1648 р. є епізод з Федором Пирським, який був представником козацької громади Лубен. У 1623 р. він підписав документ після отамана лубенського, де зазначений без будь-якого звання чи уряду. До 1623 р. Ф. Пирський неодноразово був козацьким полковником, очолював військові відділи на 2 тис. козаків у походах і опісля, у 1625 р., був гетьманом [1908, с. 87–88]. Але ж надалі саме так проявляється сутність інституту неурядової старшини. Вчора він

полковник, пізніше гетьман, а на момент складення документа не займає уряду. Сам запис другим після отамана, хоч і без звання, вказує на його значущість у війську. Це те, що постійно буде спостерігатися в документації Війська Запорозького з середини XVII ст.

Численні згадки про товаришів, які були посланцями старших і гетьманів до короля, вищих урядників чи на сейм / сеймик містяться як в архівних, так і у виданих джерелах. Отже, термін «товариш» постійно застосовувався у документах щодо посланців-представників війська Запорозького (див. табл. А.1 і А.2 додатку А). У тогочасній становій свідомості поступово мала сформуватися окрема, особлива позиція частини товариства, яка постійно виступала виразником спільних інтересів, при цьому часто ризикуючи власним життям. Особливість функцій таких товаришів / посланців вимагала освіченості та певних дипломатичних навиків, що були притаманні саме шляхті. Тому серед згаданих у добірках таблиць товаришів переважає шляхта й заслужені старовинні козаки, які мали великий військовий та життєвий досвід. Ті самі риси приводили цих товаришів на уряди. Немає сумніву, що всі згадані товариші були козацькими старшинами.

Вище зазначалося, що однією з головних підстав вважати козака заслуженим і значним була військова вислуга. Причому в документах тієї доби вона означувалася як вислуга кров'ю. У 1637 р. в листі до гетьмана С. Конецпольського козаки закликають пам'ятати про «вольності кроваво заслужені». Через кілька місяців, у 1638 р., гетьманська інструкція щодо козаків містить своєрідну відповідь, в якій вказувалося, що так, як козаки виступили проти короля і всієї Речі Посполитої, «...за тим привілеї, вольності і свободи кров'ю заслужені у Речі Посполитій їх предками ті зрадники втратили ...» [1602, s. 391–392, 477–479]. Надалі козацький звичай зберігає вживання звороту «кроваве заслужені» щодо найдостойніших представників свого стану [1371, k. 1].

Цікаві термінологічні паралелі-впливи у військовій польській та українській історії простежуються протягом всього існування козацької держави. У XVIII ст. в структурі козацької неурядової старшини виокремлюється значкове товариство, що служило під полковим значком. Польських товаришів хоругв також називали

товаришами знаку (прапора). Були й інші товариші знаку в польському війську: значок іноді створювався в поході. Це військова одиниця, в яку з різних хоругв закликали охочих для виконання розвідувального завдання. До такого загону могли входити від півтора до кількох десятків воїнів. Після виконання бойового розвідувального завдання вони поверталися до своїх хоругв[*]. У 1672 р. каштелян підляський Станіслав Кароль Лучецький (?) у листі до короля, повідомляючи про події в Україні, згадує серед іншого про Анджея, товариша знаку […], який із паном Вацінським (?) і послами запорозькими повернувся з експедиції з-під Білої Церкви до Києва [1368, k. 2]. Існували певні запозичення традиційних польських структур при формуванні особистих хоругв генеральної старшини. Так у 1675 р. генеральний бунчужний Л. Полуботок відправив листа до воєводи С. Яблоновського через товариша своєї хоругви [1429, c. 29]. Ще одна подібність: курінь значного товариша (пізніше б. т., з. т.) та почт товариша хоругви мали однакові функції. І навпаки, усталені козацькі звання трапляються в польській діловій номенклатурі. У списку урядників воєводств Київського і Чернігівського XV-XVIII ст. зустрічаємо на уряді хорунжого в Чернігові товариша військового Антонія Щепановського (1698–1736) [1606, s. 149]. Пізні контакти й можливі впливи ілюструються ще одним прикладом. В 1704 р. К. Вонсович, товариш панцирний знаку його милості пана Воловича, писаря Великого князівства Литовського, вніс на магістраті Стародубському в присутності урядників протестацію проти товариства сотні полкової стародубської й сотника наказного М. Костиренка за їх дії в 1702 р. під Старим Биховим [1134, арк. 35зв–37]. Тут товариш знаку виступає у традиційному розумінні товариша панцирної хоругви. Приклад цікавий, насамперед, контактами литовських товаришів хоругв і значного товариства полку Стародубського на початку XVIII ст. Не дивно, що товариство значне козацьке певною мірою завжди себе ототожнювало з відомими їм соціальними зразками, довгий період саме польсько-литовськими. Ще під одним знаком, бунчуком, несла службу вища категорія неурядової старшини

[*] Примітка. Матеріали докторантського семінару з військової історії під керівництвом проф. М. Нагельського. Інститут історії Варшавського університету. Березень 2010. Виступ проф. М. Нагельського.

Гетьманщини. Саме термін «знак» виступає спільним для всіх військових традицій. Прямим продовженням традиційної структури польсько-литовської хоругви слугує структура козацьких найманих кінних полків, у яких існував поділ на товаришів поєдинкових і товаришів подвійних [1923, с. 152–153]. Останні служили з власним почтом і належали до товариства старшого. Віддалений вплив традицій польського війська простежується в структурі українських слобідських полків XVIII ст. Підпрапорні тут об'єднувались у хоругву на чолі з ротмістром [1835, с. 180–181], а слобідські підпрапорні відповідали значковим товаришам Гетьманщини.

Таким чином, хоча козацтво сформувалося як стан у кінці XVI ст., називання товариством козацького загалу могло бути запозичене з середньовічної рицарської системи через польську й литовсько-руську систему товариського затягу значно раніше. Товариші-шляхтичі – це аналог середньовічних рицарів, і козацтво також себе вважало рицарством. Посилене боярами козацьке середовище утворило корпорацію вільних воїнів-рицарів з особливими привілеями. А проведення козацької ради колом і покликання козаків на старовину, будучи втіленням шляхетської системи цінностей, лише підкріплюють сприйняття глибинного зв'язку козацтва зі шляхетським станом.

Козаки, особливо реєстрові, були не просто теоретично знайомі з товариською системою, а й на практиці ставали товаришами і почтовими, з них складалися й надвірні роти. Хоча в структурі запорозького війська така система не прижилася, деякі паралелі легко відслідковуються. Серед запорожців виділяються повноправні козаки (товариство) й неповноправні, яких досвідчені козаки навчали протягом 3-х років. Очевидна аналогія: товариш у хоругвах польського чи литовського війська також мав обов'язок вишколити власний почет і різноманітних слуг-джур. Пізніше в козацькій традиції з'явиться аналогічний курінь товариша. Така схожість назв – товариш, слуга, пахолок, джура – невипадкова. Її точно виражає думка Н. Яковенко про те, що «…структура війська польської держави – це один із складників минулого України, адже українські землі тривалий час були інтегральною частиною Корони..» [1965, с. 263]. І хоча для польських істориків Галичина й Поділля – то польські землі, і вихідці з них – польські русини, для українських істориків – це

українська земля та історія. Руська шляхта цих земель затягувалася в польські оборону поточну та кварцяне військо ротмістрами, товаришами, почтовими. Значна частина задля кар'єри й процвітання полонізувалася. Дрібна ж руська шляхта не втратила свого етнічного обличчя, як українська шляхта не втратила своїх високих суспільних позицій у наступному періоді, коли посіла уряди в козацькій державі. Їй знадобилися набуті в лоні Речі Посполитої політичні й військові вміння.

Отже, на формування неурядової старшини козацької держави вплинули як традиція польсько-литовського затяжного війська, так і власні структури Запорозького Війська. Останні проявилися у збереженні й розвитку в середині XVII ст. системи називання всіх козаків сотні чи полку товариством і вирізненні серед них «значних товаришів», які склали старшинський прошарок. Визначальним є усталення терміну «товариш» як загального козацького звання з поступовим вирізненням і правовим окресленням у часи козацької держави прошарку «значних / військових товаришів».

2.2. Зародження та трансформація значного товариства до появи сталих чинів неурядової старшини

У середині XVII ст. на історичній арені постала Українська козацька держава. У війнах, що слідували за подіями 1648 р., козацтво показало себе військовим, соціальним та політичним провідником народу, змушеним за короткий термін у складних обставинах зводити державну будівлю. Акумулюючи власний досвід та досвід держави, до якої довго входили українські землі, залучаючи інші стани, козацтво творило необхідні державні структури. Час постання державних інституцій в критичній ситуації, якою вона була для українців у середині XVII ст., був значно продуктивнішим, ніж аналогічний тривалий процес у стабільні часи для України чи інших держав.

Протягом другої половини XVII ст. у козацькій автономії сформувалося доволі стратифіковане суспільство. Почавши зі зламу старих станових меж та нових можливостей для всіх, хто став після 1648 р. особисто вільним, було сформовано

власну еліту – козацьку старшину. Вже до кінця XVII ст. вона стала на традиційний для всіх суспільних еліт шлях поступового відокремлення від інших верств та забезпечення власних політичних та соціально-економічних інтересів.

У середині XVII ст. козацтво ввібрало свідомі й активні частини всіх інших верств. Станові межі з часом ставали відчутнішими, але фактично до кінця XVIII ст. так остаточно й не закостеніли. Переходи з одного стану до іншого були цілком можливими, особливо для заможних і соціально активних протягом всього існування Гетьманщини. На початку рушієм державотворчих процесів виступило старе запорозьке й реєстрове козацтво та покозачена шляхта. Саме ці групи з частиною заможних міщан склали козацьку старшинську верству.

Козацька старшина включала урядників та тих, хто тимчасово не займав ніяких урядів (неурядова старшина). Протягом XVII та на початку XVIII ст. неурядова старшина функціонувала під назвою «товариство військове / значне товариство військове». Поступова трансформація неурядової старшини привела до появи у її структурі в перші десятиліття XVIII ст. на основі старого значного товариства двох чинів – бунчукового і значкового товариства, а з середини XVIII ст. додався ще один – військове товариство.

Складність функціонування терміну «товариство військове» та його сучасного дослідження полягає в багатозначності. Вище вже розглядалися два базові терміни «козак» і «товариш / товариство», що виступали в попередній період спільним знаменником для всіх представників стану. Ситуація не змінилася й після 1648 р. Усі від рядового до гетьмана були козаками й належали до козацького військового товариства. Це широке значення терміну «військове товариство» виступало своєрідним фундаментом, на якому традиція звела всю структуру козацького війська. Його постійне паралельне вживання поруч із терміном «військове товариство» у вузькому значенні як частини неурядової старшини XVII ст. приводить сучасних дослідників до численних неточностей в інтерпретації документів.

Як до, так і після 1648 р. козаки вписувалися в реєстри (компути), що ставало атрибутом формального прийняття на службу. З появою козацької держави офіційні

козацькі реєстри стали включати від 20 до 60 тис. осіб. Із самого початку створювалися окремі полкові компути (територіальних, а пізніше охотницьких полків). Прикладом цього слугує реєстр козацьких полків 1649 р. [1569]. Усі вписані до полкового реєстру козаки становили військове товариство полку. Запис до козацького компуту включав особу до козацького стану, відділяючи від некозацького населення, що в документах того часу називалося «поспільство». Разом із цим козак отримував всі належні стану привілеї та йменувався товаришем військовим у широкому значенні, тотожному слову козак [1590, с. 175, 575]. Так було, коли «за гетьмана Б. Хмельницького» міщанин стародубський П. Молявка допоміг захопити місто і в нагороду був включений «у компут товариства військового», тобто став козаком [1453, с. 480–481]. Стандартний початок присяжного листа в 1676 р. в усіх полках був таким: «Запис полку […] полковник […] и вся того полку […] старшина и посполство и войсковие товарищи …» [1360, л. 335, 344]. Зрозуміло, що тут військові товариші включають увесь козацький загал. У 1687 р., намагаючись стримати процес привернення козаків у підданство державців, І. Мазепа наказував, щоб «тих хто у війську невідступно працю мав здавна і тепер випихати ґвалтовно з реєстру військового у підданство щоб не сміли» [1398, k. 53–54]. У 1693 р. І. Мазепа дав універсал Ярмолі Нагорному козаку і жителю семенівському, в якому наказав місцевим урядникам не заважати Ярмолі нести козацьку службу і «вольностей заживати», як й інші товариші військові [1590, с. 175]. Такими прикладами рясніють універсали та інші документи цієї доби.

Козацькі компути в XVII ст. називалися по різному: полковий реєстр (компут, список), компут військового товариства. До кінця XVII ст. до такого списку вносилися всі козаки полку, включаючи урядників та неурядову старшину. Старшина вписувалася на початку документу так, як бачимо це в реєстрі 1649 р. та списках початку XVIII ст. [1460, с.31–32]. Запис до полкового компуту здійснювався за принципом старшинства, насамперед, старшинства військової вислуги, що

визначалася попередніми урядами та загальним терміном служби*. У реєстрі 1649 р. в Чигиринському полку на початку, після гетьмана, генеральної й полкової старшини, записане товариство, що було не просто значним товариством цього полку, а мало заслугу перед Військом Запорозьким [1569, с. 27–28]. Таку думку неодноразово висловлював історик В. Кривошея, який доводив правильність висновку добіркою фактів про попередню службу цих військових товаришів, зокрема, на урядах полковників (М. Криса, Г. Корицький, Ф. Вешняк) [1716, с. 7]. Зважаючи на принцип старшинства в списку, зауважимо, що перша частина старовинних і заслужених чигиринських козаків маловідома історикам. Це, напевно, старі реєстровики, більшість яких невдовзі зійшла з історичної арени. Друга частина списку значно відоміша: П. Дорошенко, М. Криса, І. Богун, П. Бережецький, І. і А. Волевачі, Г. Корицький, Ф. Коробка. Вони в 1649 р. були молодшими й менш заслуженими, проте потім мали час і можливість проявитися на урядах та серед неурядової старшини. Значне товариство Чигиринського полку (104 особи) нами віднесено до складу неурядової правобережної старшини (див.табл. Б.1 додатку Б). Варто зауважити, що принцип службового старшинства був основою старшинських і козацьких реєстрів наступного століття також. Окремих списків значного товариства не було до початку XVIII ст., коли сформувалися чини неурядової старшини, служба яких під бунчуком чи значком починалася саме з запису до окремого компуту. Одним із прикладів цього слугує універсал І. Самойловича товаришу військовому полку Чернігівського Якову Тищенку, жителю вишенському, про підтвердження прав на прибутки з двох млинів ним збудованих, в якому мова також йде про те, що «Якову в козацькому реєстрі бути». Без сумніву, товариш військовий, який був власником двох млинів не рядовий козак, але йде чітка вказівка, що йому бути в козацькому реєстрі [1593, с. 660]. І. Мазепа в 1687 р. в універсалі товаришу військовому Омеляну Денисовичу, обивателю сосницькому на власну греблю й млин, додатково підкреслює, що бути йому для майбутньої служби

* Примітка. Такий принцип був визначальним і в списках польських найманих гусарських та козацьких хоругв. Місце в списку багато важило і за цим ретельно слідкували [1990, s. 102–104 ; 1997, s. 99–101; 2020, s. 121–122].

в козацькому реєстрі [1589, с. 82]. Л. Окіншевич наводить приклад запису про служби значного товариша військового Гадяцького полку І. Залозного у військових походах (1695–1714) до полкового компуту, з якого пізніше були зроблені витяги. Історик сам зауважив, що, мабуть, практика тих часів не знала відокремлених компутів значного товариства, але, як і в інших питаннях, пізніше собі заперечив [1877, с. 114].

Вже протягом першого десятиліття існування козацької держави документи фіксують відмінність між членами козацького військового товариства в широкому значенні. Насамперед, вона закріпилася у документальних формулах. Найчіткіше традиційна форма відбилася й закріпилася в інскрипціях універсалів (гетьманських, старшинських, полковницьких). Більшість із них містять зворот «всьому старшому і меншому товариству», що повторюється, з незначною різницею, починаючи з часів Ю. Хмельницького [1593]. В універсалах Б. Хмельницького частина інскрипції, що нас цікавить, еволюціонувала від формули «всім і кожному кому належить знати, особливо старшині і черні Війська Запорозького» до чіткішої «... старшині і всьому товариству Військ [...] Запорозьких...» [1592]. Підкреслено інший узагальнюючий термін «товариство». Та вже в інскрипціях універсалів Ю. Хмельницького є уточнення: «... панам полковникам, осавулам, сотникам, отаманам і всьому старшому і меншому Війська [...] Запорозького товариству ...» [1593]. Отже, в інскрипціях універсалів часів Б. Хмельницького і І. Виговського вирізняється старшина загалом (урядова і неурядова) і чернь/товариство Війська Запорозького, а в інскрипціях універсалів їх наступників з 1659 р. побутує інша форма, що виокремлює старшину на урядах та розрізняє у товаристві старше й менше [1404, 35]. Тут виразно виділяється неурядова старшина козацької держави під назвою «товариство старше». Під «меншим товариством» варто розуміти козацький загал. В інших видах документів, зокрема, в актах полкових і міських урядів, також знаходимо підтвердження вказаним висновкам [1322, арк. 11зв, 36зв–37]. Фактично цим фіксується певна еволюція структур разом з еволюцією термінів. Не слід забувати, що почалася вона ще в XVI ст., коли в зверненні до запорозького товариства з’явилася і закріпилася форма: «... і всьому рицарству ВМ війська

Запорозького, так полковники, сотники і теж всім старшим і молодшим...» (03.1596) [1604, s. 76]. Причому на Запорожжі ця формула й поділ товариства мали місце протягом усього часу існування Січі. Пишучи у грудні 1721 р. листа запорожцям, П. Орлик вжив у інскрипції ту саму традиційну формулу: «Мой ласкавий […] і брате пане Атамане Кошевой і все старшое и меншое Войска Запорозкого товариство» [1396, k. 213–215].

Розглянутий вище термін «товариш», що позначав найширший зміст, продовжував застосовуватися протягом гетьманування Б. Хмельницького як основний. Після 1648 р. бачимо звичне для попередньої доби вживання словосполучення «товариш наш» у різноманітних випадках [1374, k. 1; 1603, s. 138, 171–173, 199; 1604, s. 22, 62, 88–91, 106, 114, 115]. Поступово термін чіткіше набуває своєї вузької ролі у сенсі «значного товариша» або «товариша військового» як неурядового старшини, як особи, яка піднялася над козацьким загалом, хоч і не посідала на той момент ніякого уряду. Близьким до цього був статус згаданих у листі Б. Хмельницького (10.1649) «двох товаришів війська мого» [1408, k. 222]. Часто цитований у літературі приклад козацького посольства до Москви в березні 1654 р. під керівництвом судді військового С. Зарудного та полковника переяславського П. Тетері став одним із перших, що зафіксував виділення неурядової старшини у вигляді товариства військового з козацького загалу [1427, с. 427–428, 471–472]. Документ містить у назві вказівку на «товаришів» послів. Послів було вісім, включно з перекладачем, а товаришів – дванадцять. Козаків виділено осібно (26). Чітко прослідковується структура, в якій товариші стоять вище козаків. Те, що ця ієрархія невипадкова й не нова, підтверджує чолобитна послів С. Зарудного і П. Тетері від 16 березня 1654 р., в якій вони просять виправити помилку піддячого, який вписав товаришів Івана Самойловича, Василя Юхнова й Опанаса Федоровича у число козаків, завдяки чому вони отримали платню як козаки, а мали б, як товариші. Отже, спостерігаємо звичай різної оплати за службу в посольстві козаків і товаришів військових, на який надалі будуть покликатися піддячі при видачі «жалування» наступним посольствам. У 1657 р. в посольстві П. Тетері і товаришів його Ф. Виговського і Я. Пекулицького бачимо таку ж чітку

ієрархію членів посольства: «А товарищей твоих, и казаков, и людей жалует ... » з казни, причому жалування узгоджувалося з нормами посольства Зарудного-Тетері 1654 р. [1428, с. 772, 774]. У посольстві сотника басанського Микифора Ємельянова 1657 р. йому як посланцю в день давали по 3 алтини і 2 деньги, його товаришам по 3 алтини, а козакам по 2 алтини [1421, с. 81–82]. У 1658 р. у Москві визначалися з платнею членам посольства М. Пушкаря. і було покладено виплатити очільнику гривню, товаришам по 2 алтини і козакам по 10 денег, так як платилося попередньому посольству із Запорожжя [1431, с. 9]. Через місяць, у наступному посольстві М. Пушкаря спостерігається складніша структура посольства з іншими виплатами. Очільникам козакам (Івану Іскренку, Михайлу Степановичу та Марку Пушкаренку) платили по 2 алтини на день, сотникам по 10 денег, виділеним окремо 3 козакам і писарю по 8 денег, а вписаним разом 13 козакам «середніх і менших статей» по 6 денег [1431, с. 20–21]. Подібну структуру спостерігаємо в посольстві Миргородського полку, що перебувало у Москві на той же час [1431, с. 22]. Отже, вже в 1658 р. козацьке товариство глибоко структуроване, виділені товариші різного рівня. Очільників посольства однозначно відносимо до значного товариства полкового рівня. До цього ж рівня варто віднести окремо виділених козаків, на що додатково вказує перевірка персоналій. Особи справді були значними товаришами. В категорії «середніх і менших статей козаки», вірогідно, фіксується поділ на значних товаришів сотень і рядових козаків.

Ранній етап становлення неурядової старшини слабо задокументований. Йшла війна, козаки не звикли до постійних канцелярських справ, лише формувалася Генеральна військова канцелярія, а полкових просто не існувало. Однак поширення терміну «товариш» у значенні старшини не на уряді все ж фіксується документами. 05.1653 Б. Хмельницький відправив посланця Михайла Телепню, «товариша нашого», який повіз до Москви статті [1425, с. 368]. Надаючи універсал на користування панськими ґрунтами воронківським і рогозівським (26.06.1655) Якиму Сомку, Б. Хмельницький називає його «товариш наш». Через рік, у 1656 р., в універсалі О. Радченку на с. Постовбицю зустрічаємо те саме звання [1592, с. 172, 194]. Цей термін побутував і на полковому рівні. У 1653 р. переяславський

полковник П. Тетеря, продаючи хутір бориспільському жителю козаку Федору Дубровенку, називає його «товариш наш». Цікаво, що хутір продає «на порятунок боргів полку нашого» [1416, с. 48]. Поширення терміну підтверджується й іншими ранніми згадками, що їх винесено в таблиці Б.2 і Б.3 додатку Б. Вибірка з продовжених видань актів, таких як «Акты ЮЗР» та універсали гетьманів, наглядно демонструє перевагу терміну «товариш наш» до початку 60-х років, коли усталюються такі назви, як «товариш полку» та «товариш військовий». Цікаве виключення становить термін «товариш іменний» полковника миргородського, вжитий щодо Савелія Гнатовича, вбитого у жовтні 1649 р. «на государевій стороні» [1420, с. 112]. Ймовірно, основний спосіб функціонування терміну «товариш» деякий час був пов’язаний з особистим зв’язком із командиром [1592, с. 265, 271], керівником певної місії («товариш когось»), і лише з часом у козацьких формуваннях усталюється звиклий для польського війська («товариш хоругви») спосіб вживання – «товариш полку», «товариш військовий», «товариш сотні», що перевів акцент з особистого типу зв’язку на інституціональний. При цьому функціонування звороту «товариш наш» продовжилося надалі.

Перші звістки про товаришів полку й військових товаришів – це інформація про Оникія Силича, товариша полку Чернігівського 1651 і 1654 рр. в наданні полковника І. Поповича та універсалі Б. Хмельницького (1656) [1592, с. 186; 1957, с. 290], про Шенкеренка Івана, товариша полку Корсунського (1656) [1546, с. 7; 1255, арк. 19], універсали 1656 р. Б. Хмельницького Д. Знойку «заслуженому у Війську Запорозькому товаришу» і К. Мокрієвичу, військовому товаришу і писарю полковому чернігівському 1660 р. від Ю. Хмельницького [1592, с. 186; 1593, с. 160, 163–164] та інші (див. табл. Б.4). Надалі, в 60-х роках XVII ст. саме ці терміни стали основними у номенклатурі неурядової старшини козацької держави. Є рання, доволі двояка згадка про звання «війська Запорозького товариш», датована 05.1658 р. Це звістка, що до Москви прибули посланці Пушкаря, «вибрані війська Запорозького товариші» Іван Іскра, Михайло Степанов, Левонтій Гаврилов, сотник зіньківський, Подсилкенко Севостьян, сотник рашевський, Педяк Іван, сотник балаклійський, Мисан, сотник санжарівський, Кіндрат Кузьменко, Дорофій Іванов, Іван Гаврилов,

Хурселко Яків та Гнат Давидов [1431, с. 90]. Це ще не цілком значні товариші військові у більш пізньому значенні, але вони точно належали до значного товариства Полтавського полку.

Варто звернути увагу на часту підміну звання «значний товариш» на «козак» у перше десятиліття після 1648 р., коли мова точно йшла не про рядового козака. Так було у випадках, наведених вище, а також із С. Сулимою, І. Забузьким і Сев. Сулимою, «козаками переяславськими, бунтівниками», страченими за наказом Т. Цицюри у серпні 1659 р. [1424, с. 312]. Вони належали до старшини і були шляхтичами, але у документі традиційно названі козаками переяславськими. Ще більш показовим у цьому плані документом є присяга старшини у Переяславі в 1654 р., що називає значне товариство, яке прибуло з усіх полків до Переяслава на присягу, козаками. На це вірно звернув увагу в передмові до видання присяги В. Кривошея [1546, с. 14]. Локалізувавши «козаків» Переяславського полку в сотнях та визначивши частину з них як колишніх урядників високого рангу, дослідник дійшов висновку, що це військове товариство полку. Тобто інші, записані козаками з полків у присязі 1654 р. в Переяславі, також належали до значного товариства свого полку. Частину з названого на ім’я та по батькові товариства встановив В. Кривошея: Яким Семенов (Сомко), Тимофій Єрмолаєв (Цицюра), Яків Іллін (Пекулицький) [1546, с. 12–13]. Логічно, що під час присяги у Переяславі найчисельнішим у значному товаристві виявилося представництво саме полку-господаря. Всього присягнуло 39 значних товаришів (37 – 8.01.1654 і ще 2 – 10.01.1654 р.). Дев’ятьма значними товаришами представлено Ніжинський полк, вісім делегував Канівський (3 присягало 8.01.1654, 5 – 10.01.1654); шість з Корсунського, п’ять з Кропивенського, один із Чигиринського, два з гетьманського (ймовірно, найманий полк особистої охорони). Всього – 71 товариш. Немає сумніву в тому, що це представницьке неурядове товариство військове. Друга частина присяги, 17.01.1654, відбувалася в Києві, і тут на початку, окремо від інших вписано 21 козака, яких також варто включити до числа значного товариства, найпевніше, саме Київського полку. Козаки в сотнях у присяжну книгу вписані окремо. Отже,

присяга в Переяславі 1654 р. зберегла імена 90 значних товаришів з 7 територіальних полків та 2-х з гетьманського.

У присязі 1654 р. трьома окремими блоками вписано шляхту (присягали у Переяславі – 24 особи, у Києві – 3, у Ніжині – 8). Причому, крім В. Дворецького, про якого згадано як про наказного київського полковника, ніхто з шляхтичів на той час урядів не займав. Як бачимо, в середовищі значних товаришів вони на цей момент ще не розчиняються, хоча очевидно належать до старшинського прошарку. Напевно, такий поділ розмивається трохи згодом, коли після 1658 р. багато козацьких старшин було нобілітовано, а стара шляхта тісніше вплелася в державні козацькі структури. Покозачившись, шляхта зберегла свої маєтності та зайняла високий щабель в соціальній ієрархії держави. Тривалий час шляхтичі підкреслювали свою вищість, що викликало невдоволення старовинних козаків, особливо у південних полках. На деякий час навіть стало небезпечно нагадувати про своє шляхетське походження. Про те, що існував певний ритуал входження шляхтича (чи представника іншого стану) до військового товариства в широкому розумінні (козацького), вказує такий приклад. У квітні 1658 р., відкидаючи звинувачення з боку Москви щодо Ю. Немирича, І. Виговський пише, що маєтності Кобиляки, Білики й Санжари Немиричу не надавав, лише дозволив із них збирати хліб, а на раді в Переяславі Немирич був, та він його вислав, адже «да и о том де он войску не говорил же, чтоб ему бить за товарища» [1424, с. 209]. Тобто претендент таки мав просити чи оголошувати про своє бажання бути війську за товариша. На жаль, таких прикладів відомо замало для того, щоб робити впевнені висновки.

У середині XVII ст. інститут «значного товариства» поширюється не лише в територіальних козацьких полках. Маємо документальні згадки про значних товаришів куренів, військових товаришів, товаришів кошових на Запорожжі та військових товаришів охотницьких полків. На наявність інституту «значного військового товариства» на Запорожжі вказував Л. Окіншевич, вважаючи часом його поширення сюди з Гетьманщини 70-ті роки XVII ст. [1877, с. 17]. Утім, на Запорожжі прошарок значних товаришів, відмінних за статусом від рядового загалу, був сформований задовго до 1648 р. У другій половині XVII ст. відбувалося хіба що

відточування ієрархії запорозького товариства, що мала звання, які спостерігаємо в територіальних полках. У 1665 р. Московські статті за посланців Низового Кошового Запорозького Війська Івана Лященка Горбаня і Мартина Горба підписав товариш курінний Захарко Андрєєв [1593, с. 274]. У 1672 р. кошовий Лук'ян Андрійович (козак Полтавського полку (04.1678), у 1672 р. був рік кошовим на Січі до повернення Сірка [1430, с. 568].) писав у листі до І. Самойловича про новини, які повідомив «ведомий товариш наш» Семен Чорний, а на Запорожжя інформацію передав «товариш наш днепровой» Стефан Чернец [1428, с. 85]. Посланцями І. Сірка з Запорожжя до Ромодановського у 1674 р. були військові товариші Лук'ян Нужний та Мишко Крева [1428, с. 480–482]. У 1675 р. посланцем Запорожжя став Богдан Лохвицький, товариш [1429, с. 51], а в січні 1678 р. до І. Самойловича кошовий Сірко направив посланців, товаришів військових Семена Хорошка і Романа Малюка [1430, с. 439]. У 1691 р. на магістраті Стародубському залагоджував справи запорожець Опанас Соколовський, товариш військовий, мешканець куреня Незамаєвського [1118, арк. 9].

Ієрархія старшини охотницьких полків також включала звання товаришів військових. У структурі компанійських полків виділялися старші товариші, які служили зі своїм почтом. У 1669 р., перейшовши «під царську руку» на лівий берег, полковник піхотний Іван Гладкий направив до гетьмана Д. Ігнатовича «значних товаришів», козаків із звісткою про свої наміри [1425, с. 170]. На уряді полковому козелецькому в 1676 р. розглядалася справа про вбивство хлопця Якубом Лисим, товаришем військовим компанії пана Павловського [1400, k. 56v.]. В 1681 р. на ратуші лохвицькій розглядали судову справу товариші полку Новицького Петро Улезько, обозний та М. Шпаковський [1503, с. 177]. У 1688 р. на уряді пирятинському розглядався позов на Якима Третяка, «товариша полку пана Новицького». На уряді було присутнє товариство полку Новицького: Іляш, сотник наказний, Іван Бородавка, отаман курінний, Михайло Височин, Іван Дужаненко та Семен Родний [1484, с. 37–38]. Перші з товаришів посідали уряди в полку, троє інших дуже подібні до неурядової старшини комонного полку. А всі вони разом – товариство полку. Сам полковник І. Новицький в універсалі І. Мазепи названий:

«полковник комонний охотницький, заслужений у Войську Запорозькому особа» [1451, с. 156]. У березні 1689 р. на уряді стародубському розглядалася справа про вбивство Андрія Селицького, товариша військового полку охотницького піхотного С. Яворського [1322, арк. 14–16]. Остання кримінальна справа розбиралася при полковій старшині і військовому товаристві обох полків, стародубського і охотницького піхотного. 1701 р. у Яблунові розглядалася справа про побиття Стайла, товариша полку Рубанового [1484, с. 172–173]. Викладені факти засвідчують побутування інституту «значного товариства» з усіма його функціями і особливостями в охотницьких полках козацької держави. У XVIII ст. в компанійських полках закріпився поділ на подвійних (служили з почтом) і поєдинкових товаришів [1923, с. 152-153].

Слід звернути увагу на поширення інституту неурядової старшини і в слобідських полках. Інакше й бути не могло, адже Слобожанщина заселялася більшою мірою з Наддніпрянщини, тому на новому місці переселенці відтворювали всі форми, звання й структури, притаманні козацькому війську. Появу в 80-х роках XVII ст. у слобідських полках прошарку «знатного товариства», «військових товаришів» вірно зауважив В. Маслійчук [1835, с. 176–181]. Та складно згодитися з висновком дослідника про існування у XVII ст. посади/чину «знатного полчанина» чи «військового товариша». З упевненістю можемо говорити лише про звичаєві козацькі звання, але аж ніяк не про чин для цього історичного етапу. Зустрічаємо в справах Стародубського магістрату під 1700 р. згадку про товариша полку Сумського Петра Чудновця, що з іншими прикладами підтверджує поширення на Слобожанщині тих самих звань, що побутували в Гетьманщині [1119, арк. 136]. Отже, процеси, що спостерігаємо в Гетьманщині протягом XVII – початку XVIII ст., відбувалися й на Слобожанщині.

Як до, так і після 1648 р. значним козакам запорозьким надавалися королівські привілеї, охоронні універсали. Саме «козакам», так написано в тогочасних документах (див. табл. А.1 додатку А та табл. Б.5 додатку Б). Проте треба мати на увазі, що за узагальнюючою назвою «козак» у згаданих польських документах, так само як і в тогочасних українських, криється козацька старшина. В більшості

випадків складно визначити, були вони урядниками на той момент чи належали до неурядового заслуженого старшинського товариства. Зрозуміло лише, що це були відомі в козацькому війську особи, часто шляхетного походження. Деякі старшини постійно займали якісь уряди, інші – час від часу. Напевно, можна стверджувати, що в послужному списку кожного з них мали бути періоди без урядів, отже, вони знаходилися в статусі неурядової старшини. Прикладом може слугувати кар'єра козацького ватажка Ілляша Караїмовича, який очолював козацький загін під Севським у 1634 р. [1716, с. 394]. У жовтні 1635 він як товариш полковника Костянтина Вовка очолив полк при поверненні з Пруського походу [1436, с. 356–358], у 1637 став старшим реєстрового війська, а в 1638 очолив Переяславський полк. Тобто товариський статус Караїмовича фіксується документом.

Вибірка з архівних та опублікованих даних, розміщена далі, засвідчує єдність козацької старшини (урядової й неурядової) під званням значного товариша. Якщо виходити з того, що вся старшина мала звання значного товариша, час від часу перебуваючи на урядах, тоді ймовірне періодичне перебування в неурядовому статусі більшої частини старшин, внесених у таблицю Б.5 додатку Б. Аналіз матеріалу таблиці доводить, що внесені до неї особи мали значно вищий соціальний статус, ніж рядові козаки, причому більшість була вродженими шляхтичами або нобілітованими у 50–70-х роках XVII ст. Зі згаданих у таблиці за 1659–1671 рр.. 76-ти осіб – стосовно 64-х маємо поклик на шляхетність.

Існував звичай одночасного вживання назви уряду й звання «значного товариша» щодо однієї людини. Одну з перших таких згадок зустрічаємо ще в щоденнику Е. Лясоти, де Станіслав Хлопицький кілька разів названий «товаришем нашим», а потім у листі запорожців до імператора згадується «…наш товариш Хлопицький, тепер полковник...». Листа повезли обрані від товариства сотники Сасько Федорович і Ничипор [1601, s. 76, 78]. Частину таких прикладів внесено до таблиці А.2 додатку А. У 1595 р. Сасько, один із лідерів повстання, підписався як полковник війська Запорозького і Товариш [1604, s. 63–64], у 1598 р. Тихін Байбуза відіслав по язика «...з війська нашого Товариша нашого осавула Скатозуба...» [1604, s. 114–115]. У 1601 р. С. Кішка у листі до Я. Замойського вживає зворот

«...посилаємо осавула нашого і інших товаришів...» [1604, s. 115]. Отже, ця традиція була сформована задовго до 1648 р. У часи козацької держави поєднання уряду й звання значного / товариша військового проявляється значно яскравіше:

- 1658 посланці миргородського полковника Довгаля «... полку ... миргородского товарищи Петро Ольшанский, Павло Апостол, Михайло Тиша, сотники полку миргородського...» [1431, с. 80];
- 1658 посланці Пушкаря до Москви, вибрані [...] війська запорозького товариші Левонтій Гаврилов сотник зіньківський, Подсилкенко Севостьян сотник рашенський, Педяк Іван сотник балаклійський, Мисан сотник санжарівський [1431, с. 90];
- 1659 посланці гетьмана Безпалого, товариші наші Черкес Семен Сергійович, Іван Дорофійович сотник, Максим Павлович хорунжий [1431, с. 404];
- 1660 Мокрієвич Карпо, писар полковий чернігівський, військовий товариш [1593, с. 163–164];
- 1661 Дорошенко Петро шляхетний, полковник чигиринський, Товариш Війська Запорозького [1386, k. 190зв–191];
- 1662 Петращенко Федір сотник переяславський, козак, товариш полку Переяславського [1422, с. 110–111];
- 1665 Шиман Василь, товариш військовий, полковник Зіньківський [1422, с. 240];
- 1665 Рожок Олексій, товариш полку Переяславського, сотник [1422, с. 282];
- 1667 посланець до Москви Карпо Мокрієвич військовий канцелярист і товариш військовий [1590, с. 458];
- 1669 посланець Многогрішного Ярема Яремович, канцелярист і військовий товариш [1590, с. 469];
- 1669 Пилип Уманець, військовий товариш, полковник ніжинський [1593, с. 503];
- 1670-1671 Биховець Іван, канцелярист і товариш військовий, посланець до Москви [1426, с. 233, 451];
- Павло Михайлович, товариш військовий і писар полковий ніжинський (07.1672) [1593, с. 638];

- 1672 Войтехович Богдан Іванович, товариш військовий і на той час писар полтавський полковий [1593, с. 564];
- 1674 товариство полку стародубського сотні мглинської – мглинський отаман [1590, с. 458, 469, 611];
- 1675 Войцехович Богдан, товариш військовий, канцелярист наш (Чернігів) [1593, с. 691–692];
- 1675 Дмитро Донець, військовий товариш Чернігівського полку, сотник [1429, с. 262, 284];
- 1675 Бабак Іван Васильович, товариш військовий і писар Новгородський знаний у Війську Запорозькому [1012, арк. 104];
- 1677 Гордиця, військовий товариш, отаман; Книш Роман, товариш військовий, отаман батуринський [1430, с. 183, 232];
- 1681 Полуботок Леонтій, «перед тим значний, и не подлыми урядами справуючий товариш, а тепер за рейменту нашого осавул генеральний..» [1593, 763];
- 1682 Дорош Чорнушенко, значний товариш миргородський, отаман городовий [1363, л. 271зв];
- на уряді стародубському в 1686 р. присутнє «товариство значне військове на имя Стефан Яворський обозний, Михайло Мархаленко сотник полковий, Іван Рубець осавул та Тимофій Алексеевич» [1320, арк. 22];
- 1687 Вильчинський Криштоп, значний військовий товариш, городничий гадяцький [1469, с. 447];
- 1688 значний товариш пан Дмитро Журман, обозний полку Стародубського [1589, с. 129];
- 1691 товариш сотні Гадяцької хорунжий Гаврило Матвієнко [1447, с. 138]
- 1702 Самійло Васильович, знатний військовий товариш, слуга гетьмана [1637, с. 46];
- 1704 М. Миклашевський, значний Війська Запорозького товариш, зостаючи на уряді полковництва стародубського [1590, с. 336];
- 1705 Дубяга Олександр, значний товариш і військовий канцелярист [1637, с. 46];

- 1707 Насикевич Гордій, значний товариш військовий, дозорця заводів будних рейментарських [1122, арк. 39];
- 1707 Якубович Григорій, товариш військовий, писар у справах будних при Г. Насикевичу;
- 1708 Побожей Кузьма, товариш полку Стародубського, отаман малотопальський [1123, арк. 46зв];
- 1709 Покорський Опанас, товариш знатний військовий «респектом услуг на писарстві полковому стародубському бувших, а тепер в Канцелярии Войсковой при боку нашом ронячиеся праци...» [1124, арк. 38];
- 1710 Голембійовський Стефан, отаман городовий, значний військовий товариш [1125, арк. 52];
- 1713 Прозор Сергій, товариш військовий, отаман Малої Топалі [1127, арк. 11зв];
- 1718 Мовчан Остап Михайлович, бунчуковий товариш, писар шептаківський [1339, л. 98];
- 1718 Комаровський Федір, бунчуковий товариш, писар двору рейментарського [1339, л. 98];
- 1718 Покорський Іван Федорович, значковий товариш, житель стародубський, писар судовий [1339, л. 94зв];
- 1723 Йосип Константевич і Данило Дем'янович служать під значком полку Стародубського, товариші військові [1877, с. 197-198].

У 1676 р. гетьман І. Самойлович разом із послом до Москви генеральним бунчужним Леонтієм Полуботком направив «...товариство знатне, знатные уряды въ войске запорозкомъ имущимъ, шестнадцати посылаю…» [1429, с. 517]. Того ж року протопіп Адамович, провокуючи невдоволення проти гетьмана, намовляв «...товаришов військових таких або знатних однако что в малом чину пребивают о котрий иногда сами жалуються себе первого Івана Бистрановського, второго Николая Гребецкого, третього Пашки писара полкового ніжинського...» [1429, с. 849]. У 1689 р. серед старшого значного товариства військового, що супроводжувало гетьмана Мазепу до Москви, Андрій Дорошенко вказав, що займає уряд сотника сотницького [1709, с. 33]. Та саме приклад з показаннями Адамовича

найбільш показовий щодо значного товариства військового у XVII ст.: старшина, маючи звання значних / товаришів військових була невдоволена своїми незначними чинами / посадами. Нестабільність становища старшини за відсутності уряду приведе у майбутньому до створення окремих чинів неурядової старшини, зіставних з посадами, що забезпечать носіям відповідний статус та привілеї.

Отже, старшина, яка займала значні уряди в державі чи була відставлена від таких урядів, у кожному випадку носила звання значного / товариша військового. Фактично термін «значний військовий / військовий товариш» із часу своєї появи й до кінця гетьманування І. Скоропадського функціонує у вигляді загального військового звання, яке надавало право на отримання посади у козацькій державі у вигляді уряду певного рівня або в неурядовому статусі право на привілеї старшинського стану й обов'язки, визначені державою і традицією для цього стану.

Звання військових товаришів мали військові канцеляристи й гетьманські дворяни. Проблему означив Л. Окіншевич, згадавши про службу дворянами М. Миклашевського та І. Мазепи. Не маючи загального персонального складу ні значного товариства, ні дворян, учений не міг їх зіставити і побачити ясної картини. Він вважав, що дворяни не були впливовими і посідали другорядне становище, а Мазепа і Миклашевський виключення, так як були значними військовими товаришами [1877, с. 39]. Насправді всі дворяни І. Самойловича та І. Мазепи, напевно, й інших гетьманів мали звання військових товаришів / значних військових товаришів і були впливовими особами. Причому з'явилися дворяни ще при Б. Хмельницькому[*], а не лише з часів Ігнатовича, як вказує, посилаючись на Лазаревського, Л. Окіншевич [1877, с. 39]. Дуже цікавий приклад знаходимо в актових книгах Полтави. У жовтні 1667 р. для поділу байрака вдови Івана Іскри, його брата Йосипа й сестри Марії Трохимихи в Полтаву в дім Семена Герцика, крім полковника й полкової старшини, прибули від гетьмана дворяни й судді війська Запорозького генеральні Петро Михайлович Забіла і Павло Григорович Животовський [1415, с. 17]. Тобто для перших осіб у війську, суддів генеральних почесно було в документі, насамперед, означуватися дворянами. Досліджуючи

[*] Примітка. Детальніше про це у підрозділі про функції значного товариства військового.

історію гетьманського двору, О. Васильєва також зауважила одночасне звання військового товариша в двірських чиновників [1637; 1638]. Проте, підійшовши з боку двірських чинів і посад, вона побачила лише частину загальної картини. Звання товаришів військових дозволяло обіймати різні посади, не лише двірські, а посади в свою чергу забезпечували ріст в ієрархії звань до значного товариша військового. Якщо проаналізувати дані таблиць Б.6 і Б.7 додатку Б про гетьманських гінців / посланців, побачимо серед виділеної категорії, позначеної званням військового товариша, чимало військових канцеляристів і гетьманських дворян. Тут поєднувалися звання військового товариша і чин / посада військового канцеляриста або дворянина. Підтвердженням правильності саме такого сприйняття / поєднання термінів слугує наступний приклад. У 1756 р., подаючи «казку» про службу свою і предків, військовий товариш Ніжинського полку Ф. Козловський писав, що батько був «за прежних гетманов в службе в звании войсковых товарищей дворянином гетьманським» [605, арк. 103–104]. Тобто форма «служив у чині/на посаді в званні військового товариша» для людей XVIII ст. була звичною і зрозумілою.

Значне товариство в неурядовому статусі вже в перші роки існування козацької держави було доволі стратифікованим і мало полкову «прописку». Як правило, товариство перебувало в особовому складі того полку, на території якого проживало й де мало більшу частину маєтностей. Хоча це не відміняло можливості володіння маєтностями (отриманих різними способами: надання, купівля, спадок, дарування та ін.) в інших полках. При потребі товариш міг перейти на службу в інший полк, особливо, коли це траплялося шляхом отримання там уряду. Відповідно з'являлися рангові, поступово перетворені на власні, і куплені маєтності, що змушували після відставки з уряду залишатися у складі нового полку.

Протягом перших десятиліть в ієрархії неурядової старшини все чіткіше виділяються сотенний і полковий рівні. На нижчому рівні опинилися товариші сотень. Полковий рівень виявився стратифікованішим. Тут поступово виокремилися товариші полку / військові товариші та значні товариші військові. Одним із важливих критеріїв, що включав козака до неурядової старшини в XVII ст., було займання особою певного уряду / посади. Чіткого вододілу в традиційному

українському суспільстві не було. Аналіз численних документів дозволяє стверджувати, що до товариства сотні особу включали уряди сотенної старшини (осавулів, писарів, хорунжих), сільських отаманів та отаманів невеликих містечок. Також важила багаторічна військова вислуга, що в очах сучасників робила особу заслуженою й значною. Уряд сотника включав козака вже до полкового рівня неурядової старшини. Хоча відомо чимало випадків, коли колишні сотники мали певний час звання значного товариша сотні. Такі приклади відслідковуються при зіставленні матеріалів присяг 1676 і 1682 рр. Схожою була ситуація з посадою городових отаманів більших міст. Вони почергово згадані зі званнями товариша сотні або товариша полку. Тут лише необхідно пам'ятати про різницю між товаришем сотні 70–80-х років XVII ст. і початку наступного століття. Отже, умовний вододіл можемо провести на рівні урядів сотника й городового отамана, адже саме ці посади бачимо як пропуск до неурядової старшини полкового рівня [1723, с. 14]. Всі вищі за сотницький уряди в старшинській ієрархії Гетьманщині після відставки з них забезпечували полковий рівень неурядової старшини.

Ще одним вагомим чинником, що впливав на становлення неурядової старшини у середині XVII ст., була присутність заслужених, знатних козаків на урядах різного рівня. Участь козака через товариську раду в справах сотенного уряду включала його до товаришів сотні, вищих від рядових козаків. Відповідно участь у справах полкового уряду забезпечувала заслуженому козаку належність до військового товариства полку / значного товариства полку. Даний аспект буде розглянуто нижче на прикладі Полтавського полку з залученням численних прикладів з актових книг. Ймовірно, у 70–90-х рр. XVII ст., участь у справах генерального уряду виводила товаришів на особливий рівень значних військових. У цей же час тривале перебування у статусі значного товариша полку також долучало особу до числа значних військових товаришів. Проте в останній третині XVII ст. у документах товариш називався «значним полку», «військовим» або «значним військовим». У 1672 р. колишній полковник чернігівський названий товаришем військовим [1426, с. 851]. Єдиного узагальнюючого терміну в той період не було. Не існувало й замкненості значного товариства певним (сотенним чи полковим) рівнем.

У часи відсутності жорстких соціальних меж, як це було протягом другої половини XVII ст., багато залежало від самої людини, і товариш сотні через уряд піднімався до рівня товариша полку. Слід зауважити, що належність козака до певної категорії товариства визначала традиція. Вона тривалий час не підтверджувалась окремими офіційними документами на кшталт універсалів чи патентів на чин неурядовій старшині XVIII ст. Не існувало іншої юридичної фіксації належності особи до числа тієї чи іншої категорії неурядової старшини, крім покликів на звання в актах тієї доби.

Для аналізу етапів становлення інституції «значне / товариство військове», визначення її структури за попередніми урядами та уточнення внутрішньої ієрархії необхідно встановити персональний склад неурядової старшини XVII ст. Зрозуміло, що механізм ротації на урядах і поповнення шерегу неурядової старшини та відсутність офіційних компутів не дозволяють говорити про сталий персональний склад. Проте існують документи, що фіксують більшість товариства військового в конкретний рік у певному полку. Вони забезпечують дані, необхідні для аналізу.

Найбільше таких даних про неурядову старшину XVII ст. маємо з присяг на вірність російським правителям. Персональний склад значного товариства козацьких полків за присягою 1654 р. розглядався вище. Наступні за часом відомі сьогодні дві присяги (1676 і 1682 рр.) дуже важливі з огляду на те, що доносять персональний склад військового товариства більшості полків на етапі, коли почалася активна фаза становлення неурядової старшини як самостійної структури Гетьманщини. Тоді ж відбувалася швидка еволюція термінів, що її позначали. Козацькі полки Гетьманщини присягали царю Федору Олексійовичу в лютому 1676 р. Разом із гетьманом Іваном Самойловичем (поруч записаний його син Семен) і генеральною старшиною (обозний Петро Забіла, писар Сава Прокопович, осавул Іван Лисенко, хорунжий Григорій Карпович) в 1676 р. у Батурині присягали полковник піхотний Гнат Кальницький, ніжинський полковий осавул Хома Гнилозубов, сотник батуринський Ярема Андрійович, отаман городовий батуринський Федір Білик та військові товариші Іван Мазепа, Іван Васильович Ломиковський, Яків Прокопович Павловський, Василь Михайлович Іскрицький,

Іван Бистрановський, Павло Апостол та Тиміш Гудим. Після них присягнули військові канцеляристи Іван Скоропадський, Іван Дорошевич, Василь Романович, Григорій Кротневич та Василь Чуйкевич [1360, л. 195зв–196]. Отже, в Батурині присягнули 7 військових товаришів, ймовірно, належних до столичного Ніжинського полку. Проте очевидна їх відособленість і наближеність до гетьмана, а служба нагадує ад'ютантську. Вірогідно, що на той момент вони були особистими слугами чи дворянами гетьмана, які служили зі званням товариша військового.

Неурядову старшину у вигляді військового товариства виокремлено в присяжних списках Чернігівського, Миргородського, Гадяцького, Полтавського, Прилуцького й Стародубського полків. У полку Ніжинському неурядова старшина не виокремлена з козацького товариства взагалі або згадана частково. Є реєстри товариства значного всіх сотень, найповніші з них Батуринської й Глухівської сотень. Видається, що неурядова старшина цього полку вписана в товаристві сотень, а частина її – це військові товариші, які присягнули з гетьманом у Батурині[*]. Ще в двох полках, Лубенському й Київському, були дуже короткі списки: полкова старшина, сотники й городові отамани. Ймовірно, повнота списку й схема запису залежали від писаря, який фіксував присягу. Виділяється з загалу Переяславський полк, єдиний з усіх, де присяжні списки повні, включаючи рядових козаків. У реєстрі три блоки: полкова старшина; сотники з курінними отаманами й товариством сотень; окремий список нерозділених на сотні всіх козаків полку. Аналіз документу дозволяє припустити, що неурядова старшина полку міститься серед значного товариства сотень, про що мова йтиме далі. Проте окремого списку військового товариства, як в інших полках, тут немає.

Особливу увагу варто звернути на запис неурядової старшини в Полтавському та Гадяцькому полках. Терміни та схема присяги вказують на те, що в цих сусідніх південних полках записи вів один і той же писар. Тільки тут зустрічаємо термін «верстове товариство». Аналіз списку «верстових» товаришів однозначно вказує, що це військові товариші Полтавського й Гадяцького полків. Писар, який вів присяжні

[*] Примітка. Персональний склад товариства Батуринської й Глухівської сотень у присягах опубліковано [1749; 1761].

записи, добре знав російський термін «верстовий» («верстаний») козак. Верстання козаків на службу було поширеним явищем у російському прикордонні та слобідських полках [1647]. Зміст терміну «верстаний» був близьким до козацького «військовий товариш». Вперше зустрічаємо термін «верстові» товариші в Полтаві в 1673 р. [1415, с. 11]. На міському уряді фіксувався акт купівлі млина полковником Д. Гуджолом. При цьому, крім судді і отамана городового, були присутні «с товариств теж верстових»: Михайло Стефанович, Артюх обозний, Стецько Петрашенко, Петро Мисенко, Стефан Обеда. Відомо про належність кожного з них до товариства значного полкового. Значення слова «верстаний» відоме зі словника В. Даля: «верстаный – получивший за службу оклад жалованья или поместье, аренду; чиновник, с которым правительство поверсталось, расквиталось, наградило его за службу» [1672]. У російській державі вже в XVI ст. існували різні розряди козаків, серед яких виділялися «вольные», служилі й «воровские». Серед служилих козаків, залежно від місця, часу й умов їх набору на військову службу, виділялися козаки «городовые беломестные, кормовые, сторожевые, станичные, поместные и верстаные – два последних разряда были близки по статусу и обеспечению дворянам-помещикам. «Верстание» в служилые казаки происходило либо из среды местного русского населения, в основном из крестьян, либо из других служилых – пушкарей, засечных сторожей и др., а также за счет выходцев из украинского казачества» [1688]. Є згадка 1594 р. про верстаних дітей боярських, які служили козаками [1342, л. 32]. В документі 1606 р. у Смоленську записані: «дети боярские верстовые; дети боярские ж денежного верстания 113 г(о)ду служили со отцы вместе со отцовых поместей, а впред им со 114 году велено им служити со отцы ж вместе со отцовых поместей; дети боярские ж денежного верстанья 113 г(о)ду служили со отцы вместе со отцовых поместей, а н(ы)не с прожиточных поместей. А во 114-м году от отцов и от братьи верстаны в новичьины статьи, а н(ы)не верстаны прожиточным поместьям в прибавку» [1462]. Тобто, верстані / верстові діти боярські могли служити спільно з батьком і братами з одного помістя, а могли отримати власне тимчасове на умовах служби. Точно такий принцип феодальної служби притаманний надалі службі козацької старшини, включаючи неурядову. За

царювання Михайла Федоровича межі дворянського стану поступово замикаються. «В 1641 году дворяне и дети боярские били челом, что их братья и племянники, дети и внучата верстанные и неверстаные кабалу на себя дают и женятся на крепостных женках и девках. Государь повелел: «верстанных дворян и детей боярских, если даже они поженились на крепостных женках и девках, взять с женами и детьми и написать с городами по поместью и по вотчине. А вперед с нынешнего указа дворян и детей боярских детей, племянников и внучат, верстаных и неверстаных в холопы никому не принимать» [1482]. Отже, верстані дворяни мали за службу маєтки й грошовий оклад. Зважаючи на викладене вище, не дивно вживання терміну щодо товариства в актах та підміна писарем у присязі термінів верстовий і військовий. Адже військовий товариш у 1676 р. служив з маєтності, якою володів на умовах феодальної служби. Ця служба була його обов'язком за право володіння землею, а його соціальний статус, вищий ніж у рядового козака, в очах росіянина ототожнював товариша військового з прикордонним російським дворянином на військовій службі. Дуже ймовірно, що писар був з Путивля, де категорія верстаних козаків була дуже поширеною. Там у 1658 р. згадані верстані козаки, які супроводжували путивльських бояр з дипломатичною місією, та товариш верстяний, що виконував поштові доручення [1421, с. 133, 182].

У 1682 р. у Батурині з гетьманом і генеральною старшиною присягали військові товариші Михайло Вуяхевич, Іван Васильович Ломиковський, Іван Павловський, Дмитро Чечель, Григорій Пашковський, Андрій Михайловський, Захар Щербина, Іван Цеханський, Іван Дубенський, Іван Добранський та підписався за частину з них канцелярист Григорій Богдановський [1363, л. 412–413зв]. Неурядова старшина в присязі 1682 р. представлена в полках Переяславському, Київському*, Чернігівському, Стародубському, Полтавському й Прилуцькому. У Ніжинському, крім вже згаданих гетьманських, присягнули військові товариші Марко Іванович Борсук, Тиміш Іванович Борсук, Іван Жданенко [1363, л. 439зв, 532зв]. У

* Примітка. Військові товариші Київського полку 1682 р.: Андрій Тимофійович Волошин, Константій Федорович, Андрій Єремеєвич, Іван Петрович Бутрим, Антон Лавреннко, Михайло Степанович, Андрій Левицький [1363, л. 191зв., 420]

Гадяцькому полку фіксуються як військові товариші Іван Рутковський та Мисько Ващенко, які підписувалися за неписьменних [1363, л. 545, 554]. У полках Лубенському й Миргородському неурядова старшина не записана. Отже, не виділено окремо військових товаришів Гадяцького й Миргородського полків, неурядова старшина яких відома в 1676 р. Як і в попередній присязі, не виокремлено значне товариство столичного Ніжинського полку. Товаришів, які присягали з гетьманом у Батурині, віднесемо до військового товариства Ніжинського полку, що служили гетьманськими дворянами. В книзі повністю вписано товариство деяких сотень Ніжинського полку, що, напевно, включало і військове товариство (див. табл. В.1 додатку В). Найскладніше з Лубенським полком, у якому в присязі 1676 р. взагалі відсутні козацькі списки, тому не фіксується військове товариство, хоча немає сумніву в його існуванні в цей період. У 1682 р. є списки урядників Лубенського полку, козаків і міщан по сотнях, що дозволяє сподіватися на вичленення в майбутньому значного товариства цього полку з числа товаришів сотень [1363, л. 291–297зв, 608–641].

Отже, у другій половині XVII ст. неурядова старшина у вигляді товариства військового виокремлюється документально. Цей процес, як засвідчують терміни, вжиті в присягах XVII ст., відбувався на теренах всіх полків, а за чисельністю товариства, чітко названого значним, у 1676 р. виділяються Прилуцький (45), Гадяцький (53) і Полтавський (25) полки. У 1682 р. вирізняються полки Прилуцький (38), Стародубський (29), Чернігівський (25) та Переяславський (25). Розглянемо та проаналізуємо персональний склад неурядової старшини в окремих полках.

У Переяславському полку в присяжній книзі 1676 р. військове товариство окремо не виділено. Зате, на відміну від інших полків, тут вписано не лише полкову старшину й сотників, а й все козацтво без поділу на сотні. Військове товариство полку однозначно змішане зі значним товариством сотень, яке чітко відділено від рядових козаків. У присязі 1682 р. бачимо підтвердження припущень, адже кілька військових товаришів так само записані в сотнях полку [1363, л. 184]. В кінці присяжної відомості полку 1676 р. після списків рядових козаків міститься підпис полкового писаря Леонтія Папкевича й слідом за ним власноручні підписи чотирьох

осіб (Стефан Іванович, Сава Янович, Олексій Мартинович та Антун Федорович) [1360, л. 297зв.]. Хоча їх належність до військового товариства не зазначена, вона дуже ймовірна.

У 1682 р. у Переяславському полку присягнули 25 військових товаришів. Послідовність запису відрізняється від форми в інших полках, де товариство вписано більш компактно. Військові товариші записані впереміж з полковою старшиною. Місце запису засвідчує впливовість товариша. Полковник переяславський у 1676 р. Войца Сербин, а у 1682 р. Василь Станіславович Сербин, військовий товариш, вписаний одразу після полковника, обозного і полкового судді перед полковим осавулом [1363, л. 183]. Після трьох наступних урядників вписані ще 7 військових товаришів полку. Чомусь серед сотників вписаний військовий товариш Василь Сокол. Після сотників записані ще 11 військових товаришів [1363, л. 184, 469зв.]. Наступна частина товариства вписана в сотнях полку (Кирило Брайко у Воронкові, Карпо Ященко у Басані, Грицько Васильченко та Ілля Разивоненко у Борисполі) [1363, л. 184зв.]. Біля частини імен не зазначено, що це військовий товариш, хоча всі навколо мали це звання. Підтвердження того, що вони все-таки належали до військового товариства, знаходимо в іншій частині присяжної книги, де полк вписаний повторно [1363, л. 469–469зв.]. Повторні записи полку в різних частинах документу дещо різняться, що й дозволило уточнити статус окремих осіб.

Матеріали присяжних книг демонструють освіченість полкової старшини. Присягаючи, у 1676 р. власноруч підписи поставили троє старшин із шести: обозний, суддя і писар. Грамоти не знав полковник Войца, за нього підписався, як записано у книзі, його син Іван Мирович (*відомо, що це пасинок Сербина*. Курсив наш. – І. К.). Також неграмотними були полкові осавул і хорунжий [1360, л. 293зв.]. У 1682 р. з п’яти полкових старшин грамотними були троє: полковник, писар та осавул. За інших підписався писар [1363, л. 183]. Показово, що за шість років суддя писар у полку не змінилися. Проте у 1682 р. за Семена Кульженка підписався писар, а у 1676 р. він зробив це сам. Полкові старшини й сотники присягли організовано в обох випадках. Імена урядників полку винесено в таблицю (див. табл.2.1).

Таблиця 2.1

Урядники Переяславського полку за присягами 1676 і 1682 рр.

[1360, л. 293зв.–296; 1363, л. 183–184]

уряд	1676 р.	1682 р.
полковник	Войца Сербин	Леонтій Артемович Полуботок
обозний полковий	Олефір Максимович	Іван Гулак
суддя полковий	Семен Кульженко	Семен Кульженко
писар полковий	Леонтій Папкевич	Леонтій Папкевич
осавул полковий	Іван Мироненко	Прокіп Кульженко
хорунжий полковий	Роман Забара	-
полковник канівський	Іван Кгурський	-
отаман город. переясл.	Грицько Рубан	Максим Хоменко
війт переяславський	Кирило Савонович	Іван Іванович Волкушин
сотник переясл. полковий	Іван Хрипуненко	Мирон Гавришенко
сотник полковий другий	Карп Грисенко	Мойсей Саченко
сотник березанський	Федір Ігнатенко	Дем’ян Безбородченко
сотник басанський	Карпо Ященко	Григорій Дем’янович
сотник баришівський	Іван Честнейший	Михайло Микиєвський
сотник бориспільський	Василь Волочай	Федір Філонович
сотник воронківський	Іван Дмитрович Берло	Іван Берло
сотник леплявський	Іван Густченко	-
сотник бубнівський	Федір Туранський	Іван Каневець
сотник домонтівський	Левко Іванович	Тодрашко Волошин
сотник піщанський	Хвесько Шкрябко	Федір Шкрябко
сотник золотоніський	Хилко Побиванець	Іван Степанович, Корній Іванович

Продовження табл. 2.1

уряд	1676 р.	1682 р.
сотник кропивенський	Лук’ян Демченко	Стефан Дробницький
сотник іркліївський	Грицько Рубан	Григорій Рубан
сотник гельмязівський	Лук’ян Єменьченко	Федір Кобелецький
сотник яготинський	сотня не виділена з другої полкової	Іван Литовченко
сотник терехтимирівський	сотня не виділена з полкової	Семен Лесенко

За шість років, що минули між зміною царів на російському престолі, бачимо значну ротацію урядників полку. Змінилися чотири полкових старшини з шести, включаючи полковника, що становить 67%. Відрізняється у присягах кількість сотень у полку: в 1676 – 15 сотень, у 1682 – 17 сотень. У п’ятнадцяти існуючих у 1676 р. сотнях на 1682 р. змінилося 12 сотників, тобто 80% загального складу. Отже, значне товариство полку поповнили за ці роки 16 осіб (полковник, 3 полкових старшини і 12 колишніх сотників), і це лише при зіставленні змін між 1676 і 1682 р. Зберегли за собою уряд сотники воронківський, піщанський та іркліївський. Якщо врахувати, що обидві присяги складалися за гетьманування І. Самойловича, тобто не було ротації урядників, пов’язаної зі зміною гетьмана, то високий рівень заміни урядників засвідчує збереження козацької традиції обрання на уряди на початку 80-х років XVII ст.

Військове товариство полку 1682 р. винесено в таблицю 2.2. Такий формат подачі дозволяє прослідкувати уряди, які займали військові товариші до і після присяги 1682 р.

Таблиця 2.2

Військове товариство Переяславського полку за присягою 1682 р.

[1363, л. 183–184зв.; 1716; 1736]

Уряди до 1682 р.	Військові товариші у 1682	Уряди після 1682 р.

Продовження табл. 2.2

Уряди до 1682 р.	Військові товариші у 1682	Уряди після 1682 р.
полковник переяславський	Василь Станіславович Сербин	генеральний осавул 1687–1689
полковник переясл. і черкаський	Яким Головченко	полковник переясл. 1688–1689
обозний полковий 1666, нак. полк. переясл, в. т (1674)	Іван Момот	суддя полковий 1688, нак. полковник 1693
отаман городовий канівський 1676, полковник канівський 1676–1678	Давид Пушкаренко	сотник полк. переясл. 1683, сотник стародуб. 1689, суддя полк. стародуб. 1696–1699
обозний полковий (1676)	Олефір Максимович	обозний полковий 1686, суддя 1687
полковник канівський (1676)	Іван Кгурський	з. в. т. 1683, Переяслав
-	Марко Дмитрашко	осавул полковий (1687)
отаман курін. другої полкової сотні (1676), отаман гор. переясл. 1677	Лесько Фесенко	-
зі старшин Черкась-кого полку	Василь Сокол	-
сотник домонтівський 1681	Стефан Томара	обозний 1706–1708, полковник 1708–1715
-	Олександр Сулима	хорунжий полковий (1684-1706), суддя 1712–1719
-	Ананій Томара	-

Продовження табл. 2.2

Уряди до 1682 р.	Військові товариші у 1682	Уряди після 1682 р.
-	Іван Зуєнко	отаман гор. березан. 1688
-	Грицько Леонтієвич	-
-	Іван Золотуха	-
товариш полковий (1676)	Іван Тимошенко	-
-	Лук'ян Лутай	-
-	Наум Коноваленко	-
осавул полковий переясл. 1676–1679	Іван Мироненко	-
-	Матвій Левашко	-
-	Василь Нервич	-
сотник воронків. (1672), товариш полковий (1676), сотник березан. (1678)	Кирило Іванович Брайко	-
сотник басанський 1676	Карп Ященко	сотник басанський 1700–1702
-	Грицько Васильченко	-
-	Ілля Разивоненко	-

Отже, з 25 військових товаришів у Переяславському полку маємо відомості про службу до і після 1682 р. про 9 товаришів (36%). Про 4 товаришів відомі уряди до 1682 р. (16%), і є дані про уряди після 1682 р. щодо 2 товаришів (8%). Зовсім нічого невідомо про службу 10 товаришів, що становить 40% від загальної кількості товаришів полку. Верхня частина списку військових товаришів полку включає відомих полкових старшин, представників старовинних козацьких і шляхетських родин.

Особливу цінність становлять списки сотенної старшини, курінних отаманів та товариства сотень у 1676 р. Більшість заприсяжених належать до старовинних козацьких родин полку, представники яких обіймали різноманітні уряди до і після присяги. Значна частина цих козаків вже у 1682 р. зайняла сотницькі уряди. Список 1676 р. містить нерозділену неурядову старшину полку обох рівнів (сотенного й полкового) і включає товариство військове полку разом із урядниками* Без урядників в ньому налічуємо 248 осіб.

Значне товариство Чернігівського полку, урядова й неурядова старшина також становлять єдине ціле, адже більша частина останньої – це колишні й майбутні урядники. Зведений у таблиці 2.3 матеріал слугує джерелом знань про неурядову старшину полку в інші, крім 1676 і 1682 рр.

Таблиця 2.3

Урядники Чернігівського полку 1676 і 1682 рр.

[1360, л. 238–242; 1363, л. 235–236]

уряди	1676	1682
суддя генеральний	Іван Домонтович	
полковник чернігівський	Василь Борковський	Василь Борковський
обозний	Костянтин Угровецький	Гнат Сергієнко Байдак
писар	Михайло Стефанович Слободецький	Іван Скоропадський
осавул полковий	Никифор Калениченко	Філон Ращенко
хорунжий полковий	-	Корній Савелійович
отаман городовий чернігівський	Ян Харитонович	Михайло Стефанович Слободецький
колишній полковник черкаський	Яким Головченко	-
сотник полковий	Стефан Силич	Антон Євтушенко

* Примітка. Список значного товариства полку і сотень опубліковано [1758]

Продовження табл.2.3

уряди	1676	1682
білоусівський	Павло Товстоліс	Юрій Затиркевич
вибільський	Тиміш Тупецький	Юхим Лобко
слабинський	Іван Пархомович Утвенко	Іван Пархомович Утва
осняковський (ройський)	Іван Рошевський	Миколай Гребецький
городницький	Йосип Семенович	Йосип Півень
седнівський	Костянтин Пашковський	Богдан Войцехович
любецький	Іван Матвійович, нак. полков., висланий до Канева, Семен Григорович, нак.	Василь Устимович
березинський	Сава Федорович	Сава Іовенко (Матиженко)
столинський	Пилип Марченко	Пилип Марченко
менський	Михайло Вуйченко	Кузьма Гурконенко (Гуринович)
синявський	Василь Марченко	Василь Школьненко
киселівський	Герман Михайлович	Андрій Тимченко
сосницький	Стефан Тимофійович Зосченко	Павло Крачевський
понурницький	Василь Свиридович	Андрій Нестеренко
волинський	Василь Улесченко	Федір Лобеня

Лише за матеріалами поданої вище таблиці, маємо наступні приклади постійної ротації старшини: осавул полковий у 1676 р. Никифор Калениченко в 1682 р. записаний першим серед значного старовинного товариства полку; Філон Хомич Ращенко значний товариш у 1676 р. став полковим осавулом у 1682 р.; любецького

сотника, наказного полковника у 1676 р. Івана Матвійовича, у 1682 р. бачимо серед значного товариства полку; товариш полку 1676 р. Миколай Гребецький через шість років став сотником ройським. Численних нащадків полкової старшини й сотників XVII ст. бачимо пізніше серед бунчукового й значкового товариства полку в присязі 1718 р.

У присязі 1676 р. у Чернігівському полку є підписи 15 товаришів полку. Через шість років у присязі полку щодо 25 товаришів вживаються два терміни: «старинное товарищество полковое» або «товарищество значнейшое старинное полку Черниговского» [1360, л. 234, 497]. В обох присяжних книгах щодо конкретної особи застосовані терміни «товариш полку Чернігівського» або «товариш полковий чернігівський», між якими немає різниці.

Таблиця 2.4

Товариство Чернігівського полку в 1676, 1682 і 1702 рр.

[1360, л. 238; 1363, л. 234–235, 497; 1460, с. 31–32]

1676	1682	1702
Товариство полку Чернігівського (15)	Товариство значнейше старовинне полку Чернігівського (25)	Знатне товариство полкове у поході (17)
Кирило Давидович товариш полку Чернігівського	Никифор Каленикович товариш полку Чернігівського	Терпицький Іван знатний товариш, пан
Карпо Мокрієвич	Станіслав Кохановський	Антонович Василь, пан
Константин Стрієвський	Карпо Мокрієвич	Булавка Тимофій пан
Станіслав Кохановський	Константій Стрієвський	Силич Матвій пан
Миколай Гребецький	Дмитро Донець	Стриєвський Іван пан
Лукаш Заборовський	Пантелеймон Радич	Мазапета Йосип пан
Стефан Стишевський	Юрій Александрович	Рашевський Іван пан
Іван Терпицький	Ісай Андрійович	Гулевич Михайло пан
Конон Супрунов	Іван Терпицький	Демиденко Петро пан

Продовження табл.2.4

1676	1682	1702
Товариство полку Чернігівського (15)	Товариство значнейше старовинне полку Чернігівського (25)	Знатне товариство полкове у поході (17)
Петро Дорошенко	Федір Зеленський	Вербицький Василь пан
Іван (.ц.хнак ?)	Михайло Яценко	Унучко Роман пан
(…. ?) товариш полку	Федір Довгалевський	Кринкевич Олексій пан
Ісай Андрійович	Олександр Медушевський	Молявка Семен пан
Філон Хомич	Захар Федорович	Половецький Михайло пан
Тишко Матвійович Помогайбенько	Лук'ян Малявка	Борецький Федір пан
	Криштоф Белоновський	Навроцький Михайло
	Василь Молявка	Мормел Григорій пан
	Іван Сокол	
	Іван Молявка	
	Іван Матвійович	
	Тишко Помогайбенько	
	Данило Стишевський	
	Дмитро Степанович	
	Філіп Спичинський	
	Самійло Мокрієвич	

6 із 15 товаришів полку 1676 р. перебували в значному товаристві полку наступного 1682 р. Це ядро (К. Мокрієвич, К. Стрієвський, С. Кохановський, І. Терпицький, Ісай Андрійович, Т. Помагайбенко (можливо, Решутько-Пригара)) у 1682 р. складає 24 % всього товариства. Записані в обох присягах полку, а особливо в 1676 р., за своїм статусом відповідають найвищому рангу неурядової старшини. Більшість із них займали полкові уряди, а дехто навіть генеральні, як К. Мокрієвич,

який був військовим товаришем (1659–1660; 1664–1669, 1673–1674), писарем полковим чернігівським (1660–1661), генеральним писарем (1669-1672), значним військовим товаришем (1687), суддею полковим чернігівським (1688–1690). Одружений із Ганною Станіславівною Кохановською [1736, с. 527]. Чи Л. Заборовський, який був генеральним бунчужним (1669) та генеральним писарем (1672) [1736, с. 358].

Інші товариші займали до 1676 р. полкові уряди. К. Стрієвський був полковником переяславським 1671–1672, з. т. в. (1677), суддею полковим чернігівським (1677–1686, 1692–1694) [1716, с. 685]. К. Давидович – сотник седнівський (1673), його дружина – племінниця полковника В. Борковського, зять Василь Полонецький пізніше був сотником любецьким, значковим товаришем [1716, с. 310]. С. Кохановський – сотник полковий чернігівський (1654–1662), наказний полковник чернігівський (1659, 1662, 1675), отаман городовий чернігівський (1669), в. т. (1669), товариш полку Чернігівського (1673, 1686). Його зяті – це Карпо Мокрієвич та Миколай Грембецький [1716, с. 435]. Останній пізніше став обозним полковим чернігівським (1696–1710). Цей же уряд займав надалі в 1696–1701 рр.. Філон Хомич Рашченко [1716, с. 36]. На уряді хорунжого полкового чернігівського у 1695-1698 рр.. бачимо І. Терпицького [1716, с. 699]. Ісай Андрійович був товаришем військовим (12.1670, 01.1671), гінцем Ігнатовича до Москви. Серед товариства 1676 р. не маємо даних про чотирьох товаришів (К. Супрунова, П. Дорошенка й двох товаришів з непрочитаними нами іменами), що складає 26% товариства полку.

У 1682 р. в полковому товаристві записані 19 осіб, про яких маємо службові чи родинні дані. Це 76% значного товариства полку. Крім відомих за попередньою присягою товаришів, високі уряди до і після 1682 р. займали Ничипір Каленикович (осавул полковий (1672–1674), обозний полковий (1681, 1688–1690), з роду Величковських) [1716, 37]; Д. Донець (сотник полковий (1675), осавул полковий (1689–1696)); П. Радич (суддя полковий (1685), з. в. т. (1687–1709)) [1716, с. 606]; Ю. Александрович в. т. (1675–1676), слуга домовий гетьмана І. Самойловича, постійний гонець гетьмана [1429, с. 490; 1430, с. 511]; І. Молявка (отаман городовий

чернігівський (1662, 1665, 1667, 1675, 1677)) [1716, с. 529]; Ф. Зеленський (осавул полковий (1694–1699), С. Мокрієвич (сотник полковий (1690)) [1716, с. 37].

М. Яценко, Ф. Довгалевський, Ф. Спичинський та О. Медушевський, які фіксуються серед товариства полку в наступний період, мали родинні зв'язки, що забезпечили соціальну і економічну стабільність. Яценко був одружений з Г. К. Мазепетою; зятем Спичинського був П. Мокрієвич; О. Медушевський був племінником архієпископа Лазара Барановича [1736, с.185, 790, 326, 674; 1727, с.96].

Серед товаришів Чернігівського полку 1676 р. немає однакових прізвищ, хоча відомо, що до однієї родини належали К. Мокрієвич і М. Гребецький як зяті С. Кохановського. У товаристві 1682 р., крім Карпа, записаний його син Самійло Мокрієвич і тесть. Самійло записаний останнім, що свідчить про його молодість та найменшу заслуженість серед товариства. Разом із тим перебування у значному полковому товаристві вказує на його попередній уряд, нам невідомий. Бачимо також трьох представників роду Молявок: Івана Харитоновича, уряди якого відомі, та Василя і Лук'яна, відомостей про яких не маємо. Поруч записані в присязі Іван Матвійович та Тишко Матвійович Помагайбенко. Останній підписався за себе і за неписьменного Івана Матвійовича, вірогідно, рідного брата. Іван Матвійович Решутько-Пригара був сотником любецьким (1673–1681) [1716, с. 613]. У присязі 1676 р. він записаний як наказний полковник Чернігівський, який водив полк за наказом гетьмана у Канів [1360, л. 356]. У 1718 і 1732 рр.. присягав нащадок цього роду значковий товариш Семен Пригара. У 1676 р. в полку присягав товариш Стефан Стишевський. Через шість років серед значного товариства записаний Данило Стишевський. Обидва пов'язані з любецькими володіннями. Про Стефана відомо, що у 1667 р. володів землями в любецькій околиці і був одружений з донькою Лукаша Піроцького. Вдова Данила Стишевського Марія була другою дружиною Філона Хомича Рашка [1736, с. 310]. Син Данила Никифор у 1732 р. – у значковому товаристві полку [1366, л. 607].

За формою запису присяги 1676 р. впевнено можна стверджувати, що товариші К. Стрієвський. С. Кохановський, М. Гребецький не вміли писати (20%). Освіченими були К. Давидович, К. Мокрієвич, Л. Заборовський, С. Стишевський,

І. Терпицький, Ісай Андрійович та Т. Помагайбенко (47%). Про інших п’ятьох товаришів така інформація відсутня [1360, л. 238]. У 1682 р. з 25 товаришів освіченими були 8 (32%) (К. Мокрієвич, І. Терпицький, Ю. Александрович, Ісай Андрійович, Ф. Зеленський, М. Яценко, Т. Помагайбенко, О. Медушевський). Точно відомо про неписьменність 4 (16%) товаришів (Н. Калениковича, К. Стрієвського. С. Кохановського, Івана Матвійовича). Не маємо ніяких даних щодо освіти 13 товаришів (52%) [1363, л. 234–235].

Фрагментарна інформація про службу значного товариства до 1676–1682 рр. не дозволяє визначити достовірну картину структури товариства за попередніми урядами. За відомими сьогодні даними, маємо наступну картину. У 1676 р. з 15 осіб військового товариства раніше займали уряди: генеральні – 2 (13%), полковника – 1 (7%), сотника – 3 (20%), слуги гетьмана і в. т. – 2 (13%), нічого невідомо про попередні уряди 7 (47%) товаришів. У 1682 р. з 25 товаришів відомо про службу 12 осіб, що займали уряди: генеральний – 1 (4%); (обозний – 1, суддя – 1), тобто з полкових урядів – 2 (8%); отаманів городових чернігівських – 2 (8%); сотників – 2 (8%); в. к. – 1 (4%); слуги гетьмана і в. т. – 2, у в. т. – 2, отже, 4 (16%). Невідомо про попередні уряди 13 товаришів (52%). Отже, маючи відомості про уряди лише 53% (1676 р.) і 48% (1682 р.) значного товариства, вказані цифри щодо структури значного товариства можемо вважати за попередні, що будуть уточнюватися в майбутньому.

В історії значного товариства Чернігівського полку привертає увагу список товариства полку в поході 1702 р. [1460, с. 31–32]. Особливо важливе його зіставлення з проаналізованими вище реєстрами 1676 і 1682 рр. Якщо згадані реєстри значною мірою збігаються, то пізніший на 20 років список 1702 р. ілюструє зовсім іншу ситуацію в значному товаристві. За минулі роки відбулося відчутне розшарування у товаристві військовому, і очевидно, що список 17 знатних полкових товаришів чернігівських не включає верхівки, так званого «значного товариства військового». Це легко відслідковується завдяки персоналіям. Із попередніх списків залишається лише І. Терпицький, який вже встиг побувати на уряді полкового хорунжого. Та він теж виділений серед товаришів підкресленням своєї значності.

Бачимо ще двох представників родин, відомих серед товаришів у присягах 1676 і 1682 р.: Стрієвський, Молявка. Інші 14 полкових товаришів представляють родини, що надалі фіксуються у значковому товаристві (Булавки, Силичі, Мазапети, Кринковичі, Демиденки) [793; 1366; 1557], та маловідомі імена. Всього відомо про попередні уряди та звання п'яти товаришів зі списку 1702 р. (І. Терпицький, В. Антонович (був в. т. і сотником березинським), Т. Булавка (в. к. 1699), М. Силич (в. т. 1687), П. Демиденко (сотник волинський 1693-1697)) [1716, 1727, 1728]. Збереглися відомості про наступну (після 1702) службу восьми товаришів. Ще щодо дев'яти товаришів (включно з М. Третяком, «значковим») фіксація у реєстрі 1702 р. стала єдиною згадкою. Серед товариства полку в 1702 р. не бачимо представників родин, що відомі у цей час з інших документів як значні військові товариші, а пізніше як бунчукові: Лизогуби, Бутовичі, Борковські, Фридрикевичі та інші.

У присягах XVII ст. Прилуцького полку поруч зі збереженням козацьких виборних демократичних традицій з постійною заміною урядників вже на той час бачимо нові тенденції. Приклад полковника прилуцького Лазаря Горленка і його сина Івана Лазоровича (записаний серед значних людей полку) засвідчує, що діти й родичі урядників високого рангу перебували у військовому товаристві. Хоча не виключено, що син полковника мав на той час власні заслуги.

Таблиця 2.5

Урядники Прилуцького полку за присягами 1676, 1682 рр.

[1360, л. 331; 1363, л. 307]

Уряди	1676	1682
полковник	Лазар Горленко	Лазар Горленко
обозний	Василь Севастьянович	Григорій Пилипович Чарнавський
суддя	Іван Маценко	Іван Криштофорович
писар	Семен Стефанович	Семен Стефанович Ракович
осавул	Михайло Стефанович	Іван Яремович Нос

Продовження табл. 2.5

Уряди	1676	1682
осавул		Іван Золотаренко підосавул
хорунжий	Семен Данилович	Семен Даценко
отаман городовий	Іван Золотаренко (?)	Семен Висоцький
сотник полковий	Грицько Пилипович	Юхим Куриленко
сотник варвинський	Ярема Савенко Моренець	Яків Яременко Моренченко
сотник срібнянський	Петро Савенко	Трохим Васильович
сотник ічанський	Іван Федорович	Іван Стороженко
сотник іваницький	Сава Мищенко	Сава Мищенко
сотник журавський	Стефан Левченко	Степан Левченко
сотник монастирський	Михайло Іванович	Леонтій Петрович Карасенко
сотник краснянський	Павло Загоровський	Тиміш Андрійович

У присязі 1676 р. в Прилуцькому полку окремо від козаків записані «старшина вся и началние значние люди полковие» [1360, л. 332зв.]. Імена «значних людей полкових» в книзі йдуть одразу після імен полкової старшини і сотника. Немає сумніву, що це значне товариство полку або, як його іменують в присязі 1682 р. в більшості полків, військове товариство полку. В списках полку 1682 р. військове товариство окремим терміном не виділено. Відразу після полкової старшини у два стовбці записані імена, що збігаються з іменами значного товариства 1676 р. Саме розташування списку відразу після урядників полку також вказує, що це військове товариство Прилуцького полку. У 1676 р. у значному полковому товаристві записано 45 осіб, через шість років – 38 чоловіків.

Хоча місце в списку багато важить в ієрархії товариства, у наступну таблицю наперед винесені прізвища, які співпали у присягах XVII ст. Для того, щоб не втрачалась інформація про послідовність, у списку біля прізвищ проставлені цифри,

що позначають черговість запису товаришів. У нижній частині таблиці (після Дениса Іваненка) дотримана документальна черговість запису в списку.

Таблиця 2.6

Значні люди полкові Прилуцького полку за присягами 1676 та 1682 рр.

[1360, л. 332зв; 1363, л. 308]

1676	1682
Іван Яременко (*Нос*) (1)	Семен Носуля (2)
Іван Лазаренко (25)	Іван Лазоренко (1)
Сергій Маценко (38)	Остап Маценко (3)
Василь Гончаренко (43)	Василь Гончаренко (9)
Тимуш Гретченко (35)	Тимуш Федорович Гречка (11)
Андрій Чопенко (12)	Андрій Чопенко (17)
Василь Куриленко (9)	Василь Куриленко (19)
Іван Куриленко (21)	Терешко Куриленко (20)
Фесько Маценко (23) Андрій Маценко (39)	Хвесько Маценко (23)
Іван Олефіренко (11)	Іван Олефіренко (24)
Лук’ян Погребняк (22)	Іван Погребняк (25)
Дмитро Бурмака (16)	Дмитро Бурмака (26)
Денис Іваненко (5)	Денис Старий (31)
Семен Тимофійович (2)	Павло Маковецький (4)
Іван Мелещенков (3)	Тимуш зять Лихопечин (5)
Петро Кубар (4)	Зенець Тархан (6)
Семен Васильович (6)	Іван Василенко (7)
Іван Федоренко (7)	Федір Мовчан (8)
Іван Грек (8)	Лаврін Антоновський (10)
Карпо Тихий (10)	Семен Резниченко (12)
Миско Науменко (13)	Лук’ян Плевака (13)
Андрій Гаращенко (14)	Степан Савенко (14)

Продовження табл. 2.6

1676	1682
Іван Заєць (?) (15)	Іван Кондрашко (15)
Савка Кошовий (17)	Степан Олійник (16)
Хвесько Лопата (18)	Семен Шкурупат (18)
Семен Вищенко (19)	Іван Гурба (21)
Левко Курбан (20)	Мисько Оксюник (22)
Мисько Рабуха (24)	Степан Олійник (27)
Мисько Михеєнко (26)	Хвесько Юрченко (28)
Тимуш Іванович (27)	Ярема Сердюк (29)
Левко [За…] 28	Іван Луско (30)
Матвій Панчечнюк (29)	Ігнат Котельник (32)
Тимуш Дзедич (30)	Кирило Терешченко (33)
Савка Тищенко (31)	Хвесько Петренко (34)
Іван Сасченко (32)	Тимуш Гирка (35)
Іляш Марченко (33)	Мартин Рижий (36)
Тимуш […] (34)	Іван Кисіль (37)
Андрій Кривий (36)	Максим Шовкуненко (38)
Лук’ян Киянченко (37)	
Богдан Воронченко (40)	
Іван Дюгтяренко (41)	
Тимуш Басченко (42)	
Сахно Коломиєць (44)	
Іван Тарасенко (45)	

Отже, в обох присягах записані 9 товаришів полку, це 24% товариства полку в 1682 р. Ще 9 належать до однієї родини (збіжність за прізвищем). Разом це ядро товариства полку в 1682 р. складає 47% від загальної кількості військових товаришів, тобто демонструє певну родинну сталість значного товариства. У

товаристві полку 1676 р. бачимо 9 (20%) товаришів, які належали до родин колишніх полковників чи полкових старшин. Через шість років кількість таких товаришів зростає до 12 (32 %). Реальна їх кількість була значно більшою, але в силу запису частини товаришів на ім'я та по батькові і відсутності повних щорічних списків урядників за попередній період поки що маємо лише такі цифри. Першим у списку неурядової старшини за 1676 р. вписаний Іван Яремович Нос, колишній отаман городовий прилуцький (1671–1672), який у 1682 р. вже осавул полковий, а надалі займає різні полкові уряди до полковницького [1716, с. 76]. Денис Іваненко (№5 у 1676) був отаманом городовим ічнянським (1673). Грек Іван, вписаний восьмим – це Ян/Іван Христофорович, який стане суддею полковим прилуцьким (1682-1687). Більшість значного товариства полку нам невідома, що вкотре засвідчує брак джерел про урядників полку до 1676 р. Кошовий Сава (№17) та Воронченко Богдан (№ 40), ймовірно, сини полковників Івана Кошового (1649) та Якова Воронченка (1652–1658). Чисельні Маценки (з яких Остап стане у 1683–1687 рр. сотником полковим) в обох списках очевидні родичі й нащадки полковника прилуцького (1669–1671, 1677–1678) і судді полкового (1676) Івана Маценка. Впадає у вічі зміна місця у списку товаришів полку сина тодішнього полковника Лазаря Горленка. Якщо у 1676 р. він записаний 25-м, то через шість років Іван Лазаренко відкриває список. Тищенко Сава (№31 у 1676) був сотником полковим (1665–1666) [1716, с. 76], а Гречка Тиміш, що в обох присягах значиться полковим товаришем, стане городовим отаманом прилуцьким (1695–1702). Причому в 1676 р. Т. Гречка був №35, тобто після колишнього сотника Тищенка, а у 1682 він вже №11. Отож за минулі між присягами шість років він точно посідав уряд полкового рівня. Зі списку 1682 р. привертають увагу Ф. Мовчан (№8), ймовірно, син чи родич загиблого полковника прилуцького Ф. Мовчана, С. Савенко (відомі сотники у 1676 р. Савенки), С. Шкурупат, ймовірно, родич полковника Івана Шкурата, І. Кисіль (№37, після 1695 стане сотником журавським), ймовірно, син полковника прилуцького Ф. Кисіля (1649) та М. Рижий, який невдовзі стане підосавулом полковим прилуцьким. Загалом, маючи чисельне значне товариство полку (45 і 38

осіб) у роки присяг, маємо настільки незначні відомості про їх попередні уряди, що визначати структуру неурядової старшини за урядами на даний момент немає сенсу.

На становлення й розвиток Полтавського полку вплинула близькість до Запорозької Січі. Тому трансформація неурядової старшини на Полтавщині мала свої особливості. Тут значно яскравіше проявилися й довше зберігалися демократичні тенденції, що проявляються насамперед, у зрівнянні військової спільноти терміном «козак». Проте основні витоки й причини формування неурядової старшини на теренах Полтавського полку цілком збігаються з загальними для всіх козацьких полків цієї доби. Висновок Л. Окіншевича, який вважав південні полки, зокрема, Полтавський, тереном, на якому військове товариство сформувалося пізніше, ніж на півночі, суперечить джерельним даним [1877, с. 17, 30–37]. Документи свідчать, що корінні полки, створені в 1625 р., стали тим полем, на якому виникали всі козацькі інституції, що надалі поширювалися на новостворені військово-адміністративні одиниці. Полтавський полк навіть створюється раніше Стародубського, який цілком виокремився з Ніжинського в 1663 р.

Опубліковані та архівні документи щодо Полтавського полку дозволяють детально, в персоналіях дослідити історію місцевої неурядової старшини. Завдяки збереженим актам впевнено стверджуємо наявність сформованого значного товариства у полку в 50-х роках XVII ст. Отже, процес мав розпочатися значно раніше, що хронологічно збігається з формуванням військового товариства в інших полках. Збереглися відомості про товаришів з Полтавського полку, які в 1658 р. виступали посланцями полковника Пушкаря до царя. У лютому 1658 р. ним був Яковенко Петро з товаришами К. Кублицьким, Іваном Гребським та Олексієм Петровичем [1431, с. 3–7]. У березні 1658 р. посланців Івана Іскру, Михайла Степановича та Пушкаренка Марка Мартиновича супроводжували 27 козаків, розділених на значних та «середніх і менших статей». Виділено значних Івана Гавриловича, Микиту Андрійовича, Кіндрата Кузьмича й писаря Дорофія Івановича [1431, с. 21]. У травні 1658 р. їздив до царя гонець Дем’ян Кгучел, його товариш Павло Волошин, писар Лаврін Сафонов і козаки Бут Михайло Степанович, Кіндрат

Артемович та Наум Павлович, і їх рядовими козаками ніяк не назвеш [1431, с. 65]. Того ж місяця до Москви Пушкар відправив ще одне посольство «вибраних війська Запорозького товаришів»: І. Іскру, Михайла Степанова, Левонтія Гаврилова, сотника зіньківського, Подсилкенка Севостьяна, сотника рашевського, Педяка Івана, сотника балаклійського, Мисана, сотника санжарівського, Кіндрата Кузьменка, Дорофія Іванова, Івана Гаврилова, Хурселка Якова та Гната Давидова [1431, с. 90]. Очевидно, що це значне товариство Полтавського полку.

Акти Полтавського городового уряду дозволяють дослідити участь у справах полкового уряду і персональний склад значного товариства полку. Вибрані дані винесено в таблицю Б.8 додатку Б. Аналіз приведеної у цій таблиці добірки, при зіставленні з даними таблиць Б.9 і Б.10 додатку Б, дозволяє стверджувати, що більшість із присутніх на полковому уряді козаків належала до військового чи, інакше, значного товариства Полтавського полку. На користь цього маємо як доказ інші документи цієї доби. У 1666 р. полтавські козаки скаржилися гетьману І. Брюховецькому на утиски місцевого воєводи Якова Хитрово, «…не толко меншихъ товарыщевъ, но издавно заслуженные будучіе полковниками, яко то Федора Жученко, Демьяна Куджула, Кирила Пушкаренка…», старших товаришів Артема Донця, Демка Яковенка, Михайла Гончара [1423, с. 132]. У 1667 р. у донесенні воєводи Волконського згадані значні козаки, які хочуть государю служити: Дем'ян Гуджол, Артем Москаль та Мартин Ляховчин [1423, с. 193]. Нижче розглянемо склад товариства у присягах, що також підтверджує належність товаришів з уряду до значного товариства полку.

Особливість неурядової старшини другої половини XVII ст. полягає в її залежності від урядів / посад. Якщо в наступному столітті, коли сформуються бунчукове й значкове товариство, їхнє перебування на урядах буде бажаним, але необов'язковим, то в часи становлення інституції займання урядів було однією з найважливіших умов перебування старшини на час відставки серед значного товариства. Для унаочнення зв'язку між урядом, з якого відставлена особа, і перебуванням у значному товаристві полку складено таблицю Б.9 додатку Б. Дані цієї таблиці доводять, що у полковому полтавському товаристві перебували колишні

сотники, городові полтавські отамани, полкові старшини й полковники, включаючи наказних. Можемо припустити, що товариство, про уряди якого не маємо відомостей, посідало один із вказаних вище урядів. Немає сумніву і в тому, що урядник, не зафіксований нами у товаристві, в певні періоди своєї кар'єри в ньому перебував. Слід наголосити, що висновки, зроблені нами щодо Полтавського полку, документальна база якого значно краща для цього періоду, ніж в інших полках, доцільно поширювати на інші полки. Підтвердженням цьому слугує ще один полк, Стародубський, історія якого також добре задокументована в ранній період в актових книгах. Там спостерігається така сама залежність / послідовність: уряд→значний товариш→уряд. Якби збереглися актові книги інших полкових міст, ми отримали б таку ж картину, як у Полтаві та Стародубі.

Важливими документами для з'ясування персонального складу й структури військового товариства Полтавського полку є присяги на вірність московським правителям другої половини XVII ст. Більш інформативною в цьому плані виявилася присяга 1676 р. на вірність Федору Олексійовичу, в якій записані 25 військових товаришів полку.

Таблиця 2.7

Військове товариство Полтавського полку в другій половині XVII ст. за присягами [1360, л. 323–324; 1363, л. 264зв.]

Військове товариство полку за присягою 1676 р.	Військове товариство за присягою 1682 р.
товариство полтавське: Філон Горкуша, Василь Чудновщенко, Ян Завадовський Товариство верстове (*військове*) значне: Клим Чорнушенко, Стефан Петрашенко, Прокіп Левенець, Іван Мезин, Іван Брайко, Демко Яковенко, Сава Педашенко, Мойсей Городчанин, Іван Шершень, Олешко Кованка, Федір Жученко, Марко Пушкаренко, Кирик Пушкаренко, Тимко	Федір Жученко товариш полтавський Прокіп Пилипович Левенець товариш полтавський Павло Семенович колишній полковник Дем'ян, Андрій, Михайло Нащинські

Продовження табл. 2.7

Військове товариство полку за присягою 1676 р.	Військове товариство за присягою 1682 р.
Миколайович, Яків Плюска, Андрій Васильович, Малиш Ромненченко, Трохим Роминченко, Андрій Нащинський, Михайло Нащинський, Хвесько Остражинський, Стефан Мосцевий Семен Гродзенко колишній полковник уманський Василь Микитенко колишній полковник кальницький Павло Красняк (?) колишній обозний полку Уманського	

Навіть побіжне зіставлення військового товариства за присягою 1676 р. з товариством на полковому уряді (див. табл. Б.9 додатку Б) доводить правильність попереднього висновку про те, що участь у справах полкового уряду пов'язана з належністю до значного товариства полку. Проте загальне число військового товариства полку вимагає уточнень, що уможливлює список товариства і полкової старшини у присязі 1676 р.

З 11 відомих у 1676 р. полкових старшин двоє (Ненаденко і Войцехович) у військовому товаристві полку взагалі не фіксуються. Після 1676 р. у товаристві з'являються троє (Герцик, Насвєт та Чуйкевич). Ще шість осіб перебували в товаристві до і після своїх урядів 1676 р. (Кгуджол, Кублицький, Красноперич, Донець, Черняк Лесько та Дорош Дмитрович). 9 урядників за цей рік додаємо до відомих нам 25 військових товаришів, отже, чисельність значного товариства полку в середині 70-х рр. зростає до 34 осіб.

З 25 військових товаришів Полтавського полку в присязі 1676 р. вперше і єдиний раз у товаристві фіксуються семеро осіб (Андрій Васильович (Лученко), Ф. Остражинський, Я. Плюска, Т. Роминченко, М. Ромненченко, Тимко Миколайович, В. Чудновщенко), що становить 28%. Інші 18 товаришів знані серед значного

товариства протягом тривалого періоду, з них 7 осіб (М. Городчанина, Я. Завадовського, І. Мезина, С. Мосцевого, К. і М. Пушкаренків, І. Шершня) бачимо лише до 1676 р. Важливо простежити структуру військового товариства в цей рік за попередніми урядами. З уряду полковника до товариства потрапили 5 товаришів (Горкуша, обидва Пушкаренки, Жученко, Левенець), як наказний полковник відомий Я. Плюска, з суддівства полкового – 2 (Чорнушенко, Мосцевий), з осавульства – 3 (Кованько, Петрашенко, Браілко), з отаманів городових полтавських – 3 (Педаненко, Яковенко, Мезин), з отамана сільського – 1 (Шершень). Нічого не відомо про попередні уряди 10 товаришів: Андрія Лученка (потім обозний), М. Городчанина, Трохима і Малиша (потім хорунжий) Роминченків, Я. Завадовського (потім сотник решетилівський), А. Нащинського (далі отаман городовий), М. Нащинського (потім сотник і обозний), Ф. Остражинського, В. Чудновщенка і Тимка Миколайовича. З них п’ятеро, ймовірно, молодих, проявилися на вказаних урядах пізніше.

До визначених 34 військових товаришів полку на середину 70-х рр. дані актів полкового уряду дозволяють додати їх чималу кількість. У таблиці Б.10 додатку Б виділено три блоки. Дев’ятьох товаришів, записаних у першому з них, можемо відразу долучити до вже відомих нам 34. Знаємо їх із різних джерел як значних полкових товаришів. Отже, маємо вже 43 товариша Полтавського полку в середині 70-х рр. XVII ст. Записані у блоці «до 1676» особи, напевно, належали до значного товариства полку, але більшість із них до вказаної дати сходять з історичної арени. Не викликає сумніву належність до військового товариства полку персон, записаних у блоці «після 1676». Вони долучаються до значного полкового товариства в кінці XVII – перше десятиліття XVIII ст. Впевнено можна стверджувати, що загальне число досліджуваного товариства було ще більшим, адже проаналізовані акти охоплюють не всі роки. Частину товаришів на полтавському полковому уряді, які згадані лише раз, і їх належність до значного товариства не підтверджена іншими документами, не внесено до таблиці Б.10 додатку Б.

Впадає у вічі порівняно невелика кількість осіб, записаних у військовому товаристві 1676 р., нерівнозначність їх попередніх урядів і відсутність у запису

людей, які, за свідченням інших документів, на той час належали до військового товариства Полтавського полку. Пояснити це можна як браком оригінальних документів, а тому обмеженістю наших знань, так і традиціями того часу, точніше, відсутністю офіційної фіксації належності до військового товариства. Багато значних товаришів Полтавського полку в 1676 р. записані серед козаків куренів, на території яких вони проживали. Наприклад, у петровському курені присягали Сава Заєць, Тиміш Кґаєвський, Хома Проскурник, Лесько Чамаренко, Радко Мезин, Прокіп Накгуленко, яких до 1676 р. бачимо серед значних товаришів полку. Певно, для козацької традиції того часу статус кожного був очевидним, і відсутність письмової фіксації ще мало важила для значного товариства. Не виключені й інші додаткові пояснення такого стану справ із записом неурядової старшини у присязі. Тим паче, що в 1682 р., через шість років, лише шістьох осіб записали окремо товаришами полку. Тобто численне військове товариство Полтавського полку в присязі 1682 р. окремо не фіксується взагалі. Отже, протягом другої половини XVII ст. у значному товаристві Полтавського полку перебувало, постійно змінюючись, приблизно 150 осіб.

Урядова й неурядова старшина Полтавського полку ввесь досліджуваний період представлена одними й тими ж людьми. Наступна таблиця 2.8 ілюструє урядову старшину полку за присягами другої половини XVII – першої третини XVIII ст. Порівняння її з даними актів полкового уряду дозволяє не лише побачити в урядниках вчорашніх і завтрашніх значних товаришів, а й виділити родинні клани, що десятиліттями керували полком.

Таблиця 2.8

Урядники Полтавського полку за присягами XVII ст.

Уряд/рік	1676 [1360, л. 323–326]	1682 [1363, л. 264–266]
полковник	Павло Семенович	Леонтій Іванович Черняк
обозний полковий	Артем Васильович Донець	Андрій Лученко
суддя полковий	Костя Кублицький	Костя Кублицький
осавул полковий	Лесько Черняченко Адам Ненаденко Іван Насвіт	Іван Браулко Адам Ненаденко

Продовження табл. 2.8

Уряд/рік	1676	1682
писар полковий	Данило Войцеховський	Данило Войцеховський
хорунжий полковий	Іван Красноперич Дорош Дмитрович	Юсип Тимошенко Дорош Дмитрович
отаман городовий	Дем’ян Кгуджол	Іван Красноперич
писар городовий	Олександр Микифорович	Олександр Микифорович
сотник полковий	Петро Яковенко	Петро Яковенко
сокільський	Карпо Лутаненко	Павло Олексієнко
кишенський	Хвесько	-
переволочанський	Андрій Олексієнко	-
решетилівський		Іван Сененко
келебердинський	Яків Іванович	Яків Донець
старосанжарівський	Іван Джеджелій	Самійло Маджар
новосанжарівський	Іван Труш	Кіндрат Тихонович
великобудиський	Дмитро Захарченко	Петро Хоменко
білицький	Хвесько Сірокваша	Василь Шепель
кобеляцький	Іван Лазченко	Лук’ян Петренченко
маяцький	-	Федір Іванович
царичанський	-	Гаврило Сало
китайгородський	-	Андрій Білан
орельський	-	Михайло Світайло

Отже, більшість полкової старшини й частину сотників бачимо серед значного товариства полку в другій половині XVII ст. Найповніший на сьогоднішній день реєстр урядників Полтавського полку склав В. Кривошея [1716, с. 96-109]. На основі цього реєстру визначимо структуру неурядової старшини полку за попередніми урядами в перший період її становлення (до 1708 р.). З 1648 до 1708 рр. у реєстрі маємо 39 полковників, 16 обозних, 23 судді, 19 писарів, 28 осавулів, 13 хорунжих,

40 отаманів городових, всі включно з наказними. Зіставлення полкових урядників з реєстру зі списком встановленої нами неурядової старшини полку в той же період дає наступні цифри: 28 із 39 осіб (72%) на полковницькому уряді фіксуються в числі військового товариства полку; з 16 обозних – 12 (75%); з 23 суддів – 18 (78%); з 19 писарів – 4 (21%); з 28 осавулів – 19 (68%); з 13 хорунжих – 4 (31%); з 40 отаманів городових полтавських – 32 (80%). Отже, 68-80% урядників бачимо серед неурядової старшини полку. Відразу помітно значно менше представництво в товаристві колишніх хорунжих і, особливо, писарів. Існує певна відносність цифр, адже одна і та ж особа в різні роки була на урядах від отамана до обозного чи полковника, хоча б наказного. А полкові писарі займали лише цей уряд, і тут підрахунок точний. Найменший відсоток у неурядовій старшині полку в цей період полкових писарів пояснюється доволі незначною кількістю високоосвічених людей, які могли б забезпечити необхідний рівень ведення канцелярської справи в полку за відсутності на той час полкової канцелярії як такої. Саме тому й не було плинності на уряді писаря.

Аналіз актів Полтавського полкового уряду приводить до висновку, що основна частина записів стосується суспільної верхівки полку. Якщо й згадуються рядові козаки чи міщани, то лише в зв’язку з їхніми справами зі значними людьми. Фактично ледь не в кожному записі фігурують значні товариші якщо не полку, то сотень. Традиційне величання Філона Горкуші, Дем’яна Гуджола, Демка Яковенка, Прокопа Левенця, Павла Герцика та інших колишніх полковників козаками полтавськими не вводить в оману, швидше підтверджує думку, що термін «козак» данина узагальненню, де й гетьман також козак [1271, арк. 46, 73, 76, 84, 89, 90, 104, 129]. Більшість наших фігурантів, полтавських козаків, записано ще в реєстрі 1649 р., часто цілими родинами, як, наприклад, полковницька родина Жученків, яка міцно трималася за пернач кілька десятиліть. У сотні Петраша Яковенка бачимо трьох братів Якова, Тимка* і Федора Івановичів Жученків [1569, с. 410–411]. Тут же записаний син Якова Жученка Роман Яковенко, який став зятем Ф. Горкуші (інші

* Примітка. Його дружина Любов у 1659 р. вже вдова [1424, с. 286]. Тимків брат Яків помер раніш 1667 р.

його зяті згадані у 1667 і 1683 р. – Денис Чудновщенко та Юсько, сестринець Івана Насвєта) [1271, арк. 104]. Рідна сестра Любки Тимчихи Жученкової Вувдя була заміжня за Демком Яковенком, полковником полтавським. Федір Жученко, одружений з Ганною Ясиківною, мав зятями Івана Івановича Іскру, Івана Леонтійовича Черняка, Степана Залеського [1716, с. 384, 746, 363]. Іван Іванович Іскра називав у 1681 р. братом Андрія Нащинського, а рідний брат останнього, Михайло, у 1694 р. ділив спадок з онучками Юсипа Яковича Іскри Старого [1271, арк. 192, 277]. З однієї сотні з Жученками у 1649 р. вийшли Кость Кубличенко, Іван Красноперич, Андрій та Федір Бути. Надалі між собою через шлюб дітей породичалися Кость Кублицький з Олешком Кованкою (Петро Кованка одружився з Ганною Костянтинівною [1271, арк. 332]), а Петро Федорович Буцький називає своїми кревними Романа і Григорія Чамаренків [1271, арк. 207–209]. У 1671 р. та 1683 р. продають частини однієї спадщини Клим Чорнушенко, Іван Лозицький та Клим Бредненко, що засвідчує спільного предка [1271, арк. 97, 135]. Зятем Сави Зайця був Олександр Никифорович Чуйкевич, причому вже другим чоловіком Параски Савівни [1271, арк. 82зв–83]. На рівні сотницьких родин також простежуються численні родичання. Наприклад, одружилися Василь Герасимович Прогонський, син сотника полкового і Вувдя Самойлівна Маджар, донька сотника старосанжарівського [1271, арк. 130, 253]. Всі згадані вище особи фіксуються у значному полковому товаристві.

Гадяцький полк, за існуючою в сучасній науковій літературі класифікацією, також відноситься до полків січової орієнтації й впливу. Причому з чотирьох полків цього регіону найбільший вплив Запорожжя відчувався саме в Гадяцькому [1715, с.102]. У 1649 р. сотні Гадяцького полку входили до складу Полтавського, в реєстрі якого маємо можливість дослідити козацтво Гадяча. Статус міста й полку був особливим через розміщення на території полку ще з часів Б. Хмельницького «ключа» («волості», «замку», «староства»), належного на гетьманську булаву [1633, с. 41]. В наступні десятиліття на території Гадяцького полку існував, крім однойменного, полк Зіньківський, створений на основі Гадяцького староства. В часи гетьманування І. Брюховецького Гадяч був столичним містом. Внаслідок політичної

нестабільності окремі сотні полку протягом другої половини XVII ст. переходили від одного полку до іншого, і навіть більше, одні утворення з'являлися, інші – зникали [1716, с. 109–117; 1652, с. 314–324].

У складний і нестабільний період 50–70-х років XVII ст. на теренах Гадяцького полку відбувалася постійна міграція населення. Частина гинула у війнах, інша відселялася на спокійнішу Слобожанщину та в полки північного регіону. Натомість в Гадяч переселялися з правобережних полків. Зіставимо список Гадяцької сотні Полтавського полку в реєстрі 1649 р., в якій записано 245 козаків [1569, с. 429–432], і список Гадяцької полкової сотні в присязі 1682 р. (див. табл. Б.11 додатку Б), де вписано 164 особи. З козацького товариства сотні реєстру 1649 р. у більш пізній період бачимо збереження близько 20% старих прізвищ та прізвиськ (32 особи в 1682 р.; 17% (41 особа) в 1649). Фактично є лише один приклад повної збіжності імені та прізвища (Грицько Бут), хоча це необов'язково та сама людина. Приклад однозначного родинного зв'язку: в 1649 р. Соколовський Григорій, у військовому товаристві 1676 р. Соколовський Криштоп Григорович [1569, с. 430; 1360, л. 314зв.]. Частину нащадків козаків 1649 р. з інших сотень, що також були гадяцькими, в 1682 р. бачимо у полковій: з Книшовської – Донці, Кумейко, Бакуменко, Хажинський, Міняйло, Скрепченко; з Подільської – Стрілець, Донець, Скрипка, Бут, Волошин, Міняйло, Корсунець; з Рашавської – Бородаєнко, Кганджа, Оприщенко; з Лютенської – Мітла, Стрілець, Белзецький, Силка, Кукла, Зуб (Зубенко), Корсунець, Опришко [1569, с. 433–435]. Це ще 14 родин, що підвищує відсоток старовинних козацьких родин у списку 1682 р. до 28%. Отже, можемо стверджувати, що за третину буремного століття змінилося близько 2/3 складу сотні.

Вплив Запорозької Січі позначився, як і в сусідньому Полтавському, на тривалому збереженні демократичних традицій у ротації кадрів на урядах полку та в значному допливі запорожців до значкового товариства полку після 1709 р.[*] Документальна база щодо Гадяцького полку збереглася в значно меншому обсязі,

[*] Примітка. Такий доплив відчувався навіть на території північних полків. У грудні 1709 р. дружина Спиридона Ширая продала плец у Стародубі за 200 коп пану Мирону Михнишонку запорожцю, товаришу військовому жителю стародубському [1124, арк. 61].

ніж у названому сусідньому. Відтак у реєстрі старшини полку маємо чимало лакун, а дати перебування на урядах постійно уточнюються [1716, с. 109–117]. Цьому слугують, зокрема, присяги Гадяцького полку на вірність московським царям.

Таблиця 2.9

Урядники Гадяцького полку за присягами XVII ст.

ПІБ	1676 [1360, л. 316–318]	1682 [1363, л. 544–563]
полковник	Федір Михайлович Криницький	Михайло Васильович
обозний	Юхим Вечурка	Михайло Борухович
суддя	Стефан Прокопович Гречаний	Стефан Прокопович Гречаний
ген. суддя	Павло Животовський	-
господар замку Гадяцького	Григорій Іванович Лопатинський	-
писар полковий	Федір Трушенко	-
осавули	Юсько Тищенко Андрій Мітла	Михайло Кияшка
хорунжий	Андрій Заєць	Кирило Мартинович
сотник гадяцький	Мелентій Павлович Костечицький	Тишко Подлесний
отаман гор.	Мартин Михайлович Левенець	Василь Федянка
сотня [...]	-	Гнат Кгай
сотник грунський	Паско Григорович	Роман Бувайло
лютенський	Йосип Сериченко	Денис Іванович
комишанський	Герасим Макгерченко	Павло Андрієнко
бурковський	Оксен Ващенко	-
веприцький	Василь Михайлович	Костянтин Гриценко
рашавський	Дацько Панасенко	Михайло Родловський (?)

Продовження табл. 2.9

ПІБ	1676	1682
куземинський	Олексій Петрович	Павло Юрченко
зіньківський	Григорій Федорович	Фома Григорович
котелевський	Федір Кирилович	Василь Белецький
опішнянський	Мелешко Матвієнко	Яків Корицький
ковалівський	-	Степан Гриценко

Склад військового товариства Гадяцького полку до 1676 р. частково відомий із розрізнених історичних джерел. Наприклад, відоме товариство полкове гадяцьке, яке в січні 1669 р. разом із частиною урядників підписало чолобитну до царя: Животовський Павло, Острий Семен, Щербак Богдан, Приступа Михайло, Пирятинець Іван [1425, с. 30]. Лише присяга на вірність царю Федору Олексійовичу 1676 р. забезпечує дослідникам доволі повний список військового товариства полку. Список військового товариства полку та відомості про урядовий чи позаурядовий статус товаришів до й після присяги 1676 р. винесено у таблицю Б.12 додатку Б. Більшість військового товариства присягнула, а ймовірно, і проживала в Гадячі (36). Також військові товариші присягнули в трьох сотнях: Лютенській (6), Комишанській (5) і Рашавській (6). В інших сотнях записані лише отамани й козаки.

Через брак історичних документів маємо відомості про попередні уряди лише 14 військових товаришів, що складає 26% від загалу. Серед військового товариства Гадяцького полку 1676 р. бачимо п’ятьох колишніх полковників (9%), трьох полкових осавулів (6%), шістьох сотників (11%) та одного городового отамана (2%). Отже, щодо ще 74% складу військового товариства Гадяцького полку сподіваємося віднайти дані про попередні уряди. В наступні після присяги роки вісім товаришів полку продовжують перебувати серед неурядової старшини (15%), один займає уряд полкового осавула (2%), один – полкового хорунжого (2%), два товариші посідають уряд сотника (4%) та три городових отамани (6%). Нічого невідомо про подальшу кар’єру 40 військових товаришів (71%). Така ситуація пояснюється об’єктивними

обставинами. Частина товариства в 1676 р. вже була похилого віку й до присяги 1682 р. не дожила. Ще вагоміша причина зникнення частини товариства з поля зору істориків – два Чигиринські походи і людські втрати полку. Підрахунки військового товариства Гадяцького полку ускладнюються й особливостями наступного комплексного джерела історії цього періоду.

Присяга козацьких полків 1682 р. у Гадяцькому полку чітко не виокремлює військового товариства. За полкову старшину в різних частинах документа підписалися товариш полку Іван Рутковський та військовий товариш Мисько Ващенко [1363, л. 545, 554зв]. Чисельне військове товариство Гадяцького полку, що включало, ймовірно, на той час і частину військового товариства колишніх Подільського, Чигиринського, Корсунського і Торговицького полків, присягало в сотнях полку. Розглянемо персональний склад осіб, які присягали в Гадячі 24 червня 1682 р. Він винесений в таблицю Б.11 додатку Б. Всього в Гадячі без полкової й сотенної старшини присягнули й записані 164 представники козацького стану. Маємо чітку вказівку, що в список включено значне товариство: «…все той сотне отамани куренние и **значное все той сотне и меншое товариства**…» (виділено нами. – І.К.). Тобто серед них є військове товариство, значні товариші сотні й рядові козаки. Причому рядове товариство сотні вписане не все: «К сей розписе вместо Сотника поменного Гадяцкого и Товариства всего описаного **и неописаного** по их велению Василий Семенович Писар руку приложил» [1363, л. 258зв., 550]. У списку виділений один курінний отаман (Раско Атаман). Складно визначити, скільки тут всього куренів. Аналіз списку показує, що військові товариші записані в різні курені, адже колишні, в 1676 р., полкові осавул Андрій Мітла й хорунжий Андрій Заєць, записані майже в кінці розпису. Сумніву в їх належності до військового товариства немає, як немає сумніву в статусі товариства, записаного в перших десятках. Для початку порівняємо даний розпис зі списком військових товаришів 1676 р. Маємо сім повних збіжностей, причому цікаві позиції вказаних товаришів у розписі 1682 р. В обох присягах фіксуються Федір Донець (№2), Олешко Хажинський (№41), Матвій Левенець (№59), Іван Острого зять (№46), Харко

Даценко (№21), Кирило Сахненко (№161), Остап Бакуменко (№122)*. Варто наголосити, що належність особи до військового товариства в попередній період (1676 р.) визначає такий же статус або вищий у наступний період. Завжди має значення послідовність запису товариства. У 1676 р. Матвій Левенець займає вищу позицію (№10), ніж Іван Острого зять (№11) та Харко Даценко (№12). А в 1682 р. Даценко опиняється значно вище в списку. Це може пояснюватися їх записом в різних куренях, і якби була відома структура сотні за куренями, ймовірно, збереглася б очевидна ієрархія запису товаришів.

Підтверджує належність до військового товариства перших осіб в розписі запис четвертим Івана Рутковського, який в іншій частині документа позначений як товариш полку. Інший відомий нам військовий товариш Мисько Ващенко в розписі відсутній. Отже, частина товариства записана в інших сотнях полку, і Миська варто шукати в Грунській. Звісно, не беремося стверджувати однозначно, що всі в розписі 1682 р. у Гадячі належать до військового товариства полку, але половина – як мінімум.

Аналіз розпису 1682 р. і зіставлення його зі списком товариства 1676 р. дозволяють виділити переселенців з інших полків. У 1676 р. в Куземинській сотні проживав і присягнув разом із сином Герасимом колишній полковник торговицький Степан Щербина [1360, л. 316]. Частина товариства цього полку, напевне, переселилася разом із полковником і до 1682 р. мала посісти місце серед неурядової старшини. У Котелевській сотні присягала сотня Мовчана, за яку підписався «атаман полку Мовчанова сотні Процикової Іван Васильович Коптевач» [1363, л. 317]. У військовому товаристві полку 1676 р. записані колишній лубенський полковник Богдан Васильович Щербак, колишній корсунський полковник Гнат Улановський і Денис, Федяс та Федір Семеновичі Улановські, колишній сотник Подільського полку Матвій Савченко.

У переписі Подільського полку (полковник Остап Гоголь) 1659 р. бачимо Степана Зеленка, Остапа Івахника, Семена Кияшкиного брата в сотні Могилівській; Федора Любиченка, Андрія Волчика, Саву Трощенка, Остапа Савченка у сотні

* Примітка. Послідовність відповідає списку 1676 р. Номер вказує на позицію в списку 1682 р.

Яружській; Степана Савченка, отамана Кияшку, Якима Гоголенка в сотні Ярошевській; Василя Слиненка, Фоку й Василя Стрельченків, Івана Кохана, Феська Подлесца, Юрка й Михайла Литвиненків у сотні Куриловській; Якова Ващенка, Олексія Савченка, Матвія Киянця, Івашку Кияшенка, Василя Донченка, Романа Бородченка в сотні Ольховській [1767, с. 75–83]. Такі ж прізвища зустрічаємо в козаків Гадяцького полку 1682 р. Варто звернути увагу на наявність серед сотень 1649 р. на території майбутнього Гадяцького полку сотні Подільської Гадяцького повіту. Аналіз персонального складу показує значну збіжність прізвищ цієї сотні як з прізвищами козаків Подільського полку 1659 р., так і полкової сотні Гадяцького полку 1682 р.

У присязі Подільського полку 1659 р. бачимо багато представників роду Кияшок. Відомий козацький ватажок і кум Остапа Гоголя Кияшко, який часто діяв на Поділлі разом із Гоголем і згадується включно до 1676 р. [1767, с. 313, 315, 320]. Про військового товариша Гадяцького полку 1676 р., потім полкового гадяцького осавула (1682–1687) Михайла Кияшку відомо, що у 1670–1672 рр. був полковником миргородським, отже, він з близького оточення Павла Апостола. Останній був одружений із донькою брацлавського полковника Михайла Зеленського, тому в Миргородському полку оселилося чимало вихідців із цього правобережного регіону. Подібним міг бути і шлях Кияшок. Відомо, що певний час Павло Апостол був одночасно полковником гадяцьким і миргородським (?–07.1659–01.1660–?) [1716, с. 190]. Тому очевидна можливість взаємних переходів старшини цих сусідніх полків. Зокрема Залеський Стефан, писар полковий гадяцький (1675), у 1687 р., був значним товаришем Миргородської сотні й згадував, що ліс, проданий ним цього року, був вирубаний давно за дозволом тодішнього полковника миргородського Михайла Кияшки. Стефан Залеський був пов’язаний також із Полтавським полком через одруження з донькою полковника Ф. Жученка [1716, с. 363; 1277, арк. 11]. З відомої старшинської родини Полтавського полку походить Остап Кублицький, згаданий у гадяцькому товаристві 1682 р. Отже, старшина південних полків, особливо Гадяцького, Миргородського й Полтавського, була тісно пов’язана між собою родинними зв’язками й мала земельні володіння відразу в кількох полках.

Простежуючи майбутнє перших десятків у розписі 1682 р., виявляємо наступну картину. Федір Бруховецький відомий як значний військовий товариш (1687), наказний сотник гадяцький (1690). Іван Озеранський став сотником полковим гадяцьким (1687–1691). Іван Рутковський відомий надалі як господар замку Гадяцького (?–1688–1692–?). Іван Десятниченко – отаман городовий гадяцький (1707–1719). Федір Юхимович Вечорченко став полковим хорунжим і осавулом. Сидір Маркович Цучмаєнко посідав уряд отамана городового гадяцького (1694–1697) і сотника полкового (1699–1707) [1716, с. 231, 552, 428, 321, 254, 740]. Значна частина неурядової старшини традиційно відіграла роль запасу й посіла відповідні уряди.

У 1682 р. в сотнях полку підписали присягу замість неписьменної сотенної старшини: Максим Петров «товариш значний сотні Куземинської», Грицько Омельченко «товариш сотні Комишанської», Іван Захарович «товариш сотні Ковалівської» [1363, л. 259]. Отже, у 1682 р. у документі зустрічаються терміни «товариш полку», «військовий товариш» і «товариш сотні». Причому два останні в різних частинах документа стосуються однієї і тієї ж особи. Таким чином, у 1676 р. військове товариство полку налічувало 53 особи; у 1682 р. загальне число виділити не вдалося.

Південний, із січовою орієнтацією Миргородський полк після включення території Лубенського полку в 1649 р. був одним із найбільших козацьких полків. Протягом другої половини XVII ст. територія й чисельність населення Миргородського полку неодноразово змінювалася. Проте, незважаючи на стабілізацію території і зростання населення, полк протягом свого існування мав невелику кількість неурядової старшини. Якщо зіставити з сусідніми Полтавським, в якому лише до кінця XVII ст. бачимо у товаристві близько 150 осіб і Прилуцьким з його відомими у XVII ст. 74, а разом до 1732 р. – 199 товаришами, то в Миргородському полку з середини XVII ст. до 1732 р. включно відомо всього 78 (у XVII ст. – близько 30 осіб) представників неурядової старшини. Така відчутна різниця не може пояснюватися лише недосконалістю чи відсутністю джерел.

Причиною малочисельності неурядової старшини полку в XVII ст. певною мірою могла бути нестабільність території полку. У період становлення значного полкового товариства в другій половині 50–60-х років XVII ст. внаслідок виділення окремого Лубенського полку територія Миргородського полку залишалася зовсім малою, включаючи сотні полкову, Сорочинську, Устивицьку і Хорольську. Лише в 1672 р. до Миргородського полку ввійшли лівобережні сотні Чигиринського (Власівська, Городищенська, Кременчуцька, Омельницька, Остапівська, Потоківська) і частина сотень Полтавського полку (Богацька, Білоцерківська, Голтвянська, Остапівська, Шишацька). Проте значне товариство вказаних полків відчутно не поповнило значне товариство Миргородського полку. Сусідній Полтавський, будучи стабільним, зберіг власне значне товариство, а з Чигиринського колишня урядова й неурядова старшина лише частково переселилася в південні сотні Миргородського полку. Старшина столичного Чигиринського полку розселилася в різних полках Гетьманщини. Утім, зважаючи на процеси переселення старшини інших правобережних полків, зокрема, Брацлавського на територію Миргородського полку, кількість неурядової старшини тут мала би бути значно більшою.

Ще одне пояснення порівняно малої кількості відомого нам значного товариства полягає в своєрідності джерел історії полку. Ранній етап досліджуваного періоду майже не задокументований. Маємо лише фрагментарні відомості про неурядову старшину Миргородського полку. Наприклад, у складі посольства до Москви від полковника миргородського С. Довгаля 1658 р., крім посланця П. Ольшанського й сотників, були козаки середніх і менших статей, яких варто ідентифікувати як значних товаришів сотень: Яків Петров, Остап Семенов, Дем’ян Федоров, Іван Рудницький, Кіндрат Корсунський, Тимофій Омельянов, Герасим Іванов, Григорій Лук’янов, Олексій Острянин, Григорій Петров, Яків Семенов, Федір Герасимов, Василь Мартинов, Касьян Яковлєв, Стефан Матвієв, Самійло Федоров, Йосип Васильєв, Гнат Донець, Дем’ян Григор’єв, Кирик Григор’єв, Федір Іванов, Лесько Микифоров [1431, с. 22]. Дуже вірогідне перебування в їх числі товаришів полку.

Перший цілісний список дає присяга 1676 р., а в присязі 1682 р. окремий список неурядової старшини полку відсутній. Присяжні списки Миргородського полку, так само як й інших полків, у 1682 р. повторюються двічі. Причому перша частина укладена в травні, а друга в липні 1682 р. Тому самі списки різняться за наповненням. Зокрема всі козаки Миргородського полку персонально представлені у другій частині [1363, л. 590–604]. Ймовірно, значне товариство полку записане у сотнях, як було в Переяславі у 1676 р. чи в Гадячі в 1682 р. Системні акти Миргородського магістрату не збереглися. Маємо щодо цього полку лише розрізнені актові копії. Невелике й число збережених універсалів гетьманів та іншої старшини представникам неурядової старшини Миргородського полку – всього п’ять. Один універсал Д. Многогрішного військовому товаришу, колишньому миргородському полковнику Дем’яну Івановичу Постоленку, та чотири універсали І. Мазепи братам Данилу і Івану Григоровичам Лісницьким і вдові Данила [1593, с. 565; 1589, с. 73, 155, 278, 281]. За часів Скоропадського відомі лише надання гетьманом і полковником Д. Апостолом маєтностей військовим товаришам Петру Родзянці та Івану Ломиківському, зятям самого Апостола. Причому обидва входили до неурядової старшини інших полків [1440, с. 130].

Варто звернути увагу як на ймовірну причину малої кількості неурядової старшини полку в досліджуваний період на певні особливості в управлінні Миргородським полком. Лише в цьому полку Гетьманщини влада знаходилася в одних руках такий тривалий час. Йдеться про правління Апостолів. Павло Єфремович Апостол був полковником миргородським з перервами з 1659 по 1682 рр. (1659–1660, 1662–1663, 1672–1676, 1676–1682), а його син Данило Павлович – з 1682 по 1727 рр.. з перервою у 1687 [1716, с. 118]. Павло Апостол був одружений із донькою брацлавського полковника Михайла Зеленського, син якого Дмитро Зеленський був після переходу з Правобережжя значним військовим товаришем (?–1689–1699–?), а потім лубенським полковником (?–1700–1709) [1716, с. 371]. Частина старшини Брацлавського полку перейшла у Миргород і, ймовірно, склала особисту дворянську хоругву полковника. Перебування у дворянській хоругві могло бути більш вигідним старшині-вихідцям з Правобережжя, ніж перебування в

товаристві полку, і в такий спосіб зменшилася чисельність значного товариства. Тим паче, що служба обох категорій (дворян і товариства) була схожою, а близькість до полковника краще забезпечувала особиста хоругва. Склад цієї хоругви відомий з компутів полку 1711, 1713 рр., з присяги 1718 р. та списку полку з походу 1722 р. [1003; 1338; 1555].

Маючи невелику кількість відомої нам неурядової старшини полку, зважимо на урядників цього полку як гіпотетичних військових товаришів до й після зайняття урядів.

Таблиця 2.10

Урядники Миргородського полку за присягами XVII–XVIII ст.

[1360, л. 307–310; 1363, л. 271–274; 1338; 1340]

уряди	1676	1682	1718
полковник	Григорій Матвійович Гладкий	Данило Апостол	Данило Апостол / наказний у поході Андрій Лось
обозний		Андрій Іванович, одночасно суддя	Василь Родзянка/ наказ. у поході Антон Волювач
суддя			Матвій Іванович
осавул	Дорош Чорнушенко Юхим Федорович	Григорій Лутай осавул Марко Яременко підосавул	Клим Петрашевич Лаврін Васильович нак. Василь Селецький підосавул
хорунжий	Іван Іванович Янголенко	Іван Романенко	Іван Черняк Олександр Яралий
писар	Йосип Васильович Вазинмир (?)	Андрій Федорович	Іван Руновський Самійло Малинка підписок полковий

Продовження табл. 2.10

уряди	1676	1682	1718
отаман гор. миргород.	Яків Федорович	Дорош Чорнушенко (значний товариш)	-
сотник миргородський	Василь Павлович Апостоленко	Григорій Якович	Мойсей Зарудний
сорочинський	Іван Борисенко	Іван Мартиненко	Петро Андрійович Жученко
шишаківський/ шишацький	Яцько Павлович	Григорій Федорович Зарудний	Роман Лісницький
уцтивицький	Іван Лук'яненко	Іван Лук'янович	Тиміш Яковенко Федір Пташний у поході
білоцерківський	Марко Дяченко	Василь Онасимча Гнидчук	Іван Ярослав, Процик Панасенко нак.
яреськівський	Лесько Тарасенко	Лесько Тарасенко	Роман Леонтійович
остапівський	Яків Махненко	Іван Іванович Шитченко (?)	Ярема Юхимович Степан Корнієнко нак.
голтвянський	Янко Михайлович	Дмитро Краснохижа	Федір Матвійович Матвій Гармаш нак.
омельницький	Максим Федорович	Дмитро Авраменко 05.1682 /Грицько Байбузенко 07.1682	Кіндрат Леонтійович Трохим Авраменко у поході
кременчуцький	Юрій Іванович	Павло Тимошенко	Гаврило Ілляшенко Максим Шолох у поході

Продовження табл. 2.10

уряди	1676	1682	1718
хорольський	Василь Степанович	Василь Лагода	Федір Глуховець Стефан Родзянко нак.
потоцький	-	Семен Кондратенко Батувщенко	Грицько Довбня нак. Антон Волювач у поході
уласівський	-	Ілля Даниленко 05.1682 Клим Бабиченко 07.1682	Михайло Майборода наказний Андрій Лось у поході
решетилівський	-	Іван Сененко	-
богацький	-	-	Андрій Степанов Тимуш Проскуренко нак.
городиський	-	-	Лаврін Юсенко, Улас Данилович у поході

Стосовно Миргородського полку збереглася невелика кількість реєстрів та інших джерел персонального складу неурядової старшини досліджуваного періоду, що робить їх особливо цінними. Зібрані дані винесено у таблицю Б.13 додатку Б. Отже, в 1676 р. у полку було 13 значних товаришів. Чисельність і персональний склад товариства 1682 р. фактично невідомий. У 1711 р. в полку записано три значкових товариша, і невідомо, скільки служило старих полкових товаришів, у 1713 р. відомо 4 значкових товариша, у 1718 р. – 9 товаришів полку й 1 військовий товариш (2 військових товариша, зяті полковника належали до старшини інших полків і невідомо, чи сини Д. Апостола, які присягали разом з неурядовою старшиною, були військовими товаришами). Ревізія 1723 р. фіксує в полку 11 значних товаришів, а в 1732 р. присягнули 1 бунчуковий і 14 значкових товаришів полку. Тобто, більше 15 неурядових старшин полку в один рік документи не

показують. Особливість полку полягала в тривалому збереженні переваги в застосуванні в офіційних документах старого звання «значний товариш» над новим чином «значковий товариш». А вищий чин неурядової старшини (бунчукове товариство) з'явиться тут найпізніше з усіх полків Гетьманщини – на початку 30-х років XVIII ст.

Важливо прослідкувати структуру неурядової старшини полку за попередніми урядами. Для зручності дані про персональний склад неурядової старшини та відомості про займані нею уряди винесено в таблицю Б.14 додатку Б. Отже, з середини XVII ст. до 1732 р. включно в значному товаристві Миргородського полку відомо 84 товариша (без товаришів сотні), з них 40 фіксуються раніше 1709 р. З цих 40 маємо дані про попередні уряди 13 товаришів (33%) і про наступні після перебування у значному товаристві – 9 чоловік (23%). У період 1709–1732 рр. з 44 товаришів відомо про попередні уряди 12 (27%) і наступні 13 осіб (30%). Загалом відомі попередні уряди 25 осіб з 84, що становить 30%. Такий відсоток поки що не дозволяє визначити точну структуру товариства за попередніми урядами. За даними на цей момент, структура неурядової старшини полку за попередніми урядами (до 1732) виглядає так: колишні полковники – 2, осавули полкові – 2, хорунжі полкові – 1, сотники – 14, отамани городові – 4, отамани куреня полковника – 2.

Серед неурядової старшини Миргородського полку вирізняються нащадки й родичі двох полковників Г. Лісницького та Д. Апостола. Вказаним родинам, особливо Апостолам, належала більшість маєтностей у полку. Сини миргородського полковника Григорія Сахновича Лісницького Данило, Дмитро та Іван служили в значному товаристві полку. В XVII ст. належність до військового товариства полку визначалася перш за все особистою військовою службою та перебуванням на урядах. Немає сумніву, що Данило і Дмитро Лісницькі, які присягали в 1676 р. серед товариства Миргородського полку, посідали якийсь час уряди не нижче отамана міста чи сотника [1360, л. 309]. Данило, відомий як військовий товариш у 1666 р., не раз виконував дипломатичні місії на Правобережжі [1716, с. 477]. У 1687 р. за вірні служби Данило Григорович Лісницький отримав універсал І. Мазепи на Шишацьку греблю з млинами та села Матяшівку й Милюшки у Миргородському полку [1589,

с. 73]. А через два роки як особа заслужена у Війську Запорозькому – м. Шишаки, яким володів його батько ще за універсалом Б. Хмельницького [1589, с. 155]. Його брат Іван Лісницький у січні 1695 р. після смерті Данила отримав від Мазепи «до ласки войсковой» с. Милюшки, яке тримали перед тим батько й брат [1589, с. 278]. У цьому випадку гетьман здійснив надання не так за минулі заслуги Івана, як сподіваючись на його майбутні «військові услуги». Не обділив увагою гетьман і родину померлого Данила Лісницького, взявши в березні 1695 р. його вдову й синів «до услуг войскових способних» під свою оборону й залишивши у їх володінні за значні батькові заслуги м. Шишаки й с. Матяшівку [1589, с. 281]. Один із синів Григорій Данилович надалі, в 1707–1711 рр., служив полковим сотником [1716, с. 119]. У 1709 р. в універсалі гетьмана Скоропадського на маєтності братам Григорію і Роману є застереження полковому судді Григорію Зарудному втручатися до володінь Лісницьких, що засвідчує наявність конфлікту між Лісницькими і Зарудними щодо володінь у м. Шишаки [1440, с. 170–171]. Роман Данилович у 1709 р. був значним військовим товаришем, а у реєстрах Миргородського полку 1711 і 1713 рр. фіксується серед значкового товариства полку. Служив із власним, найбільшим серед товаришів куренем на 6-8 козаків, вписаним у реєстр поіменно [1003, арк. 3, 15]. У 1715 р. Роман, вже сотник шишацький, на цьому ж уряді присягав у 1718 р. [1003, арк. 71; 1338, л. 14]. Лісницькі й надалі зберегли свої позиції у Шишацькій сотні, де Роман сотникував до 1729 р., а його внук Микола Дем’янович у 1765–1772 рр.. Батько останнього Дем’ян Романович служив у значковому товаристві полку (?–1735–1752–?) та володів родовими маєтностями м. Шишаки та с. Матюшівка [1267, арк. 13, 227; 703, арк. 515, 537; 707, арк. 326зв.; 733, арк. 428, 799]. Лісницький Микола Дем’янович у віці десяти років присягав з батьком у 1742 р., служив з 1757 р. військовим товаришем, потім сотником і в 1772 р. став полковим хорунжим. У 1777 р. володів 232 душами, мав синів Миколу, Данила і Володимира [537, арк. 24; 950, арк. 20зв.; 1143, арк. 7]. Ще один син Дем’яна Григорій, військовий товариш, у 1783 р. збирався продовжувати військову службу [878, арк. 33].

Найбільший вплив і володіння у Миргородському полку мала родина Апостолів. Генеральне слідство про маєтності полку фіксує їх станом на 1730 р. Матеріали слідства свідчать про особливу політику полковника, а потім гетьмана Д. Апостола щодо надання маєтностей. По-перше, більшість його надань здійснено зятям і родичам. По-друге, в полку за рідкісним винятком не надавалися рангові володіння на уряди, що змушувало старшин зловживати владою для власної економічної спроможності [1440, с. 126]. На момент слідства в полку було 56 вільних військових маєтностей (міст, містечок, сіл), проте ні полковник, ні гетьман не поспішали ними розпорядитися на користь старшини як урядової, так і неурядової [1440, с. 149–153]. Загалом ставлення Апостолів до неурядової старшини в Миргородському полку було малоприхильним, що, певно, й визначило невелику її кількість порівняно з іншими полками. Основним службовим елементом, подібним за функціями до неурядової старшини, стала дворянська хоругва полковника [1756]. Змінити ситуацію в полку спромоглися лише загальнодержавні вимоги щодо призначення сталого числа значкового товариства і його служб, як і бунчукового товариства у 30-х роках XVIII ст.

Одним із найбільших за територією та чисельністю значного товариства був Стародубський полк. Його виключність визначається величезною кількістю населених пунктів та гарно збереженими документами для історичних досліджень. Такої кількості джерел не має історія жодного іншого полку. Історія Стародубського полку засвідчує складні соціально-політичні процеси, типові для прикордоння. Ця територія була спірною протягом кількох століть. Навіть якщо дивитися лише на період, що передував появі козацької держави, то Стародубщина разом із Новгород-Сіверщиною була ареною постійних військових конфліктів. Спочатку між Великим князівством Литовським і Московською державою, потім між Річчю Посполитою і Московським царством [1774]. До середини XVII ст. в регіоні змішалося кілька політичних, економічних і культурних традицій. Ще не забули право Великого князівства Литовського і нововведення Московської держави, як довелося приймати реалії польської держави. Не встигло населення стати на ноги й почати отримувати дивіденди від стабільності у вигляді різних привілеїв, особливо для шляхти, як

довелося пристосовуватися до козацьких звичаїв і традицій. Усталена за попередні десятиліття архаїчна ленна система землеволодіння була близька до нового козацького типу за своєю суттю (необхідності несення військової служби з землі) [1774, с. 396]. Незважаючи на всі труднощі, регіон швидко розвивався в економічному відношенні й був дуже привабливий для підприємливих людей. Пізніше Сіверські землі стануть тим колонізаційним анклавом, куди потягнеться населення Правобережжя України під тиском проблем Руїни [1774, с. 395].

Вже в 1648 р. у Стародубі було зроблено спробу встановити козацький полково-сотенний устрій, проте остаточно це вдалося зробити лише в 1654 р., коли територія майбутнього Стародубського полку ввійшла до складу полку Ніжинського. Такий стан фіксується присягою Ніжинського полку 1654 р. [1558]. Питання про час утворення самостійного козацького полку на Стародубщині залишається дискусійним. Свого часу О. Лазаревський обґрунтував думку про утворення окремого полку лише з 1663 р., до того існували лише наказні стародубські полковники від полковника ніжинського [1794, с. 12–13]. Сучасні українські історики або погоджуються з цією позицією, або уникають прямої відповіді, звертаючи увагу на аспект самої наявності полковника (хоч і наказного) і виводячи з цього самостійність Стародубського полку «де-факто» в період до 1663 р. Усталеної точки зору на цю проблему поки що не існує.

Разом із встановленням козацького устрою на ці терени поширилися всі козацькі традиції. Постійні війни, виборність урядів швидко сформували тут прошарок значних товаришів, що виконували всі старшинські обов’язки та при появі вакансії займали уряди. Прагнула отримати уряди й звання військових товаришів й покозачена шляхта, яка мала на теренах Стародубщини маєтності й прагнула утримати їх за собою. Місцева козацька старшина та переселенці з Правобережжя й менш спокійних лівобережних полків до 80-х років XVII ст. сформували чисельну і впливову неурядову старшину у вигляді значного товариства (значних військових, товаришів полку, товаришів сотні). Вперше одночасно її персональний склад, як в усіх полках Гетьманщини, фіксують присяги XVII ст.

Таблиця 2.11

Значне товариство Стародубського полку за присягами XVII ст.

[1360, л. 337; 1363, л. 242]

Товариство військове у присязі 1676 р.	Товариство значне військове/значне товариство полку в присязі 1682 р.
Дошкевич Кузьма	Рубець Михайло
Рубець Гаврило Іванович	Рубець Ілля
Борозна Лаврентій	Рубець Іван Михайлович
Валкевич Василь	Борозна Лаврентій
Ненчфич (?) Ян Кудаль (?)	Борозна Станіслав Лаврентійович
Федір Лук'яновський	Валкевич Василь
Жадкевич Станіслав	Ребриковський Леонтій
Іван Остапович	Чорнолузький Микола
Гуляницький Іван	Колчевський Федір, писар сотні полкової
всього – 9	Яворський Стефан
	Улезько Степан
	Романович Василь
	Бихоцький Петро
	Романовський Петро
	Пучковський Федір
	Лехвицький (?) Григорій
	Хорвецький Миколай
	Стесенко Іван
	Борщевський Гаврило
	всього – 19

В обох присяжних списках товариства збігаються три особи: Л. Борозна, В. Валкевич та С. Жадкевич. З дев'яти товаришів у списку 1676 р. немає даних про трьох осіб (Рубець Г., Іван Остапович, Гуляницький І.). Судячи з послужних списків

інших шести, всі товариші полку, які присягнули у Стародубі, мали надзвичайно високий статус. Дашкевич Казимір (Кузьма) – сотник стародубський 1664 р. і 1672 рр., козак і обиватель стародубський у 1669 р. Одружений з Анною Іванівною Малаховчанкою, яка в листопаді 1687 р. як товаришка військова сотні полкової / товаришка полку продала дві частини млина судді полковому Самійлу Івановичу [1320; арк. 1593, 590]. Борозна Лаврентій – полковник козацький (1649), військовий товариш 1668 і 1673, значний військовий товариш 1682, 1690–1691 рр. [1593, с. 368]. Валкевич Василь – полковий хорунжий стародубський 1661–1672 рр., городничий стародубський 1686 р., значний військовий товариш 1662, 1669, 1682, 1688, 1693 рр. [1736, с. 57; 1453, с. 30, 482]. Федір Лук'яновський – це Мовчан Федір Лук'янович, ймовірно, онук гетьмана Б. Хмельницького, наказний полковник козацький 1662, значний військовий товариш 1662–1663, комонний полковник 1674–1675 у Дорошенка, перейшов з полком у Стародуб 1675 р., осавул полковий прилуцький 1677 р., полковник прилуцький 1678, загинув під Чигирином 1678 [1716, с. 523–524]. Жадкевич Станіслав, у 1682 товариш стародубський, у 1703 значний товариш військовий полку Стародубського [1127, арк. 69].

У 1682 р. у Стародубі присягнуло 19 значних товаришів військових (значних товаришів полку) і 10 товаришів стародубських. З першого списку за попередньою присягою відомі два товариша. Персональні дані інших засвідчують їх високе місце в старшинському середовищі полку. Список відкривають троє представників роду Рубців, місцевої старовинної шляхти, відомої ще за документами 20–30-х рр. XVII в. і по акту 1640 р. [1122, арк. 68; 1453, с. 222]. Брати Михайло та Ілля покозачились і отримали підтверджувальні універсали на володіння від усіх гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького. Михайло відомий як наказний полковник стародубський (1656, 1666, 1676, 1677, 1678), військовий товариш (1668, 1670), сотник полковий (1669), сотник топальський (1669-1670, 1672–1673, 1786). Його становище в полку визначалося ще й шлюбом із донькою стародубського полковника П. Рославця [1593, с. 363, 527; 1716, с. 625]. Ілля відомий як значний військовий товариш у 1692 р. [1469, с. 973]. Син Михайла Іван був сотником топальським (11.1669), осавулом полковим стародубським (1686), значним військовим товаришем у 1689 р.

Чорнолузький Микола став пізніше сотником полковим 1687–1693 рр., був наказним полковником 01.1690, 12.1692 рр. [1716, с. 749]. Колчевський Федір, будучи значним товаришем полку в 1682 р., займав уряд писаря сотні полкової. Товариш військовий сотні стародубської 1683 р. [1560, с. 467, 490; 1561]. Сотник топальський у 1687–1690 рр. У 1695 р. був наказним полковником. Яворський Стефан був полковником уманським (1673–1674), обозним полковим стародубським у 1686 р., полковником піхотним у 1688–1693 рр. [1320, арк. 21; 1716, с. 778]. Улезько Стефан Якович був сином полкового судді стародубського, колишнього полковника корсунського [1736, с. 381], відомий як значний товариш військовий у 1676, 1686–1701 рр., був наказним полковником у 1689 р. [1453, с. 37, 480; 1469, с. 973; 1119, арк. 158зв.; 1320, арк. 24]. Романович Василь (1686-1687 товариш сотні полку Стародубського, товариш полку/значний товариш військовий 1687–1691) [1453, с. 4, 68, 76; 1320, арк. 27зв, 53; 1321, арк. 9зв, 13зв, 27зв; 1504, с. 6]. Романовський Петро був сином підскарбія Ракушки Романа, який поселився у Стародубі, коли став священиком. Пізніше був військовим товаришем (1687, 1693) та осавулом полковим у 1689 р. Пучковський Федір був товаришем військовим у 1675 р. коли виступив гінцем гетьмана до Москви з язиком [1321, арк. 3–5, 22; 1429, с. 84], товаришем значним військовим у 1684-1689 рр., його друга дружина Марія Шамрицьківна була вдовою у 1703 р. Можливо, це його предок, теж Федір Пучковський, згаданий разом із Миколаєм Скирмонтом як слуги митрополита Іпатія Потія у 1599 р. [1419, с. 3–5]. Не маємо додаткових даних про С. Л. Борозну, Л. Ребриковського, П. Бихоцького, І. Стесенка (хоча на Стародубщині відомий рід Бурих Стасенків, військових товаришів 1701), Г. Лехвицького, М. Хорвецького та Г. Борщевського. Це близько 37% від числа значних військових товаришів у 1682 р.

Загальне число значного товариства полку того року було більшим. У присязі 1682 р. окремим списком вписано товаришів стародубських: Жадкевича Станіслава, Медведицького Григорія, Куровського Василя, Дащенка Семена, Плотникова Лаврена, Щербоцького Данила, Даманського Юська, Зарецького Левона, Кулачка (Кулагу?) Дмитра, Буленького Петра. Запис першим з них С. Жадкевича, який у 1676 р. був товаришем полку, свідчить на користь високої категорії товариства.

Порівняння запису значного товариства в присягах всіх полків приводить до висновку, що усталеної традиції вписування значного товариства єдиним окремим списком ще не існувало. Тому в одних полках значне товариство присягало разом із полковником і полковою старшиною, а в інших разом із сотнями, на території яких проживало. Однозначно можна твердити про належність вказаних десяти товаришів стародубських до неурядової старшини полку. Уточнити їх місце в ієрархії, тобто чи всі належали до значного товариства військового, чи були лише товаришами сотні в 1682 р., поки що не дозволяє брак джерел. Пізніше частина фіксується як значні військові товариші полку. Тим паче, що серед них були діти полковників і полкової старшини (Дащенко, Плотник), а частина мала шляхетське походження (Медведицький, Куровський, Доманський, Зарецький) [1363, л. 242зв–243, 463]. З названих десяти товаришів немає інформації про Л. Зарецького та Д. Щербоцького. Щодо інших маємо згадки про рід чи персональні дані. Родини Жадкевичів, Куровських, Кулачків (Кулажків, у сотні Почепській) [1119, арк. 160; 1121, арк. 25] фіксуються надалі на Стародубщині в середовищі неурядової старшини полку (син Куровського Хома Васильович був значним товаришем військовим (1700–1706) і загинув під Несвіжем. У 1686 р. згадується також Куровський Іван Степанович, житель с. Буда [1119, арк. 71зв, 116зв; 1127, арк. 44; 1320, арк. 14]). Медведицький Григорій відомий у 1678 р. як товариш військовий обиватель стародубський [1504, с. 6; 1590, с. 613]. Дащенко Семен, ймовірно, син або родич обозного полкового Дащенка Гаврила Федоровича. Плотник Лаврін Іванович був сином полковника стародубського, військовим товаришем у 1688 р. [1320, арк. 64; 1736, с. 290]. Доманський Юсько (Юрій) відомий у 1703 р. як товариш значний військовий, 05.1704 товариш військовий, його дружина Ірина Ліорантівна, донька Наталя й зять Петро Хоцкевич [1323, арк. 57]. Буленький (Беленький Петро) був військовим товаришем у 1687 р. [1320, арк. 75], наказним суддею полковим у 1688 р. Фактично за власним чи предківським статусом ці товариші стародубські належали до вищого ешелону неурядової старшини.

Реальна кількість значного товариства полку була значно більшою, ніж зафіксована присягами 1676 та 1682 рр. Для дослідження історії Стародубського

полку маємо багато збережених в архівах і опублікованих документів [1420–1426; 1429–1431; 1453; 1469; 1593; 1589; 1590; 1591; 1794; 1877], що доносять персональний склад неурядової старшини. Особливо цінними виявилися актові книги Стародубського магістрату. Частину їх було опубліковано у XIX – на початку XX ст. [1412; 1539; 1560; 1561; 1582]. Перша із відомих книг датована 1664–1673 рр. З її матеріалів дізнаємось про неурядовий статус полковника стародубського Плотника Івана Яковича 12.1665 (засідав на уряді полковому, але вже не як полковник); Дашченка Гаврила Федоровича, сотника стародубського, потім обозного полкового (07.1664 згаданого як колишнього сотника); можливо, родич останнього Дашкевич Казимір (Кузьма) був сотником стародубським у 1664 р., у 1669 р. згаданий як козак, у 1676 р. військовий товариш полку; Хормацький Криштоф у 1665 р. засідав на уряді полковому [1539]. Наступні актові книги значно інформативніші щодо неурядової старшини. Саме у 70–80-х роках XVII ст. увиразнився статус та функції значного товариства та різко зросла його кількість за рахунок переселення на територію Гетьманщини старшини правобережних полків.

Відчутне зростання кількості і впливовості неурядової старшини відобразилося в документах того часу. Відомо лише два універсали І. Брюховецького та три Д. Многогрішного військовим товаришам Стародубського полку. Збереглися 5 універсалів, значним товаришам полку надані І. Самойловичем. Ще 10 універсалів військовим товаришам полку протягом 1657–1687 рр. надали полковники стародубські [1593; 1590]. За гетьманування І. Мазепи у полку значному товариству було надано 54 універсали гетьмана і 19 універсалів полковників [1589; 1590]. Отже, до 1687 р. неурядова старшина Стародубського полку отримала близько 20 універсалів гетьманів і полковників, а за гетьманування І Мазепи – 73, тобто майже в чотири рази більше. Загальна картина в усіх полках стосовно відомих універсалів неурядовій старшині така: універсалів Б. Хмельницького – 3, полковників його часу – 8; універсалів І. Виговського – 4; Ю. Хмельницького – 3, полковників його часу – 2; І. Брюховецького – 9, полковників – 7; П. Дорошенка – 1; Д. Ігнатовича – 20, полковників – 7; І. Самойловича – 32; генеральної старшини і полковників – 19; І. Мазепи – 173, генеральної старшини і полковників його часу – 45. Таким чином,

відомих універсалів неурядовій старшині всіх разом гетьманів до 1687 р. – 115, а доби Мазепи – 218. Співвідношення майже 1:2 дещо розходиться з окремою картиною Стародубського полку, та все ж засвідчує різке зростання загальної кількості неурядової старшини.

Зростання кількості та економічної потуги неурядової старшини добре відображають актові полтавські й стародубські книги. Вони рясніють справами, в яких військові товариші виступають покупцями, продавцями, позивачами чи свідками. В книги товариство вписувало найважливіші документи. Відомості про персональний склад і статус неурядової старшини доносять численні судові справи, в яких роль учасників судового розгляду належала значному товариству. Якщо справа стосувалася полкової старшини і значного військового товариства – призначалася розширена група представників від старшини. Так, наприклад, було в 1688 р., коли на уряді полковому стародубському розглядалася справа по позову полкового писаря Григорія Кроткевича на товариша полку Стародубського Федора Пучковського. Крім урядників, участь у розгляді справі брало значне військове товариство Михайло Мархаленко, Станіслав Маркевич та Стефан Улезько [1321, арк. 3–5]. Якщо справа виявлялася незначною, то для розгляду призначалися урядник та значний товариш.

До 1718 р., коли присягою царевичу Петру Петровичу зафіксовано більшість неурядової старшини полку у вигляді бунчукового й значкового товариства, у різних джерелах згадано про 620 значних військових / товаришів полку / військових товаришів сотень Стародубського полку. І це лише ті старшини, щодо яких є чітка згадка про звання значного товариша. Насправді кількість неурядової старшини в Стародубському полку у вказаний період була значно більшою, і назване число неостаточне. Такі цифри не були особливістю цього північного полку, просто його історія сьогодні краще задокументована. Звідси маємо впевненість у значно більшій, ніж нині відома, кількості неурядової старшини інших полків.

Столичний Ніжинський полк здавна вирізнявся з решти полків. Із часів гетьманування Дем’яна Ігнатовича столиця перебувала на території Ніжинського полку, і це не могло не відобразитися на всіх соціально-економічних та

адміністративних процесах, що відбувалися на теренах полку. В Ніжинському полку ще в другій половині XVII ст. вирізнилися засеймські сотні. Серед них майбутня столична Глухівська та ще п’ять: Воронежська, Коропівська, Кролевецька, Новомлинська та Ямпільська, що розміщувалася з іншого боку р. Сейм. Відособленість засеймських сотень пов’язують з підпорядкуванням гетьману та з розвитком генеральної військової артилерії, до якої частина сотень була прикріплена [1615; 1924, с. 33; 1922, с. 501]. Близькість до гетьмана й столиці, виконання окремих з цим пов’язаних обов’язків, ще й підкріплених військово-економічними чинниками, стали основою для виокремлення засеймського регіону. Фактично в полку формуються два центри: полкове місто Ніжин і столиця, близька до засеймщини. Не складно визначити, де концентрувалася влада й формувалися практики. Батурин, а потім Глухів стають місцем перебування всіх центральних інституцій, а тому і центром тяжіння неурядової старшини полку. Це легко простежується на прикладі складання присяг на вірність російським царям неурядовою старшиною Ніжинського полку. Як правило, верхівка неурядової старшини полку присягала не в полковому місті, а в столиці з гетьманом. Ні в 1676 р., ні в 1682 р. в Ніжині, на відміну від інших полків, не було зібрано значне товариство для присяги. Як і не було сформовано окремого реєстру товаришів військових. З гетьманом у Батурині присягали найвпливовіші, що свідчить і про основне місце їх служби. Загал неурядової старшини полку в присягах розчинився в середовищі товаришів сотні. Разом із полковими старшинами в Ніжині присягали в 1682 р. лише колишній полковник ніжинський (1676), тепер військовий товариш Борсук Марко Іванович, військовий товариш Борсук Тиміш Іванович та військовий товариш Жданенко Іван (у 1676 сотник конотопський).

Вище вже подано списки військових товаришів, які присягали з гетьманом у Батурині в 1676 та 1682 рр., відповідно 7 і 11 товаришів військових, які були на той час його дворянами й особистим почтом. Частина з них залишилася дворянами наступного гетьмана І. Мазепи. У 1687 р. з новим гетьманом присягали значні товариші військові І. Ломиковський, Д. Чечель, А. Михайловський та І. Цеханський [1589, с. 64]. Незважаючи на особливий статус військових товаришів, які присягали

з гетьманами у 1676, 1682 та 1687 рр., слід більшість із них віднести до товариства Ніжинського полку (крім П. Апостола (Миргород) та Герцика Павла Семеновича (Полтава)).

Така невелика кількість значного товариства в столичному полку в XVII ст. просто неможлива. Вже згадувався цікавий момент вказаних присяг – доволі великі списки товариства сотень, з яких опубліковано списки товаришів сотень Батуринської й Глухівської [1749; 1761]. Вірогідно, саме в списках сотень вписано значне товариство полку. На цей момент виокремити військових товаришів із загалу товариства сотень не видається можливим. У присязі 1676 р., окрім списків товариства Батуринської й Глухівської сотні окремо значне товариство присягало в сотнях Новомлинській (Петро Іванович, Стефан Селивонович, Ярема Марченко, Кіндрат Тимошенко, Фесько Ярмоленко, Грицько Леонтієвич, Андрій Михайленко, Прокіп Зборовський, Грицько Олихвіренко, Іван Савченко), у Конотопській (Прокіп Іваненко, Роман Андрієнко, Улас Іваненко, Панас Бутенко, Павло Стефаненко, Гришко Семененко, Андрій Іваненко, Іван Гончаренко, Леско Гриценко), у Бахмацькій (Іван Грищенко, Іван Федорович), у Борзенській (Василь Стефанович Гутинський, Костантій Михайлович Забіла, Григорій Пилипович, Іван Тихий, Андрій Шульга, Степан [Алес.к?], Левко [Поупли?], Федір Довгополий, Онисько Блоха, Хома Ярмошенко, Григорій Іванович, Герасим Андрійович), у Воронежській (Яків Савелович, Харко Лук’янович, Мойсей Харитонович, Леонтій Стефанович) та Кролевецькій (Стасенко Герасим, Ковденко Максим, Магіровський Федір Савелович, Остап Лук’янович, Іван Макарович, Лукаш Тимофійович, Микита Гнатович, Остап Степанович, Сокальський Сава Федорович, Омелян Григорович, Чорномаз Прокіп Федорович). Всього 48 товаришів [1360, л. 266–281]. Вірогідно, спільно з товаришами, які присягали з гетьманом і товариством, вписаним у Батуринській і Глухівській сотнях, це і є значне товариство Ніжинського полку. Визначення складу значного товариства полку стане можливим після публікації та аналізу повного тексту присяг 1676 та 1682 рр. Реєстр «значнейшего товариства сотні» Кролевецької в 1682 р. має без урядників такий склад: Дубовик Роман, Климович Федір, Стасенко Герасим, Іван Макарович, Федір Данилович, Федір

Хасанович, Магіровський Федір, Стецько Остапович, Дмитро Максимович, Федір Якович, Ковда Максим, Конон Іванович, Григорій Васильович, Огій Іван, Задирака Кіндрат [1363, л. 431]. У 1676 р. в Кролевецькій сотні було 11 значних товаришів, у 1682 – 15, причому частина старого значного товариства вже посіла уряди (Сокальський Сава став сотенним хорунжим). Загалом, в пору активного переходу в Гетьманщину правобережної старшини кількість значного товариства столичного, ще й великого за територією Ніжинського полку вільно могла сягати кількох сотень чоловік.

Варто детальніше розглянути два аспекти становлення неурядової старшини – чисельність і спосіб називання у полках. Вище на прикладах полків вже з'ясували, що чисельність неурядової старшини у полках за присягами 1676 і 1682 рр.. не відповідає реальній кількості цієї категорії старшини того періоду. В тих полках, де значне товариство не фіксується, воно все ж існувало, а значить, військових товаришів було більше, ніж бачимо в присягах, що відзначено нами в кожному полку. Чому не присягали або чому не вписані окремо – інше питання. В одних полках, як то в Київському й Лубенському в 1676 р., за всіх присягнула урядова старшина, і писар використав коротку форму запису. У Переяславі, де присягнув весь полк, значних від рядових відділили, але не розділили товаришів полку й товаришів сотень. Для полчан у 1676 р. статус кожного козака був очевидний, тому окремий запис військового товариства відсутній. Всього присягнуло в 1676 р. 248 осіб об'єднаного товариства Переяславського полку [1360, л. 294–296; 1758]. З них у двох полкових сотнях 135 та в інших – 113 товаришів (виключаючи сотників, городових і курінних отаманів та хорунжих). Скільки з 248 значних козаків були значними товаришами полку, а скільки товаришами сотні, можемо лише гадати. Причому в усіх сотнях серед товаришів бачимо кількох колишніх сотників, що є ознакою належності до значного товариства полку. На жаль, маючи лише Переяславський полк, повністю внесений у присяжну книгу 1676 р., і в кількох полках записаних товаришів сотень, можемо робити лише попередні висновки.

Аналіз списків військових товаришів за вказаний рік наштовхує на думку, що в окремі списки винесена верхівка неурядової старшини, так зване «значне товариство

військове». Адже як військові товариші, які присягали з гетьманом, так і значна їх частина в інших полках, раніше посідали не лише уряди сотників і полковників, а й генеральні. Втім, це також може свідчити, що в цей час обидва терміни «значне товариство військове» і «військове товариство» були синонімами. Очевидно також, що в 1676 р. від рядових козаків формально відділені значні товариші сотень, а останні вже відділені від військових товаришів.

Варто на прикладі присяг ще раз наголосити на належності неурядової старшини XVII ст. до конкретного полку. Всі військові товариші 1676 і 1682 рр., часто відомі нам з інших документів як значні товариші військові, в присягах фіксуються в полках. З іншого боку, прив'язка до полку зовсім не свідчить про їх повне підпорядкування полковнику. Загалом система адміністративного й судового підпорядкування навіть значних товаришів військових в цей час не була сталою. Як доводять документи, рівень підпорядкування в спірних випадках підтверджувався персонально. Відомо, що сотникам значні товариші військові точно не підпорядковувалися. Інколи полковнику доводилося про це нагадувати сотникам універсалами. У 1681 р. стародубський полковник Тимофій Олексійович дав оборонного листа знаменитому військовому товаришу Мартину Камскіну (Каменку), реагуючи на скаргу останнього, що сотник почепський «ни во що оборочает и вернить его под сотню стоять ему на стойци». Полковник нагадував сотнику, що пан Мартин «...есть не под его пана сотника, старшинством, но естем знаменитим войсковим товарищом...» і тому не може мати до Камскіна (Каменка) справи [1504, с. 7; 1877, с.34–35]. У 1686 р. той же полковник у листі до сотника почепського забороняє йому залучати до козацької служби й чинити кривди, шляхтичам і товаришам військовим К. Рославцю, І. Богдановському, Ю. Шаліговському, І. Єлицькому та Г. Пугачевському [1877, с. 34]. Разом із тим, ці приклади свідчать про підпорядкування згаданого значного товариства військового полковнику, а не гетьману чи ГВК. У 1689 р. полковник стародубський М. Миклашевський універсалом виводить товариша значного військового Костянтина Мартиновича з під служб сотні Новгородської під полкову юрисдикцію. При цьому полковником згадується гетьманський оборонний універсал Костянтину

Мартиновичу, з поваги до якого полковник і призначив товариша до полкових служб [1469, с. 292–293]. Вірогідно, що його статус став вищим зовсім недавно, а раніше відбував службу за наказом сотника. Про складність і тривалість процесу становлення статусу окремого значного товариша свідчить наступний факт. Через десять років, у 1698 р., той же полковник бере того ж таки значного військового товариша Костянтина Мартиновича під полковницьку протекцію, що включала оборону маєтностей, з умовою, що у військових походах «знаку нашого полкового пилноватимет» [1469, с. 310]. Отже, якщо знадобився додатковий універсал, то у протекціоніста всі попередні роки були проблеми з сотником. У 1699 р. полковник М. Миклашевський бере під полковницьку протекцію пана Івана Андросенка Шепелича, щоб «не належал болш до корогви войсковой новгородской, леч повинен будет значку полкового нашого пилновати» [1469, с. 311]. На відміну від попереднього випадку, не згадується звання Шепелича, лише є вказівка, що протекція надається за знатні військові заслуги. Згадані універсали фіксують одразу кілька тенденцій у розвитку товариства військового. Бачимо відчутне розшарування в середовищі навіть значних товаришів військових, раз дехто потрапляє лише під полковницьку протекцію. Також спостерігаємо початки формування товариства під полковим знаком, з якого невдовзі постане значкове товариство. Ці процеси свого часу вірно спостерігав на згаданих прикладах Л. Окіншевич, але, відмічаючи зазначене в документі звання «значний товариш військовий», він тут же назвав особу значковим товаришем, тим самим невиправдано поширюючи термін на період, коли він реально не застосовувався [1877, с. 35].

У той же час частину значного товариства військового гетьмани поступово вилучали з-під влади полковників. Неповна юрисдикція полковників щодо значних товаришів військових показова вже в ранніх судових справах. У них значне товариство судили за участю засланих від гетьмана, або створювали колегіальний суд, в якому до полковника та полкових урядників долучалася колегія значних товаришів військових. У 1676–1677 рр. розглядалася гучна справа про змову проти гетьмана П. Рославця, протопопа С. Адамовича, Р. Дмитрашки та інших старшин [1429, с. 849–866; 1430, с. 5, 62–63]. Свідчення проти колишніх полковників, з. в. т.

Рославця і Дмитрашки С. Адамович давав у Чернігові в домі генерального бунчужного Л. Полуботка при полковнику, численних урядниках та значних товаришах військових полку Чернігівського Костянтину Стриєвському, Станіславу Кохановському, Лукашу Заборовському, Миколаю Гребецькому, Тимофію Прокоповичу, Саві Прищепі й Тимошеві Топоровському [1430, с. 62–63]. Судовий розгляд у справі Р. Дмитрашки 1682–1683 р. завершувався в Переяславі при засланих від гетьмана з. в. т. М. Вуяхевичу, писарю судів військових Андрію Васильовичу та судді полковому ніжинському Василю Ігуменському, урядниках Переяславського полку та при значних товаришах військових цього полку Івану Кгурському, Матюші Тичині, Пилипу Ринді та Івану Момоту [1260, арк. 96зв; 1593, с. 790]. А попередні судові засідання в 1682 р. відбувалися за участі значних військових товаришів Переяславського полку Давида Пушкаренка, Якима Головченка, Івана Момота, Леонтія Сплавського, Василя Хребтея, Леонтія Потаповича, Григорія Дубрашенка, Леонтія Сулименка, Степана Томаренка, Івана Сулименка, Івана Мироненка та Ананія Томаренка [1260, арк. 98]. Отож справи з обвинуваченням значних товаришів військових розглядалися на виїзних засіданнях генерального суду за обов'язкової участі, крім урядників значного товариства військового полку. Водночас бачимо, що участь у судових розглядах в 70-х роках XVII ст. вже була усталеною функцією неурядової старшини.

Відомий сьогодні документальний комплекс доводить, що особливими універсалами повністю з-під юрисдикції полкових та міських судів виводилася лише незначна частина значного товариства військового. Перші відомі сьогодні гетьманські універсали про оборону мають виражений економічний характер. Беручи товариша під протекцію чи оборону Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, насамперед, зауважували оборону їх маєтностей, інколи звільняючи «от всех трибутов войсковых, и от наездов и приходов станових, попасов, покормов, подвою, подачок» [1420, с. 545; 1593, с. 418; 1591, с. 507].

Перший гетьманський універсал, в якому під оборону з переведенням під юрисдикцію генерального суду взято здавна заслуженого Федора Кандибу, датований 15.03.1674 р. Він відомий в копії, що містить помилку навіть у даті

(вказаний 1670) і тому загалом виглядає дуже сумнівно [1593, с. 682]. Так само як універсал 1685 р. Левенцям, про гетьманську оборону маєтностей, вилучення з-під полкових служб і повинностей та взяття на службу й суд гетьманський [1593, с. 806–807]. Чотири публікації відомих копій цього універсалу та інші універсали про оборону і протекцію детальніше аналізуються в розділі 3. Поки що фіксуємо хоч і сумнівні, перші згадки про переведення значних товаришів військових під суд гетьмана чи генеральний військовий. У 1695 р. І. Мазепа взяв під оборону вдову значного товариша військового Д. Лісницького [1589, с. 281]. Мова перш за все йшла про оборону маєтностей, але аспект виведення вдови і її дітей під військовий генеральний суд також присутній. У 1695 р. чернігівський бурмістр пан Ісак Григорович позивав у суді військовому в Батурині Григорія Карповича (Вольського), товариша значного військового за спадок по померлій дружині Григорія Євгенії Василівні Радченко. Відібравши відсуджене, бурмістр видав квита, а Григорій Карпович вписав його до козелецької міської книги [1400, k. 117].Товаристо, згадане у цій книзі винесено в таблицю Б.15 додатку Б. У 1699 р. І. Мазепа звільнив від посполитих повинностей, судів міського й полкового та долучив до компуту військового й юрисдикції генерального суду Данила Герасимовича Кутневського [1877, с. 192]. Надано універсал за служби його батька Герасима Тимофійовича, колишнього війта глухівського [1625, с. 29] і тестя Сави Прокоповича, судді генерального. До суду генерального позивати наказано в 1702 р. Омеляна Пащенка, знатного опішнянського товариша. Його взято під особливий гетьманський захист, звільнено від військових, сотенних і полкових повинностей, а в поході повинен був виступати при гетьманському боці [1590, с. 296–297]. Отже, поступово формувалася традиція, за якою значне товариство військове судилося в генеральному суді, і в часи гетьмана Скоропадського взяття під оборону й протекцію вже обов’язково супроводжувалося звільненням від суду полковника.

З початком XVIII ст. процеси визначення рівня підпорядкування значного товариства військового прискорюються. Тепер все частіше для вирішення спірних справ зі значними товаришами військовими необхідно було звертатися до Генерального суду. Та це не відміняло можливості для значного товариства

вирішувати справи й у полковому суді. В 1705 р. заладнали справу, яку раніше виносили на розгляд ГВС, значний товариш військовий Т. Улезько та Яків Стефанович, товариш військовий. Остаточно її вирішили в суді полковницькому на користь Улезька, про що внесено запис до книги справ вечистих [1121, арк. 30зв–31]. У 1706 р. до ГВС звернулися 40 козаків Слабинської сотні зі скаргою на захоплення їх ґрунтів з. в. т. С. Ю. Лизогубом. Розглянувши справу, суд виніс рішення на користь козаків [1793, с. 36–37]. Для багатьох юридичних процедур значне товариство військове обирало саме полковий суд і вносило його рішення до магістратських книг. У 1705 р. значний товариш військовий Стародубського полку Леон Михайлович Мархаленко визнав рішення полкового суду щодо розділення спадку його померлого батька та уступив двір й половину млинового займища братовій з братаничами [1121, арк. 49]. Товариство військове на початку XVIII ст. продовжувало позиватися у полкових судах. Порічні книги Стародубського магістрату чудово ілюструють численні судові процеси [1121, арк. 32зв; 1132, арк. 35].

Варто відмітити ще один вид оборонних універсалів щодо значного товариства. У 1708 р. гетьман І. Мазепа взяв під протекцію і оборону переселенця Леона Пілатовича, звільнивши його не лише від повинностей і подачок, а й від військових походів. При цьому останній підпадав знову-таки лише під генеральний суд, але бунчуковим товаришем навіть пізніше ніколи не був [1589, с. 534]. Вже на початку 1709 р. Пілатович отримав підтвердження протекції й оборони від гетьмана Скоропадського. Причому в проханні він заявив, що готовий нести військову службу. Та в універсалі зазначено звільнення від походів [1453, с. 133–134]. У 1709 р. в документах Л. Пілатович згадується як значний товариш, а у 20-х роках служить значковим Стародубського полку. Питання, чому від двох гетьманів цей товариш отримав протекцію зі звільненням від військової служби, яка була основним обов’язком козаків і старшини, залишається відкритим. Можливо, причина криється в тому, що його дружиною була Олена Спиридонівна Ширай, донька впливового стародубського війта [1140, арк. 30].

На етапі, коли переважала традиція, а форми ще не усталилися, в кожному полку товариство фіксувалося й називалося з певними відмінностями. На різні терміни для позначення значного товариства вказували Л. Окіншевич та В. Панашенко [1877; 1891, с. 580]. Подивимося на розмаїття понять через призму документів. У присязі 1676 р. вжито терміни «військове товариство», «товариство військове значне», «товариші полку», «значні люди полкові». Через шість років у присязі вживаються терміни: «старинное товарищество полковое» або «товариство значнейшое старинное полку», «товариство значнейшее» [1360, л. 422, 497]. Щодо конкретної особи у 1676 р. застосовано терміни «товариш полку», «товариш полковий», «товариш військовий», «товариш верстовий». У 1682 р. найменування урізноманітнюються. Переважає термін «військовий товариш», вживаються також «товариш полку», «значний товариш полку», «товариш значний військовий», «товариш стародубський (полтавський, гадяцький і т.д.)», «товариш ровний військовий», «товариш значний сотні» [1363, л. 243зв., 259, 420]. Крім останнього терміну, всі інші позначали одну й ту ж категорію – військового товариша значного певного полку. Про взаємозамінність термінів свідчить приклад з гінцем до Москви від гетьмана Самойловича з доповіддю про події під Чигирином у серпні 1678 р. Якимом Головченком. У матеріалах посольського приказу він одночасно названий товаришем полку Переяславського, військовим товаришем і знатним військовим товаришем [1430, с. 682, 689]. Виходячи з цього, теза Л. Окіншевича про те, що у середині 80-х років XVII ст. військовий товариш – це рядовий козак [1877, с. 21], досить сумнівна.

До 90-х років XVII ст. взаємозамінність звань зникає й проявляється різниця в статусі значних товаришів полку та значних товаришів військових, на що вказують різні мотиви гетьманських надань. Ілюстрацією слугують універсали І. Мазепи неурядовим старшинам: у 1690 р. значному товаришу полку Чернігівського І. Княгиницькому с. Низківка надається за праці й услуги у військових походах, а с. Пушкарівка в Полтавському полку надається значному товаришу військовому О. Чуйкевичу за услуги «нам ременtаре і Війську Запорозькому» [1589, с. 196, 212]. В 1691 р. надання знатному полку Чернігівського товаришу Д. Унучку здійснено за

служби в полку діда і його власні, а значному товаришу військовому Л. Полуботку за значні услуги у Війську Запорозькому і його до нас «ректентара» зичливість [1589, с. 220, 231]. В 90-х роках підкреслюється, що значні товариші військові служили не лише війську Запорозькому, а й особисто гетьману. Саме з таких значних товаришів військових, пов'язаних з гетьманом особистою службою, невдовзі постане бунчукове товариство. Отже, в 90-х роках XVII ст. в неурядовій старшині починає вирізнятися, крім полкового, вищий загальновійськовий рівень. Хоча значні товариші військові все ж фіксуються в конкретних полках: у 1690 р. отримав універсал Хома Миронович, старий і значний у Війську Запорозькому полку Стародубського товариш [1589, с. 558]; у січні 1693 р. в купчій Л. А. Полуботок підкреслює, що він значний у Війську Запорозькому і в полку Чернігівському товариш [1469, с. 1021]. На початку наступного століття дехто з цих товаришів взагалі підкреслює лише заслуженість і значність у Війську, насамперед, у документах вирізняються Ф. Жученко, С. Ширай та І. Борозна. Останній у 1711 р. при внесенні купчої до книги прав «вечистих» наказав викреслити вписані після «знаменитому у Війську Запорозькому товаришу» слова «полку Стародубського» [1120, арк. 78; 1126, арк. 12; 1127, арк. 55зв; 1589, с. 433].

Часте і в цей час застосування в джерелах формули «старше і менше товариство» варто трактувати залежно від змісту документа. Продовжує існувати загальне значення: старше – урядова старшина й військове товариство значне, а менше – рядове козацтво, що походить з давніх звичаїв. Наприклад, один із традиційних зворотів присяги 1682 р. «…отаман городовий и все той сотне отаманя куренние и значное все той сотне и меншое товариства которие обесчали и крест целовали» меншим називає рядових козаків [1363, л. 258]. Інше трактування «старшого і меншого товариства» пов'язано виключно з неурядовою старшиною, в середовищі якої поступово розрізняються товариш сотні й військовий товариш, а протягом 70–80-х роках XVII ст. відбуваються складні трансформації неурядової старшини на полковому рівні. Вони проявилися в поділі військового товариства на «...товаришов військових таких або знатних...» (1676) [1429, с. 849]; у поділі на «значних товаришів військових старших» і «значних товаришів військових

молодших». Приклад останнього – супровід гетьмана Мазепи до Москви в 1689 р., в якому було 9 старших та 17 товаришів молодших [1709, с. 33]. Також є згадки про поділ значних військових товаришів на статті: у 1690 р. гетьманським дворянам зрівняли щоденний корм з нормою для знатних товаришів військових «другой статьи» [1637, с. 104]. Значить, були значні товариші військові «першої статті»?

Варто проаналізувати відомий персональний склад значного товариства військового, яке супроводжувало І. Мазепу до Москви у 1689 р. Зібрану інформацію про значних товаришів військових старших і молодших винесено в таблицю Б.16 додатку Б. Вказане товариство В. Кривошея локалізував у полках [1715, с. 251–252]. Із згаданого розподілу П. Полуботка слід віднести до Чернігівського полку, а не до Переяславського. Також дослідником випущено І. Фальківського, який входив до старшини Київського полку. Аналізуючи список товариства в Москві в 1689 р., треба зважати на можливість, що в такому поділі основним критерієм міг стати віковий. Всі значні товариші військові старші – це чоловіки старшого покоління, які народилося у 20–30-х роках XVII ст., їх вік на час поїздки 50–65 років [1716; 1736]. Раніше подорожі 1689 р. до Москви у статусі з. в. т., сім із них займали уряд полковника, один генерального писаря. Невідомі лише уряди Д. Лісницького. Виходячи з аналогії з іншими його супутниками, можемо припустити, що до 1689 р. він займав, як мінімум, уряд полковника. Старші з. в. т. були досвідченими й впливовими у козацькій ієрархії людьми. Крім А. Дорошенка, всі вони помирають до 1705 р. А. Дорошенко, який у 1709 р. ще живий, із загалу виділяється ще й тим, що на момент поїздки перебував на уряді сотника сосницького, про що згадано вище.

Інша картина вимальовується зі значними військовими товаришами молодшими. Більшість із них справді молодші за віком і належать до іншого покоління. Картина була б цілком логічною, якби не два останні в переліку товариша, Т. Підтереб та І. Фальківський, які представляли Київський полк. Ні за віком, ні за статусом в старшинській ієрархії вони не могли бути вписані в самому кінці списку молодшого значного товариства. Всі списки, навіть тимчасових місій, мали обов’язкову внутрішню ієрархію, за якою такі заслужені товариші, як Підтереб

і Фальківський, які були перед тим полковими старшинами й один із них полковником, мали б перебувати хоча б на початку списку молодших товаришів, а ще логічніше їх бачити серед старших товаришів. Вони ж опинилися в самому кінці списку, поданого М. Костомаровим у своїй книзі. Можемо лише гадати про причини такого запису. Найочевидніше пояснення полягає в довільному вписуванні двох останніх товаришів автором книги. На жаль, неможливо перевірити джерело, з якого взято інформацію М. Костомаровим. Повертаючись до інших 15 значних товаришів військових, молодших у списку 1689 р., маємо наступну картину. 10 товаришів народилося в 60-х роках, отже, мали в 1689 р. вік до 30 років, 5 були трохи старшими, віком до 40 (одному трохи за 40) років. Про уряди, що передували 1689 р., маємо дані лише про двох товаришів: І. Ф. Сулиму (був сотником) та І. І. Іскру (був осавулом полковим). Про наступні уряди є відомості щодо 10 товаришів. Нічого невідомо про уряди 5 товаришів. При цьому один із них був сином генерального обозного (І. Забіла), двоє – синами діючих полковників (В. Забіла і В. Свічка), один сином з. в. т. (К. Шийкевич), ще один братом Дорошенка (К. Тараненко). Ключовим моментом, що передує входженню до складу значного товариства військового, є вислуга шляхом перебування на урядах. З 15 товаришів (не рахуємо двох останніх осіб у таблиці) нічого невідомо про попередні уряди 13. А це мали бути уряди не нижче сотника чи отамана великого містечка. Звісно, насамперед, відсутність відомостей про уряди пояснюється слабкою документальною базою щодо XVII ст. Та варто зважити й на нові тенденції в старшинському середовищі. У попередній період те, що вони були дітьми полковників і генеральної старшини, не забезпечило б їм звання значного товариша військового без особистої вислуги. Та невдовзі звання значних товаришів почнуть отримувати діти старшини за вислугу батьків. Так з допиту Г. П. Герцика в 1721 р. відомо, що він і брати після смерті батька (1701) жили у власних маєтностях і ніяких урядів не займали [1469, с. 734–742]. А в 1705 р. в документах Григорій згаданий як значний товариш військовий [1271, арк. 342]. Отже, звання отримав не за власну службу, а за багаторічну службу батька полтавським полковником. Можливо, список значних товаришів військових молодших у почті гетьмана в 1689 р., фіксує

початок згаданого процесу. Дані, винесені в таблицю Б.16 додатку Б, засвідчують різницю між категорією старших і молодших значних військових товаришів як за віком, так і за займаними урядами.

Про процеси внутрішньої структуризації неурядової старшини свідчить також зауважена нами вище поява незначної кількості значних військових товаришів, взятих під особливу гетьманську оборону. Протягом другої половини XVII ст. з'являються окремі згадки про взяття під гетьманську оборону різних осіб, серед яких були й значні товариші. Ця проблема детальніше буде розглянута в наступному розділі, та тут буде незайвим зробити кілька застережень. Не слід взятих під гетьманську оборону чи знак у XVII ст. називати бунчуковими товаришами. Час становлення самої сутності нового чину «бунчукових» був тривалим. Безумовно, невелику частину неурядової старшини у вигляді значного товариства військового гетьмани вирізняли й наближали. Вона складала найближче гетьманське оточення й почет для підкреслення гетьманського статусу і, звісно, супроводжувала гетьмана під його бунчуком. Але така традиція існувала задовго до гетьманування І. Самойловича, що він і підкреслював у своїх універсалах. Цілком суть чину і, особливо, сама назва «бунчуковий» усталилася лише в XVIII ст. за гетьманування І. Скоропадського.

У самому кінці XVII – першому десятилітті XVIII ст. проявляється ще одна цікава трансформація інституту значного товариства. Численні актові книги Стародубського магістрату [1110; 1112; 1118–1128; 1133–1142; 1322, арк. 52зв.] містять чимало записів про товаришів військових, що одночасно названі ще й товаришами певної сотні. Основна формула, що дозволяє відділити таких товаришів військових (товаришів сотні) від товариства вищого рангу, звучить наступним чином: «товариш військовий житель меленський/яцьківський і т. п.», де остання назва – це назва села, в якому мешкав товариш. Знову-таки існує певна умовність. Таку трансформацію завдяки численним документам впевнено ідентифікуємо поки що на теренах лише Стародубського полку. Також необхідно в кожному конкретному випадку, аби не помилитися, перевіряти попередні уряди в товаристві,

так як чимало значних товаришів військових проживали в невеликих населених пунктах, й інколи писарі застосовували щодо них схожу форму запису.

Початок XVIII ст. ознаменувався для козацької держави політичними та військовими потрясіннями, що прискорили процеси трансформації в середовищі неурядової старшини. Як і в попередній час, домінуючою ознакою належності до неурядової старшини залишалося звання значного товариша військового (військового товариша, товариша полку, товариша сотні). Компут Чернігівського полку в поході 1702 р. доносить склад знатного товариства цього полку (17 осіб), що брало участь у військових діях [1460, с. 31–33]. Поклики на чин бунчукового відсутні, але є згадка про значкового товариша та об'єднаний курінь* обозного й «панів значкових». У курені полковника першим записано Михайла Третяка, товариша значкового. Таке місце запису товариша в курені, а не серед знатних товаришів свідчить перш за все про його відповідальність за малий полковий прапор – значок, а не про належність до значного полкового товариства в значенні майбутнього значкового товариства. Однак назва «пани значкові» це один із штрихів до картини того, як поступово формується сутність і починають побутувати терміни, що невдовзі позначатимуть окремий чин неурядової старшини. Інші поодинокі згадки про бунчукових чи значкових товаришів до 1709 р. відомі в більш пізніх копіях документів, що змушує піддавати їх сумніву.

Наступні масиви збережених документів у вигляді універсалів, реєстрів та присяг відносяться вже до доби гетьманування І. Скоропадського. В них одночасно з традиційними званнями вживаються нові чини. До згаданих документів і процесів, що ними символізуються, звернемося в наступних розділах. Тут варто зауважити інший аспект проблеми, що найкраще висвітлюється комплексом відомих універсалів гетьманів та записів актових книг. Всі відомі на сьогодні універсали гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи та більшість універсалів І. Скоропадського неурядовій старшині (оборонні, з наданнями чи дозволами, підтверджувальні) містять біля імені лише традиційне звання у значному товаристві без згадок про чин

* Примітка. Мова йде про курінчиків у поході для допомоги в службі обозному й знатним товаришам.

бунчукового чи значкового товариша. Таке становище в часи до 1709 р. засвідчує відсутність чи на початку XVIII ст. незначну поширеність цих чинів. Але ж достеменно відомо про їх широке функціонування за гетьманування І. Скоропадського. Навіть більше, всі універсали Полуботка й генеральної старшини містять лише традиційне військове звання товариша, якому надається універсал, і не згадують про чини бунчукового й значкового [1591]. Це свідчить про суспільну перевагу традиційного військового звання значного товариства над новими чинами неурядової старшини до початку реформ, що їх реалізовувала Перша Малоросійська колегія, а також про те, що звання значного військового товариша / військового товариша навіть у 20-х роках XVIII ст. залишалося базовим, до якого в документах долучалися згадки про уряди/посади чи чини.

Найпевніше це підтвердили матеріали присяги на вірність козацьких полків царевичу Петру Петровичу 1718 р., в яких значна частина неурядової старшини поруч із новим чином власноруч вписувала традиційне звання, або взагалі не зауважувала чину, наголошуючи лише на званні значного товариша військового / товариша військового. Причому так робила, насамперед, найвпливовіша частина неурядової старшини Гетьманщини.

Цікаво, що в своїй праці Л. Окіншевич відмітив неможливість у часи І. Скоропадського у багатьох випадках визначити, був конкретний значний військовий товариш бунчуковим чи значковим. Аналізуючи зібрані документи, історик припустився кількох неточностей, викликаних знову-таки відсутністю списків персонального складу товариства. Наприклад, ведучи мову про значного товариша військового / товариша полку Стародубського Федора Рубця й намагаючись визначити, був він бунчуковим чи значковим на проміжку між 1715–1721 рр. [1877, с. 43], Л. Окіншевич не міг цього зробити об’єктивно, так як в полку в цей час служили серед неурядової старшини три Федора Рубця, два з яких були в 1718 р. значковими товаришами [1339, арк. 94зв]. Один із них, Федір Якович, у 1722 р. вже став бунчуковим, а інші залишалися значковими. Документи, аналізовані Окіншевичем, могли взагалі стосуватися різних людей. Тому й загальні висновки сумнівні. Вчений відніс усіх товаришів, про яких не мав точних даних про

службу в 20-х роках під бунчуком чи значком, до розряду військових товаришів у чині, що на той момент не існував [1877, с. 42, 45, 46]. Тоді, в першій чверті XVIII ст. сформувалися лише бунчукове й значкове товариства. Детальніше про процеси переходу від традиційних звань до нових чинів мова йтиме в наступних розділах.

Таким чином, з часів І. Скоропадського численний неурядовий старшинський прошарок отримує освячений традицією і юридично закріплений відповідними компутами новий статус. Маючи звання значних військових / військових товаришів, неурядові старшини отримують чини бунчукового й значкового товариша. Формується тимчасова практика одночасного подвійного найменування однієї особи значним військовим / військовим товаришем і в той же момент бунчуковим чи значковим.

2.3. Значне товариство сотні

У структурі неурядової старшини «товариші сотень» займали найнижчу сходинку. Один із перших дослідників історії військового товариства Л. Окіншевич обмежився про них у своїй праці окремими згадками, інколи зводячи їх разом з вищими категоріями у терміні «зверхній стан», інколи прирівнюючи до рядових козаків. Традиційно для себе, зрівнявши «значне товариство сотні» XVII і XVIII ст., чого категорично не можна робити, історик прийшов до висновку, що вони стояли нижче значкових, були простими шереговими козаками і у XVIII ст. зникають, не утворивши ще одного виду соціальної перегородки в межах зверхнього стану [1877, с. 13, 16, 31]. Зацікавленість вказаним розрядом козаків проявляється лише в останні роки, коли поступово накопичуються факти і стає очевидним її поширення у всіх полках [1736, с. 9–10]. Запровадження до наукового вжитку комплексних історичних джерел, насамперед, присяг на вірність московським царям, та цільове використання компутів і ревізій козацьких полків дозволило почати дослідження цієї категорії козацтва, яку можна віднести до низової ланки неурядової старшини [1748; 1749; 1757; 1758; 1760].

Аналіз документів приводить до однозначного висновку: товариші сотень відрізнялися від рядових козаків у тодішній військовій і соціальній ієрархії. До зрівняння рядового козака й товариша сотні дослідників підштовхувала існуюча в XVI–XVII ст. традиція називати всю козацьку спільноту товариством. Проте документи другої половини XVII ст. чітко розділяють рядового козака й товариша сотні. Критерієм такого поділу мала бути не лише триваліша військова служба, а й особливі функції цього розряду товариства.

Перші вказівки на виділення цієї групи значного товариства маємо стосовно 1658 р., коли у складі посольств полковників полтавського й миргородського до Москви було виділено козаків середніх і менших статей [1431, с. 20–22]. Вважаємо, що козаків середньої статті варто ідентифікувати як значних товаришів сотень. Виділення товаришів сотні в окрему категорію значного товариства, остаточно зафіксоване присягами 1676 і 1682 рр., відбувалося двома шляхами. Шлях знизу, від рядового козака до товариша сотні, лежав через багаторічну військову вислугу та цивільну службу через участь у справах сотенного уряду. Участь козака через товариську раду в справах сотенного уряду піднімала його статус і відрізняла від рядових козаків. Маємо цьому підтвердження в збережених актах сотенних урядів лохвицького й пирятинського Лубенського полку (див. табл. В.2 і В.3), бориспільського уряду Переяславського полку (див. табл. В.4) та, дещо змішаний приклад, козелецького уряду Київського полку (див. табл. Б.15), так як це був все-таки не сотенний, а полковий уряд цього полку.

У 50-х роках XVII ст. писар у Лохвиці чітко дотримувався послідовності запису в актовій книзі: урядник – старші козаки на уряді – міський уряд [1503]. Наступний писар почав практикувати запис іншого типу: козацький уряд – міський уряд – змішане товариство козацьке й міщанське на уряді. Тобто тип запису – це суб’єктивний фактор, залежний від особи писаря. Проте демократична традиція засідань товариства на уряді постала одночасно в різних полках на сотенному й полковому рівнях вже в перші десятиліття існування козацької держави. Різні форми запису завжди фіксують типову практику участі значних козаків / товаришів у вирішенні справ сотенного уряду. Цікавою виглядить еволюція самого запису

звання в документах. Найпоширенішою у 50-х роках була форма «…и при мне будучи товариств …», яка вживалася після імені сотника чи отамана. Інші форми: «товариш наш» (1654); отаман і «его товариств» (1655), «товариша нашого жоне» (1655), «товариш сотні» (1675), «товариш військовий, обиватель лохвицький», «нашого куреня товариш» (1678), «учтивих товариства сотне нашой» (1681) [1503, с. 44, 47, 49, 168, 174, 179]. У 1664 р. в Стародубському полку на уряді сотні Погарської з урядниками засідав «пан Андрій Чубаровський товариш сотні нашої» [1122, арк. 25].

Другий шлях умовно назвемо «шляхом згори», тобто шляхом поступового пониження статусу частини значного товариства через структуризацію старшини. Спочатку товаришами сотні в документах часто названі військові товариші й навіть значні товариші військові. Товариш сотні Глухівської у 1664 р. Юрій Годун у 1649 р. був сотником глухівським [1420, с. 56, 378] і мав млини та інші володіння. Його соціальний статус як колишнього сотника й майновий як власника млинів та землі, цілком відповідає званню товариша військового. Це типовий приклад вживання термінів «товариш сотні» і «військовий товариш» як тотожних. Таких прикладів можна навести багато (див. табл. В.1 додатку В). Визначалося це тривалим становленням козацької ієрархії, впливом військових практик сусідів, насамперед, поляків. Поширене в Речі Посполитій військове звання «товариш хоругви» було своєрідним аналогом «товариша сотні». Хоча вже відразу між ними існувала відчутна різниця, що сформувалася під впливом давньої козацької традиції. Впливало на появу саме такої форми звання територіальне походження товариша, яке часто зазначалося в документах як до, так і після 1648 р. Проживаючи й маючи володіння в певній сотні, товариш уточнював інформацію про себе, додаючи до звання назву адміністративної одиниці. Поступово творячи ієрархію й прагнучи відокремитися від загалу, верхівка неурядової старшини ретельніше слідкувала за своїм званням. У 50-х роках XVII ст. вища старшина не на урядах закріпила за собою звання «військового товариша», до нижчих за статусом з 60-х вживалося звання «товариш сотні». В 70-х роках XVII ст. різкіше виокремлюється найвищий прошарок неурядової старшини, що прагне закріпити за собою звання «значного

товариша військового». Більша частина значного товариства до 90-х років функціонує зі званнями військовий / товариш полку, інколи розчиняючись у масі товаришів сотні. Записи в документах могли містити вказівки відразу на різні категорії неурядової старшини. Наприклад, у 1682 р. універсал Самойловича, підтверджуючий володіння на куплений млин під с. Копачовим на Бурчаку, отримав Вітер Парфен Іванович, товариш полку Київського сотні Козелецької, мешканець с. Копачі [1593, с. 875]. Немає сумніву, що тут мова про товариша полку, а сотню згадано як уточнення місця проживання. Ще один товариш цього ж полку Феодосій Миколайович у 1691 р. фігурує як значний товариш військовий козелецький, а у 1699 як значний товариш сотні Козелецької [1400, k. 97, 104, 145]. Але цей старшина у 1690 р. був обозним полковим київським! Тобто інколи товаришем сотні у 70–90-х роках XVII ст. ситуативно записувався навіть значний товариш військовий. Такий підхід розглядався вище щодо присяги 1676 р. У 1682 р. процес присяги дещо затягнувся, і збереглися два трохи відмінних варіанти присяжних списків у одній справі. Це дало можливість прослідкувати неймовірну плинність людей на козацьких урядах. У першому варіанті сотником бобровицьким записаний Гнат Федорович Кальницький, а в другому – Хома Биченко. Кальницький вже записаний поруч зі старшинами й товаришами цієї сотні. Тобто на той конкретний момент він фіксується як товариш сотні, якою ще недавно керував. Але Гнат Федорович сотникував більше 13 років, тому його статус відповідав більше військовому товаришу, ніж товаришу сотні [1360, л. 346; 1363, л. 190, 420]. Тобто, незважаючи на запис «товаришем сотні», варто ретельно перевіряти біографію особи, її перебування на попередніх урядах аби точніше визначити місце в ієрархії неурядової старшини. У випадку з Гнатом Федоровичем Кальницьким є додаткова складність. Так, як в цей час жив і служив ще один Гнат Кальницький, який в 1672 був гінцем гетьмана до Москви, присягав у 1676 р. з гетьманом у Батурині як полковник піхотний. Саме до нього слід віднести інформацію про займання високих урядів у Київському полку (полковник 01.1665, осавул полковий київський (1665–1666), обозний полковий київський – 07.1666) [1360, л. 195зв; 1400, k. 13зв].

Про непростий соціальний статус товаришів сотень свідчить масив документів XVII ст. У збережених універсалах, актах та інших типах документів щодо цієї категорії товариства мова завжди йде про майно, володіння, надання чи судові справи про розподіл нерухомості. Причому це чималі земельні володіння (включно з лісами, гаями, невеликими водними ресурсами). Найбільше документів стосується дозволів, надань і стверджень на володіння греблями й млинами. Володіння купленим чи спадковим млином засвідчує високий соціальний статус людини, яка його тримала. Маєтність товариша сотні, як й інших категорій неурядової старшини, була основою й запорукою його служби.

Лише з початком нового століття «товариство сотень» остаточно відділилося від вищої неурядової старшини. На цьому етапі все рідше траплялося вживання словосполучення «значний військовий товариш сотні», хоча приклади ще є, як у випадку з Губчицем Іваном Михайловичом, неодноразово названим протягом 05.1696–1704 значним товаришем військовим полку Стародубського, а в червні 1703 – значним товаришем військовим сотні Почепської. Чи з Данченком Матвієм у 1687 р. товаришем полку Стародубського, а в 1707 р. товаришем військовим сотні полкової, жителем стародубським [1271, арк. 323]. Сухомлин Федір, колишній сотник нехворощанський у 1701 р. згаданий у документі як значний військовий товариш сотні Нехворощанської. Усі названі товариші стояли вище рівня товаришів сотні й належали до полкового товариства. Проте більшість товаришів сотні на початку XVIII ст. мала виразно нижчий статус, ніж військові товариші, і з кожним роком така диференціація посилювалася. Саме тому методологічно неправильно зрівнювати «товаришів сотні» XVII і XVIII ст. Вони мали різний статус, а сам термін ніс різне смислове навантаження в кожен з періодів. У XVII ст. цим званням міг означуватися старшина високого рівня в неурядовій ієрархії, тоді як на початку наступного століття товариство сотні насправді впритул наблизилося до рядових козаків.

Складність у вирізненні товариства сотень на початку XVIII ст. полягає у постійному вживанні узагальнюючого звання «товариш військовий». Вже неодноразово вище згадано про цей феномен, що походить із практики називання

всього козацького товариства «товариство військове». У кожному конкретному випадку необхідно уточнювати за документами, до якої категорії належить особа (рядовий козак, товариш сотні, військовий товариш). У Стародубському полку в 90-х роках XVII – перше десятиліття XVIII ст. була особливо поширена практика вживання термінів «козак» і «товариш військовий» як тотожних. Причому мова йшла не про рядових козаків. Саме в цей період багатьох названих у полку «військовими товаришами» осіб варто віднести до категорії «товариш сотні». Наприклад, Хома Пилипович протягом січня–квітня 1688 р. кілька разів у документах названий товаришем військовим сотні Стародубської, у травні 1688 – козаком сотні Стародубської, а у 1709 товаришем військовим, жителем стародубським. Більшість товаришів сотень цього полку, як й інших полків, у вказаний період записані як «товариш почепський (конотопський, сенчанський) військовий» або «товариш військовий сотні [...]». Часто вживалася й така форма запису як «товариш військовий житель села [...]» [1124, арк. 16зв–17]. Таких товаришів, особливо на проміжку 1708-1718 рр., впевнено можна віднести до товаришів сотні.

Історик О. Сокирко універсал І. Мазепи 1701 р. стосовно товариства Глухівської сотні вважає прикладом «офіційного поділу лівобережного козацтва на виборних і підпомічників» [1922, с. 501]. У документі сотнику глухівському наказано вибрати кращих, спроможніших для служби товаришів, яким «подлейше товариство» мало допомогти в підготовці. Крім прототипу поділу на виборних і підпомічників, але аж ніяк не офіційного поділу, тут спостерігаємо розділення на товаришів сотні й рядових козаків. Перші мали значно вищу економічну спроможність для несення служби.

Очевидним є підпорядкування товаришів сотні сотникам. Віддаючи їм накази, сотники делегували частину повноважень для виконання різних функцій. Їх влада при виконанні доручень визначалася перенесенням повноважень, символом чого служив універсал сотника.

Персональний склад товариства сотень не міг бути сталим. Частина товаришів гинула в постійних війнах, інша здійснювала кар’єру, посідаючи незначний уряд чи

піднімаючись вище в середовищі неурядової старшини. Навіть у XVIII ст. товаришів сотень першими серед інших претендентів приймали під полковий значок, і вони отримували чин значкового товариша. У XVII ст. кар'єрний ріст у значному товаристві був звичним явищем. Товариш сотні міг і часто піднімався до звання товариша полку, адже не існувало замкненості товариства певним (сотенним чи полковим) рівнем.

Товариство сотень формувалося одночасно в усіх полках козацької держави. Це засвідчує вибірка з документів XVII ст. (див. табл. В.1 додатку В). Остаточно виділяється як окрема категорія присягою 1676 р. на вірність царю Федору Олексійовичу. Проте повної уніфікації товариства сотень не спостерігаємо. Існувала певна відмінність у фіксації цієї частини неурядової старшини у полках. Наприклад, у Полтавському та Переяславському полках товариство полку й сотні подавалося разом. Причому в Переяславському писарем здійснено чітке розділення їх із рядовими козаками шляхом створення окремої відомості присяги. У Полтавському ж відбулося навіть певне змішування з рядовими, так як писар ішов шляхом створення присяжних відомостей за територіальними куренями. Інакше було в Ніжинському полку. Тут одразу вирізняється товариство сотень Батуринської й Глухівської, вписане окремими відомостями в присяги 1676 і 1682 рр. Причому високий статус товаришів Батуринської сотні був зрозумілим, адже це була столична сотня, і як вже згадувалося, ймовірно, містила значне товариство Ніжинського полку. Глухів став столицею пізніше, а товариство цієї сотні вже тоді виокремлювалося на тлі цієї категорії неурядової старшини. Загалом товариство Глухівської сотні виділяється й персоніфікується в усіх присягах XVII–XVIII ст. (див. табл. В.5 додатку В). Коли в середині XVIII ст. досліджувана категорія поступово зрівнялася в усіх полках з рядовим козацтвом, у Глухові значне товариство сотні продовжило відстоювати свої окремі права перед полковою владою [1748, с. 273–275].

Чим визначався особливий статус значного товариства Глухівської сотні? Перший і очевидний фактор – це полкова сотня столичного міста. Коли з 1708 року Глухів став столицею й гетьманською резиденцією та місцем розташування Першої

(1722–1727) і Другої (1764–1782) Малоросійських колегій, Генеральної військової канцелярії, інших державних установ, це наклало на товариство особливі обов'язки й визначило їх певною мірою пільгове становище. Мається на увазі часте звільнення від військових походів та вирішення на користь глухівського товариства їх суперечок з полковниками у 30–40-х роках XVIII ст.

Утім, особливе ставлення до значного товариства Глухівської сотні у XVII ст. вище названий чинник не пояснює. Слід звернутися до історії Глухова та персонального складу товариства цієї сотні. Глухів (Новий Остророг) був осаджений давно, і за інвентарем 1619 р. Глухівське городище спустіло й належало до Підпутивльського стану. В 1619 р. тут жив 1 підданий, а володільці за Московської держави (Якич, Кулесник (Іван і Василь Кукішнікови, Путинка Богданов)) сплачували 2 осьмини жита [1774, с. 239, 423]. 28 лютого 1621 р. «деревню» Глухово в повіті Новгород-Сіверському було надано разом із плацом на замку Новогродському з обов'язком рицарської служби Марку Ковінському [1378, k. 283v-284]. В 1623 р. – «пуста деревня», власники Томаш Липчинський (піший ртм. 1621 р., стражник полку Мартина Казановського 1623 р., н.-сів. і черн. чашник 1626-1636 рр.) і Войцех Пустоловський [1774, с. 412, 441.]. У 20-х роках регіон майже не колонізувався, тут не було значних земельних надань. А віддаленість залюднених регіонів, що могли постачати матеріал для колонізації, ускладнювала ситуацію. Повторне осадження Глухова датується 1638 р. Статус на початок 1638 – селище, на середину року – слобода; за подимними реєстрами 1638 – 1, 1641 – 2, 1642 – 5 димів. Осадник О. Пісочинський купив частину Глухова у Якуба Крентовського (12.1636), а іншу отримав королівським наданням по Войтехові Пустоловському (01.1638). Щоб заселити Глухів, власник оголосив його слободою. Його вдова Єльжбета Пісочинська (з Остророгів) отримала після смерті чоловіка ленне право на це містечко і здавала його в оренду клієнту Петрові Харжевському [1774, с. 303–304, 441]. Крім Пісочинських і Вишлів, у регіоні осадженням займався Єжи Понентовський, який заснував Кролевець. У 1648 р. серед осадників регіону Олександр Лущевський, Казимір Шемшукський та Криштоф Силич, шляхтичі Суходольський та Себестіан Ястрембський [1774, с. 308–309].

Окрім шляхетських ленних володінь, на Сіверщині існували й інші форми ленного землеволодіння. Одна з них – землеволодіння товаришів козацьких хоругв осаджених, зокрема, і навколо Новгород-Сіверська. Осадження таких хоругв на Чернігово-Сіверщині почалося з 1621 р. Товариші козацьких хоругв отримували землі й плаци в замках [1378]. З часом вони стали називатися лановою шляхтою, яка сплачувала подимний податок із належних їм будинків (1638) [1774, с. 88]. Ланові володіння були спадковими на умовах військової служби, а система ленного володіння створювалася в регіоні з метою ефективного захисту на прикордонні.

Осадження навколо Глухова велося з Новгород-Сіверська. Ймовірно, тут отримували волоки товариші козацької хоругви з Новгород-Сіверська, а можливо, існувала окрема козацька хоругва з відповідним королівським привілеєм. Існування навколо Глухова осаджень товаришів козацьких хоругв, які отримували за службу по кілька волок землі, сформувало в цьому прикордонному регіоні міцний воєнізований прошарок, який, пройшовши крізь війни середини XVII ст., зберіг пам’ять про свій давній привілейований статус.

У реєстрі 1649 р. не бачимо ні Глухова, ні Новгород-Сіверська, ні Стародуба, хоча з інших джерел відомі сотники глухівські Юрко Годун (1648–1649), який у 1664 р. був уже товаришем Глухівської сотні [1593, с. 314], та Сахно Федорович Вейчик (*авт.: Вилчик?)* (1651) [1716, с. 58]. Зате у присязі Ніжинського полку 1654 р. вже вписано Глухівську, дві Новгород-Сіверські та кілька сотень майбутнього Стародубського полку [1558, с. 292–348]. Глухівська сотня у 1654 р. налічувала без сотенної старшини 280 козаків. Її сотник, Пилип Уманець в числі інших восьми сотників («Іван Борсукъ, Макарей, Михайло, Тихан, Яков, Михайло Мисчеренко, Осипъ Коропѣка, Филипъ») і чотирьох осавулів Ніжинського полку присягав у Переяславі [1343, л. 8зв–9; 1546].

Тривале збереження козаками й шляхтою навколо Глухова пам’яті про існування козацької хоругви пояснюється віддаленістю регіону й меншим колонізаційним впливом, ніж у Чернігові й Ніжині як до 1648 р., так і пізніше. На згуртування товариства сотні певним чином вплинуло й нетривале існування у часи гетьманування І. Брюховецького окремого Глухівського полку [1652, с. 314–324].

Перше комплексне джерело після присяги 1654 р. присяга козацьких полків на вірність царю Федору Олексійовичу в лютому 1676 р. доносить склад значного товариства Глухівської сотні. Персональний склад значного товариства сотні за п'ятьма присягами XVII–XVIII ст. винесено в таблицю В.5 додатку В. Значне товариство сотні у 1676 р. налічувало 68 осіб, його список у присязі подається разом зі списком сотенної старшини під назвою «компут в городе Глухове». У 1682 р. бачимо 46 товаришів сотні, виділених у переписі назвою «товарищество значнейшее». Це передбачає наявність рядового козацтва Глухівської сотні, не вписаного в присягу, як то було цього року в інших полках. Проблема ускладнюється тим, що в присягах 1676 і 1682 рр. у Ніжинському полку окремо не виділено військове товариство полку. Частина цієї вищої категорії неурядової старшини присягнула з гетьманом у Батурині, але більшість присягала в різних сотнях полку. Зважаючи на це, а також на чисельність товариства Батуринської і Глухівської сотень, можемо стверджувати, що в указаних списках вписано і товариство полку, і знатних товаришів сотень. Дуже малоймовірно зустріти серед них рядових козаків. Про п'ятьох товаришів сотні Глухівської в списку 1676 р. (Михайла Миклашевського, Олексія Заруцького, Данила Рубана, Саву Хохленка та Михайла Готовського) точно відомо з інших джерел, що ще до 1676 р. вони були військовими товаришами [1716]. Отже, в присяжному переписі Глухівської сотні 1676 р. є частина значного товариства Ніжинського полку.

Товариство сотні, за присягою 1676 р., доволі представницьке у козацькому середовищі навіть на той момент, невдовзі посіло різноманітні уряди як у сотні, так і в полку (В. Ф. Єлоцький стане сотником глухівським, Д. Рубан – полковником піхотним, С. Я. Хохленко – отаманом городовим і сотником, О. Туранський пройде шлях від писаря сотенного до генерального судді). Надалі у присягах XVIII ст., коли еволюція неурядової старшини поступово наблизилася до завершення та вкоренилися нові чини неурядової старшини – бунчукові і значкові товариші, у значному товаристві Глухівської сотні 1718 р. залишилося всього 20 осіб. Інші зайняли вищі сходинки в ієрархії урядової та неурядової старшини. Але значне товариство сотні з рядовим козацтвом не змішалося. В 1732 р. товариство сотні

знову відділено назвою «значне товариство» від рядового загалу* і, поповнивши свій склад, становило 39 чоловік. Причому в документі писар вказав, що всього їх 24 [1366, л. 66зв]. Чим викликане таке розходження в цифрах, складно пояснити.

У 30–40-х рр., коли згідно з указом Анни Іоанівни 1734 р. визначилось обов'язкове число значкових товаришів полку (50 для Ніжинського), полкова влада впритул зіткнулася з проблемою під назвою «значне товариство Глухівської сотні». У число значкових полку вони не хотіли вступати, аргументуючи це віддаленістю полкового центру, але осібний статус зберегти прагнули. У 1740 р. глухівський сотник подав у полкову канцелярію список лише з 7 товаришів сотні, які бажали служити значковими. [див. дет.: 1748, с. 271–283]. Та присяга 1741 р. Єлизаветі Петрівні показала, що окремо присягнуло, включаючи родичів, 63 представники знатного товариства сотні [534].

Звернемося до персонального складу товариства Глухівської сотні й порівняємо список козаків сотні у 1654 р. зі списками товариства 1676–1682 рр.. Зіставлення й підрахунок досить наближені, адже у 1654 р. лише 84 особи (30%) з 280 мали прізвище чи прізвисько. В інші 70%, які названі на ім'я та по-батькові, могла потрапити й покозачена ланова шляхта, що намагалася на той момент не афішувати якоїсь окремішності [1558, с. 293–300]. У 1676 р. 57 з 68 товаришів вже мали прізвище або прізвисько (84%). Утім, є цікаві збіжності. В 1654 р. у Глухові присягали козаки: Маценко Михайло хорунжий, Колошинський Левонтій, Лобас Петро, Заруцький Олексій, Годун Гурей отаман, Сипливий Федір, Дубиненко Григорій, Гоцуков Микита, Росученко Тимофій, Рошученко Ілля; у с. Спаському козаки: Урвихвост Костянтин, Завадцкий Лаврен отаман, Завадцкий Степан, Крикливий Івашка, Котляр Андрій, Котляр Севостьян, Кнежицький Левонтій [1558, с. 297–299]; міщани м. Глухова: Кривий Григорій, Павловський Павло, Колюжний Мартин, Белополец Стенка, Белополенко Іван [1558, с. 299–300]. Відповідно у товаристві сотні 1676–1682 рр.. записані: Олексій Заруцький, Стефан Колашинський, Стефан Годун, Омелько Маценко, Конон Дубняцький, Матюшка

* Примітка. У присязі вказано «…сотне Глуховской расписание чинам, знатному и рядовому товариству и протчемо звания людям..» [1366, л. 66]

Зарецький, Матвій Білополець, Яцько Крикливий, Іван Книжник, Василь Павловський, Матвій Кривий осавул, Андрій Кононович Росченко осавул, Семен Калюжний, Мисько Маценко, Мартин Білопольський, Стефан Гриценко Сипливий, Лобар Петро. Тут маємо приклад входження в козацьке старшинське середовище як представників шляхти, так і представників міщанської верхівки.

У списку 1676 р. серед значного товариства сотні записані шляхетські родини Жураховських, Заруцьких, Єлоцьких, Горностаїв, Рачинських, Вронських, Дубняцьких, Нарбутів, Вилчиків, Годунів. Насправді шляхти було значно більше, адже нам відомі не всі прізвища, а деякі шляхетські роди користувалися більш простими, утвореними від батькового імені, що більше відповідало козацькому середовищу.

Протягом всього досліджуваного періоду в сотні фіксуються родини Заруцьких, Жураховських, Єлоцьких, Туранських, Уманців, Нарбутів (1)[*], Володко (Володковських), Вилчиків (Вилчинських), Вінд і Павловських. Причому, розгалужуючись у XVIII ст., вказані родини представлені як на рівні товаришів сотні, так і на вищих сходинках урядової і неурядової старшини.

У списках присяг 1676 і 1682 р. маємо повну збіжність 15 осіб, із них шість представників вище згаданих родин (Василь Федорович Єлоцький, Олексій Михайлович Туранський, Олексій Богданович Заруцький, Іван Винда, Михайло Володко, Василь Павловський) та дев’ять, які фігурують лише в цей період (Сава Якович Хохленко, Йосип Мартиненко, Федір Целюрик, Іван Мороз, Омелян

---

[*] Примітки:

1.Окіншевич Л. згадує значних товаришів сотні Глухівської 1678 р. Дацька Самуйловича та Мусія Нарбута, яких не бачимо у присягах 1676 і 1682 рр. [1877, с. 16]. Це приклад як плинності товариства, так і неповної його фіксації у присягах.

2. У 1637 р. підстароста стародубський Стефан Шкирмонт з дружиною Регіною Погінською (з Погіракід?) отримав правом ленним за померлим Гошулом Шаховницьким добра в повіті Стародубському Суховерчево, Суходольщину, пустош Берновичі, пустош Вержбово, пустош Красне, пустош Зланіе, а в 1644 Шкирмонту староста Миколай Абрамович підтвердив ці володіння і додав ще кілька сіл навколо Стародуба [1409, k. 2-3].

3. Ще один нащадок осадничої шляхти, Шемшуковський Опанас Казимирович був отаманом городовим глухівським (02.1677), а 20.07.1677 йому вже як знатному товаришу полку Ніжинського І. Самойлович надав с. Глухоярове, згадуючи Опанасового батька, польського шляхтича, який мав на це село привілей короля Яна Казиміра від 1649 р. і грамоту воєводи П. Шереметьєва 1664 р. [1716, с. 58; 1877, с. 11].

Маценко, Дем’ян Майборода, Григорій Безсмертний, Іван Медведиченко, Юхим Недбар). Всього в указаних присягах родова збіжність простежується в 21 випадку (25 осіб). Пам’ять про товариство сотні XVII ст. закріпилася в наступному столітті в назвах осаджених ними поселень – слободок Годунівка й Білопольщина, села Морозівка, хутора Безбородовці.

У 1718 р., крім десяти вище названих родин, що представлені протягом тривалого часу, зі старовинного товариства сотні зустрічаємо родини Морозів, Цилюриків, Котлярів, Шкирмантів (у 1682 Севан Шичмонт, у 1690–1718 Іван Шикрмант/Шкирмонт (2)). Серед товаришів сотні цього року бачимо й представника шляхти, яка жила в регіоні до 1648 р. – Сафона Ястребського (3). Серед нових родин, що з’явилися в товаристві у присязі 1718 р. і представлені серед значного товариства сотні до 1741 р., бачимо Бадицьких, Урвихвостів, Фененків, Потапенків і Кологривих. У трьох присягах записані товариші Василь Родіонович та Іван Миронович Кологривий. У двох з трьох присяг фіксуються Іван Головко, Василь Коробка, Лазар Фещенко.

Спостерігається тенденція до збільшення числа представників однієї родини в товаристві сотні. Якщо в 1718 р. лише родини Котлярів і Потапенків делегують по два товариша, то в 1732 р. таких родин вже п’ять (Жураховські, Вилчики, Заруцькі, Потапенки, Філоненки). У 1741 р. із 29 родин по одному товаришу представили 13 родин, інші 16 присягали кількісно від двох до шести осіб, а з різних гілок роду Жураховських присягнуло 7 чоловіків у кількох поколіннях.

Отже, значне товариство Глухівської сотні могло бути нащадками товаришів козацької хоругви, осадженої на цій території, і частини ленної шляхти (Казимир Шемшукський (1648) – Опанас Казимирович Шемшуковський (1677); Себастіян Ястрембський (1648) – Сафон Ястрембський (1718)), яка мала тут володіння на умовах військової служби ще в часи Речі Посполитої. Колонізаційні процеси та події після Хмельниччини значно трансформували Чернігівщину й Ніжинщину, тому тут швидше втрачено пам’ять про початок осаджень та їх умови. Навколо ж Глухова на найвіддаленішій території пам’ять про минуле була міцнішою. Нащадки шляхти в товаристві сотні до середини XVIII ст. зберігали окремішність і не прагнули

вливатися до значкового товариства Ніжинського полку. Особливий статус значного товариства Глухівської сотні лише зріс після того, як Глухів став столицею, а товариство почало виконувати функції, пов'язані з обслугою гетьмана. Обов'язки старої ланової шляхти багато в чому збігалися з тими, які виконували товариші сотень і полку, а потім значкові товариші у Гетьманщині. Тому товариство Глухівської сотні несло службу значкових, але ставило себе вище від згаданої соціальної групи. В основному товариші сотень різних полків до середини XVIII ст. ввійшли до значкового товариства полку або злилися з виборним козацтвом, але не глухівські. У 40-х роках XVIII ст. значне товариство Глухівської сотні поступово ввійшло до нового чину неурядової старшини, середнього між бунчуковим і значковим товариством – військового товариства Ніжинського полку, чим ще раз засвідчило свій особливий, вищий, статус.

Хоча товариство сотень столичних міст стоїть трохи окремо, варто ще раз наголосити, що такий розряд неурядової старшини існував і розвився в усіх полках Гетьманщини. Присяга козацьких полків 1718 р., хоча й на етапі розмивання традиції, все ще демонструє існування окремої категорії «товариш сотні». У присяжних книгах, з яких візьмемо для прикладу дві видані на сьогодні присяги Чернігівського й Миргородського полків, заприсяжене населення у кожній сотні ділилося на дві частини. В першій частині присяжної книги Чернігівського полку [1557] записані козаки, міщани й посполиті, які присягали в Чернігові, а в другій ті, які присягали на місцях. Козаки, які присягали в Чернігові – це товариші сотень. У половині сотень (8 з 16) їх так і названо. Статус цих товаришів, очевидно, вищий, ніж рядових козаків, а сам документ їх розрізняє в назвах. Наприклад, із сотні Седнівської в Чернігові присягнули 112 товаришів, а в Седневі і в селах присягали 270 рядових козаків. Із сотні Городницької присягати до Чернігова поїхало товариство сотні (з сотником і хорунжим 101 особа), а з тих, хто присягав на місці, у книзі чітко вирізнено товаришів сотні в самій Городні (28 осіб) та козаків по селах. Такий поділ можемо прослідкувати ще в полковій, Вибельській, Білоусівській та Любецькій сотнях. Ще у двох – Слабинській і Ройській – в другій частині після заголовка «товариство і поспольство» в населених пунктах записані козаки. Попри

плутанину із заголовком тут також чітко розмежовано товаришів і рядових козаків. У інших восьми сотнях (Сосницька, Волинська, Понурницька, Киселівська, Менська, Синявська, Столенська й Березинська) полку в обох частинах запису вживається лише назва «товариство». Відповіді на питання, чи тут всі козаки мали статус товариша сотні, чи в цих сотнях втрачено традицію розділу, і термін «товариство» вжито як узагальнюючий, поки що немає. Зате при погляді на карту Чернігівського полку різко впадає у вічі розділ сотень (8 проти 8) по р. Снов. Чому в сотнях навколо Чернігова зберігається старовинний поділ козаків у сотні на товаришів і рядових, а в сотнях по той бік Снову його знівельовано? Можливо, причина в тому, що віддалені від полкового центру сотні раніше входили до Ніжинського полку? Попри питання ситуація ілюструє перехідний період, протягом якого відбувалися складні процеси зміни інституцій, що й відбилося на змішуванні назв.

У Миргородському полку [1555] спостерігаємо ситуацію, схожу до описаної в полку Чернігівському. Козацтво в усіх сотнях розділене на дві групи. Перша група присягала з сотником, сотенною старшиною і багатою міщанською верхівкою. Місце і дата присяги не вказані. В більшості сотень щодо цих козаків не вживаються ніякі терміни (ні товариство, ні козаки). Ці відомості перші й чітко відокремлені від наступних. Друга частина в усіх сотнях має подібний заголовок «Реєстр товариства і поспольства....». Інколи перед «товариством» вжито уточнення «остатнє», «позостале». Цифрові дані присяги для наочності винесено в наступну таблицю.

Таблиця 2.12

Кількість козаків і міщан Миргородського полку за присягою 1718 р. [1555]

сотня	старшина + товариство	заможні міщани	козаки/ товариство	міщани/ посполиті	товариство у поході
Миргородська	4+395, з них у місті 47	30	1517-285=1232, з них: 198	1034	87
Сорочинська	4+155	139	195	938	-
Хорольська	3+211	14	237	930	87

Продовження табл. 2.12

сотня	старшина + товариство	заможні міщани	козаки/ товариство	міщани/ посполиті	товариство у поході
Шишацька	4+53	15	257	231	34
Яреськівська	3+58	9	93	118	-
Богацька	2+91	4	2+126	86	32
Уцтивицька	2+57	11	113	207	42
Білоцерківська	3+40	17	1+184	224	42
Остапівська	3+61	15	1+159	93	57
Говтвянська	3+211	29	97	235	40
Потоцька	1+40	7	64 міських + 25 сільських	135	36
Омельницька	4+62	8	112	163	43
Кременчуцька	3+69	5	46	121	36
Уласівська	2+20	6	67	261	36
Городиська	4+39	4	221	131	30
всього	45+1562		2198+?*		602

Бачимо, що виділене у першій частині товариство становило близько 40 % від загалу. Що слугувало критерієм такого розподілу козаків сотень? Малоймовірно, що це були лише фактори різного часу й місця присяги, не пов’язані зі структурою козацького товариства, тому що знову постане питання, чому саме ці козаки присягали з сотником окремо? Більш вірогідно, в першій частині виділено товаришів сотень. Підтвердженням слугує склад цієї частини товариства, серед якого зустрічаються колишні сотники й сотенні старшини. Яскравим доказом того, що в першій частині вписано товаришів сотні, слугує відомість Сорочинської сотні, що мала найчіткішу структуру. З дев’яти населених пунктів сотні, зафіксованих присягою, козаки жили в п’ятьох, і в кожному з них в першій частині вони названі

* Примітка. У 5 селах (Мілюшки, Білики, Зубовка, Сорочинці, Довгалювка) Миргородській сотні козаки й посполиті чітко не розділені між собою (285 осіб).

товариством, а в другій – козаками (в Сорочинцях 88 товаришів і 82 козака, у Савинцях 28 товаришів і 9 козаків, в Обухівці 16 товаришів і 64 козака, в Портянках 11 товаришів, 5 козаків і в Барановці 12 товаришів і 35 козаків). У відомості Потоцької сотні друга частина козацького реєстру зберегла цікавий поділ на міських і сільських козаків [1555, с. 183]. Поділ товариства на курені мали сотні Миргородська, Сорочинська, Хорольська, Уцтивицька, Білоцерківська, Остапівська, Говтвянська та Омельницька.

Впевнено можна стверджувати, що залишки традиційної структури з виділенням товаришів сотні із козацького загалу мають у 1718 р. і присяжні книги інших полків. Проте розмивання традиційного устрою, перехід до нових чинів неурядової старшини в наступні десятиліття поступово приводять до остаточного об'єднання товаришів сотні з рядовими козаками. Ревізії 20–30-х років вже не фіксують такої окремої категорії як товариш сотні, лише урядників і значкових товаришів. Козаків у ревізіях розділяли за майновими розрядами, а це вже зовсім інший принцип. Наступна повністю збережена присяга козацьких полків 1732 р. також не мала поділу козацького товариства. Лише в судових документах та універсалах все ще зустрічаються поклики на старе звання «товариш сотні». Процес злиття товаришів сотні з рядовими козаками затягнувся до 40-х років XVIII ст.

Отже, товариство сотні було найчисельнішою категорією неурядової старшини й найближчою за статусом до шерегових козаків. Тому персональний склад товаришів сотень, порівняно з іншими групами товариства, встановлений в меншій мірі й буде значно поповнюватися з наступними дослідженнями. У другому десятилітті XVIII ст. усталюється надання чину значкового товариша, що був нижчим в ієрархії чинів неурядової старшини XVIII ст. Такий чин могли отримати «товариші військові» різного рівня, в тому числі й «товариші сотень». Це залежало від конкретних особистих обставин (вислуга, майнова спроможність до служби, родинні та особисті зв'язки) та традицій полку. Цікаво, що в 20–30-х роках XVIII ст. значкових товаришів в універсалах та інших документах інколи названо старим званням «товариш сотні» чи «товариш військовий» [867]. Тобто навіть на нижчому

рівні ієрархії неурядової старшини паралельне побутування старого звання й нового чину не суперечило ні традиції, ні закону.

2.4. Функції значного товариства

Саме у XVII ст. сформувалися основні функції й доручення неурядової старшини. Спочатку це були загальні обов'язки козацької старшини новоутвореної держави. Не існувало відмінностей між дорученнями урядників і військових товаришів, адже спільним знаменником була належність до старшинського стану. Служба козацької старшини, що реалізовувалася через виконання певних функцій, була типовою феодальною службою. Володіння землею та іншою нерухомістю в період ранньомодерної України передбачало службу на користь держави з цієї маєтності. Проблема служби значного товариства військового за феодальним принципом детально розглянута в дослідженні Л. Окіншевича [1877, с. 51–58]. Тому тут до неї звертатися не будемо.

На загал функції варто розділити на військові та цивільні. В свою чергу серед цивільних доцільно виділити функції дипломатичну, судову, адміністративну, представницьку та господарсько-фінансову. В межах кожної функції товариство виконувало різноманітні доручення, яких вимагала від нього державна служба. Деякі функції, зокрема, військова, залишалися однаковими для урядників і неурядової старшини протягом існування козацької автономії.

Основним обов'язком козацької старшини, що реалізувався за рахунок власної чи наданої на умовах тимчасового володіння населеної маєтності, була військова служба. Військова функція неурядової старшини XVII ст. передбачала такі доручення: особиста участь у походах, керівництво загонами різної чисельності та призначення, виконання розвідувальних доручень, супровід у поході гетьмана, генеральних старшин чи полковників в якості ад'ютантів, передача листів і донесень у ході військових дій (зв'язкові), супровід військовополонених, передача захоплених військових клейнодів, організація й керівництво будівництвом оборонних споруд та інші. У гетьманських універсалах XVII ст. обов'язково наголошувалося на військових заслугах товариства. В 1680 р., надаючи військовому товаришу

І. Ломиковському с. Вишеньки, гетьман І. Самойлович вказав на те, що той «...щоденне при боку нашому на войскових услугах працюючий...» [1430, с. 758]. Коли в наступному столітті на українських теренах запрацює російська бюрократична машина, неурядова старшина регулярно подаватиме до полкової й ГВК (залежно від чину й підпорядкованості) «казки» про службу, які канцеляристами зводилися згідно певного стандарту до однієї відомості про службу. Всі подані «казки» містили обов'язкові повідомлення про участь у походах, що ретельно перелічувалися. Саме військовою службою мотивувалися більшість прохань і відповідних земельних надань. Найстарші за віком старшини заявляли про участь у військових походах, починаючи з чигиринських (1677–1678). У цих документах містяться також численні згадки про доручення, наприклад, очолити команду козаків на будівництві укріплень, участь у командах із супроводу полонених, «ординанс» при урядниках вищого рівня, передачу військової кореспонденції.

Імена військових товаришів згадуються в різноманітних розвідувальних місіях. У 1677 р. Самойлович направив товариша військового, отамана Гордицю на розвідку в далекі краї з метою захоплення «язика» [1430, с. 183]. Збереглися універсали про призначення неурядової старшини військовими командирами. Так у 1696 р. гетьман І. Мазепа призначив головнокомандувачем прикордонних військ на кілька полків значного товариша військового Іллю Новицького, мотивуючи це його військовим досвідом і вміннями [1422, с. 54]. Призначення значного товариства наказними урядниками в походах над загонами різної чисельності було звичною справою.

Для передачі повідомлень про військовий похід та супроводу полонених і здобичі полковники чи командири над кількома полками створювали представницькі команди. Після перемоги в Очаківському поході київський полковник Мокієвський, який очолював команду з кількох полків (включно з охочими Пашковського, Михайла Палажелченка та Палія), в серпні 1695 р. направив захоплених невільників і корогву гетьману з посланцем від Київського полку паном Іваном Фальковським, якого супроводжував сотник гоголівський Роман Рожанський

та товариші від кожної сотні [1400, k. 115–116]. Всі доручення в межах військової функції ілюструються документами XVII – початку XVIII ст. Фактично до кінця 30-х років XVIII ст., доки тривали постійні війни, військова служба залишалася основним обов'язком неурядової старшини.

Цивільна служба значного товариства передбачала численніші доручення, які можна розділити між вже згадуваними дипломатичною, судовою, представницькою, адміністративною та господарсько-фінансовою функціями. Особливою виглядає роль неурядової старшини в дипломатичній сфері. Вона закріпилася за значними козаками, які виконували важливу роль у перемовинах від імені всього запорозького товариства задовго до 1648 р. З появою козацької держави та утворенням відносно стабільного адміністративного поділу постійна відсутність сотника чи полковника на території підпорядкованої йому адміністративної одиниці була небажаною, тому в ролі гінців і посланців у XVII ст. найчастіше виступали військові товариші, які на той момент не займали уряду. У межах дипломатичної функції можемо виділити такі доручення: виконання обов'язків послів, посланців і гінців, які мали різний рівень відповідальності й повноважень, зустріч і супровід іноземних послів, облаштування їх побуту, супровід гетьмана чи його посла до іншої держави, входження до гетьманського почту при зустрічах іноземних делегацій [1425, с. 342] чи перемовинах.

Основним і постійним дорученням значного товариства в цій сфері була доставка дипломатичної пошти та виконання певних завдань у межах дипломатичної місії. Вибірку посланців і гінців гетьманів, які виконували різноманітні дипломатичні доручення розділено на дві частини. У таблицю Б.7 додатку Б винесено імена посланців/гінців гетьманів, які займали уряди, були дворовими слугами чи челядниками гетьманів, гінців-комонників та інші категорії козаків, про яких у документах згадано без звання «військовий товариш». Загальна кількість таких випадків 37, із них урядників територіальних полків – 25, військових канцеляристів – 3, дворян та очільників надвірних формувань – 5, комонників – 4. Тут необхідно нагадати про те, що відсутність згадки про звання товариша військового не означає, що особа не мала такого звання. Більшість військових

канцеляристів і гетьманських дворян служили в XVII ст. зі званням військового товариша. Так само, як і в даних таблиці Б.6 додатку Б, в яку вибрано посланців/гінців військових товаришів, у чималій кількості під званням товариша військового заховані дійсні дворяни й військові канцеляристи [1590, с. 469]. Всього в згадувану таблицю внесено імена 140 військових товаришів, що хоча б одного разу виконували дипломатичне доручення. Додамо тих посланців, щодо яких немає згадки про звання, але вони без сумніву були товаришами військовими. Таких у таблиці 35 осіб. Отже, всього товариства військового, яке виконувало різноманітні дипломатичні місії – 175 чоловік. Можемо стверджувати, що дипломатична функція виконувалася, насамперед, неурядовою старшиною. Не варто забувати про певну умовність підрахунків, адже більшість із перелічених належали до товариства військового в широкому значенні загального військового звання для старшини того часу. Їх розділення на урядників і неурядову старшину в XVII ст. завжди буде доволі умовним. Власне, в таблиці Б.6 додатку Б також фіксуються документальні приклади, де посланці записані як урядники й військові товариші одночасно.

Подивимося детальніше, які доручення виконувало значне товариство в межах дипломатичної функції. У кінці 40–50-х роках XVII ст. старшина, в тому числі й неурядова, очолювала посольства в різні країни (Московія, Туреччина, Крим, Швеція, Польща) [1425, с. 342]. Керівниками таких посольств були особи, які вже до того набули чималого військового і адміністративного досвіду, очолювали полки та займали уряди генеральних старшин. Старшини нижчого рівня ставали товаришами в таких посольствах. Значні козаки виконували змішану представницько-дипломатичну функцію, запрошуючи і супроводжуючи на зустріч з гетьманом іноземних посланців [1425, с. 342, 345, 350]. У 60–90-х роках XVII ст. значне товариство найчастіше виконувало кур’єрські доручення, виступаючи гінцями до Москви. Пов’язано це, насамперед, із поступовою втратою можливості козацької держави вести самостійну дипломатію. Відтак військові товариші доправляли до Москви гетьманські листи та грамоти до царя та воєвод, передавали усні повідомлення, супроводжували полонених (язиків), заарештованих і висланих до Росії старшин, доправляли до відповідних приказів ділову документацію, яку

вимагали від України в Москві, супроводжували російських посланців у Гетьманщині чи в їх посольствах до Криму й Туреччини, передавали в Москві розвідувальні дані, отримані з інших країн, доправляли до царського двору різноманітні подарунки, включаючи дичину та інші продукти.

Хоча Запорожжя вважалося частиною Гетьманщини, та щоб досягти бажаного результату, гетьманам доводилося вести з кошовими (особливо з Сірком) перемовини, близькі до дипломатичних. Гінцями на Січ також найчастіше виступали товариші військові. У 60–70-х роках XVII ст. в силу складних військових та дипломатичних відносин із Польщею та Туреччиною гетьмани направляли розвідувальні місії, в яких брали участь значні товариші.

Зовсім інакше складалися обставини на Правобережжі. Гетьманування П. Дорошенка супроводжувалося активною дипломатичною діяльністю, здійснюваною в більшості випадків неурядовою старшиною. Інші ватажки на Правобережжі, які вели боротьбу за владу, шукали підтримки в Польщі, Туреччині чи деінде й також вели активну дипломатичну гру, до якої залучалася місцева старшина, включаючи неурядову. До кінця XVII ст. дипломатична активність по обидва боки Дніпра поступово стихла, і ця функція неурядової старшини звелася, насамперед, до підтримання відносин між козацькими та російськими інституціями та таємних зносин за наказом І. Мазепи з Кримом, Польщею та Швецією.

Більшість дипломатичних завдань, маючи великий досвід і високий соціальний статус, реалізовували значні товариші військові. Проаналізуємо дані, винесені в таблицю Б.6 додатку Б про дипломатичні місії товариства. Посланців/гінців до царя з дорученнями і листами – 116, із них названих у документах гінцями – 52 особи. Складно визначити без додаткового дослідження, відповідає названий «посланцем» рангу посла чи гінця. У більшості винесених у таблицю випадків посланці й гінці є термінами-синонімами. Лише незначна частина посланців визначається як посли з місією перемовин (посольства: Ф. Вешняка (1649), І. Іскри (1652), К. Бурляя й С. Мужиловського (1653), Богдановича й Тетері (1654), Ф. Коробки (1657, 1658, 1669), П. Бережецького (1658), Г. Лісницького (1658), В. Шимана (1665), М. Гвинтівки й Л. Полуботка (1669)). Більшість таких посольств припадає на часи

самостійного гетьманування Б. Хмельницького та І. Виговського. За наступних гетьманів також були посланці з важливими дипломатичними завданнями, але змінився сам характер стосунків між гетьманською й царською адміністраціями. Значне товариство військове як частина неурядової старшини входить у такі посольства в якості товаришів послів, але очолювали місії тепер частіше урядники рівня генеральної старшини та духовенство високого рангу.

Посланці виконували роль кур'єрів із дуже важливою поштою, маючи інколи делікатні доручення усного характеру. Серед цих посланців/гінців вирізняється група товаришів військових, які виступали в цій ролі по кілька разів: Ф. Коробка, П. Бережецький, О. Урбанович, Яків Матвійович, І. Биховець, Ярема Андрійович, Хома Гнилозубенко, М. Миклашевський, І. Бистрановський, Ісай Андрійович, К. Надточій, Самійло Радич, І. Мазепа, І. Бутович, Д. Донець, С. Тихий, Ю. Александрович, Р. Книш, Б. Моршевський, М. Грабовський. С. Пасинковський, С. Сарнецький, Я. Глуховцев, Р. Проценко, І. Лисиця, І. І. Іскра, Самійло Васильович, Р. Висоцький, С. Горбаченко. Всі перелічені військові товариші були особами, наближеними до гетьманів. Локалізувалися вони відповідно в полках, на території яких були гетьманські столиці: у Чигирині – Ф. Коробка, О. Урбанович, С. Тихий, а у Батурині, а точніше, на території Ніжинського полку, жила абсолютна більшість товаришів як постійних гінців, так і всіх внесених у таблицю Б.6 додатку Б, починаючи з 1669 р., коли місто стало столицею. Лише незначна частина локалізується як товариство Чернігівського (Ю. Александрович, Ісай Андрійович, Д. Донець, С. Горбаченко), Полтавського (Остап Андрійович, Т. Безбородченко, П. Пучковський) та Стародубського (Ф. Пучковський, Д. Рощенко, Ю. Кожуховський, Г. Старосельський) полків. Та й то невідомо, де вони проживали на момент виконання доручень. Наприклад, Ю. Александрович був військовим товаришем і слугою домовим / челядником гетьмана І. Самойловича у 1675–1678 р., а у 1682 р. присягав як товариш значний старовинний Чернігівського полку [1363, л. 234]. Значна частина товаришів-посланців, маючи звання військового товариша, на той момент, як відомо з інших джерел, були військовими канцеляристами, особистими слугами й дворянами гетьманів. Слід виділити товаришів із окремими

цікавими дорученнями: посланці гетьманів до Москви з усним повідомленням – 3, посланці з грамотами гетьманів – 4, посланці/гінці з «язиками» – 6, посланець із статтями договорів – 1, посланець із повідомленням про напад турків і проханням про допомогу – 1, посланці з дичиною до двору – 2, гінці з листами до російських воєвод – 3, супроводжуючі царських послів в Гетьманщині – 2.

27 осіб, друга за чисельністю група – це товариші очільників посольств. Така категорія товаришів переважала в 50–60-х роках XVII ст. Серед інших доручень бачимо місії до правителів сусідніх держав: 8 товаришів різними гетьманами відправлено посланцями до Криму, 5 до турецького султана, 7 були посланцями до польського короля та на сейм, 2 – до Швеції, 1 – до господаря волоського*. Були й доручення внутрішнього характеру: посланці до інших гетьманів – 2, посланці на Січ – 3. Очевидно, що даною добіркою число товаришів, які виконували дипломатичні доручення, не обмежується, їх було значно більше. Проте основні види доручень відображено. Варто звернути увагу на певну однобічність аналізованих даних, так, як задіяні, насамперед, документи, що відображають стосунки гетьманів з Москвою. Чисельність посланців і гінців до Польщі, Туреччини чи Криму була значно більшою за згадану, так, як дипломатичні стосунки козацької автономії зі вказаними країнами з часів Б. Хмельницького були активними [1883, с. 119–170; 1940; 1943–1945], а слабка збереженість документів пояснюється об’єктивним станом козацького діловодства та втратами архівів Військової канцелярії у наступні десятиліття.

Пряма заборона на дипломатичні зносини з іншими державами існувала в усіх договірних статтях козацьких гетьманів з Москвою. Особлива увага на цей пункт статей зверталася з часів Ю. Хмельницького (Переяславські статті 1659 р.). Та, незважаючи на це, гетьмани вели таємну дипломатичну переписку, насамперед, із Польщею й Кримом, з якою відправляли найдовіреніших осіб, військових канцеляристів, дворян, слуг, які при цьому часто були військовими товаришами. Лише в Глухівських статтях (1669) було зроблено послаблення у вигляді дозволу

* Примітка. У грудні 1699 р. Мазепа надав подорожній лист значному товаришу військовому Загурі Стилевичу, посланцю до государя волоського [1590, с. 248].

участі українців у перемовинах Росії з Польщею і Кримом, якщо йшлося про українські інтереси. Але вже в 1674 р. у Переяславських статтях цей пункт був вилучений [1828, с. 180–181].

У судовій, адміністративній, представницькій та господарчій функціях на плечі військового товариства лягало багато доручень від урядників різного рівня. Значне товариство через раду на уряді брало участь у прийнятті рішень, залишаючись при цьому основними їх виконавцями. Деякі завдання можна віднести відразу до кількох функцій. До виконання доручень залучалися значні товариші всіх рівнів, із тією лише різницею, що завдання товаришу сотні давав сотник, а військовому товаришу – полковник та урядники вищого рівня.

Судова функція значного товариства XVII ст. реалізувалася через виконання таких доручень: участь у розгляді судових справ на урядах всіх рівнів, участь у виїзних судових справах генерального рівня, проведення досудового слідства на місцях, проведення освідчення в перервах судового засідання (місця злочину, спірних ґрунтів чи майна, розшук додаткових доказів), виконання судової постанови після винесення вироку (наприклад, розмежування, вилучення майна й грошей і т. п.), супровід підозрюваних і засуджених до полкового чи столичного міста, а також до Москви та інше.

Участь товариства в роботі урядів різних рівнів, що була не лише функцією неурядової старшини, а й своєрідним її правом та забезпечувала стале становище в лавах значного товариства, демонструє невіддільність суду від адміністрації. Тому всі приклади участі значного товариства в засіданнях того чи іншого уряду одночасно ілюструють судову та адміністративну функції неурядової старшини. Саме доручення участі в раді на сотенному чи полковому рівні найкраще висвітлено збереженими масивами документів Полтавського полкового уряду, Стародубського магістрату, Козелецького уряду (Козелець був на той час полковим центром Київського полку), Бориспільської, Лохвицької і Пирятинської ратуш [1271; 1272; 1320–1323; 1400; 1413–1415; 1416; 1484; 1503]. В усіх випадках уряди були «обопільними», тобто спільними для козацької та міщанської адміністрації. Практичне розділення книг записів настає лише з 20-х років XVIII ст., коли повною

мірою запрацювали полкові канцелярії. Лише тоді записи стосовно старшини й козаків майже зникли із магістратських книг, що засвідчує перегляд книг Стародубського магістрату 20–30-х років XVIII ст. Запис обопільного уряду мав сталу форму, в якій неурядова старшина вписувалася після урядників і перед представниками міщанства. Рідко велися справи без участі значного товариства. На участь в судах неурядової старшини в історичній літературі увага майже не зверталася. Навіть спеціальні юридичні дослідження, що прямо торкалися питання, зуміли обійти зазначену проблему [1829]. Кількома словами означив проблему Л. Окіншевич [1877, с. 135]. Зауважив присутність у суді «зацних» осіб, які були колишніми урядниками, В. Горобець [1649, с. 244; 1892, с. 36; 1678, с. 342]. Він влучно наголосив на хибах істориків щодо трактування присутності в суді «зацних» осіб. Утім дослідник не ототожнив цих товаришів з неурядовою старшиною й загалом не ставив завдання аналізу їх участі в судовому процесі.

Чим вищий статус мали позивачі чи відповідачі, тим вищий був рівень суду (сотенний, полковий, генеральний). Для розгляду справ щодо значного товариства військового, крім полкових урядників, збиралася колегія значних товаришів військових, а якщо товариш перебував під особливою гетьманською обороною – збирався виїзний генеральний суд також з обов'язковим представництвом значного товариства військового. Приклади були розглянуті нами раніше, також вони винесені в таблицю Б.17 додатку Б. Широке представництво значного товариства військового разом із урядниками й міщанством для судових розглядів збиралося у виключних випадках, коли розглядалися справи про бунт або змову проти гетьмана. Так було в 1677 р. при винесенні вироку в справі П. Рославця та С. Адамовича: «..во время сьезду войскових генералних особ и при битности всех полковников и иние старшини и товариства знатного войскового и меских магистратових урядников, в прибитие духовного чину присланих...» [1430, с. 5].

Місце судових розглядів традицією чітко не визначалося. Найчастіше судові засідання збиралися в магістраті чи в ратуші. Часто місцем суду ставала оселя сотника, полковника чи генерального старшини. Існували й спеціально призначені для цього будинки. Маємо згадку про такий в 1690 р. в Козельці: «...у домі нашому

судовому військовому...» [1400, k. 91зв.]. Попри активну судову участь неурядової старшини слід зазначити, що головну роль у присуді відігравали гетьман, судді (полкові й генеральні), полковники, сотники та інші урядники, пов'язані з судовим процесом [1513, с. 15–16, 259], але не значні товариші військові. Їхній голос був дорадчим. За окремими винятками, наприклад, коли активна судова діяльність значного військового товариша З. Шийкевича означувалася в документах вказівкою, що він «за генеральних засідаючий» [1405, k. 24; 1469, с. 306, 421, 445].

Важливою в діяльності неурядової старшини XVII – початку XVIII ст. була представницька функція. Вона сформувалася в перші роки існування козацької держави й втілювалася в таких дорученнях: супровід гетьмана у різноманітних ситуаціях із метою надання більшої пишноти почту; перебування у гетьманському почті під час зустрічі іноземних послів та супровід його до інших держав; зустріч і супровід генеральних старшин, що прибували у полки, супровід полковника при виконанні його функцій, представницький супровід посланців інших держав та інші. Представницька функція лягала на плечі, насамперед, найближчого гетьманського оточення, так званих дворян. Поява дворян при гетьмані пояснюється відтворенням польського двірського церемоніалу. Бажаючи піднести статус гетьмана в очах сусідніх держав до рівня правителя самостійної держави, Б. Хмельницький наслідував найближчу йому традицію. Вже в ранніх документах прослідковується чіткий церемоніал при гетьманському дворі. У його супроводі було сто козаків, найзначніші з яких були гетьманськими дворянами. У серпні 1653 р. у Суботові гетьман приймав царського посланця, піддячого Івана Фоміна. Саме вирішувалося питання про підданство Московії, і гетьман поводився максимально незалежно в складній ситуації. У своєму звіті піддячий описав звичаї при дворі, в яких урядників, направлених до нього гетьманом, супроводжували гетьманські дворяни. Залежно від завдання дворян було від трьох до десяти осіб. Найбільше число (10) супроводжувало посланця на прийом до гетьмана, причому вони йшли по боках його коня, а попереду їхав генеральний писар І. Виговський [1420, с. 499–500, 503, 506]. Звісно, достеменно про звання цих гетьманських дворян з документу невідомо, як і не названо їх імен. Проте вже за гетьмана І. Самойловича в присягах 1676 і

1682 р. бачимо найближче його оточення, значних військових товаришів, які були його дворянами. Та й сам він вказував в оборонних універсалах неурядовій старшині: ««...поневаж и в антецессоровъ наших покойних гетмановъ Войска Запорожского тое дѣялося, же годній и заслужоній в войску особы ... для оздобы и для поваги рейментарской хожували в военних оказіях под бунчуком рейментарским...» [1452, с. 50–51]. Маючи чітку згадку про товаришів військових у березні 1654 р. та вказівку про традицію гетьманів для своєї «оздоби і поваги», оточувати себе заслуженими особами. Варто допустити, що дворяни Б. Хмельницького в серпні 1653 р. могли мати звання товаришів військових. Таку ж традицію спостерігаємо надалі при дворі І. Мазепи та І. Скоропадського. Їх дворяни мали звання значних товаришів військових/ товаришів військових і супроводжували гетьмана під бунчуком у походах та в цивільних службах. У 1687 р. на Коломаці з гетьманом присягали «бунчукові» значні товариші військові, що були на той момент його дворянами [1589, с. 65]. У 1689 р. в Москву гетьмана супроводжувала велика група значного військового товариства. Зберігся опис руху гетьманського війська на марші 1705 р., в якому згадано, що гетьмана під бунчуком супроводжувала немала й пристойна асистенція [1469, с. 602]. Так само дворяни, управителі маєтків, господарі двору обох гетьманів, в основному, мали звання військових товаришів [1339; 1638; 1640]. Отже, чимало значного товариства в найближчому гетьманському оточенні виконувало представницьку функцію. Така роль відводилися не лише дворянам. У 1650 р. знатні люди козаки Семен Чигиринський та Іван Іскренко Полтавський запрошували царського посланця до гетьманського двору, а потім стояли в гетьманському почті слідом за синами Б. Хмельницького та генеральною старшиною [1425, с. 342–350]. На той момент вони належали до неурядової старшини й виконували типову представницьку функцію.

Для забезпечення належної пошани царським посланцям гетьмани протягом другої половини XVII ст. надавали їм у супровід військових товаришів. Інколи про це просили представники царської адміністрації. У 1674 р. І. Самойловича просили надати для супроводу на Запорожжя піддячого Семена 2–3 осавулів або військових

товаришів, знатних, розумних і вірних людей. Гетьман відправив військового товариша Ф. Белика [1428, с. 344]. Тут був прояв бажання не лише убезпечити посланця, а й віддати належну честь. Аналогічні прагнення гетьмана І. Мазепи бачимо, коли у 1687 р. в подорожі до Москви його матері ігумені супровід доручено гетьманським козакам Олександру Саковичу, Андрію Сростовському, Харитону Трощинському, Леонтію Студенецькому, Івану Чемерису, Івану Половцю, Сидору Іванову, Герасиму Максимову [1469, с. 964]. Хоча звання тут не вказано, немає сумніву, що це значне товариство. Це підтверджується їх винагородою в Москві, де кожному дали по 2 рублі, сукну англійському та парі соболів. Рядові козаки отримували значно скромнішу платню при візитах до Москви. У 1689 р. стольника Ціклера перед Батурином зустрічав генеральний осавул А. Гамалія зі значними військовими товаришами [1877, с. 25].

Коли на початку 1676 р. П. Дорошенко відправив до Москви знаки гетьманського достоїнства, то представляти його інтереси поїхали товариші старовинні військові Павло Яненко та Семен Тихий, що неодноразово виконували складні дипломатичні доручення при дворах правителів [1429, с. 430–440].

У XVII ст. існувала традиція вшановувати при візитах у полки не лише гетьмана, а й генеральну старшину. У 1681 р. стародубський полковник Григорій Карпович викликав терміново до Стародуба листом значного товариша військового Андрія Бодровського, наказуючи взяти ще трьох «значнейших» осіб, для привітання й надання «звичного поклону» панові обозному генеральному, який перебував у Стародубі [1877, с. 190–191].

Представницькі функції значного товариства були різноманітними й включали різні завдання. У 1710 р. значний і заслужений полковий товариш Білоцерківського полку Симон Якименко, який раніше виконував представницьке доручення (носив полковий прапорець), був обраний полковим хорунжим, і йому вручили тепер полкову хоругву [1591, с. 550]. Надалі, протягом XVIII ст., представницька функція розвивається й ускладнюється, формуючи різні доручення представників окремих чинів неурядової старшини згідно їх рангу.

Не менш важливою була адміністративна функція значного товариства XVII ст., що включала такі доручення: виконання обов'язків наказного урядника, участь у засіданнях уряду (генерального, полкового чи сотенного) для вирішення управлінсько-адміністративних проблем, виконання адміністративних доручень гетьмана, полковника чи сотника (організація зустрічі воєвод та вищих козацьких урядників, приведення полків до присяги, ревізії й складення реєстрів, розмежування, присутність при виборах урядників в полках чи сотнях, відвезення клейнодів обраним, супровід заарештованих, переклад з інших мов) та інші. Доручення в межах адміністративної функції в дечому збігаються з функцією судовою, про що мова була раніше. Зокрема обов'язок участі в засіданнях урядів різного рівня вже нами розглянуто й приклади винесено в таблицю Б.17 додатку Б. Адміністративна функція значного товариства військового цілком проявляється через його обов'язок брати участь у засіданнях старшинських рад різного рівня. Питання про участь значного товариства військового в старшинських радах найвищого рівня розглянув Л. Окіншевич у двох своїх працях [1877, с. 155–156; 1879, с. 23, 30–32, 38–40, 191–196]. Він навів вибірку про ради протягом 1666–1710 рр., вказуючи на участь у них значного товариства. У 1693 р. на свято Воскресіння Христова відбулася старшинська рада за участі гетьмана, генеральної військової старшини, панів і всього значного товариства й поспільства, на якій було ухвалено скасувати горілчану оренду [1469, с. 48]. У 1690 р. чернігівський полковник Я. Лизогуб вказав в універсалі, що рішення про заборону шляхті повертатися до своїх ґрунтів прийняте на раді з полковою старшиною й значним військовим товариством [1589, с. 564–565]. В участі значного товариства в радах старшинській і полковій Л. Окіншевич справедливо вбачає не лише обов'язок значного товариства, а і його становий привілей [1877, с. 157]. Отже, простежується активна участь неурядової старшини в полкових і загальних старшинських радах.

Дуже поширеним було доручення неурядовій старшині XVII ст. тимчасово посісти певний уряд, тобто стати наказним. Тут не вистачило б місця для ілюстрації, тому посилаємося на довідники, що акумулюють такі приклади [1716; 1736].

Доволі часто неурядова старшина за наказом гетьманів чи полковників висилалася на розмежування кордонів, меж полків та володінь окремих власників. Товариші військові були спостерігачами гетьмана в полках при реалізації окремих гетьманських наказів. На їх плечі лягало ревізування в полках, укладання часткових реєстрів, кур'єрські доручення та багато інших одноразових адміністративних завдань. Проілюструвати адміністративні доручення можна прикладами, винесеними в таблицю Б.18 додатку Б.

Господарчо-фінансова функція включала управління гетьманським двором чи дворами генеральних старшин і полковників, гетьманськими волостями чи маєтностями, належними на пернач полковнику, управління ранговими маєтностями інших урядників, проведення ревізій майна окремих осіб, проведення перепису човнів і млинів, розвезення і роздача платні компанійським полкам, збір певних податків, зберігання сотенного «скарбця» та інші. З перших років існування козацької держави до гетьманської казни збиралися різноманітні податки. У відповідних статтях, підписаних гетьманами з Москвою, частина податків називається, і уточнюється, куди саме мають надходити кошти (залишатися на місцях у сотнях і полках, надходити до військового скарбу, надсилатися до государевої казни) [1513, с. 114–148]. Відомо, наприклад, що в 1657 р. в Ніжинському полку на гетьмана з селянського двору збирали по 2–3 золотих [1428, с. 743]. При цьому в документі зауважено, що більшу частину цих коштів використовував полковник. Збирали податки особи, призначені гетьманом і полковниками. У XVIII ст. це доручення виконувала неурядова старшина, призначена комісарами в сотнях і полках. Ймовірно, у попередній період збір податків також здійснювало значне товариство. Маємо про це згадку 1698 р., коли знатний військовий товариш І. Забіла збирав стацію для товаришів піхотних [1877, с. 132].

Зберігання скарбу сотенного й полковницького могло бути дорученням значного товариства. Є приклад 1712 р. у Лохвиці, де відбувалася передача сотенного скарбу при зміні сотника. В квиті чітко записано, що обов'язок зібрати борги до сотенного скарбу лягає на нового сотника, а зберігати сам скарбець,

описаний в окремому реєстрі, має Григорій Григорович Остапенко, який мав бути як мінімум товаришем сотні, адже в 1720 р. він відомий як значковий товариш Лубенського полку [1468, с. 58, 118].

Відомо чимало випадків, коли значне товариство військове відвозило й роздавало платню в найманих полках. У 1677 р. роздавати кошти в полк Мовчана поїхав знатний військовий товариш Семен Новомлинський [1428, с. 176]. У 1680 р. в полк І. Новицького з таким дорученням поїхав значний товариш військовий І. Ломиковський [1593, с. 756]. У 1682 р. в полк Новицького платню й звістку про присягу царям повезли товариш військовий Д. Чечель та неназваний дозорця скарбу військового [1593, с. 781].

Напевно, мали звання військових товаришів вислані в 1705 р. гетьманом провести ревізію майна в Стародубі Іван Білозерецький та Іван Бистрицький [1469, с. 36, 328]. Білозерецький в 1691 р. був дозорцею добр почепських, а Бистрицький відомий як багаторічний гетьманський слуга, виконавець різноманітних доручень, староста Шептаківської волості. У 1716 р. значний товариш військовий Яким Горленко був направлений в полк Переяславський для опису човнів і млинів «лодейних» [1877, с. 132].

Господарі гетьманського двору, управителі (економи, старости, дозорці) гетьманських волостей і окремих маєтків у XVII ст. мали звання товаришів військових. У XVIII ст. частина з них вже мала звання значних товаришів військових і навіть чини бунчукових товаришів. Господарі двору полковника та управителі його маєтностей мали звання товариша полку, а пізніше значкового товариша. Звання значного в частини товариства фіксується після займання економічної посади та попередні уряди цих осіб не залишають сумніву в їх належності до значного військового товариства. Вибірку доручень у межах господарсько-фінансової функції винесено в таблицю Б.19 додатку Б. Перші 28 осіб у таблиці представляють досліджуваний період, коли функціонували в основному старі традиційні звання. З них щодо 20 чоловік є документальне підтвердження належності до значного військового товариства. Щодо інших 8, маємо переконання, що з часом такі свідчення знайдуться. Матеріали другої частини таблиці

засвідчують, що такі господарські посади в XVIII ст. найчастіше займали представники неурядової старшини. Ретроспективний метод дозволяє стверджувати, що в XVII ст. аналогічні посади також займали значні товариші військові в неурядовому статусі. Отже, неурядова старшина XVII – першої чверті XVIII ст. виконувала різноманітні службові доручення, що об'єднувалися в межах військової, дипломатичної, представницької, судової, адміністративної та господарчо-фінансової функцій. Всі функції неурядової старшини зберігаються й урізноманітнюються в наступному столітті, коли виокремлюються бунчукове й значкове, а згодом ще й військове товариства.

Таким чином, інститут «товариства» як прототип неурядової старшини козацької держави формується в козацькому середовищі задовго до 1648 р. Він постав на основі власної запорозької традиції, в якій виокремилися значні й заслужені козаки / товариші під впливом військової традиції Речі Посполитої. Українські козаки та шляхта ще в XVI ст., перебуваючи в різному статусі на службі польських королів, магнатів та прикордонних старост, затягуючись до польської оборони поточної та кварцяного війська через особистий найм, були добре знайомі з товариською системою польських кінних та піших хоругв. Поява реєстрового козацького війська прискорила формування значного товариства. У 20-х роках XVII ст., після Куруківської угоди, настав якісно новий етап у формуванні значного товариства. Він визначався появою територіальних полків, на основі яких сформувалися основні козацькі структури після 1648 р. Отже, інститут «значного товариства» в значенні неурядової старшини виник на основі структур корінних полків, що з'явилися в 1625 р., і поширився в усіх гетьманських полках з їх появою.

Товариство військове значне у середині XVII – першій чверті XVIII ст. включало всю старшинську верству козацької держави. Значний / військовий товариш – це своєрідне військове звання старшини, що за звичаєм вживалося з іменем як урядників, так і неурядової старшини. Перебування значного товариша на уряді підвищувало його соціальний та майновий статус, прискорювало кар'єру. На практиці згадки про військове звання урядників у документах були необов'язковими, достатньо було назви посади. Старшина не на урядах, навпаки,

змушена була всіляко підтримувати високий соціальний статус і робила це завдяки підкресленню традиційного звання «значний / товариш військовий» при кожній нагоді. Це привело в кінці XVII ст. до закріплення в документах та свідомості населення терміну «значний / товариш військовий», насамперед, за неурядовою старшиною.

Із появою козацької держави еволюція неурядової старшини пришвидшилася. Внаслідок цього до середини 60-х років XVII ст. виділилося кілька термінів на її позначення: «товариш наш», «товариш військовий», «товариш сотні», «товариш полковий», «товариш заслужений у Війську», «товариш значний військовий». Всі вони, насамперед, відділили неурядову старшину від козацького загалу, що не виключало вживання в цей період щодо значного товариства терміна «козак» у широкому розумінні слова.

Із метою всебічного дослідження інституту «значного / товариства військового» встановлено персональний склад неурядової старшини другої половини XVII – початку XVIII ст. На основі персонального складу визначено ієрархію неурядової старшини XVII ст. В ній чітко виділяються сотенний і полковий рівні: товариш сотні й військовий товариш (товариш полку, значний товариш військовий). Товариш сотні шляхом тривалої військової служби, участі в справах сотенного уряду та займання посад городового отамана й сотника піднімався в ієрархії на вищий рівень. Полковий рівень мав власну ієрархію, що так і не викристалізувалася остаточно й на початку XVIII ст. була витіснена новими чинами неурядової старшини. Доведено, що в 70–80-х роках XVII ст. терміни «товариш полку», «військовий товариш» та «значний товариш військовий» взаємопідмінялися й вживалися діловою номенклатурою як синоніми. Водночас із кінця 80-х років у структурі полкового рівня неурядової старшини починає вирізнятися група «значних товаришів військових», що мала вищий соціальний статус. Документи вирізняють серед значних військових товаришів «першої та другої статті», «старших і молодших». З’являється невелика група товариства, наближена до гетьмана, що отримує універсали про «особливу оборону», звільнення з-під юрисдикції полковників, служить гетьманськими дворянами, а деякі з них на початку XVIII ст.

наголошують на такій формі звання, як «значний товариш Війська Запорозького». Це свідчить про намагання частини неурядової старшини закріпити свій відмінний від загалу значного військового товариства статус. Процес перейшов у якісно нову фазу з початком гетьманування І. Скоропадського, коли таким неурядовим старшинам надається чин «бунчукового товариша». Звання «значний військовий товариш» та «військовий товариш» продовжували функціонувати поруч із новими чинами «бунчуковий» і «значковий» товариш до кінця 20-х років XVIII ст. і вживалися одночасно стосовно однієї особи.

Неурядова старшина так само, як урядники та рядові козаки, мала полкову територіальну належність. Як правило, товариство перебувало в складі того полку, на території якого проживало й мало більшу частину маєтностей, хоча це не відміняло можливості володіння маєтностями в інших полках. При потребі товариш міг перейти на службу в інший полк, особливо, коли це траплялося через отримання уряду в іншому полку. Перебування в складі певного полку не означало обов'язкового підпорядкування полковнику. Рівень підпорядкування значного товариства залежав від звання. Товариші сотень підпорядковувалися сотнику. Владне підлягання військових товаришів / значних товаришів військових протягом XVII ст. не вирішувалося однозначно, як у випадку з чинами неурядової старшини наступного століття. Більша частина товариства виконувала накази і полковників, і центральної влади. Питання виведення з-під влади полковника вирішувалося індивідуально, і число таких значних товаришів військових було невеликим. Статус і повноваження товаришів на різних рівнях (полковому та генеральному) відрізнялися. Одні при виконанні функцій представляли полкову владу, інші – владу гетьмана, яка делегувалася товаришам через універсали на доручення.

Спроба встановити структуру неурядової старшини XVII ст. за попередніми урядами зроблена лише в кількох полках. Визначальною стала джерельна база. Виявлено таку попередню структуру в полках Чернігівському, Полтавському, Гадяцькому й Миргородському. Було проаналізовано лише вищий, полковий, рівень представництва. Здійснити подібне на всіх рівнях значного товариства в усіх полках поки що заважає брак джерел.

Зі званням «військового товариша» служили протягом XVII – на початку XVIII ст. військові канцеляристи, гетьманські дворяни й слуги. Також звання значних товаришів військових /товаришів військових мали особи, що займали господарські посади (господарів, старост, управителів, економів, дозорців) у полках чи гетьманських маєтностях.

Інститут «значного товариства» притаманний не лише гетьманським полкам, а також охотницьким, слобідським і Запорозькому кошу. Саме на Запорожжі в кінці XVI ст. він і почав формуватися. Тобто інститут «значного товариства» був невід'ємною сутністю козацької традиції, після 1648 р. еволюціонував і набрав нових форм, поширюючись на всі структури козацького війська. В охотницьких полках і на Січі бачимо товаришів військових, на Слобожанщині – значних козаків і військових товаришів, з яких до 1714 р. сформувався розряд товаришів «підпрапорних».

Неурядова старшина XVII ст. користувалася правами й привілеями козацького старшинського стану та виконувала функції, передбачені для неї звичаєвим правом. Основною функцією неурядової козацької старшини була військова служба. Також існували цивільні функції: дипломатична, представницька, судова, адміністративна, господарсько-фінансова. В межах функцій значне товариство виконувало численні доручення та завдання, що забезпечували існування козацької автономії. Всі види служби виконувалися з власної маєтності.

РОЗДІЛ 3
БУНЧУКОВЕ ТОВАРИСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.

3.1. Становлення, статус та динаміка персонального складу бунчукового товариства

Бунчуковому товариству, найвищому чину неурядової старшини Гетьманщини, надано першочергове місце в спеціальній історичній літературі. Зацікавленість істориків визначається близькістю цього розряду старшини до гетьмана, а відтак його значимістю в суспільному житті козацької автономії. Не останню роль у збереженні пам'яті щодо цього рангу неурядової старшини відіграв фактор однозначного визнання царською адміністрацією за бунчуковим товариством права на російське дворянство.

З'ясування питання про час появи бунчукового товариства варто почати з аналізу відомих копій знаменитого універсалу 1685 р. І. Самойловича значному товаришу Полтавського полку Прокопу Левенцю. До ранніх універсалів про оборону значному товариству попередників І. Самойловича ми зверталися в другому розділі й не знайшли в копіях цих документів вказівки на прийняття під бунчук і утворення рангу бунчукових товаришів. Вбачаємо в них лише економічну оборону товаришам та в одному вилучення з-під юрисдикції полковника. Неодноразово ми звертали увагу на важливість розрізнення оригіналів і копій документів при здійсненні аналізу. Також слід зауважувати час створення копій, адже це важливі фактори інтерпретації документа. Л. Окіншевич вірно спостеріг, що всі ранні універсали про прийняття під бунчук є копіями, й поставив під сумнів автентичність кількох таких універсалів І. Мазепи [1877, с. 27, 191].

Зіставимо копії згадуваного універсалу Левенцям 1685 р. Перша копія відома з генерального слідства про маєтності Полтавського полку [1452, с. 50–51]. В ній вказано, що вона знята з оригіналу документа, що є власністю І. Левенця. Це універсал про оборону й взяття під бунчук П. Левенця з сином Іваном, в якому

згадується надання гетьманом с. Мильці. Найважливіша для дослідження частина універсалу така: «...поневаж и в антецессоровъ наших покойних гетмановъ Войска Запорожского тое дѣялося, же годній и заслужоній в войску особы значност свою и порядки пристойніе маючие, окриваны были рейментарскою звѣрхностю, и для оздобы и для поваги рейментарской хожували в военних оказіях под бунчуком рейментарским. Теды и мы тепер старинного въ полку Полтавскомъ мужа и заслужонного в войску товариша пана Прокопа Левенца з синомъ Иваномъ з полкових службъ и повинностей виймуем и заховуем при особливой нашой гетманской оборонѣ, прилучаемъ его до особъ инших, котории под знакомъ нашимъ рейментарскимъ ходят, ижъ бы оный за указом звѣрхности нашой ставалъ навсегда по оказияхъ всяких при боку нашомъ, и чинил услугу, которая ему по нашей волѣ указана будет…» та: «…абы як панъ полковникъ полтавский, такъ и жаденъ з старшого и меншого товариства найменшое ему не чинилъ зневаги и пониженя и не увоймовал годное чести, якую мы при нем щитимъ и бороним. Особно варуемъ…аби в справы припадковые, якіе розсудку потребуютъ тамъ в Полтавѣ его пана Левенца не сужено, але до насъ, гетмана, заношено скарги, а мы розсудкомъ нашим такіе справи рознавати и декретавати будемъ….».

У 1886 р. О. Лазаревський процитував адаптованою мовою цей універсал у статті «Люди старой Малороссии. 11. Левенцы» [1484, с. 447–448]. Він вважав, що це перше пояснення походження бунчукових товаришів, чин яких мав головний привілей: їх міг судити лише гетьман. При цьому історик не звертав уваги на інші важливі тези документу: заслужені у війську особи і при попередниках мали заступництво, та для оздоби гетьмана ходили в походах під бунчуком. Тобто така група товариства існувала раніше й була звільнена від полкових служб. Та головне те, що О. Лазаревський використовував для цитування копію універсалу XVIII ст. зі своєї бібліотеки, на жаль, без вказівки її дати. Навіть сама форма «прийняти під бунчук», що її вжив автор, була притаманна діловодству XVIII, а не попереднього століття. Село, надане Левенцям, у цій копії назване Нижні Млини.

Ще одна копія, проаналізована Л. Окіншевичем, була опублікована в матеріалах М. Судієнка. Вона в основному збігається з першою, крім деякої мовної правки та назви наданого села. Тут фігурує вже село Нові Млини. У двох випадках є вказівка, що цей універсал повторний. Ще одна копія опублікована в подовженому виданні універсалів українських гетьманів за двома копіями документу з різних фондів Інституту рукопису НБУВ [1593, с. 806–807]. Це взагалі копії XIX ст. і тут маємо четверту назву наданого села – Нижнє. Чому в чотирьох копіях одного універсалу маємо різні назви села? Де гарантія, що копіїсти XVIII–XIX ст. не внесли в документ сучасне їм розуміння деяких термінів-зворотів? У останній копії взагалі відсутня дуже суттєва фраза «хожували в военних оказіях под бунчуком рейментарским». Тобто, можемо й повинні ставити під сумнів автентичність універсалу, точніше, правильність передачі оригіналу в копіях. Проте навіть якщо визнати його за достовірний, немає в ньому свідчення того, що Прокіп Левенець став бунчуковим товаришем у значенні рангу/чину. Як до того, так і пізніше він залишався значним товаришем військовим. Раціональне зерно цього та інших документів у тому, на що свого часу звернув увагу Л. Окіншевич [1877, с. 24–25]. Взяття під оборону, прилучення до числа осіб, які «для оздобы и для поваги рейментарской хожували в военних оказіях под бунчуком рейментарским», вилучення з-під полкової влади та виведення під генеральне судочинство – все це існувало за попередників І. Самойловича. Ймовірно, маючи за приклад двори відомих гетьманам правителів, які супроводжувалися знатними військовими особами для підкреслення свої величі, з самого початку так робили Б. Хмельницький і його наступники. Це ж не означає, що супроводжуюче перших гетьманів військове товариство було бунчуковим товариством?

Варто в цьому питанні розуміти різницю між поняттями «бунчуковий товариш» та той, хто «під бунчуком», особливо в різні хронологічні періоди. Доцільно розділити дві проблеми: становлення сутності інституту та появу назви цього інституту. Необхідно зазначити, що під особливу гетьманську оборону в XVII ст. потрапляла меншість існуючого значного товариства військового. Зате під нею було чимало протекціоністів, які не мали прямого стосунку до значного товариства.

Сьогодні є зовсім невелике число збережених гетьманських універсалів про оборону значному товариству. З часу Б. Хмельницького до І. Мазепи – це 12 оборонних універсалів. Більшість із них економічного характеру. І лише два, вище охарактеризовані, надані І. Самойловичем Ф. Кандибі та Левенцям, містять звороти про службу під бунчуком та супровід гетьмана для оздоби. Навіть у часи І. Мазепи більшість універсалів про оборону стосувалися, насамперед, маєтностей та проголошували особливу ласку. І лише з 1699 р. з'явилася форма, в якій йдеться про звільнення від полкової служби, полкового суду та повинностей і службу при боці гетьмана [1416, с. 70; 1592, с. 301, 418, 682, 806–807; 1589, с. 74, 257; 1590, с. 296–297, 435; 1591, с. 507; 1608, s. 163–164; 1877, с. 192, 193]. Та навіть у них ні слова про термін «бунчуковий». Знову виникають сумніви щодо двох знакових універсалів І. Самойловича, що слугують основою твердження про появу бунчукового товариства в ранні часи.

Поширений в історичній літературі термін «бунчуковий товариш» позначає частину неурядової старшини Гетьманщини XVIII ст. й в попередньому столітті в такому значенні взагалі не існував. Поняття «під бунчуком» було значно ширшим. Під бунчуком ще з XVII ст. знаходилися найрізноманітніші групи населення Гетьманщини. Це були так звані протекціоністи, які потребували захисту різних інтересів. Насамперед, вдови і діти померлих (загиблих) старшин, їх рідня, особи, які переселилися в Гетьманщину, але не мали військових заслуг, заможні міщани та інші категорії. Всього нині відомо близько десяти гетьманських універсалів протекціоністам протягом 1648–1709 рр.. [1420, с. 545; 1453, с. 132-133, 185–186; 1469, с. 106–107; 1589, с. 281, 534; 1590, с. 216, 357, 423–424]. Мова в таких універсалах йшла про захист їх економічних інтересів, звільнення від податків і повинностей, інколи про вилучення з-під полкової юрисдикції. Їх не слід ототожнювати з тими, хто отримував протекцію генеральних старшин, полковників чи сотників. Протекціоністи існували на всіх рівнях [1649, с. 172; 1728, с. 439]. Гетьманські протекціоністи в перші десятиліття XVIII ст. складали окрему групу й самі відмежовувалися від бунчукових товаришів, до яких їх прагнули долучити в Малоросійській колегії та Генеральній військовій канцелярії протягом 1723–

1725 рр. Ще в 1723 р. влада чудово розуміла різницю між бунчуковими й протекціоністами, і в універсалах, відправлених у полки, так і писалося: «...панам бунчуковим товариству, и всякого чина в обороне и протекціи Гетманской зостаючим особам, в полку Нежинском…», «...а зособна панам товариству бунчуковому і протчим державцам под протекцией гетманской зостаючим у полку Черниговском мешканье..», «…панам товариству войсковому в полку Стародубскому обретающимся, а до главного войскового бунчукового знаку и до протекціи гетманской надлежащім...» [1591, с. 235–236, 250–251, 342]. Тобто ГВК в 1723 р. сама розмежовувала бунчукових і протекціоністів як різні категорії службовців.

Відмінність між гетьманськими протекціоністами й бунчуковими товаришами полягала, насамперед, у відсутності для протекціоністів обов'язкової військової служби. Коли в 1724 р. постало завдання відправити бунчукове товариство в Гілянський похід, ГВК впритул зіткнулася зі значною групою людей, які перебували під гетьманською протекцію, мали пільги, були звільнені від податків і постоїв, перебували під гетьманським судом і навіть отримували військові маєтності, але не служили у війську. Для прикладу ще раз згадаємо Л. Пілатовича, якому почергово І. Мазепа та І. Скоропадський надали оборону й звільнили від військової служби. Коли стояло питання про виконання всіх інших доручень, дипломатичного, адміністративного чи економічного характеру, протекціоністи виконували їх на рівні з бунчуковими, але в похід йти відмовлялися. У різноманітних документах вони вписувалися поряд із бунчуковими, й сумніви ГВК навіть дуже зрозумілі. Серед них переважали господарі двору, економи, гетьманські дворяни й слуги та іноземці, які перейшли в Гетьманщину після Прутського походу (А.Кондзеровський, Л. Метельський, Г. Милорадович, М. Афендик з синами, Андріяш та інші) [793]. Особливо показовою стала промеморія із похідної військової канцелярії від князя Голіцина в ГВК від 8.06.1725, в якій він писав, що не знає, хто такий А. Кондзеровський, і чи має він служити, як і всі греки чи волохи. Лише просить присилати не старих чи таких, як Кондзеровський, який ніколи не служив, чи волохів, які під бунчуком не бували, а тих, хто може служити [256, арк. 17].

Розглядаючи проблему походу в листуванні з Малоросійською колегією, ГВК аргументовано доводила, що ці особи мають всі права бунчукових, хоч такими не називаються й часто не вписані у компути, тому повинні нести військову службу. Вже за кілька років, з початком гетьманування Д. Апостола, ця проблема зникла. Всі колишні протекціоністи, які відбивалися від висилки в Гілянський/Сулацький похід, стали бунчуковими товаришами добровільно. Вони не лише вписувалися в компут бунчукових, а й просили для себе підтверджувальний універсал на чин. Варто зауважити, що всі гетьманські протекціоністи, як і бунчукові товариші, в перші десятиліття XVIII ст. мали звання військового чи значного військового товариша. Пізніше, коли певна особа отримувала протекцію гетьмана Д. Апостола, вона знову-таки часто не мала відношення до бунчукових. У 1732 р. в ревізії Прилуцького полку в місті біля бунчукових вписано гетьманського протекціоніста Федора Галенковського [708, арк. 161], та ні в одному попередньому компуті, ні в наступних до 40-х р. він не фіксується як бунчуковий.

Ще один важливий аспект у розгляді питання про осіб, які перебували під «бунчуком», стосується особистого почту гетьманів. У XVII ст. вирізнилося значне товариство військове в найближчому оточенні гетьмана, й це зафіксували документи. Візьмемо для аналізу три присяги XVII ст.: дві при зміні на престолі царів (1676 і 1682) та присягу на Коломаку І. Мазепи і його оточення (1687). Окремо від полків разом із генеральною старшиною в усіх трьох випадках присягала невелика група значного товариства (7–11 осіб).

Таблиця 3.1

Особистий почет гетьманів

товариство військове (1676) [1360, л.195зв-196]	товариство військове (1682) [1363, л. 413зв]	бунчуковіе (1687) [1589, с. 65]
Мазепа Іван	Вуяхевич Михайло т. в.	Павло Семенович (*Герцик)*
Ломиковський Іван Васильович	Ломиковський Іван Васильович т. в.	Ломиковський Іван товариш знатний військовий
Павловський Яків Прокопович	Павловський Іван	Лисиця Іван товариш знатний військовий

Продовження табл. 3.1

товариство військове (1676)	товариство військове (1682)	бунчуковіе (1687)
Іскрицький Василь Михайлович	Чечель Дмитро т. в.	Ребриковський Андрій
Бистрановський Іван	Пашковський Григорійт. в.	Чечель Дмитро
Апостол Павло	Михайловський Андрій	Павловський Андрій
Гудим Тиміш	Щербина Захар	Михайловський Андрій
всього – 7	Цеханський Іван	Цеханський Іван
	Дубенський Іван	Білевич Іван
	Добранський Іван	Жеребецький Гаврило
	всього – 10	Савицький Самійло
		всього – 11

Схоже на те, що з гетьманом в 1676, 1682 і 1687 рр. присягав його близький почет, його дворяни, які були не просто слугами. Вони представляли значне товариство військове, були найближчими гетьманськими дорадниками, виконавцями найделікатніших доручень. Впадає у вічі, що частина цієї когорти залишилася біля нового гетьмана, незважаючи на переворот 1687 р. Це перестає дивувати, якщо зауважити, що першим у цій номенклатурі у 1676 р. присягав І. Мазепа. Коли він став гетьманом, то своїх дворян обирав за їх здібностями, знав це товариство особисто, й не важило, що частина з них, як і сам колись, були дворянами попереднього гетьмана. Є інші згадки про дворянський статус в цей період Ломиковського, Ребриковського, Михайловського, Чечеля, Жеребецького [1723; 1883, с. 201–202; 1716, с. 479, 612].

Особливу увагу викликає термін, яким в «обещании» 1687 р. позначена вказана група товариства: бунчукові. Питання знову в кількох площинах, адже документ, що аналізується – копія. Хто ці 11 товаришів? Чи можна їх зрівняти з бунчуковими товаришами наступного століття? Відразу обумовимо, що це поки що єдина відома

назва для раннього періоду. Точно знаємо, що це значне товариство військове, що виконувало при гетьмані особливі функції. Чи був це означуваний певним терміном чин чи уряд? Напевно, вони були гетьманськими дворянами. Гетьманські дворяни належали до знатних родин, мали високий соціальний статус, що визнавався не лише в Гетьманщині [1637; 1640; 1716; 1883]. Саме вони перебували найближче до гетьманського бунчука й могли бути названі бунчуковими. Точний приклад цього наводить дослідниця чинів гетьманського двору О. Васильєва. Коли шептаківський дозорця В. Мовчан подає прохання до гетьмана про протекцію «під званням дворянським» у 1730 р., то аргументує його давньою службою батька «під бунчуком в чину дворянском» [1639, с. 46]. Проте в 1687 р. це ще не окремий чин бунчукових товаришів наступного періоду. Проблема гетьманських дворян та їх служби частково вже розглядалася в 2 розділі.

Що вирізняло найвищу категорію неурядової старшини Гетьманщини з шерегу протекціоністів? Бунчукове товариство XVIII ст. офіційним підтвердженням своєї належності до вищої категорії неурядової старшини вважало запис до окремого компуту та регулярну військову службу. В 30-х роках XVIII ст., коли бунчукових змусили отримати гетьманські універсали або патенти на чин, неодноразово вказувалося саме на ці чинники. У донесеннях бунчукових товаришів М. Скоропадського, І. Костенецького, Я. Марковича та багатьох інших в 1735 р. писалося про звичай запису до компуту бунчукових як основну юридичну підставу набуття чину [256, арк. 32–36; 1877, с. 47]. Наприклад, в донесенні б. т. І. Костенецького написано: «...а состояли прежде бунчуковие товарищи в рангах своих толко по одному списку обикновенно в Енералной войсковой канцелярии имеющемся уневерсалов же особливих кроме списку на бунчуковие службы от гетманов не давались...» [256, арк. 3–4]. М. Скоропадський додавав, що так, як запису до компуту було достатньо, то універсалу ніхто й не просив [256, арк. 32]. Отже, спеціальний універсал на чин не видавався, й більшість товаришів його не мали. Тоді чому маємо вважати універсали І. Самойловича про оборону свідченням існування бунчукового товариства? Не універсал, а запис до компуту – ось з чого починається за часів І. Скоропадського становлення вищої категорії неурядової

старшини. На важливість компутів вказували свого часу Л. Окіншевич і В. Панашенко та, не вбачаючи в них юридичної основи організації бунчукового товариства, шукали її в універсалах І. Самойловича чи І. Мазепи.

Разом із тим у щоденнику Я. Марковича в 1724 р. при з'ясуванні, під яким знаком служать військові товариші Самойловичі, К. Лесеневич і М. Худолій, під бунчуком чи значком, йдеться про його вимогу представити гетьманські універсали. Товариші, до яких він звернувся, такого універсалу не надали і виступили в похід зі значковими [1509, с. 165; 793, 218]. Ймовірно, бунчуковий товариш, наказний лубенський полковник Я. Маркович, мав справу зі значним товариством полку, що не було внесено до реєстру бунчукових Лубенського полку в 1724 р., але претендувало на статус бунчукових. Тому змушений був шукати підставу такої служби. Є згадки з казок 1756 р. І. Філіповського про призначення його в 1718 р. бунчуковим і видачу гетьманом універсалу, Ф. Чуйкевича про прийняття його під бунчук і видачу гетьманського універсалу 1.11.1721 р., О. Покорського про запис його компуту бунчукових в 1722 р. й отримання ним прописки на чин в Колегії іноземних справ, С. Карпеки про призначення його бунчуковим товаришем у 1723 р. бригадиром Вельяміновим [605, арк. 230, 232, 250]. У 1723 р. такі універсали видавали наказний гетьман Полуботок і генеральна старшина [1591, арк. 359]. У 1724 р. універсали на чин бунчукового надавали вже Правителі ГВК [256, арк. 12–13]. Але ж сам Я. Маркович у 1735 р., вперше отримуючи універсал на чин, мотивував його відсутність тими ж аргументами, що й М. Скоропадський, тобто достатністю компуту й тим, що універсалів гетьмани не видавали [1877, с. 47]. Напевно, перші такі універсали з'явилися з часів Першої Малоросійської колегії. Якщо в частини бунчукових товаришів все ж були раніші універсали на чин, то чому ні одного такого універсалу І. Скоропадського ніхто з істориків не зустрічав?

Наскільки далекими були гетьманські універсали про оборону від надання чину бунчукового товариша, свідчать наступні приклади. Саме їх Л. Окіншевич розглядав як свідчення надання чину бунчукового товариша. У 1713 р. гетьман надав універсал військовому товаришу Чернігівського полку Семену Пригарі про особливу протекцію й оборону, службу при боці гетьмана, можливість судитися в

Генеральному військовому суді, звільнення від сотенних і полкових військових та посполитих повинностей. Із цього історик зробив висновок, що незважаючи на відсутність прямої згадки, тут є призначення бунчуковим товаришем [1877, с. 46]. Та присяжні списки Чернігівського полку 1718 р. свідчать, що Семен Пригара служив лише значковим товаришем цього полку [1557, с. 76]. Тут же Окіншевич, ілюструючи тезу про призначення бунчуковим, наводить універсал ГВК 09.1722 військовому товаришу Стародубського полку Леонтію Галецькому про виведення з-під полкової юрисдикції та оборону, в якому згадується і оборонний універсал Скоропадського [1877, с. 46; 1591, с. 148–149]. І знову все не так: Л. Галецький у 1718–1732 рр. служив лише значковим товаришем Стародубського полку [1339, л. 94; 1366, л. 534]. Ще один приклад Л. Окіншевича про оборонний універсал 1719 р. Захару Прокоповичу, що ніби ввів його до рядів бунчукових [1877, с. 46, 195–196] (потім в іншому розділі історик сам писав про його службу в той час значковим). В універсалі згадується кількарічна служба при гетьманському дворі. Справді, Захар Прокопович у 1718 р. присягав з гетьманом у Москві як двору гетьманського слуга [1329, л. 1зв] й у 1722 р. залишався дворянином гетьмана. Як й інших протекціоністів, у 1723 р. його було внесено в так званий старшинський список бунчукових Прилуцького полку з метою відправлення в Гілянський похід. Та він в похід так і не виступив, довівши, як всі протекціоністи, що ніколи не служив бунчуковим [793, арк. 121, 127]. І лише в 1729 р. бачимо його серед бунчукових, коли всі протекціоністи, нарешті, збагнули суть змін і свою від того вигоду та стали претендувати на службу бунчуковими [464, арк. 42, 45]. Виходячи з цього, необхідно ще більше піддавати сумніву інтерпретацію оборонних універсалів І. Мазепи як таких, що надають значному товаришу чин бунчукового товариша. Розтиражований у історичній літературі, згаданий вище, приклад оборонного універсалу І. Мазепи Данилу Герасимовичу Кутневському 1699 р., що його Л. Окіншевич трактує як «взяття під бунчук» [1877, с. 192], знову-таки, насамперед, вносить Данила до загального козацького компуту, а не до окремого реєстру неурядової старшини та звільняє з-під полкової влади і юрисдикції. Адже Данило Кутневський був міщанином, а його померлий на той час батько колись був

глухівським війтом [1625, с. 29], тому логічним виглядає його запис до загального козацького компуту. У 1718 р. Д. Кутневський присягав у Москві з гетьманом як знатний товариш Війська Запорозького, й це при тому, що кілька товаришів тут же вписані як бунчукові. Отже, він бунчуковим на цей момент міг і не бути. Адже верхівка неурядової старшини тут, в Москві, й частина у полках, все ще ставила своє звання вище чину бунчукового. Лише в 1722 р. бачимо Д. Кутневського у гетьманському компуті бунчукових товаришів [1329, л. 2; 793, арк. 84]. Наведені нами приклади не виключають того, що частина значного товариства, отримавши оборонні універсали І. Скоропадського, з часом ставала бунчуковими товаришами. Наприклад, значні товариші військові І. Борозна та його зять Хома Городиський отримали оборонний універсал І. Скоропадського у 1710 р. [1877, с. 193–194]. У 1718 р. вони фіксуються серед бунчукового товариства, отже, між 1710 і 1718 рр. вони були внесені до компуту бунчукових [1339, л. 97]. Наскільки неусталеним законодавчо був цей аспект, показує наступний епізод. Маючи скаргу від Самойловича, пасинка Гамалії, на лубенського полковника А. Марковича за образи і присилування до походу як підлеглого полковнику, в березні 1723 р. П. Полуботок видав повторний оборонний універсал скаржнику. У документі, описуючи обставини глуму, гетьман вказує, що Самойлович «под бунчуком знайдуется» та щоб полковник більше до Самойловича не мав справи й до полкової служби «не притягал, але знайдовался под протекціею гетманскою» [1591, с. 425]. Та вже через два роки його належність до бунчукових не підтвердиться, адже він не був внесений у компут. Тут або наказний гетьман не визначився з юридичною підставою чину бунчукового, або канцеляристи «забули» вписати чоловіка до компуту. Ще яскравішим прикладом відмінності між оборонним універсалом та універсалом на чин слугує справа Я. В. Оболонського з Чернігівського полку. До свого послужного списку в ГВК в 1761 р. він долучив універсал гетьмана Д. Апостола 1731 р. про взяття його під протекцію і оборону й вилучення з-під юрисдикції полковника та універсал на чин бунчукового товариша від 15.04.1746 [646, арк. 24–25]. В останньому чітко вказано, що з 1731 р. він відправляв службу з бунчуковими в званні військового товариша. Отже, гетьманські оборонні універсали

І. Скоропадського й Д. Апостола з вказівкою про вищу юрисдикцію, службу при боці гетьмана, звільнення від полкових служб і повинностей не були офіційним документом про призначення бунчуковими товаришами. Тим паче ними не могли бути аналогічні універсали І. Самойловича, як не могло існувати в його час бунчукового товариства.

Саме І. Скоропадський формує офіційно два ранги неурядової старшини, представники якої вписувалися у спеціальні реєстри. Хоча ці окремі ранні компути не збереглися, про них є окремі згадки [1877, с. 114, 158; 1794, 41]. Перший збережений компут бунчукових датуємо 1722 р. (див. загальну чисельність товариства в табл. Д.1), а Л. Окіншевичу був відомий лише список бунчукових 1723. Про окремі компути бунчукового товариства часів гетьмана І. Мазепи нам невідомо. Зрозуміло, що були величезні втрати документів ГВК при спаленні Батурина. Не відкидаємо гіпотетичної ймовірності віднайдення компутів неурядової старшини кінця гетьманування І. Мазепи, адже сама сутність цього розряду неурядової старшини вже на той час сформувалася цілком, і навіть назва починала функціонувати. Але поки що найперший відомий компут товариства Чернігівського полку в поході 1702 р. доносить значне товариство полку і не згадує бунчукових, а згадки про значкових надаються до інтерпретації. А в компутах Миргородського полку, починаючи з 1711 р., значкові товариші вписані в полковий компут. На початку 20-х років XVIII ст. ГВК наказувала знайти старі полкові компути і за ними звіряти належність до козацького стану, а от списки значкових і бунчукових товаришів полковникам наказано було скласти [793; 1495]. Тобто, перші компути значного товариства, що мало чин бунчукового товариша, відомі з часів гетьманування І. Скоропадського. Більше того, навіть протягом його каденції лише йшло становлення бунчукового товариства Гетьманщини і закріпилося реформами Малоросійської колегії вже після смерті гетьмана. Повертаючись до проблеми часу появи спільноти «бунчукове товариство» та самої її назви, варто підкреслити, що існував тривалий часовий відрізок, протягом якого верхівка значного товариства військового, наближена до гетьманів, почала виконувати особливі доручення та поступово отримала особливі пільги. Кількість бунчукових товаришів у часи

І. Скоропадського та Першої Малоросійської колегії, поступово зростаючи, була близькою до сотні. Це змушує пригадати представницький супровід у сто козаків ще за Б. Хмельницького. Тобто за 70 років існування козацької держави еволюція служби значного товариства при гетьмані на фоні інших суспільно-політичних процесів привела до утворення окремого чину бунчукового товариша. На початку XVIII ст. така служба означувалася словами А. Гамалії (07.1709): «...уряду никакова напред сего не имел, служив под бунчуком за товарища...» [1591, с. 724]. Служба значних товаришів військових у гетьманському почті до початку XVIII ст. сформувала основні ознаки нового інституту, що за гетьманування І. Скоропадського юридично закріпив за собою особливий статус окремими компутами та назву «бунчукове товариство». Варто підкреслити, що призначення бунчуковим товаришем із наказом внесення значного товариша військового до окремого компуту давав особисто гетьман [1877, с. 107–108]. З півтисячі представників неурядової старшини у десяти полках такий чин І. Скоропадський дав лише 110 особам. Підставою для цього були знатність, вислуга предків і власна та здатність до служби, насамперед, військової, у майбутньому.

Протягом гетьманування І. Скоропадського з подачі Петра І в козацькій державі відбувалися зміни в усіх сферах життя. Вони спрямовувалися на поступову ліквідацію козацької автономії. Дратувати козаків різкими поворотами після подій 1708–1709 рр. російський правитель не вважав за потрібне, а от установити контроль і використати організовану козацьку верству у власних інтересах зумів достатньо ефективно. Наводити лад і приводити у відповідність з устроєм Російської держави управління Гетьманщини за наказом Петра І почала лише Перша Малоросійська колегія. Процес остаточного оформлення з числа неурядової старшини групи, що служила лише під гетьманським бунчуком у новому чині, можемо спостерігати на матеріалах присяги козацьких полків на вірність царевичу Петру Петровичу 1718 р. (див. табл. Д.2)

Та спершу визначимо, врешті, сутність бунчукового товариства як найвищої категорії неурядової старшини. Таке товариство служило під гетьманським бунчуком, не займаючи ніяких урядів; мало знатне походження; часто, але

необов’язково особисту вислугу; було вписане до окремого компуту; вилучене з-під юрисдикції полковників й судилося лише в генеральному військовому суді або гетьманом; служило з власних маєтків; було звільнене від податків і повинностей; мало обов’язки цивільної і військової служби за наказом гетьмана та центральних установ. Бачимо, що бунчукові мали ті ж привілеї та обов’язки, що й вища старшина в попереднє століття. Основними привілеями залишалися підлягання гетьманській юрисдикції (або ГВС), надання маєтностей за службу «до ласки військової», звільнення від податків і повинностей, пільги при виробництві та продажу товарів [1877, с. 161–162; 1658, с. 155], що збігалися з привілеями всього старшинського стану. Бунчукове товариство мало чітку організацію, утворюючи курені, лише у військовий час. У мирний період така організація відсутня, і товариство підпорядковувалося безпосередньо гетьману, зберігаючи стару феодальну форму організації дворянських загонів [1877, с. 166].

Судове підпорядкування бунчукового товариства російські чиновники намагалися змінити. У 1733 р. гетьман Д. Апостол змушений був реагувати універсалом на постанову Шаховського про висилання для розгляду в полки й сотні всіх судових справ. Вказував, що справи по генеральній старшині, полковниках і бунчукових товаришах не можна відсилати до повного їх вирішення, так як вони здавна судяться лише у генеральному суді [1398, арк. 80]. Юридичне підлягання бунчукового товариства змінилося лише в ході судової реформи, з 1763 р. Товариство відтепер судилося у земських та підкоморських судах не як представники вищого чину неурядової старшини, а як шляхта. Хоча апеляційною інстанцією все ж залишався ГВС. Існували й інші привілеї бунчуковому товариству, що полегшували службу, особливо військову. До таких належало право на курінчиків у поході [1877, с. 162–163]. Цей привілей не новий, таке право здавна мали урядники та значне товариство військове. У 1704 р., коли значний і заслужений у Війську Запорозькому товариш Ф. Жученко був звільнений від служб, на його місці службу продовжив онук військовий товариш Іван Іванович. В універсалі І. Мазепи при цьому вказувалося, що 30 чоловік товариства с. Жуки, що раніше у поході супроводжували за особливі заслуги діда, тепер повинні

супроводжувати онука [1589, с. 433–434]. Отримали право на курінчиків обидва новоутворені чини неурядової старшини [1003, арк. 2, 3, 14, 15; 1756]. Але вже з 20-років XVIII ст. всім пільговикам, включаючи бунчукове товариство, довелося відстоювати право на курінчиків перед російською адміністрацією, і, врешті, до кінця 30-х остаточно його втратити [793, арк.80–81; 440; 1591, с.422; 1877, с.150, 198 –200; 1649, с. 166; 1658, с. 152-153]. В указі цариці від 8.08.1734 курінчиків чинам наказано давати, але проблему вивчити й представити проект рішення [1564, с. 397]. Правління гетьманського уряду (ПГУ) вирішило проблему на користь ліквідації такого привілею різних чинів. Одна з останніх згадок про курінчиків бунчукових і значкових товаришів стосується походів 1737 р. і 1738 р. [750, арк. 201; 1899].

На ранньому етапі всі бунчукові товариші постійно зазначали своє традиційне військове звання. Як правило, вони були значними товаришами військовими. Чудово ілюструє ситуацію судовий розгляд у Полтавському полку 1715 р., де поєднання звання і чину виглядали так: «…осавул войсковий енералный з приданным ему знатным бунчуковим товариством войсковим, ПП: Феодором Олшанским и Фомою Городиским ...» [1257, арк. 175]. Проте є суттєва відмінність між значним товаришем військовим у чині бунчукового товариша і значним військовим товаришем XVII ст. Останній прагнув посісти уряд, що забезпечував стабільність його становища в старшинському стані. Більшість значного товариства військового на той час ще залежала від полковника. Бунчуковий товариш теж не відмовлявся від уряду, але тепер це необов’язкова умова підтримання статусу, так як його становище визначалося окремим чином, що був офіційним у номенклатурі Гетьманщини й підтверджувався окремим компутом. Чин бунчукового товариша забезпечував особі всі права і привілеї шляхетсько-старшинського стану. Відтепер формується категорія неурядової старшини, більшість представників якої служить лише бунчуковими, не займаючи протягом життя жодного уряду.

Утім лише в 1718 р. бачимо реальний наслідок тривалої структуризації неурядової старшини. Її основними категоріями стають бунчукові й значкові товариші. У лютому 1718 р. в Російській державі відбувалася присяга на вірність новому спадкоємцю престолу царевичу Петру Петровичу [1760, с. 3–9]. Присяжні

реєстри старшини полків містять окремі блоки – списки неурядової старшини. Після подібних списків останньої присяги 1682 р. до 1718 р. ні разу не створювалися такі повні реєстри неурядової старшини. Присяжні списки 1718 р. стали першим загальним, створеним у більшості полків, реєстром бунчукового товариства. Саме ці списки бунчукових товаришів чудово ілюструють перехідний етап від старих традиційних військових звань (значних товаришів військових та військових товаришів) до нового чину/рангу/розряду неурядової старшини. Всі освічені старшини підписувалися під присягою власноруч. Тому списки бунчукових товаришів написані різними почерками. Перемежованість сторінки чорними і коричневими чорнилами вказує на тривалість складання присяги. У Ніжинському, Переяславському і Стародубському полках кілька товаришів підписалися польською мовою, деякі з цих імен не читаються. У Глухові польською підписався значний військовий товариш Ян Четвертинський, у Стародубі – значковий товариш Міхал Пілатович і чотири бунчукові товариші – Адам Косімовський, Домінік Міхрінський, Юзеф Юрійович Новицький (староста Шептаківський) і Юрій Олексійович Новицький [1330, л. 141; 1333, л. 28; 1339, л. 95, 98]. Виходячи з документа, більшість бунчукових та знатних військових товаришів були грамотними.

У 1718 р. чіткий поділ на бунчукових і значкових товаришів прослідковується ще не в усіх полках. У Переяславському, Прилуцькому й Миргородському полках бунчукові товариші не згадані. Бачимо тут лише традиційні звання значних військових і військових товаришів, які присягали з полковником і полковою старшиною [1333, л. 33; 1335, л. 57; 1555]. Через кілька років лише частину цих значних товаришів військових Переяслава і Прилук фіксуємо серед бунчукових. У Полтавському полку домінував новий поділ на бунчукових і значкових, але є й один військовий товариш, записаний зі значковими [1334, л. 16] (див. табл. Д.2). Виділяється столичний полк. Особлива ситуація в Ніжинському полку пояснюється його великою територією та наявністю двох центрів: столиці й полкового міста. Причому так було здавна, бо й Батурин знаходився на території цього ж полку. Те, що існували два полюси влади, засвідчує присяга 1718 р. Присяги всіх полків були вписані в одну книгу, а присяга Ніжинського полку – в дві. Одна складена в Ніжині

[1332]. Друга присяжна книга вже в самій назві згадує засеймський регіон: «Присяги Малороссийской Генералной старшини и сотен Глуховской, Кролевецкой, Воронежской, Короповской, Новомлинской, Конотопской и Батуринской духовных и светских жителей в верности наследнику цесаревичу Петру Петровичу 1718 года» [1330]. Частина неурядової старшини Ніжинського полку супроводжувала гетьмана до Москви, де й присягала [1329]. Ніжинська частина присяги включила полкову старшину, меншу частину неурядової старшини і населення сотень навколо полкового міста. Глухівська частина містить присяги генеральних старшин, частини полкової старшини, більшості неурядової старшини, що проживала в Глухові чи неподалік, і товариство засеймських сотень. У столиці присягала старовинна частина неурядової старшини. Вони вписувались як «товариші Війська Запорозького», «знатні військові товариші» чи «знатні товариші бунчукові». Були серед них і товариші, які чітко визначали себе бунчуковими. Впадає у вічі, що в 1718 р. знатний військовий чи старовинний військовий у цій частині присяги все ще стоїть вище за бунчукового. Тобто традиція виявляє себе, незважаючи на вже існуючий поділ на два ранги неурядової старшини. У присязі Глухова і засеймських сотень важко визначити, до якого розряду, бунчукових чи значкових, віднести товаришів, записаних як військові. Складність полягає в тому, що, крім об'єктивної причини перехідності етапу, додаткову проблему створили писарі. В самому Ніжині військових товаришів вдалося ідентифікувати як значкових завдяки окремим присяжним відомостям, в яких вони власноруч підписалися як значкові. У Глухові не маємо окремих відомостей щодо всіх військових товаришів. Частина з них себе записала як бунчукові, і такими вони внесені в наступну таблицю 3.2. Про інших точних даних немає, вірогідно, більшість із них все-таки значкові товариші Ніжинського полку. Але для точності в таблиці їх зафіксовано як військових. Одразу обумовимо, що найнижча ланка в структурі неурядової старшини, товариство сотні, тут не враховується і не розглядається. Також доцільно подати інформацію про значкове товариство полку за цей рік саме тут, а не у відповідному розділі, з метою яскравішої ілюстрації перехідного періоду. Отож, у полковому місті присягнули 5 бунчукових і 18 значкових товаришів. Ще 8 неурядових старшин полку

супроводжували гетьмана. Всього в присязі фіксується 81 представник неурядової старшини полку. Тобто, в Глухові присягнуло 50 товаришів. У полковому місті писар у чистовику розділив значкове товариство на три категорії: військові товариші, значкові товариші і товариші, хоча самі себе вони всі записали як значкових. Мабуть, на місцевому рівні між ними існувала відчутна різниця.

Таблиця 3.2

Персональний склад неурядової старшини Ніжинського полку в 1718 р. [1329, л. 1; 1330, л. 141–143, 197, 228; 1332, л. 16, 34–35]

Бунчукове і значне військове товариство	товариство військове	значкове товариство
товариші бунчукові	*товариші, які з 1722 фіксуються бунчуковими*	Богдановський Василь Христофорович
Безпалий Федір	Грабовський Яків, житель конотопський	Кужчич Тимофій, товариш військовий
Биховець Михайло, житель олишевський	Жилович Яків, житель батуринський	Гулянка Іван, товариш військовий
Бутович Дем’ян	Жураковський Яків, житель глухівський	Борсук Йосип Тимофійович, товариш військовий
Галенковський Василь	Карпека Семен Селіверстович	Кониський Йосип, товариш військовий
Жураковський Андрій Лук’янович	Карпека Федір Семенович	Борсук Іван Артемович, товариш військовий
Жураковський Дмитро, житель конотопський	Козловський Павло	Гуменський Іван, товариш військовий
Жураковський Яків Лук’янович	Лазаревич Стефан, житель воронежський	Петро Григорович Красноставський товариш військовий
Забіла Данило	Маркович Яків	Борсук Кирило Якович, товариш військовий
Забіла Стефан	Метельський Леонтій, житель новомлинський	Костевич Андрей, товариш військовий

Продовження табл. 3.2

Бунчукове і значне військове товариство	товариство військове	значкове товариство
Лазаревич Василь	Михайло Омелянович (Білоцерковець)	Борсук Яків Романович, товариш військовий
Лизогуб Семен	Самойлович Тимофій, житель новомлинський	Стефанович Петро, товариш військовий
Покотило Григорій Якович, житель конотопський	Троцький Іван Григорович, житель новомлинський	Дмитро Денисович
Потап Назарович	Туранський Дем'ян	Пригара Роман
Туранський Йосип	Холодович Микита, житель воронежський	Чекаловський Михайло
Туранський Олексій	Холодович Стефан житель воронежський	Павелко Іван Григорович, товариш
Харевич Василь, житель конотопський	Чуйкевич Семен, житель батуринський	Савченко Мойсей, товариш
Яків Іванович	Шишкевич Олександр	Тимофій Андрєєв, товариш
всього – 17	всього – 17	Григорій Самойлович, товариш військовий
товариші Війська Запорозького, з 1722 відомі як бунчукові	*товариші, які надалі не згадані*	Петровський Іван товариш війська Запорозького, житель батуринський
Савич Федір	Василь Тарасович, житель глухівський	Костенецький Григорій, товариш військовий, житель конотопський
Скоропадський Михайло	Голюватий Стефан, житель конотопський	Плисковський Андрій, товариш військовий, житель батуринський

Продовження табл. 3.2

Бунчукове і значне військове товариство	товариство військове	значкове товариство
Четвертинський Ян	Жураковський Гаврило житель глухівський	Андрій Давидович, товариш військовий житель воронежський
Миклашевський Стефан	Жураковський Іван Васильович	всього – 23
Доленський Яків Іванович, житель батуринський	Жураковський Опанас, житель глухівський	
Кандиба Андрій, житель конотопський	Жураковський Петро	
всього – 6	Жураковський Федір, житель глухівський	
знатні військові товариші	Іскра Клим	
Грушинський Опанас Дорофійович, житель глухів.	Костенецький Йосип житель конотопський	
Уманець Петро житель глухівський	Молявка Михайло, житель глухівський	
Кондзеровський Андрій	Роман Михайлович	
всього – 3	Сербинович Семен Ілліч, житель батуринський	
Разом – 26	Троцький Кирило, житель новомлинський	
	Федір Мартинович	
	Чуйкевич Олександр	
	всього – 15	

Продовження табл. 3.2

	Пучковський Федір, товариш полку Ніжинського, у Москві	
	разом – 33	

У Ніжині неурядова старшина чіткіше означується новими чинами. Вище товариство вписано як бунчукове, а нижче як значкове. Писар, який фіксував тут присягу, не мав сумніву в формі запису. Основні різночитання стосуються товариства, що супроводжувало гетьмана до Москви і присягало в Батурині. Найскладніша ситуація з товариством, внесеним до середньої колонки таблиці 3.2, яке служило й присягнуло під старим традиційним званням. Доволі складно вичленити їх за належністю до значка чи бунчука. Перші 17 товаришів з 1722 р. вже точно служили бунчуковими. Відомості з інших джерел дозволяють і в 1718 р. вбачати у вписаних тут Я. Грабовському, П. Козловському, С. Чуйкевичу, згаданих у попередній період як значні військові товариші, бунчукове товариство [1716, с. 294, 413, 750]. До останнього, напевно, належали Я. Маркович, згаданий у джерелах як значний військовий і бунчуковий товариш та колишній полковник М. О. Білоцерковець. Ймовірно був бунчуковим товаришем взятий в гетьманську протекцію в 1716 р. Л. Метельський, який з 1723 р. фіксується серед бунчукових. Отже, з 17 військових товаришів можемо ще 6-х додати до числа бунчукових в 1718 р. Таким чином, в 1718 р. в полку було щонайменше 32 бунчукових товариша. Інші 11 товаришів військових із цієї частини таблиці в 1722 р. вже перебували під бунчуком. Складніше розібратися з другою частиною середньої колонки таблиці. Військові товариші Й. Костенецький та К. Троцький невдовзі стали сотниками у Ніжинському полку [1716, с. 431, 713]. Тому й не фіксуються в той період між неурядовою старшиною. Син б. т. Михайла Омеляновича Роман в 1718 р. був доволі молодим. У 1740 р. він жив у Ніжинському полку, і хоча мав значні маєтності, а його батько з 1736 р. був бунчуковим товаришем у відставці, служити не бажав. Тодішній ніжинський полковник включив його в списки старшини, яку хотів вписати в число значкових товаришів полку [525, арк. 8]. Щодо інших 12 військових товаришів не маємо додаткових даних. Частина з них, напевно, мала поважний вік,

тому й присягала під традиційним, шанованим ними званням. Можливо, з часом додаткові джерела дозволять ідентифікувати чин вказаного товариства.

Присяга Ніжинського полку в 1718 р. рельєфно демонструє боротьбу тенденцій старого й нового в середовищі неурядової старшини. З числа 58 товаришів, які представляли верхівку неурядової старшини полку, лише біля 17 товаришів вказано, що вони мали чин бунчукового. Але з цих 17 семеро вписало, що вони товариші військові, а ще один назвав себе знатним товаришем бунчуковим. Інші 9 товаришів, про службу яких під бунчуком у цей час відомо з інших джерел, підписуючись, взагалі не згадали про бунчук, зате наголосили, що вони товариші Війська Запорозького або значні військові товариші. Тобто з 26 бунчукових товаришів 16, присягаючи, наголошують на традиційному військовому званні, а не на чині. Ще більша частина товариства (37 осіб) присягали, вписуючи лише традиційне звання «товариш військовий», залишаючи писарям та на майбутнє історикам розбиратися, служили вони під бунчуком чи значком. Не слід забувати, що частина товаришів могла служити під традиційним званням і на 1718 р. не мати ніякого чину. Кількість таких із кожним роком зменшувалася, так як державна система поступово визначалася з їх рангом. І лише менше десятка цих реліктів зустрічаємо в документах початку 30-х. За інерцією до кінця 30-х років їх приписували до бунчукових.

Серед значкового товариства зберігалися аналогічні тенденції. З 23-х значкових товаришів 19 вказало додатково, що вони товариші військові. І лише 5 записали, що вони значкові товариші, не вказуючи старе звання. Ця ситуація слугує яскравим прикладом неоднозначності як самої епохи, так і сучасної інтерпретації документів. Іноді дуже складно визначити без додаткових джерел, під яким клейнодом, бунчуком чи значком, служив товариш військовий і чи взагалі належав до якогось знаку.

У присязі Ніжинського полку 1718 р. щодо 31 товариша з 82 внесених у таблицю маємо інформацію про місце проживання. У Конотопі й Глухові проживало по 8 товаришів, у Батурині – 6, у Воронежі й Нових Млинах по 4 та 1 товариш в Олишівці. Цікаво прослідкувати й представництво окремих родів серед

неурядової старшини. 81 особа зі списку представляла 60 родин. Найчисельніше представництво серед неурядової старшини полку мали Жураківські – 9 чоловіків. У значковому товаристві було цього року четверо Борсуків. Серед бунчукових – троє Туранських. Інші родини мали по два представники. Для 1718 р. це доволі високий показник спорідненості в середовищі неурядової старшини (у 1732 р. 57 бунчукових товаришів Ніжинського полку представляли 40 родин, а 53 значкових товариша – 44 родини [1366]). В інших полках товариство представляло значно більшу кількість родин. Загалом це початок тенденції до посилення непотизму серед неурядової старшини. Вона яскраво проявиться в 30-х роках XVIII ст. в усіх полках Гетьманщини. Пов'язано це з прагненням старшини закріпити свою належність до привілейованої верстви отриманням відповідних офіційних чинів.

Присяги 1718 р. та 1732 р. дають змогу встановити персональний склад бунчукового товариства всіх полків у конкретний рік [1329–1341; 1366]. Його виносимо, за виключенням Ніжинського і Стародубського полків, щодо яких дані містяться в окремих таблицях у тексті, в таблицю Д.2 додатку Д. Таке компонування інформації дозволяє спостерігати тенденції розвитку цієї спільноти. Персональний склад бунчукового товариства у проміжку між 1718 р. та 1732 р. встановлений завдяки знайденим реєстрам [464; 793]. Його винесено в таблиці Д.3 та Д.4 додатку Д. Загальна чисельність бунчукового товариства Гетьманщини в різних списках, починаючи з 1718 р., винесена в таблицю Д.1 додатку Д. Перш ніж перейти до персонального складу окремих полків у проміжку між двома присягами, варто охарактеризувати компути бунчукового товариства 20-х років XVIII ст. Вони укладалися з метою контролю за виконанням основної функції неурядової старшини – військової. Перші з них були складені ГВК на основі гетьманського списку 1722 р. при підготовці до Гілянського походу. В Гілянський похід в 1725 р. згідно з наказом Петра I мав виступити корпус чисельністю близько 2000 осіб, у тому числі 147 значкових товаришів і 1855 рядових козаків. Бунчукове товариство у це число не входило. Готуючи списки бунчукових товаришів до Гілянського походу, ГВК за відправні взяла реєстри товариства 1722 і 1723 р., мотивуючи рішення тим, що, крім цих компутів, більше ніяких у канцелярії немає [793, арк. 439]. Дуже виразний

момент для аргументації щодо часу появи самого інституту бунчукових та їх компутів. Чому в 1724 р. у ГВК немає жодного компуту бунчукового товариства до 1722 р., якщо припустити, що ця інституція сформувалася ще за часів гетьмана І. Мазепи? Навіть якщо зважити на втрати канцелярії в пожежі 1708 р. в Батурині, то де компути часів гетьмана Скоропадського? Дві великі пожежі у Глухові сталися пізніше (1748 й 1784 рр.). Але на 1724 р. у ГВК не було жодного компута, укладеного до 1722 р. Перше пояснення, що спадає на думку, це безлад у ГВК і повільне виконання канцелярської роботи. Можливо, тому цілісні компути бунчукових товаришів Гетьманщини так і не було укладено до появи нагальної потреби такого реєстру. Ймовірно, існували неповні списки товариства окремих полків, що управлялися відповідальнішими урядниками. Вірогідно, що такий загальний реєстр бунчукового товариства був укладений лише, коли у гетьмана Скоропадського виникла потреба в 1721 р. розкласти 10 тисяч рублів на відновлення після Успенського собору Києво-Печерської лаври після пожежі 1718 р.[*]. Тому реєстр 1722 р. виявився першим, якщо не рахувати присяжні списки 1718 р. Дуже виразною є його назва: «Компут Войскового товариства которое всегда под бунчуком службу отправовати должни и до жадного суду кроме Войскового Енерального не надлежат...» [793, арк. 84]. Першим йде традиційне звання «військове товариство», далі уточнення про службу під бунчуком, отже, було військове товариство, що служить під іншим знаком або в традиційному званні без прив'язки до знаку.

Генеральна військова канцелярія провела ретельну роботу з укладення компута бунчукового товариства, яке служило в 1724 р. Для цього в канцелярії зіставили існуючі списки й уклали новий, враховуючи надіслані полковими канцеляріями. Такі списки ГВК за наказом Малоросійської колегії намагалася зібрати з полків ще з квітня 1723 р., коли й розпочалася основна діяльність з упорядкування управління Гетьманщиною. Швидко ця справа не просувалася. Малоросійська колегія направила до ГВК кілька промеморій від 29.04., 3.05., 10.05. та 5.06.1723 з вимогою

[*] Примітка. Детальніше про гетьманський список 1722 р. та його інформативні можливості в підрозділі 3.2.

скласти списки бунчукових, значкових товаришів та козаків у полках і надіслати в колегію. ГВК 12.06.1723 відповіла, що надсилає в Колегію реєстр товариства бунчукового, належного до знаку гетьманського, але списків значкових і козацьких доведеться зачекати, так як в полки направлені ревізори [249, арк. 2–7]. У серпні ревізію все ще не було завершено. Та й зі списками бунчукових все було непросто. У липні 1723 р. ніжинський полковник П. Толстой, відповідаючи на лист ГВК (19.06) про представлення списку бунчукових, вказував, що вже надсилав списки з походу, але тепер має уточнити їх на липень 1723 р. [223, арк. 1]. Пізніше російські чиновники вимагали від ГВК уточнити відомі списки бунчукових товаришів (1722, 1723 і 1724 рр.) та пояснити відмінності між ними. Загалом все свідчить як про повільність бюрократичної машини, а подекуди й відкрите ігнорування наказів, так і про об'єктивну причину затримки – постійну плинність особового складу бунчукового товариства.

Незважаючи на труднощі, ГВК до кінця 1724 р. уклала власний список, додавши туди осіб, що мали маєтки, так званих гетьманських протекціоністів. Згідно з цим реєстром ГВК викликала на огляд перед походом всіх бунчукових товаришів. Та в списках бунчукових, які мали вийти в похід і з'явилися «на смотр» в лютому 1725 р., бачимо лише 60 товаришів із 121 із загального списку ГВК 1724 р. Додалося на той момент ще 5 «новоуписних» товаришів, які висловили бажання служити під бунчуком і мали для цього відповідні статус та можливості. Як правило, в останніх бунчуковими були батьки, або це нащадки урядової старшини. Скільки ж бунчукових товаришів виступило в Гілянський похід? Посилаючись на щоденник Я. Марковича та архівну справу, В. Панашенко подала суперечливі дані: 70 і 35 товаришів [1886, с. 292]. Навіть маючи два списки ГВК, створені в підготовці до походу, доволі складно визначити реальне число товариства в поході. Відомо, що 9 травня 1725 р. полки в похід все ще не виступили, хоча згідно з указом військо мало прибути до фортеці Святого Хреста в березні 1725 р. [793, арк. 317, 603], а в кінці травня деякі товариші вже наздоганяли військо. Протягом червня посланці ГВК вишукували товаришів, що з різних причин не пішли в похід, і відправляли їх навздогін головним силам. Збереглися дані про товаришів, які планували вислати за

себе в похід синів чи братів: Андрій Лизогуб сина Антона, Степан Ширай сина Федора, Григорій Галенковський сина Данила, Потап Назарьєв сина Павла, Григорій Назарьєв брата рідного Прокопа, Антон Максимович сина Івана [793, арк. 519]. Також відомий список хворих і старих товаришів цього періоду: Данило Кутневський, Іван Тарнавський, Семен Шаула, Іван Новицький, Опанас Дорофійович, Павло Козловський, Петро Уманець, Василь Зеленський. Більшість хворих і старих ГВК зобов'язала виставити собі заміну або йти самотужки. Серед таких, наприклад, опинився 70-річний Опанас Дорофійович Грушинський, який мав одного хворого сина, тому сам виступив у похід. Потім він у числі інших бунчукових товаришів повернувся з Астрахані в березні 1727 р. Крім нього, з товариства, яке заявляло про хворобу перед походом, серед відправлених з Астрахані, ще кілька осіб (Д. Кутневський, П. Козловський, І. Тарнавський, І. Новицький, В. Зеленський). Тобто шість із восьми старих і хворих все-таки було відправлено в похід. Полковник Єропкін у своєму донесенні в жовтні 1726 р. писав, що 17 хворих товаришів одразу залишено в 1725 р. в Астрахані, й вони жили там «праздно» більше року. А в 1726 р. генерал-майор Кропотов відправив до Астрахані ще 6 хворих бунчукових товаришів на огляд штаб-лікаря Іогана Бриля. 16.10.1726 полковник Єропкін отримав наказ відпустити хворих і старих бунчукових товаришів додому. Згідно відомості мали відправити додому товариство: Ракович Павло (старий, 55 років, хвора спина), Рощаковський Захар (57 років, слабкий руками і ногами), Борковський Андрій (хворий чахоткою і слабий животом), Бутович Дем'ян (не володів лівою рукою), Борозна Микола (параліч лівої сторони тіла), Тарновський Іван (49 років, від ран в ногах ломота), Дзевульський Андрій, (50 років, слабкий на живіт), Маркович Федір (55 років, старий і дряхлий), Миклашевський Стефан (протандрія, заложило правий бік, ниркова хвороба, задуха в грудях, болі в животі й ногах), Зелененко Василь (64 роки, руками і ногами «дряхл»), Малишевський Яків (55 років, ліва сторона від паралітичної хвороби, руки й ноги тремтять, «дряхл»), Опанас Дорофійович (71 рік, від паралітичної хвороби не володіє лівою рукою, старий і «дряхлий»), Новицький Іван (хворий чахоткою четвертий рік, руки й ноги «сохнут»), Забіла Борзненко Іван (55 років, старий і «дряхлий» руками й ногами),

Забіла Борзненко Іван (хворий животом, руками й ногами), Грабовський Яків (57 років, старий і «дряхлий»), Забіла Борзненко Степан (руками й ногами «дряхлий»). Ці 17 товаришів до фортеці Святого Хреста навіть не доїхали. Ще шість якийсь час воювали: Шишкевич Іван (півроку хворів «цеголною» на обох ногах), Лазаревич Василь («цеголна» і обидві ноги напухли півроку тому), Чуйкевич Семен (старий, хвороба «циголна»), Кулябко Яким (хворий, мав «гриз» нижче пупа), Жоравка Тимофій. Шостий товариш помер, і його ім'я не вказане у списку. Ситуація з прибуттям до зони бойових дій людей, які не могли воювати, бо були старими чи хворими, страшенно дратувала полковника Єропкіна, й він просив Генеральну військову канцелярію більше таких вояків не присилати [805]. Проте додому згадані товариші виїхали лише в січні 1727 р. разом іще з двома партіями хворих бунчукових.

Повертаючись до проблем під час підготовки походу, слід звернути увагу на рішення МК (25.04.1725) не висилати в похід Г. Милорадовича, А. Кондзеровського, О. Грека та А. Афендика [793, арк. 519–520]. Своє рішення про відправлення у похід вказаних товаришів Генеральна канцелярія мотивувала тим, що вони були під гетьманською протекцію, дехто по наданню Скоропадського володів військовими селами, отже, повинні служити. Малоросійська колегія, зіставивши остаточні списки з гетьманським (1722) і старшинським (1723) і не знайшовши вказаних осіб серед бунчукових (хоча в деяких вони вписані), звільнила їх від походу. Звільнено від походу 9.05.1725 Тризнича Миколу, якого призначено вибільським сотником в 1724 р. [793, арк. 607], а також Григорія Іваненка, який був у поході 1722 р. і «буде призначений полковником». Попри офіційне звільнення ГВК в червні намагалася вислати у похід Г. Милорадовича та інших товаришів. Та ні Г. Милорадович, ні Андріяш Дмитрович не лише не вийшли у червні в похід, а й відмовилися навіть розписатися під наказом. Рішення МК за деякими донесеннями невідоме. Зокрема 70-літній П. Уманець повідомив донесенням про свою хворобу, в похід не виступив і помер у листопаді 1726 р. [399, арк. 2]. 2.04.1725 Солонина Кирило повідомив, що був у Низовому поході в 1722 р., розорився і тепер вийти у похід не може [793, арк. 574]. Проте пізніше бачимо його в Сулаку з корпусом бунчукових. Красномовною

стала справа бунчукового товариша Стародубського полку А. Заруцького, вписаного в компут товариства для походу, але на момент відправлення вже наставленого священиком. ГВК провела розслідування, при якому розглядалася служба предків, надання від гетьманів і царів. Справа розглядалася кілька місяців, і спочатку було вирішено послати за А. Заруцьким солдат і насильно вислати його в похід. Проте з'ясувалося, що за царською грамотою володіння Заруцьких надані за заслуги довічно, а батько фігуранта був протопопом Новгород-Сіверським (помер бл. 1721 р.). Батько і син Заруцькі ніколи не служили бунчуковими товаришами, а були під гетьманською протекцією й обороною, тому потрапили у списки бунчукових. Найцікавішою видається відповідь самого А. Заруцького на запитання, чому він у донесеннях підписувався бунчуковим, хоча не служив під бунчуком: тому, що так мене називали в партикулярних листах [793, арк. 350–363]. Деякий час стосовно А. Заруцького рішення не приймалося, видається, що в обох інстанціях (ГВК і МК) чиновники розгубилися. У квітні 1725 р. було вирішено не відправляти Заруцького у похід [342; 371]. Ще одна справа, подібна за суттю, стосувалася гетьманського дворянина А. Кондзеровського. Його вписали до компуту бунчукових 1724 р. як власника військового села Світличного у Варвинській сотні Прилуцького полку, наданого йому Скоропадським до ласки військової [256, арк. 14–16]. Справа точилася з листопада 1724 (час подачі промеморії гетьманшею Скоропадською до Малоросійської колегії з проханням викреслити її дворового служителя з компуту) до червня 1725 р., незважаючи на те, що ГВК ще у січні запропонувала МК вирішити самостійно, чи має йти А. Кондзеровський в похід. Він був чоловіком рідної сестри гетьманші А. Скоропадської і в похід не пішов.

Прослідковується формальний підхід Малоросійської колегії до вирішення питання про належність особи до бунчукового товариства, адже основним критерієм вважалася її наявність чи відсутність у компуті бунчукового товариства. ГВК при вирішенні подібних справ керувалася ще й іншими критеріями: «против прежнего обыкновения», володіння військовими маєтностями, перебування під гетьманською протекцією й обороною. Але й тут запис у компуті був основним. Вже зазначалося, що хоча гетьманським протекціоністам вдалося довести, що вони ніколи не служили

бунчуковими товаришами, й навіть вибороли відставку від походу, надалі всі вони все ж стали бунчуковими й фігурують в списках кінця 20-х – середини 30-х років. Починаючи саме з цього періоду, старшина мала для себе вирішити остаточно, чи ризикуватиме вона своїм привілейованим статусом, уникаючи запису в компут і військової служби, чи прийме нові умови. Відповідь очевидна, судячи з наявності протекціоністів у наступних реєстрах.

Незважаючи на численні та об'ємні справи про підготовку до походу бунчукового товариства, в них відсутня кількість і персональний склад товариства, що, врешті, виступило в Гілян. Всі згадані в донесеннях чи рішеннях ГВК і МК бунчукові товариші прибули на «смотр» 18.02.1725 й внесені в число 65 товаришів, готових до походу. Проте з числа цих 65 товаришів одразу можемо вирахувати 9 осіб, відставлених від походу після призначень на уряди, в зв'язку з хворобою чи помилково вписаних у компут (П. Уманець, А. Кондзеровський, Г. Милорадович, Андріяш, М. Афендик, О. Грек, А. Заруцький, Г. Іваненко, М. Тризнич). Не слід забувати, що в списку, складеному ГВК в 1724 р., числиться 121 бунчуковий товариш, а указ Петра І наголошував на відправці в похід усіх представників верхівки неурядової старшини. Чому на огляд перед походом із того списку з'явилися лише 60 осіб? Видається, що в лютому 1725 р. бунчукове товариство традиційно проігнорувало наказ, але в похід більша частина все-таки виступила. Про це свідчить зіставлення списку бунчукового товариства, відправленого додому з Астрахані зі списками, складеними при підготовці до походу. Із 22 товаришів, які мали повернутися додому, в списку 1725 р. відсутні 14 осіб. Із них у попередніх реєстрах вписано 13 товаришів. Ще 6 товаришів були в усіх списках. Був серед хворих бунчукових товаришів не лише не внесений в список 02.1725, а взагалі відсутній в усіх аналізованих списках Я. Малишевський, який в 1718–1725 рр. відомий як значковий товариш Стародубського полку. Значною мірою справу прояснює щоденник Я. Марковича [1508–1509]. У ньому протягом Гілянського/Сулацького походу (1725–1727 рр.) згадано імена 101 бунчукового товариша. Причому частини з них не було в списку Правителів 1724 р. (див. табл. Д.5 додатку Д).

Після реформ 1723 р. діловодство Гетьманщини значно покращилося. ГВК ретельно зберігала і копіювала компути бунчукового товариства. У 1729 р. в ГВК було зроблено звід компутів бунчукових товаришів за 1729 р. і попередні роки [464]. У справі міститься 11 недатованих чорнових і чистових компутів, лише один з яких опублікувала свого часу В. Панашенко [1886, с. 320–324]. На титульній сторінці і на початковій першого з реєстрів є дата 20 березня 1729 р., причому в компуті вона дописана пізніше. Проаналізувавши персональний склад товариства в полках та зіставивши реєстри між собою та відомими раніше, можемо стверджувати, що з 11 компутів 8 були попередниками компуту, датованого 20 березня 1729 р., а два списки в справі були пізнішими. Можливо, що останній був складений вже 1730 р. Основна проблема полягає у відсутності дат, тому хронологію реєстрів визначено за відомими датами життя й служби окремих товаришів та деякими подіями. У зводі реєстрів бунчукового товариства, зробленого ГВК в 1729 р., міститься й згаданий вище гетьманський список для збору коштів на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври. Відмінність між двома копіями цього списку стосується Стародубського полку, й то лише в сумах. Видається, що внаслідок помилки переписувача цифри змістилися на одну особу. Відхилення незначне, але варто більше довіряти попередній копії зі справи про підготовку Гілянського походу, зробленій кількома роками раніше.

Цікавим є блок компутів, складених в 1725 р. на основі реєстру 1723 р., проте ні один із ним повністю не збігається. Вартий уваги реєстр, укладений в період з лютого до червня 1723 р., перехідний за персональним складом між гетьманським (1722) і старшинським (09.1723) реєстрами. Два чорнові компути початку 1725 р. поєднували товариство з кількох компутів, включаючи померлих і призначених на уряди. Ці списки радше характеризують стан діловодства в ГВК, ніж сприяють встановленню кількості й персонального складу бунчукового товариства в конкретний рік. Один із наступних компутів точно повторює список Правителів ГВК 1724 р. і містить правку кінця 1726 р. чи початку 1727 р. Найціннішим із реєстрів 1725 р. є той, що містить наказ, згідно з яким усім товаришам, внесеним у список (окрім померлих і канцеляристів), належало відправити наказ виступити в

похід. Це один із найповніших варіантів списку, складений перед відправкою до Гілянського походу (до нього вписано 156 осіб, включаючи померлих і призначених на уряди) [464, арк. 5–7зв].

Окрему групу складають чотири реєстри 1729 р. [464, арк. 8–13, 40–45]. Вони дещо різняться між собою як за чисельністю, так і за персональним складом. З 4-х компутів 1729 р. три перших містили старі частини списків, що включали давно померлих товаришів. Саме тому реєстр, опублікований В. Панашенко значно чисельніший, ніж інші (162 товариші) [1886]. Його не внесено до зведеної таблиці персонального складу. Та й наступний список мав перехідний характер, так як був чорновим і містив дані про вік, службу одночасно батька й сина, мав багато викреслених товаришів, які зайняли уряди (146 товаришів, таблиця Д.4 додатку Д). Отже, послідовно чотири списки 1729 р. мали відповідно чисельність 121, 162, 146 і 109 товаришів в останньому реєстрі. Хронологічно останній з реєстрів, 1729 р. (109 осіб), демонструє оновлений і омолоджений склад товариства під бунчуком, що залишається відносно сталим протягом наступного десятиліття. Наступний реєстр загальною чисельністю 134 особи датується приблизно кінцем 1730 р. або 1731 р. [1404]. Аналіз його персонального складу доводить, що попередній список 1729 р. був неповним, і тут знову бачимо людей, які фігурували в 20-х роках. Є згадка про реєстр усіх бунчукових товаришів Гетьманщини 1733 р. в якому налічувалося 112 чоловік [1877, с. 90]. Фактично завдяки цим компутам маємо дуже точні дані про персональний склад бунчукового товариства в полках Гетьманщини протягом 1718–1732 рр. Списки товариства, винесені в додатки (Д.2-5), слугують своєрідним контрольним джерелом для визначення належності особи до бунчукових на вказаному проміжку. Звернемося на основі цих реєстрів до персонального складу бунчукових товаришів у полках протягом 1718–1732 рр..

Частина неурядової старшини присягала в лютому 1718 р. разом із гетьманом у Москві. Серед них були 7 значних військових, 2 військові, 4 бунчукові й 4 значкові товариші [1329, л. 1–2зв]. Всі вони локалізовані й внесені в списки товаришів окремих полків. У Гадяцькому полку в 1718 р. присягнуло 11 бунчукових товаришів. Запис поруч із Семеном Леонтієвичем Богаєвським під час присяги всієї

чоловічої частини родини відповідає традиції й не означає, що всі вони мали чин бунчукового [1337, л. 38]. Традиція служби кількох осіб з одного ґрунту дозволила Семену відправляти на службу протягом 1722–1725 рр. сина Василя. У Гілянський похід повинні були виступити два сина Василь та Іван. А в щоденнику Марковича фіксується менший Богаєвський, ймовірно, Іван. У 1732 р. серед бунчукових полку все ще записаний Семен Богаєвський і вже окремо його син Олексій. Загалом серед бунчукових товаришів полку 1718 р. бачимо [1337, л.37–38]: чотирьох представників родини полковника гадяцького М. Бороховича (Григорія і Романа (онук полковника) Бороховичів, зятя полковника Семена Леонтійовича Богаєвського та чоловіка онуки полковника Захара Рощаковського), двох Іванів, нащадків полкового писаря і полковника гадяцького Трощинського, двох Василів Велецьких, колишнього судді полкового гадяцького та його сина [1663, с.55]. По одному представнику делегували до бунчукового товариства родини: Гречаних – Якова, сина писаря полкового гадяцького і генерального писаря Степана; Билимів – Омеляна, Турковських – Михайла [1716, с. 217, 226, 622, 714, 717]. Отже, у бунчуковому товаристві Гадяцького полку 1718 р. перебували в основному нащадки полковників і полкової старшини, деякі з них вже й самі встигли побувати на урядах. Нічого невідомо лише про О. Билима. У 1732 р. бунчукове товариство полку представлено тими ж родинами: двоє Богаєвських і Захар Рощаковський, двоє Трощинських, по одному представнику від Гречаних і Чарнишів (Іван, син полковника гадяцького та онук по материнській лінії генерального писаря Степана Гречаного) [1716, с. 742]. У проміжку між двома присягами товариство полку налічувало 4–8 осіб, які представляли згадані родини. Лише в 1729 р. серед бунчукових полку з’являються І. Бутович та А. П. Полуботок. Напевно, це був Іван Артамонович Бутович, поселений в 1712 р. в Москві й 09.1729 призначений осавулом полковим гадяцьким [1716, с. 239]. А. Полуботок не фіксується присягою 1732, але в реєстрі 1734 р. знову згадується серед бунчукових Гадяцького полку [1886, с. 323]. Основні зміни порівняно з 1718 р. полягають у пониженні статусу родини Велецьких, представники якої в 1732 р. потрапили лише до значкового

товариства й, навпаки, тимчасовому підвищенні статусу родини Балясних, які делегували до вищої категорії неурядової старшини одразу трьох осіб.

У 1718 р. у Миргородському полку присягнув один місцевий військовий товариш Федір Черняховський та два військові товариші, зяті полковника Апостола, які пізніше стали бунчуковими товаришами Лубенського й Чернігівського полків, П. Кулябка та І. Ломиковський [1555, с. 21]. Точно відомо, що в полку до 1732 р., коли, нарешті, з'явився Яків Потребич, бунчукових товаришів не було [1556, с. 19]. Кожен компут бунчукового товариства, починаючи з 1722 р., містив помітку, що у Миргородському полку бунчукового товариства немає. Нечисленна неурядова старшина полку охарактеризована у розділі 2 й внесена з метою цілісного подання матеріалу в наскрізні, з точки зору хронології, таблиці Б.13 і Б.14 додатку Б.

Бунчукове товариство Чернігівського полку підписало в 1718 р. окрему присяжну відомість, на аркуші якої вписано: «товариство бунчуковое жителе черниговские» [1557, с. 77]. У списку такі виключення: біля підпису Василя Остаповича Полонецького зустрічаємо перехідну форму «товариш військовий бунчуковий», разом із бунчуковими присягав Гаврило Калетинський, гетьманський дворянин, який надалі серед бунчукових не фігурує. Всі інші записані як бунчукові товариші. В обох присягах (1718 і 1732 рр.) є четверо бунчукових товаришів (П. Скоропадський, М. Домонтович, С. Баран, Д. Врублевський). Додатково маємо шість збігів у прізвищах. Загальна збіжність родин у списках бунчукових за 1718 р. і 1732 р. становить 31% (від чисельності товариства у 1732 р.). У складі бунчукових 1718 р. є два рідні брати Борковські, три рідні брати Домонтовичі. Рідний брат б. т. Якова Ялинського Павло цього року присягав як значковий товариш полку. 12 родин Чернігівського полку мали в бунчуковому товаристві по одному представнику. Неоднозначними були обставини служби Д. С. Врублевського, який присягав як бунчуковий товариш 1718 р. У всіх, окрім одного, реєстрах бунчукових товаришів 20-х років Д. Врублевський відсутній і з'являється знову тільки в 1732 р. Лише в реєстрі, датованому 06.1723, вписані й тут же викреслені брати Василь і Данило Врублевські [464, арк.33]. 28.01.1723 р. Василь разом із братом Данилом був взятий під гетьманську протекцію. Вони отримали чин б. т., були вписані до списку

бунчукових 06.1723 і тут же з нього викреслені. Сталося це через звинувачення у спаленні портрета Петра I та їх ув'язнення [255]. Очевидно, що протягом 20-х років Врублевські не служили бунчуковими. Відомо, що Василь мав лише звання товариша військового (?–1717–1733). У 1732 р. обидва брати знову присягають з бунчуковими, хоча це свідчить радше про старе звання військових товаришів, що перестало автоматично їх долучати до бунчукових з 1735 р. У 1738 р. обидва служили значковими товаришами [1716, с. 265–266]. Серед бунчукових товаришів у 1732 р. присягали по три представники родин Мокрієвичів і Лисенків, по два представники Скоропадських, Булавок, Врублевських, Дорошенків і по одному представнику 15 старшинських родин Чернігівщини. У 1732 р. присягнули не всі бунчукові товариші полку. Наприклад, не присягав Андрій Борковський, що в цей час точно був бунчуковим. Загалом у Чернігівському полку між 1718 та 1732 рр.. спостерігаємо знайому за іншими полками тенденцію до різкого збільшення бунчукового товариства (18→32).

У полку Прилуцькому в 1718 р. присягнула верхівка неурядової старшини, 8 осіб, які йменувалися традиційним званням товариша Війська Запорозького. Невідомо, чи служили вони бунчуковими. Про С. Тарнавського є згадка, що у 1719 р., будучи бунчуковим товаришем, він проводив ревізію в Миргородському полку [1594]. Та вже в наступному реєстрі 1722 р. з цих 8 бачимо 5, які служать в чині бунчукового, а ще через рік додається й Ф. Маркович (див. табл. Д.3 і Д.4 додатку Д). Тобто 6 із 8 служили бунчуковими. Залишилися М. Г. Огронович, який утримував уряд полкового обозного (1718-1738) і Л. Лащинський, який помер у 1719 р. [1716, с. 462, 550], тому й не фіксувалися серед бунчукових. Пізніше, з 1732, на місці батька служив бунчуковим А. Л. Лащинський (1732–1743), а з 1750 другий син Петро. В компутах 20-х років у Прилуцькому полку бачимо 8–13 товаришів (1722 – 9; 1723 – 11; 1724 – 9; 1725 – 11/13; 01.1729 – 9; 04.1729 – 11; 1730–1731 – 8), більше число включало померлих. Вже з 1722 р. додаються Іван, син Г. Себастіановича (останній помирає у 1725), Д. Мазаракій, Петракій Гречин та Д. Якубович. Ще за рік бачимо серед бунчукових полку Г. Галенковського та колишнього гетьманського дворянина Захара Прокоповича, який був лише

протекціоністом й як справжній бунчуковий з'явиться у компуті в квітні 1729 р. У 1724 р. помер Д. Якубович, і за нього почав служити син Яків, з 1725 р. служив з батьком А. П. Ракович [793, с.13, 107, 126]. У Гілянський похід бунчукові полку виступили найорганізованіше серед усіх полків: перед походом у компут внесено 9 товаришів, а в поході було 10 (таблиця Д.5 додатку Д). Родина Раковичів взагалі представлена в поході трьома особами (батько Павло, сини Андрій і Федір). За Г. Галенковського виступив молодий син Данило. Був звільнений від походу С. Тарнавський, який щойно повернувся з походу 1722 р. У компутах 1729 р. в полку з'явився Матвій Себастіанович, який служив до цього в ГВК [464]. Отже, зі списку значного товариства 1718 р. у 1732 р. присягали троє осіб. П'ять інших, за присягою 1718 р., передали звання своїм нащадкам чи родичам [1366, арк. 206зв]. Тобто в розширеному списку 1732 р. (16 б. т.) присутні всі родини бунчукових 1718 р., і додалося лише 2 нових прізвища. А от кількість представників від кожної збільшилася: по троє Марковичів і Себастіановичів, по двоє Раковичів і Горленків. Нові імена – Іван Армашенко і Максим Антонович. Випадкових людей серед бунчукового товариства полку не було. Наприклад, Г. Галенковський – близький родич Огроновичів [1716, с. 270]. А. Лащинський – син з. в. т. Леонтія, а його мати – онука Івана Носа, полковника Прилуцького [1716, с. 462]. Лащинські та Максим Антонович – близькі родичі. Всі вони нащадки козацької старшини, поєднані родинними зв'язками.

У Полтавському полку в 1718 р. було два бунчукових товариша, сини полтавського полковника Івана Левенця Дмитро та Іван. До 1732 р., коли фіксується п'ять бунчукових товаришів, чисельність цього вищого розряду неурядової старшини у полку була невеликою і доволі стабільною (1722 – 5/8; 1723 – 5/7; 1724 – 8; 1725 – 8; 01.1729 – 8; з 04.1729 по 1731 – 3). Представлені протягом періоду в товаристві всього вісім найвпливовіших родин Полтавщини: Левенці, Чуйкевичі, Кочубеї, Черняки, Кованки, Тарнавські, Колачинські та Зеленські. У 1732 р. до них долучається Обидовський.

Київський полк, як і попередній, був малочисельним у 1718 р. щодо бунчукового товариства. Всього два бунчукових товариша – Данило Солонина і

Данило Карпека. Надалі вони самі та їх нащадки фіксуються серед бунчукових товаришів полку. Цікава форма їх запису в 1718 р.: «товариш військовий бунчуковий» [1331, л. 13]. Таку перехідну форму цього року зустрічаємо ще у Чернігові. Вона показова з точки зору чіткості статусу. Одночасно вказане звання «товариш військовий» і місце його служби: під бунчуком. У 20-х роках чисельність вищого рангу неурядової старшини у полку трохи зростає. Бачимо наступну картину: 1722 – 5 (додаються Шаула, Тернавіот і Барановський); 1723 – 8 (троє Солонин, двоє Шаул та Карпека, Тернавіот і Барановський); 1724 – 7 (помер Солонина Данило), 1725 – 8 (з'явився син Д. Солонини Олександр). У січні 1729 р. у списку 7 осіб, а вже через три місяці в квітні 1729 бачимо оновлений реєстр бунчукових полку, в якому з'являються сини колишніх бунчукових, і їх вже 10 чоловіків. Така кількість тимчасова, й наступний реєстр кінця цього ж року та до 1731 вже містить імена лише 5/7 бунчукових товаришів Київського полку. Зникають імена старих товаришів та призначених на уряди. Присяга полку 1732 р. дає певне різночитання кількості – 10/18 осіб. Пояснюється це традиційною присягою синів разом із батьками, і не всі вони на той момент були бунчуковими, адже через два роки у полку бачимо лише 7 бунчукових товаришів. Та навіть канцеляристи, які тут укладали списки, розгубилися. Вони подають у зведеній відомості число бунчукових у Києві – 10, на сторінці присяги – 19, а насправді їх вписано 18. Серед них дев'ять Солонин, п'ять Шаул, Танський, Забіла, Максимович і Тернавіот. Загалом персональний склад бунчукового товариства полку протягом 15 років залишається стабільним. У ньому представлені найзначніші родин Київщини: Солонини, Шаули, Карпеки, Ханенки, Барановські та Тернавіоти.

Присяга Переяславського полку 1718 р. не дає однозначної картини щодо бунчукового товариства. Всього фіксується 7 значних товаришів військових, з яких лише один про себе додає, що він товариш бунчуковий (Ф. О. Дмитрашко). Ще один, В. Томара, надалі, з 1722 р., увесь час записаний в реєстрі бунчукових полку. А от з іншими виникають питання. Значний військовий товариш Іван Берло – це колишній полковий переяславський суддя, який невдовзі помер. У 1723 р. бунчуковими товаришами бачимо його синів Андрія й Данила. Останній невдовзі

помер (1725), а Андрій служив бунчуковим ще в 1729 р. Чи служив бунчуковим їх батько, нам невідомо. Стефан Максимович, значний військовий товариш в 1718 р., надалі служив значковим товаришем Переяславського полку (1725). Володимир Максимович також служив лише значковим товаришем (1732). Сава Стефанович, відомий з інших джерел як Шабельник, присягав із сином Олексієм і скромно записаний військовим товаришем. Насправді це добре відома й заслужена в полку особа, колишній полковий писар. Та знову-таки не можемо напевно стверджувати, що був він бунчуковим у 1718 р.. Надалі не фіксується, так як невдовзі помер. І залишається ще один значний товариш, який підписався в присязі латиницею й дуже нерозбірливо. Ймовірно, його ім'я Герман. Надалі у полку бачимо двох Германів. Це батько сотника домонтівського Я. Платковського та Герман Матвій – сотник наказний леплявський (1740). Отже, з семи значних товаришів про одного точно відомо, що бунчуковий, ще три могли бути бунчуковими (Берло, Шабельник і Томара). З 1722 р., у щорічних списках бунчукового товариства полку бачимо стале представництво Дмитрашок, Сулим, Томар, Іваненків, Танських та Афендиків. Дві перші – це найвідоміші тут старшинські родини, інші з'являються після підписання Прутського миру і займають керівні посади в полку до кінця століття. Присяга 1732 р. ситуацію не змінює. В полку служить сім бунчукових товаришів з тих же родин. Долучаються Максимовичі та Добронизькі. Виняток бачимо з товаришем військовим К. Леонтовичем, якого писарі зараховують до бунчукових, хоча він мав лише старе звання. Така ситуація до 1735 р. ще зустрічалася у полках. З Леонтовичем все вирішилося просто: в 1732 р. він став сотником золотоніським і служив на уряді до 1763 р. Тому в неурядовій старшині більше не фіксується.

Лубенський полк демонструє стале зростання кількості бунчукового товариства від 9 осіб в 1718 р. до 20 в 1732 р. У першій присязі товариство вписане як бунчукове, та троє товаришів при цьому вказали додатково старі військові звання. Представництво родин у вищій категорії неурядової старшини абсолютно передбачуване для Лубенщини: троє Гамалій, по двоє Свічок і Новицьких, А. Маркович та Є. Козловський [1336, л. 47]. Нічого невідомо лише про останнього товариша, який був бунчуковим до своєї смерті на початку 1723 р. Гамалії – це

Михайло, колишній генеральний осавул та його сини, два сини полковника Іллі Новицького та два представники полковницького роду Свічок. У наступних реєстрах з'явилися представники родин Кулябок, Савичів, Заборовських, Петровських, Троцьких та прийшлий волох Андріяш Дмитрович Волошин [464; 793]. Лише в 1730 р. склад бунчукових дещо розширився з появою О. Саковича та братів Федора, Якова, Григорія та Семена Васильовичів Базилевичів-Кулябок, які раніше служили значковими товаришами [1404]. Сакович О. був колись дворянином гетьмана І. Мазепи, але повернувся з Бендер в 1710 р. і вже в 1730 р. увійшов до складу бунчукових.

Присяжні списки 1718 р. вперше документують більшість неурядової старшини Стародубського полку. Того року присягнуло 27 бунчукових товаришів полку, 3 значних військових товариша стародубських у Москві і 5 гетьманських протекціантів, що присягали разом із бунчуковими, але надалі серед них не фіксувалися [1339, л. 24, 44–45, 94–98, 168]. Ці списки вказують на збереження давньої традиції виділяти в полку два центри тяжіння: Стародуб і Новгород-Сіверський. Старшина присягала в цих містах і записана окремими реєстрами, між якими є якісні відмінності. Із 27 бунчукових товаришів 18 присягало у Стародубі, а в Новгород-Сіверську – 9 і всі протекціанти (староста і писар шептаківські, староста попівський, староста ропський і писар гетьманського двору). Майже всі бунчукові товариші й протекціанти підписалися власноручно [1339, л. 98].

На основі реєстру значного товариства полку за попередній період можемо прослідкувати звання осіб, заприсяжених в 1718 р. в чині бунчукових товаришів. З 27 бунчукових товаришів у присяжному списку звання значного військового товариша у попередній період мали 13 товаришів (48%), 7 товаришів (26%) були молодими й отримали чин за службу батька чи діда (Л. Борозна, М. Борозна, Василь та Іван Андрійовичі Гамалії, І. Миклашевський, Ол. Покорський, Ф. Ширай). Про 5-х товаришів (19%) (Леонтій Максимович, Федір Онуфрійович, Ф. Ольшанський, А. Мосімовський, Д. Міхрінський) немає додаткових даних. Ще 2 товариша – це колишній дозорця Ропської волості, який потім став значковим (Л. Озерський) та син економа Шептаківської волості (Й. Новицький) (7%). Отже, 74% товариства в

списку бунчукових представляють елітну старшинську верству Стародубського полку, перебування якої під гетьманським знаком не викликає запитань. Поява двох товаришів із середовища управителів маєтків також звична для Гетьманщини, де здавна господарі двору, дворяни, управителі волостей були під гетьманською протекцією. Тепер вона закріпилася для них чином бунчукового товариша. З шести невідомих осіб троє згадані без прізвищ, що багато могли б пояснити. Про Ф. Ольшанського є дані після 1718 р., і лише двоє останніх, поляки за походженням, які й в присязі власноруч підписалися польською, залишаються загадкою.

Як із часом змінювалася чисельність та персональний склад бунчукового товариства Стародубського полку, дозволяють прослідкувати списки, винесені у наступну таблицю 3.3. Крім присяжного списку 1718 р., в таблицю внесено список бунчукових, складений за наказом гетьмана Скоропадського у 1722 р.; список 1723 р. з Коломаку, в документах того часу названий «старшинським» за його укладачами генеральними осавулом Жураківським та бунчужним Лизогубом. Наступний список укладався на основі двох попередніх в кінці 1724 - на початку 1725 р., після наказу Петра І про відправку всього бунчукового товариства Гетьманщини у Гілянський похід [793]. Останній у таблиці список бунчукових товаришів полку, які присягнули на вірність імператриці Анні Іоанівні в 1732 р. [1366].

Таблиця 3.3

Бунчукове товариство Стародубського полку в 1718-1732 рр.

Присяга 1718 р.	Список Скоропадського 1722 р.	Старшинський 1723 р.	Список ген. старшини і правителів МК 1724/1725	Присяга 1732 р.
Борозна Іван	Борозна Іван молодий Горський	Борозна Іван Горський на ревізії	Борозна Іван Горський	Борозна Базилій
Борозна Лаврін	Борозна Іван Старий	Борозна Іван Медведк-кий	Борозна Лаврін	Борозна Григорій
Борозна Микола	Борозна Микола	Борозна Лаврентій	Борозна Микола	Борозна Іван

Продовження табл. 3.3

Присяга 1718 р.	Список Скоропадського 1722 р.	Старшинський 1723 р.	Список ген. старшини і правителів МК 1724/1725	Присяга 1732 р.
Валкевич Стефан	Валкевич Стефан	Борозна Микола	Валкевич Петро в СПб.	Борозна Лаврін
Гамалія Василь	Гамалія Василь	Валкевич Стефан і Петро з 1 двору, молод. в ГВК	Гамалія Василь	Борозна Микола
Гамалія Іван	Гамалія Григорій	Гамалія Василь	Гамалія Григорій	Борозна Микола Мглинський, брати його Михайло і Петро
Городиський Хома	Городиський Фома	Гамалія Григорій	Городиський Фома	Валкевич Петро
Григорій Дмитрович	Дзевуський Андрій	Городиський Фома	Дзевульський Андрій	Василь Романович
Гудович Андрій	Жоравко Григорій	Дзевульський Андрій	Жоравка Тимофій	Габріель Влодиславич
Дзевульський Андрій	Завадовський Василь	Жоравка Григорій	Завадовський Василь	Гамалія Григорій
Жоравко Григорій у Москві	Заруцький Андрій	Жоравка Тимофій	Заруцький Андрій	Гамалія Іван
Завадовський Василь	Корецький Петро нак. полк.	Завадовський Василь	Корецький Петро в СПб.	Гордиський Іван
Зиневич Фай Андрій	Корсак Михайло	Заруцький Андрій в Колегії	Корсак Максим	Гудович Андрій

Продовження табл. 3.3

Присяга 1718 р.	Список Скоропадського 1722 р.	Старшинський 1723 р.	Список ген. старшини і правителів МК 1724/1725	Присяга 1732 р.
Корецький Петро	Котляренко Григорій	Корецький Петро в СПб	Кутневський Данило болен на ноги	Гудович Василь
Кутневський Данило у Моск	Кутневський Данило	Корсак Максим	Миклашевський Андрей	Дзевульський Андрій
Леонтій Максимович	Миклашевський Андрій	Кутневський Данило хворий	Миклашевський Іван	Дублянський Павло
Косімовський Адам	Миклашевський Іван	Миклашевський Андрій	Пекалецький Парфен	Жураковський Василь
Миклашевський Андрій	Ольшанський Федір	Миклашевський Іван	Покорський Опанас в СПб	Жураховський Дмитро
Миклашевський Іван	Пекалецький Парфен Семенович	Ольшанський Федір помер	Романовський Владимир	Завадовський Василь
Міхрінський Домінік	Покорський Опанас	Пекалецький Парфен збирач	Рубець Федір	Завадовський Василь
Новицький Йозеф Юрійович	Романовський Володимир	Покорський Опанас в СПб	Фай Андрій	Кголембіовський Михайло
Озерський Леонтій Йосипович	Фай Андрій	Романовський Володимир комісар полк.	Ширай Стефан	Кголембіовський Ян
Ольшанський Федір Михайлович	Ширай Стефан	Рубець Семен на ревізії	22	Корецький Олександр

Продовження табл. 3.3

Присяга 1718 р.	Список Скоропадського 1722 р.	Старшинський 1723 р.	Список ген. старшини і правителів МК 1724/1725	Присяга 1732 р.
Пекалицький Парфен у Москві	23	Рубець Федір		Корецький Петро
Покорський Олексій		Фай Андрій		Корецький Федір
Покорський Опанас		Ширай Стефан		Корсак Максим
Саврицький Філімон		25		Котляревич Григорій
Федір Онуфрійович				Кутневський Данило, сини Іван та Василь
Ширай Стефан				Миклашевський Андрій
Ширай Федір				Миклашевський Іван
протекціанти Дружина Яків Федорович				Пекалицький Парфен
Капировський Іван Михайлович				Покорський Олексій
Комаровський Федір				Покорський Опанас
Мовчан Остап Михайлович				Романович Ракушка Володимир

Продовження табл. 3.3

Новицький Юрій Олексійович				Рославець Василь
30/35				Рубець Дем’ян
далі продовження списку бунчукових у 1732: Рубець Михайло, Силевич Григорій, Скорупа Григорій, Случановський Іван, Случановський Федір, Стефан Максимович, Турковський Іван, Турковський Максим, Чорнолузький Іван, Чорнолузький Петро, Ширай Стефан, Ширай Федір. Усього – 50.				

Згідно з даними, винесеними у таблицю, загальна чисельність бунчукових товаришів полку (включно зі з. в. т.) в 1718 р. становила 30 осіб, в 1722 – 23, в 1723 – 25, в 1725 – 22 і в 1732 – 50 осіб. У всіх наступних списках відсутні протекціанти, які присягали разом із бунчуковими у 1718 р., тому в загальну чисельність їх не враховано. З 30 товаришів першого списку бачимо надалі в 1722–1725 рр. 18 товаришів. З решти 12 товаришів: Л. Озерського вписано у компут значкових товаришів; А. Гудович в 1725 серед значкових, а в 1732 серед бунчукових; Ол. Покорський став сотником; Григорій Дмитрович не фігурує у згаданих списках, та маємо про нього звістку як про військового товариша в 1726–1728 рр. [187, арк. 32зв]. Зовсім не згадуються надалі новгородські жителі Й. Новицький, Д. Міхрінський, А. Косімовський, Леонтій Максимович, Федір Онуфрійович та стародубець Ф. Саврицький. Неоднозначна ситуація з бунчуковими товаришами І. Гамалією та Ф. Шираєм. Бачимо їх у списку 1732, але в списках 1722–1725 рр. вони відсутні. У 1718 р. серед знатних бунчукових товаришів вписано як військових товаришів 4 особи (Ф. Саврицький, С. Валкевич, Ф. Ольшанський, Федір Онуфрійович). Таким чином вони підкреслили важливість традиційного звання.

Гетьманський список 1722 р. мав у порівнянні зі списком 1718 р. 17 збіжностей імен та 6 нових імен товаришів: Борозна Іван Горський, Г. Гамалія, А. Заруцький, М. Корсак, Г. Котляренко, В. Романовський. Старшинський список 1723 р. мав 16 збіжностей зі списком 1718 та 20 збіжностей зі списком 1722 р. Порівняно зі

списком 1722 р.: померли Ф. Ольшанський та Михайло Корсак, якого замінив син Максим; не вписано Г. Котляренка; знову з'явився Л. Борозна та ще троє нових товаришів (Т. Жоравко, Федір та Семен Рубці). ГВК не змогла пояснити, чому діючі бунчукові товариші Т. Жоравко та Ф. Рубець були відсутні в списку 1722 р. Тобто реальне число діючих бунчукових товаришів у 1722 р. було більшим.

Список бунчукових товаришів 1724 р., які висилалися у похід в 1725 р., мав 14 збіжностей зі списком 1718 р., 19 збіжностей зі списком 1722 р. та 22 збіжності зі списком 1723 р. Порівняно з останнім померло троє бунчукових (Рубець С., Валкевич С., Жоравко Г.) та Борозна Іван Старий був призначений полковим сотником. Також у списку бунчукових відсутній Григорій Силевич, який вже був призначений бунчуковим. Він викреслений з реєстру значкових товаришів та відправлений у похід командиром над окремим загоном [793, арк. 305].

Присяга 1732 р. дає подвоєння числа бунчукових товаришів у полку. Тобто спостерігаємо на прикладі Стародубського полку підтвердження загальнодержавної тенденції до збільшення числа неурядової старшини в період між двома присягами (1718 р. та 1732 р.) майже удвічі. Найчисельнішою неурядова старшина стає саме в Стародубі: 50 бунчукових товаришів і 178 значкових [1366, л. 28, 527, 531-534]. Порівнюючи з попередніми списками бунчукових товаришів, маємо 13 збіжностей зі списком 1718 р.; 16 збіжностей зі списком гетьманським 1722 р.; 16 збіжностей зі старшинським списком 1723 р.; 15 збіжностей зі списком 1725 р. Отже, за сім років бунчукове товариство оновилося на 70 %, а порівняно з 1718 р. – на 74 %. До різкого збільшення чисельності товариства у 1732 р. привело вписування дітей та родичів товаришів до компуту бунчукових. 50 бунчукових товаришів належало до 29 родин (в 1718: 30 товаришів з 24 родин; у 1722: 23 особи з 19 родин; у 1723: 25 осіб з 18 родин; у 1725 р. 23 особи з 19 родин). Отже, з 1725 до 1732 рр. стрімко зростає кількість бунчукового товариства полку при незначному збільшенні показника кількості родин. Частково ряди бунчукового товариства поповнило значкове товариство полку. Зі списку бунчукових товаришів 1732 р. шість осіб в 1725 р. належало до товариства значкового та один був значковим ще в 1718 р.

Стрімке зростання чисельності неурядової старшини Гетьманщини не зупинили навіть заходи Першої Малоросійської колегії із впорядкування служби, в тому числі військової. З травня 1723 р. Малоросійська колегія наполегливо вимагала від ГВК і полкових канцелярій подачі уточнених козацьких і старшинських реєстрів, з метою з'ясування їх загальної чисельності та удосконалення цивільної й військової служби [249, арк. 2-6; 1591]. На той час виникла гостра необхідність у вояках для Низових походів, і російські чиновники намагалися зрозуміти, чому чисельне бунчукове товариство Гетьманщини в більшості своїй уникає військових походів. Наказ Петра I про початок підготовки до Гілянського походу перш за все стосувався бунчукового товариства та рядових козаків. За кілька місяців виникло питання, чому до походу не залучається ще чисельніше значкове товариство. Наказ було відкореговано, і до списків полкових команд включили значкових товаришів. При підготовці до Гілянського походу бунчукове товариство намагалося від нього ухилитися. Декому, як наприклад Г. Котляренку, вдалося довести, що він не був бунчуковим товаришем, а в список 1722 р. його підступно на витерте місце вписав військовий канцелярист Петро Валкевич [793, арк.170]. Далі в списках 1723 і 1725 рр. його немає. Та в похід йому все ж іти довелося, хоча й не бунчуковим. У списку 1732 р. Г. Котляренко знову в числі бунчукових полку. У 1725 р. П. Пекальницький довів ГВК, що він гетьманський дворянин, і ніколи не був бунчуковим. Але його ім'я фігурувало в усіх списках з 1722 р., тому товариш вийшов у похід. У 1732 р. П. Пекальницький присягнув як бунчуковий. У численних указах ГВК та МК криється прихована згадка про більшу, аніж по списках, кількість діючих бунчукових товаришів. За рахунок тих, «хто понад списки», й дітей бунчукових пропонувалося перекрити нестачу бунчукових згідно зі списками в деяких полках. Особливо там, де в списки було внесено осіб, які не мали чину бунчукового [793, арк. 520].

Отже, бунчукове товариство було вагомим чинником функціонування кожного полку та центральних установ і при цьому не підлягало владі полковника. Такий стан речей визначався давньою традицією адміністративного й судового підпорядкування гетьманських протекціантів лише гетьману та ГВК, а бунчукові були привілейованою категорією протекціантів. Протягом 20-х років XVIII ст.

поступово усталився персональний склад товариства та контроль за ним і його службами з боку органів центральної влади. Перехідний період майже завершився. У 1732 р. домінують два ранги неурядової старшини, а нечисленне старе значне товариство, що ще не визначилося на цей момент із чином, приписували до бунчукових товаришів. Загалом між 1718 р. та 1732 р. спостерігаємо тенденцію до різкого збільшення бунчукового товариства (114→223). Вона пояснюється історичними та соціальними процесами, що відбувалися в Гетьманщині у вказаний період. Якщо в 1718 р. для родини вистачало визнання статусу в полку поза чинами або запису значковим чи бунчуковим товаришем одного представника родини, то після реформ, що в 1723 р. розпочав Петро І руками Першої Малоросійської колегії, внесення у реєстри узаконювало традиційний статус. Бунчукове товариство, незважаючи на обтяженість військовими походами у 20–30-х роках XVIII ст., мало настільки високий соціальний статус у Гетьманщині, що за всяку ціну намагалося зберегти його за собою й закріпити за нащадками.

Окремим фактором, що вплинув на збільшення чисельності неурядової старшини, стало відновлення гетьманства в 1727 р. Впорядковуючи внутрішнє життя Гетьманщини, Д. Апостол провів Генеральне слідство про маєтності 1729–1730 рр., покликане повернути у власність держави частину володінь. Щорічно ревізувалися полки й поновлювалися списки неурядової старшини. Посилений контроль гетьмана над людським ресурсом вимагався в зв’язку з новими війнами і походами. Не встигли козацькі полки завершити низові походи, як змушені були відправитися в польські. А відразу після польських почалася російсько-турецька війна. І знову вся неурядова старшина ретельно переписувалася й відправлялася на війну. 30-ті роки XVIII ст. стали справжнім випробуванням для всіх станів козацької держави.

На початку цього періоду найповніший склад бунчукового товариства доносить присяга 1732 р. Вона сформована за стандартом щорічних ревізій. У зведених таблицях справи про присягу число бунчукових суттєво різниться: від 196 до 209 [1366], а власний підрахунок дав число 223 товариша. Причому зіставлення з уже відомими списками засвідчує, що частина неурядової старшини не присягнула

разом з усіма. Тобто загальна чисельність мала бути ще вищою. Присяжний реєстр показує суттєве поповнення бунчукового товариства новими людьми. Окремо від батьків присягало чимало представників молодшого покоління. Для прикладу, з 50 бунчукових товаришів Стародубського полку 29 чоловіків відомі з попередніх років, а 21 особа представляє нове покоління у товаристві, що становить 42% від загалу. В Ніжинському полку, де було найчисельніше бунчукове товариство, і в 1732 р. присягнуло 57 товаришів, поповнення складало 25 осіб. Це становить 44% від кількості товариства. Чи такою ж була ситуація в інших, з меншою кількістю бунчукових полках? У Чернігівському полку поповнення складало 22 з 36 товаришів (61%); в Гадяцькому полку 6 осіб з 10 (60%); в Лубенському – 11 з 21 (52%); в Переяславському 5 з 8 (63%); в Полтавському полку – 2 з 5 (40%); в Київському – 14 з 18 (78%), причому з 18 осіб 9 належало до родини Солонин і 5 – до родини Шаул; в Прилуцькому – 11 з 17 товаришів (65%). Отже, нове покоління бунчукових у полках становило від 40 до 78% персонального складу. Це означає, що саме за їх рахунок так різко зросла загальна чисельність товариства. Навіть останній полк, нарешті, отримав свого бунчукового товариша. Вперше згадано про бунчукового товариша Миргородського полку Якова Потребича. Всі попередні реєстри вказували на відсутність у цьому полку вищої категорії неурядової старшини.

У 1732 р. разом із гетьманом і генеральною старшиною в Глухові присягали 27 бунчукових товаришів, що, напевно, складали його особистий почет [1366, л. 57зв]. Серед них бачимо товариство різних полків. Отже, вони на час присяги виконували представницьку службову функцію.

Остаточно юридичне становище неурядової старшини визначилося після смерті гетьмана Д. Апостола. Перші кроки ПГУ за указом імператриці в середині 30-х років XVIII ст. були спрямовані на узаконення статусу бунчукових товаришів й остаточне усунення різночитань з цього питання. Всі бунчукові товариші зобов'язувалися отримати універсали чи патенти на чин і записатися у відповідний компут[*].

[*] Примітка. Отримання бунчуковим товариством універсалів на чин в 1735 р. дослідниця В. Панашенко трактує як наявність групи, що служила під бунчуком без надання офіційного чину бунчукового товариша. Насправді вона не врахувала, що першим і основним офіційним

Більшість колишніх значних військових і військових товаришів, які раніше записувалися і служили поруч із бунчуковими, в середині 30-х отримали звання бунчукового або значкового товариша. Таких, чий статус залишився невизначеним, були одиниці й вже на початку 40-х років XVIII ст. вони отримали новостворений чин «військового товариша».

Указ про отримання посвідчення на чин відправлявся у полки неодноразово. Більшість універсалів бунчукові отримали протягом 1735 р., отже, перші укази мали надійти в кінці 1734 – на початку 1735 рр. Тон указів 1735 р. засвідчує їх повторність. Наприклад, у Стародубський полк такий надійшов у грудні 1735 р. і містив погрозу для вищого прошарку неурядової старшини у випадку неотримання відповідного патенту втрати свого становища, запису до компуту значкових товаришів і відправки до чергового військового походу вже як значкового [963, арк. 1079-1080]. А це вже був зовсім інший вимір військової служби, особливо з точки зору привілеїв та побуту. У тому ж році О. Шаховський дозволив судити бунчукових товаришів без універсалу в полковому суді [1899, с. 58]. Реальність загрози змусила найвпертіших і непоступливих бунчукових товаришів, які пояснювали виключність свого становища традицією і заслугами предків та званням значних військових товаришів, поквапитися з отриманням патенту на чин. У 1735 р. в Стародубському полку універсали, врешті, отримали такі товариші: «Ведение кому по определенію Его висококняжеского Сіятелства вновь под бунчук подтвержденіе на то звание бунчукового товариства універсали написаны полку Стародубовского Петръ Валкевичъ, Николай Бороздна, Андрей Миклашевский в подтверждение, Федеръ Ширай, Петръ Іскрицкий, Петръ Чарнолузский, Василь Романовичъ, Петръ Корецкий з синами Федором и Александром вновь написанние, Афанасий Покорский з синами его Данилом Алексеем Григорием и Іваномъ Покорскими в подтверждение, Григорий Скоруппа в подтверждение, Іванъ Бороздна, Григорий и Іванъ Гамалеи вновь» [963, арк. 1081]. Те, що не всі бунчукові отримали патенти, засвідчують повторні укази протягом 1736-1739 рр. [1877, с. 108].

документом про надання чину був компут. Тому особи, про яких вона згадує для прикладу, таки мали мали чин бунчукового, а універсал був підтвердженням [1886, с. 294].

Діяли й покарання, адже товаришів без універсалів відправляли в походи в нижчому званні [963, арк. 694, 1079-1080; 1899, с. 58].

Склад бунчукового товариства полків сталим так і не став. Вакансії заповнювалися невпорядковано, списки постійно змінювалися й часто не відповідали реальному стану речей. Це особливо дратувало російських чиновників з Правління гетьманського уряду, які звикли до порядку в канцелярських справах. Для прикладу наводимо документ, в якому в грудні 1735 р. ГВК намагалася зіставити дані списку бунчукових товаришів Стародубського полку 1733 р. з реальними: «По справки в полковой стародубовской канцеляріи з реестромъ по універсалу покійного господина гетмана и кавалера Даниила Павловича Апостола в 1733 году марта 20 присланному о бунчукових товарищах сверх показаннихъ в ведомости в войсковой Енеральной канцеляріи сего декабря 1 дня присланий имеются в полку Стародубовском бунчуковие нижеследующие Іванъ Миклашевский, Максимъ Корсак умре, Алексей Есимонтовский, Василий Завадовский, Андрей Гжевулский умре, Іванъ Кутневский, Андрей Гудовичъ умре, Лаврентій Бороздна, Григорий Антонович Гамалея, Парфен Пекалецкий умре, Михайло Рубецъ умре, Демянъ Рубецъ, Михайло Кгондзеровский, Григорий Сухевичъ, Іванъ Случановский, Владимер Романовский, Іванъ Чарнолуский, Павелъ Дублянский, Іванъ Кгондзеровский умре, Леонтий Кгалецкий Да називаючийся бунчуковим Іванъ Городиский и всем полковая стародубовская канцелярія что повелит» [963, арк. 1082]. Документ містить генеалогічні дані про смерть кількох товаришів між 20.03.1733 і 1.12.1735 й разом з попереднім документом, де патент отримало чимало дітей товариства, засвідчує постійну оновлюваність складу бунчукових. У списку бунчукових товаришів полку 1734 р., опублікованому В. Панашенко, вписано 39 осіб, причому багато з них одразу викреслено [1886, с. 321]. Зіставлення з присяжним списком 1732 р. дає такі цифри: збіжність 33-х осіб, 6 людей нових (Турковський Михайло з сином Михайлом, сини Покорського Опанаса Данило, Григорій, Іван та Гамалія Григорій Антонович) та відсутні 19 персон. З цих 19 у наведених вище двох списках бунчукових 1735 р. знову бачимо 6 товаришів (синів П. Корецького Федора і Олександра, П. Дублянського, І. Гордиського, П.

Валкевича. І. Борозну). Частина товаришів померла, ще частина зайняла вакантні уряди. Загальна чисельність бунчукових товаришів у полку до кінця 30-х років XVIII ст. не перевищувала 40 осіб (відомий список 1738 р., в якому вписано 39 товаришів, з них три зазначено померлими, один на уряді полковника київського і лише три нових товариша порівняно з попередніми реєстрами [495, арк. 19-19зв]).

У 1736 р. були укладені загальні списки бунчукових товаришів Гетьманщини. Один із цих реєстрів опублікував О. Репан [1902]. Дослідник вказує, що в списку 124 товариша, наш підрахунок дав різночитання в цифрах при службі кількох представників однієї родини – 120/132. Ще один компут 1736 р., використаний Л. Окіншевичем, налічував 136 товаришів [1877, с. 90]. Ситуація з бунчуковим товариством була подібною в усіх полках Гетьманщини. Зіставлення компутів 1732–1738 рр. підтверджують думку про плинність товариства і недосконаліть канцелярських списків, що змушує до обережності у висновках при роботі з документами. Список бунчукових товаришів 1736 р. неповний. Порівняння попередніх, 20-х років та наступних, 40-х років, реєстрів додає по кілька осіб в товариство полків. Наприклад, у 1736 р. в Чернігівському полку не вказані бунчукові П. Ломиковський, Т. Скоропадський, І. Доленський, С. Лизогуб, В. Лизогуб, А. Войцехович, С. Бутович, які точно служили тоді в цьому чині. У Ніжинському не знаходимо Л. Метельського, М. Холодовича, С. Лазаревича. У Стародубському – І. Биковського, М. Пілатовича, у Лубенському – Ф. і Й. Гамалій, П. Ореховського, який є лише в реєстрі 1744 (служив без чину бунчуковим до 1735 р., універсал 1736 р. [471, арк. 25]).

Відомі неповні списки бунчукового товариства 1738 р. та 1739 р. З 1738 р. збереглися персональні реєстри Чернігівського, Стародубського і Прилуцького полків [495]. У Чернігівському полку – це бунчукове товариство (18 осіб), що не виступило в похід. Отже, цього року в полку було більше товаришів. У Чернігові за списком 1738 р. проходить також 6 військових товаришів. Аналіз списку доводить, що це реліктові традиційні звання: Лизогубів пізніше бачимо в числі бунчукових, Добронецький тут же вказаний як значковий іншого полку, М. Райпольський мав на цей час 62 роки й повідомив, що служить господарем у швагра М. Радича й в похід

не має з чого йти [495, арк. 9зв]. Тобто процес отримання сталого чину згаданих товаришів так і не торкнувся. Тому тут вони знову вписані поруч із бунчуковими. Ще чотирьох таких військових бачимо того ж року в Прилуцькому полку: Стефан Стінка, Матвій Мировольський, Матвій Мавольський та Михайло Стороженко, всі хворі й у похід не вийшли [495, арк. 28]. Останній з 02.1739 призначений бунчуковим Прилуцького полку [1716, с. 683]. Мавольський Матвій невдовзі вже служив значковим. Стінка С. та Мировольський М. більше не згадуються, напевно, були поважного віку й померли.

Список 1739 р. не розділяв бунчукових на полки і вміщує імена 34 товаришів, звільнених від походу через доручення чи хворобу, та 14 товаришів, які все ж мали вийти у похід [1179]. Тобто більша частина бунчукового товариства на той момент вже перебувала у поході. Л. Окіншевич подав дані про 98 бунчукових товаришів, які вийшли в похід у 1739 р. під командою генерального осавула Лисенка та 19 залишених в Україні [1877, с. 127]. Якщо прийняти за умову, що 14 бунчукових наздогнали військо і ввійшли до числа 98 осіб, то загальна кількість бунчукових цього року становила 117/132 чоловіки.

40-і роки XVIII ст. стали для Гетьманщини часом стабілізації й відновлення матеріальних та людських ресурсів. Виснаження внаслідок постійних війн було настільки серйозним, що царицею було прийнято рішення про зниження податкового тиску на Гетьманщину. Право на розміщення військових частин отримала старшина [1898, с. 482], а з українських теренів навіть вивели частину російських полків. Матеріальне становище значної частини вищого прошарку неурядової старшини в силу згаданих обставин також було доволі непевним. Це засвідчує документ, що фіксує збір тисячі рублів позики до військового скарбу з неурядової старшини у 1743 р. [1275, арк. 253-256]. Детально він аналізується у підрозділі 3.2. Тут слід наголосити на загальному результаті: для 55% бунчукового товариства (зі 151) служба на той момент була дуже обтяжливою економічно. Список 1743 р. доносить черговий комплект бунчукових у полках (див. табл. Д.6). Від попередніх він різниться, насамперед, відсутністю товаришів, які не мали офіційного чину, та тим, що військові товариші вже виділені як носії окремого чину.

Таку ж структуру мала й попередня за часом присяга 1741 р. На жаль, відома вона у 5 з 10 полків, і персональний склад неурядової старшини в ній зберігся фрагментарно [530, арк. 7; 532, арк. 61; 534, арк. 2-4; 535, арк. 170, 353; 537, арк. 23]. Реальна кількість товаришів у полках була більшою від зазначеної в присягах (таблиця Д.1 додатку Д). Ще один, неповний реєстр товариства, датований 1744 р. Тоді зустрічати імператрицю Єлизавету Петрівну відправилися 129 бунчукових товаришів [1581, с. 305-306].

Відомі реєстри бунчукового товариства засвідчують переходи товаришів між полками. У 1736 р. М. Андріяшевич жив і служив у Лубенському полку, а в 1743 р. – в Прилуцькому. В 1751 р. у Ніжинському полку фіксуються брати Затиркевичі, які з батьком довгі роки до того служили бунчуковими Чернігівського полку. Спостерігаємо збереження давньої традиції: при потребі можливості зміни полку проживання, що логічно при підпорядкуванні вищій владі. Для нижчих розрядів неурядової старшини такі переходи значно ускладнилися, але також залишалися можливими [625; 634].

Найсприятливіші часи для бунчукового товариства настали з відновленням гетьманства. Інституція, що підкреслювала сутність гетьманської влади, знову набула повноти. З цього часу відомий один із найінформативніших реєстрів товариства з частиною послужного списку (1751) [1274] (див. табл. Д.7). Наступний список усіх бунчукових товаришів Гетьманщини датується 1763 р. (див. табл. Д.8). Фактично він доносить нам персональний склад цієї спільноти на переломному історичному відтинку перед самою ліквідацією гетьманату [662, арк. 74-82; 663; 1877, с. 91]. Якщо брати до уваги загальне число бунчукових, то з середини 30-х до 1763 р. бачимо відносно сталу кількість – 130–139 осіб у семи відомих списках. За виключенням одного піку – в 1751 р., коли фіксується 203 бунчукових товариша. Це певною мірою пояснюється нерозділеністю реєстру на діючих і абшитованих товаришів. Вже в 1743 р. було 17 бунчукових товаришів у відставці, а в 1763 р. – 38/39 (за різними даними). Та середня припустима цифра для 1751 р. в 20–25 абшитованих не покриває більшу в цей рік кількість діючих бунчукових товаришів (бл.178–185 з 203). Причина такого підвищення загальної чисельності криється у

відновленні інституту гетьмана. Однак через 12 років кількість знову знижується до традиційного числа, що коливалося від 130 до 140 осіб. Це важливо, адже законом число бунчукового товариства, на відміну від значкового, ніколи жорстко не обмежувалося. Отже, його обмежувала традиція, й діяла вона не гірше закону. Правда, тут є певна умовність. Часто абшитовані бунчукові товариші продовжували служити, особливо це стосувалося цивільних функцій. Реальне число бунчукового товариства, яке служило протягом 40–60-х років, було більшим від офіційного. Найкращим регулятором числа бунчукових у полках стало запровадження чину військового товариша. Цей фактор сприяв своєрідному очищенню рядів найвищої категорії неурядової старшини. Адже ті, хто не дотягувався за знатністю, тепер отримували інший чин, що задовольняв їх амбіції, а також не давав розростатися категорії бунчукових. Отже, бунчукове товариство з 40-х років XVIII ст. включало найзначніші родини Гетьманщини й невдовзі почало разом із урядниками середнього й вищого рівнів претендувати на офіційне ствердження власного шляхетства на правовому рівні. Теоретичний прояв процесу бачимо в зведених «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1744) [1552]. Практичний – під час виборів до Комісії для складання нового «Уложенія» 1767 р. та підготовки наказів обраним депутатам [1574; 1696; 1827]. Проблема шляхетності турбувала бунчукових товаришів і в попередні десятиліття. Ще в Сулацькому поході в 1725 р. бунчукові товариші з куреня Я. Марковича Забіла і Заборовський дискутували на тему «годності бунчукових до шляхетства» [1509, с. 256]. Проявляючи власний гонор, бунчукове товариство на марші до Астрахані в червні 1725 р. вимагало від значкових товаришів йти попереду їх колони зі знаком, віддаючи належну честь. Це не співпало з уявленням про власну честь значкового товариства, й воно відмовилося, з чим погодився командир над бунчуковими С. Лизогуб, запропонувавши останнім, щоб знак несли їхні слуги [1509, с. 252]. Тобто високий суспільний статус бунчукового товариства сформував відповідний гонор у носіїв цього чину. Демонстрували його не лише справжні бунчукові, а й протекціоністи. У 1728 р. у Коропі розглядалася справа про побиття отамана коропівського О. Ворожбита Іваном Фальчевським, конюшим гетьманші Скоропадської. В ході

слідства отаман запитав Фальчевського, за що його побито, і отримав зухвалу відповідь: «я бунчуковий товариш і ти мені не указ» [1468, с. 188]. Хоча насправді ні в одному компуті бунчукових до й після 1728 р. ця особа не значилася, далі в 1729 р. він став гетьманським протекціоністом, у документі 1739 р. згаданий під старим званням військового товариша. У 1741 р. отримав лише чин військового товариша [509, арк. 4]. Отже, до 60-х років XVIII ст. питання виокремлення верхівки старшини як шляхти, пов'язане зі зрівнянням у правах з російським дворянством, перейшло з теоретичної площини в практичну. Це відобразилося у відновленні системи судів земських, гродських і підкоморських та інших подіях середини XVIII ст., в яких старшина стала голосно заявляти про себе як про стан шляхетський. Цей процес і його наслідки розглядалися в історіографії [1837; 1838; 1877, с. 162-171; 1696, с. 39, 114-127, 208-225; 1697, с.46-79], тому тут окремо не досліджуються.

Повернімося до персонального складу бунчукового товариства в полках та його еволюції протягом 30–60-х років XVIII ст. У більшості полків кількість бунчукових, окрім 1751 р., залишалася сталою. Поступове зростання чисельності бунчукових спостерігаємо в Миргородському з 1 в 1736 р. до 4 товаришів у 1763 р., у Полтавському (з 1 до 5) та в Чернігові (з 14 в 1736 до 33 в 1763 р.). Зменшення числа бачимо у Прилуцькому (з 13→6 товаришів, з двома піками кількості: 17 в 1743 й 11 в 1751) та незначне в Лубенському і Переяславському полках (відповідно 19→14 та 6→4). Якщо ж врахувати товаришів абшитованих, то всюди, крім Прилук і Переяслава, відбувалося зростання загальної кількості бунчукових товаришів.

Зіставлення персонального складу бунчукових товаришів у полках здійснюємо на основі опублікованих і винесених у додатки реєстрів [663; 1274; 1275, арк. 253–256; 1581, с. 305–307; 1902]. У реєстрі бунчукових товаришів 1763 р. (139 осіб) маємо збіжність з реєстром 1736 на 11 осіб, з реєстром 1743 р. на 20 осіб та з реєстром 1751 р. на 43. Отже, оновлення товариства до 1763 р. в середньому по Гетьманщині склало: порівняно з 1736 р. – 92%, з 1743 р. – 78% та з 1751 р. – 42%. Загальні цифри дещо розходяться з картиною окремих полків. У Стародубському полку між 1736 та 1763 р. особовий склад оновився на 80% (між 1743 і 1763 на 76%, між 1751 і 1763 на 51%). У Ніжинському полку: оновлення в 1763 р. порівняно з

1736 р. склало 95%, з 1743 р. – 80%, з 1751 – 55%. У Чернігівському відповідно: 94%, 79% та 39%. У Лубенському: порівняно з 1736 і 1743 на 100% та щодо 1751 р. на 21%. У Київському відповідно: 100%, 88%, 38%. У Переяславському: на 100% щодо 1736 р. та порівняно з 1743 і 1751 на 75%. У Прилуцькому: 100%, 67%, 33%. У Полтавському: 100%, 80%, 20%. У Гадяцькому: 100%, 25%, і зовсім не було оновлення порівняно з 1751 р. У Миргородському бачимо повне оновлення персонального складу, адже четверо бунчукових цього полку за 1763 р. в попередні роки не служили. А в 1751 р. порівняно з 1743 у Миргороді оновлення відбулося на 33 %. З викладеного зрозуміло, що «стара» когорта бунчукових товаришів представлена лише в трьох найбільших за чисельністю полках (Стародубському, Чернігівському і Ніжинському). В менших полках напередодні ліквідації інституту гетьманства персональний склад бунчукових оновився ледь не стовідсотково.

Та якщо подивитися на це через призму посилення в бунчуковому товаристві полків представництва однієї родини, то виявляються інші цифри й тенденції. В кожному з полків в аналізованих реєстрах маємо стабільне представництво певних родин, й оновлення складу часто відбувалося за рахунок їх молодшого покоління, а не появи нових родин. Персональну вибірку винесено у таблицю Д.9 додатку Д. Проблема непотизму в старшинському середовищі загалом та в неурядовій старшині, зокрема, порушувалася в працях багатьох дослідників [1877, с. 164-167; 1886, с. 296; 1715; 1651, с. 52-66]. Українські практики не були виключенням, вони розвивалися в руслі загальних традицій ранньомодерного суспільства. До збільшення представників однієї родини серед бунчукових певним чином приводили традиційні мотиви. З одного боку, служби зі спільного ґрунту/маєтку, а з іншого – служби на місці батька (діда, брата). Виконання основних обов'язків товариша пов'язувалося з чіткою залежністю «один ґрунт – один служить» і передбачалася підміна один одного у справах представниками однієї родини [1877, с. 51-58]. На практиці все виявилося інакше. Часто з одного маєтку служило по 2–3 особи, і якщо на початковому етапі на це була їх власна воля, то з 30-х років ГВК почала зловживати цим досвідом і навіть вимагати одночасної служби кількох представників однієї родини. Це правильно відмітив О. Репан, досліджуючи історію

служби бунчукового товариства часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [1899, с. 59]. Інколи брати починали служити з одного маєтку, а потім розділялися й вже виконували функції, належні бунчуковим, окремо. З реєстрів бунчукових не завжди можливо зрозуміти, служили родичі з одного ґрунту чи вже розділилися, хоча часто зустрічаються й прямі вказівки про їх статус. Щодо служби на місці батька, то очевидно, що тодішня практика не забороняла приходити на одне місце кільком синам одразу. Наприклад, після смерті б. т. Чернігівського полку А. Борковського у 1743 р. майже відразу почали служити два старших сини, й вже у 1747 р. долучився молодший [605, арк. 162–169; 1581].

У таблицю представництва окремих родів у бунчуковому товаристві внесено вибірку за прізвищем без долучення інших видів родинних зв'язків (шлюб, споріднення по жіночих лініях, свояцтво, кумівство та інше). Загалом рівень непотизму серед бунчукових був значно вищим. Візьмемо для прикладу Київський полк, в якому в бунчуковому товаристві, протягом 20–40-х років XVIII ст. спостерігалося засилля родин Солонин та Шаул, а до 1751 р. сформувалося представництво родинного клану Розумовських із різними прізвищами (Демешки, Стрешенцови, Дарагани, Будлянські, Митченки та інші родичі) [11; 24; 25; 26]. Історія цього клану, зокрема, про надання їм без вагомих підстав вищих чинів, добре досліджена [1642; 1877, с. 108; 1715, с. 317-318; 1651, с. 61-64]. За браком місця не можемо тут ілюструвати кланові структури в середовищі бунчукових усіх полків. Маючи списки товариства та довідкову літературу з генеалогічною інформацією [1851–1855; 1857–1862; 1716; 1727; 1728; 1736], їх при потребі легко відслідкувати як в окремих полках, так і на рівні Гетьманщини.

Реєстри товариства 1751 р. та 1763 р. засвідчують, що в основі їх укладення лежав старий принцип вислуги. Першими записані товариші з найбільшою вислугою саме в чині бунчукового товариша. В кінці списку – наймолодші з найменшою вислугою, інколи товариші, які не подали атестат (патент, «казку»). Якщо взяти для прикладу табель бунчукового товариства 1751 р. (таблиця Д.7 додатку Д), то на перший погляд цей принцип не спрацьовує в більшості полків (Стародубському, Ніжинському, Київському, Прилуцькому, Гадяцькому і

Полтавському). Та розгляд персоналій і їх послужних списків підтверджує принцип вислуги. Візьмемо для прикладу Ніжинський полк. Передусім, треба зауважити, що у табелі вказана дата надання універсалу чи патенту на чин, а не справжня вислуга у цьому чині (Я. Маркович служив бунчуковим з 1714, а універсал отримав 1735 р.). Також у списку врахована служба синів, коли бунчуковим числився їх батько. Звідси й з'явилася така послідовність дат початку служби й запису в списку. Це підтверджує відомість Чернігівського полку, в якій першими вписані два товариші, які не надали патенту, але їх служба бунчуковими почалася до 1728 р., дати початку служби наступного товариша. Зіставлення даних таблиць Д.3 і Д.4 із даними таблиці Д.7 додатку Д підтверджує думку.

Табель бунчукових 1751 р. надає багато інформації. Всього в списку 203 товариша, але частина товариства служила по одному універсалу. Реальна кількість місць бунчукових Гетьманщини у 1751 р. – 170, і це сукупна кількість службових й абшитованих. Про своє походження з 203 осіб повідомили 104. З них найбільше, 67 чоловіків – синів бунчукових товаришів, 14 – синів полковників, 8 – синів генеральної старшини, 6 – синів полкової старшини, 6 – синів сотників, 2 – синів військових товаришів, 1 – син курінного отамана*.

Попередні уряди чи звання вказали 64 товариші, ще 67, які були синами бунчукових, отримали чин у спадок після батька, й 72 особи не надали даних про попередню службу чи підставу надання чину. В середині XVIII ст. присвоєння чину бунчукового на підставі служби батька чи братів стало звичним явищем і сприяло посиленню замкненості цієї привілейованої групи неурядової старшини. Бачимо в 1751 р. найбільше число (33%) тих, хто отримав чин на цій засаді. З 64 бунчукових товаришів, які вказали попередні уряд/звання, найбільшу групу становили колишні військові канцеляристи (26). На другій позиції були колишні військові товариші (14), далі колишні значкові товариші (8+1 підпрапорний), сотники (5) і по одному полковому хорунжому, перекладачу колегії іноземних справ, писарю консисторії,

* Примітка. Аналіз реєстру бунчукових 1751 р. та подібні підрахунки, що дещо різняться з наведеними, здійснив В. Горобець [1651].

рейтару лейб-гвардії. Осібно стоять колишні курінний отаман та 5 козаків Київського полку, але це клан Розумовських, що все й пояснює.

До 1763 р. кількість бунчукового товариства дещо зменшилася й становила 139 осіб (і 39 абшитованих) [662, арк. 76-82], а через рік у 1764 р. в Гетьманщині вже було 106 службових товаришів і 50 абшитованих [1877, с. 92]. Тобто в кінці існування інституту гетьмана кількість його бунчукових товаришів знову наблизилася до «історичного» числа в 100 осіб.

Вікову структуру за реєстром 1763 р. подав і проаналізував Л. Окіншевич [1877, с. 94-95]. Та цей реєстр відкриває й інші аспекти служби бунчукових товаришів. Він має бездоганно витриману послідовність запису бунчукових товаришів по старшинству за вислугою. Тут всі дати, на відміну від 1751 р., послідовні. Однак це лише дати офіційних універсалів, а не реальної служби бунчуковими. Наприклад, у Чернігівському полку П. Ломиковський служив бунчуковим з 1731, а універсал 1738; брати Борковські служили після смерті батька з 1743, а універсали більш пізні; Ф. Лисенко служив у 1743, а універсал 1756; В. Домонтович служив у 1744, а універсал лише 1756 р. (таблиця Д.8 додатку Д). Частина товариства, наприклад Переяславського (А. Деркач, М. Іваненко) та Прилуцького полків (І. Лизогуб, Г. Новицький), не фіксується у 1751 р., хоча за даними 1763 р., вони вже служили в 40-х роках. Табель містить також вказівку про службові доручення товариства на 1763 р., про що мова йтиме далі.

Серед абшитованих бунчукових товаришів, зафіксованих табелем 1763 р., бачимо частину товариства, яка не служила бунчуковими до відставки й чин бунчукового отримала в абшит (С. Мандрика з Київського; С. Балясний з Прилуцького; І. Криштофович та Р. Полтавцов з Лубенського, М. Павловський, Іван та Петро Полторацькі, П. Забережний з Чернігівського, І. Бутович та М. Соханський з Ніжинського) [662, арк. 74-75].

З 1764 р. після ліквідації гетьманату всі владні функції в Україні зосередилися в руках Другої Малоросійської колегії та її очільника графа П. О. Румянцева, генерал-губернатора Лівобережної України. Тепер призначення й керівництво бунчуковим товариством стало прерогативою цього органу та його керівника. Саме в 1764 р.

фіксується єдина згадка про поділ бунчукового товариства на «первостатейних» і «второстатейних» [1513, с. 12]. Мова йшла про зрівняння з першими земських суддів, а з другими – земських підсудків. Ця інформація засвідчує неоднорідність вищого чину неурядової старшини. На жаль, детальніших даних про структуру товариства поки що бракує.

Бунчукове товариство все більше перетворювалося на чиновників, наближуючись за статусом, правами і привілеями до дворянства. Ознакою часу стало своєрідне відновлення колишніх традицій значного товариства військового. Чини неурядової старшини другої половини XVIII ст. поступово знову почали набувати рис звання. Якщо до 60-х років з призначенням бунчукового товариша на уряд його викреслювали з компуту бунчукових, то тепер бунчукові, числячись у компуті, стали займати різні посади. Так колись значне товариство військове носило це звання незалежно від займаного уряду. Особливо цікавими для бунчукових товаришів на новому етапі були посади суддів у відновлених земських і підкоморських судах. У 1765 р. II МК видала указ про призначення земських чиновників з числа бунчукових і військових товаришів [1933, с.61]. Діючі бунчукові товариші паралельно займали уряди полковників, полкової старшини і сотників [1023, арк. 5; 862, арк. 1; 861, арк. 1; 871, арк. 2; 1153, арк. 62]. Документи початку 80-х років рясніють поєднаннями чину бунчукового товариша та нових чинів і виборних посад, таких як колезький асесор, предводитель шляхетства [1406], дворянський засідатель, губернський секретар, судовий засідатель, земський справник певного повіту [1183, арк. 2; 1025, арк. 5-11]. При відкритті намісництв бунчукові обиралися: засідателями совісного суду, верхнього земського суду, засідателями губернського магістрату, повітовими суддями, засідателями повітових судів, капітанами справниками земських судів [1028], також розправними суддями нижніх розправ [1042; 1091], комісарами округів [1149, арк. 15], предводителями округ [1092]. Сама можливість обіймати такі виборні посади для всіх чинів неурядової старшини означала в тодішніх реаліях зрівняння її в правах з російським дворянством [1896, с. 91-92].

По суті з часів Другої Малоросійської колегії змінюється зміст інституту «бунчукових товаришів». Уряд гетьмана був ліквідований остаточно, а бунчукове товариство як втілення гетьманської влади, колишні його підлеглі і основні виконавці волі, опинилися поза справами. Поступово з 1764 р. Друга Малоросійська колегія залучала до служби представників вищого прошарку неурядової старшини через надання їм посад у структурах Другої Малоросійської колегії. Такі пропозиції були привабливі для бунчукових з кількох причин. Насамперед, вони передбачали фіксовану річну оплату [1933, с. 58-59]. Та не менше важила й кар'єрна вислуга, що, врешті, винагороджувалася отриманням російського чину з гарантованим спадковим дворянством. Одночасно ця елітна і ще недавно доволі замкнена група почала розмиватися за рахунок посиленого надання ІІ МК чину бунчукового товариша в абшит різним урядникам. А особливо наданням чину бунчукового міщанській верхівці. Якщо у попередній період бунчукові товариші, які посідали уряд війта, були рідкістю (П. Тернавіот у Ніжині) [662, арк. 78], то тепер міські урядники великих і багатих міст все частіше отримували звання бунчукових товаришів [1043; 1715, с. 340]. Про певне випадання бунчукового товариства як окремої категорії неурядової старшини з поля зору МК свідчать різноманітні формулярні списки про службу з полків. Ретельно заносячи весь особовий склад урядників полку, військового і значкового товариства за кожну третину року, укладачі формулярів випускали бунчукових. Вони фіксуються лише у випадках, коли посідають одночасно якийсь уряд, часто уряд сотника чи полкового осавула [861; 862; 871; 1023, арк. 5; 1046; 1715, с. 340].

Протягом останніх десятиліть існування козацької держави бунчукові товариші поступово перетворилися на чиновників вищого рівня, не обтяжених службою, безперечних носіїв шляхетської гідності, які легко отримали в 80-х роках російське дворянство. У 1782 р. в намісництвах складалися списки дворян, в яких всіляко підкреслювалася їхня шляхетність. Шляхта, яка не числилася серед дворянства, вписувалася в них окремо. У такі частини списків бунчукові товариші потрапляли нечасто. Дворянство в документі поділялося на кілька розрядів згідно з їх правами й

обов’язками: право обирати й обиратися, лише обирати, лише бути присутніми на засіданнях й т. д. [1025; 1297].

Після 1782 р. остаточно розділилися військові й цивільні функції неурядової старшини. Відтепер, коли за службу почали платити, нарешті, відійшов у минуле напівфеодальний принцип служби бунчукового товариства з власної маєтності. Лише частина бунчукового товариства прагнула продовжувати військову службу. У 1783 р. про таке бажання заявили 5 б. т. Ніжинського полку, 7 – Стародубського, 5 – Лубенського, 10 – Прилуцького (і ще 4 перейшли на цивільну службу), 2 – Переяславського, 10 – Гадяцького та 9 – Миргородського [878]. Дуже складно підрахувати загальну кількість бунчукового товариства в полках Гетьманщини на початку 80-х років. Хоча здавалося б, маємо для цього багато формулярних і послужних списків, зведених табелів, що складалися ІІ МК, а потім намісництвами. Дані про вищу категорію неурядової старшин розповзалися по різних відомостях, сам склад товариства залишався плинним, а документи часто містили суперечливу інформацію. У 1775 р. в Стародубському полку налічувався 21 бунчуковий товариш та 7 абшитованих [1886, с. 300-302]. Л. Окіншевич повідомив чисельність бунчукового товариства 1782 р. у трьох полках: Київському (4), Лубенському (4) і Ніжинському (17) [1877, с. 80]. Не беремося стверджувати, що це все бунчукове товариство згаданих полків у 1782 р. Якщо в традиційно нечисельному товаристві полку Прилуцького було в 1783 р. 14 бунчукових, у Гадячі 10 і в Миргороді щонайменше 9, і це лише бажаючі продовжити військову службу [878, арк. 2, 24, 28, 31], тоді в Лубенському, що до середини століття наздогнав найбільші за кількістю полки, ніяк не могло бути 4 товариша. Та й для Ніжинського число 17 виглядає малодостовірним. Дані протягом року кардинально змінювалися. У Прилуцькому полку в 1782 р. налічувалося 8 бунчукових [1099, арк. 2–3], а у 1783 р. – 14.

Після остаточної ліквідації Гетьманщини чин бунчукового товариша продовжував функціонувати, й кількість товариства навіть зросла. Візьмемо для прикладу товариство колишнього Переяславського полку. У 1782 р. в полку налічувалося 4 бунчукових товариша, які не бажали продовжувати військову службу й 7 товаришів, які цього прагнули [876]. Тобто всього 11 діючих бунчукових. При

складанні описів Київського намісництва чиновники послуговувалися цим традиційним козацьким чином для позначення власників володінь. Всього в 1787 р. володіння на теренах колишнього полку мав 31 бунчуковий товариш [1533, с. 237–278]. Причому зі складу товариства 1782 р. залишилося 9 осіб. Вірогідно, що на той момент чин бунчукового отримала в абшит значна кількість старшини. І це не дивно, зважаючи на те, що саме чин бунчукового слугував гарантованим пропуском до лав російського дворянства. Залишається лише питання про кількість носіїв цього чину в інших полках. Якщо так зросло число в полку, де завжди була невелика кількість бунчукових, скільки ж тоді мало бути у цей час представників вищої категорії неурядової старшини на теренах колишніх Ніжинського чи Стародубського полків? Фактично чисельність зростала до 1784 р., коли царським указом було припинено надання козацьких чинів.

На початку 80-х років XVIII ст. бунчукові товариші на цивільній службі отримували, як правило, чин колезького асесора, на військовій – прем'єр-майора [863, арк. 2; 1067; 1068; 1715, арк. 342]. Традиція надання бунчуковому товаришу чина колезького асесора склалася протягом попередніх 15 років [852]. Надання саме цього чину визначалося аспектом отримання з ним спадкового, а не персонального дворянства. Так як інкорпорація бунчукового товариства до складу російського дворянства не викликала запитань у російської адміністрації, для козацької старшини надійною була така схема: для початку треба було отримати чин бунчукового, далі подати прохання про присвоєння цивільного чину у винагороду за службу чи для продовження служби, й остаточне рішення приймав Сенат. Як правило, Сенат бунчуковим надавав чин колезького асесора, що у 80-х роках в Гетьманщині було загальновідомо. Візьмемо справу 1786 р., що містить формулярні списки чиновників 8-го класу в Київському намісництві (клас забезпечував спадкове дворянство). У справі вписано 29 колезьких асесорів, з них 19 осіб (66%) отримали чин, будучи бунчуковими товаришами [1043]. Зауважимо, що четверо з них чином бунчукового були нагороджені за службу бурмістрами. Службова кар'єра інших перед отриманням чину бунчукового включала традиційні сходинки значкового і військового товариша або сотника чи полкового старшини. У 1785 р., коли на

українські землі було поширено дію царської Жалуваної грамоти дворянству, за бунчуковим товариством закріпилися дворянські права та привілеї. Остаточно право на дворянство визнано за бунчуковими і військовими товаришами та їх нащадками у 1835 р. [1565; 1837; 1877, с. 170; 1696, с. 193, 208–225; 1697, с. 46–79].

Отже, бунчукове товариство стало найвищим чином в ієрархії неурядової старшини Гетьманщини. Завдяки походженню та статкам, товариство було однією з найвпливовіших спільнот козацької держави.

3.2. Економічне підґрунтя впливовості бунчукового товариства

Служба неурядової старшини забезпечувалася з власних маєтностей. Всі функції бунчукових, особливо військова, як побачимо далі на прикладі перебування товариства в Гілянському поході, були доволі витратними й для багатьох товаришів непосильними. Перш ніж розглянути службові доручення бунчукових товаришів, спробуємо оцінити економічну спроможність цього розряду товариства.

Зрозуміло, що є чимало документальних комплексів, що містять матеріали для відтворення переліку основної власності переважної частини бунчукових товаришів або їхніх родин. Прикладом такої спроби є зібранні нами відомості про маєтності родин Борковських та Грушинських [1744; 1745]. Для загальної оцінки економічного потенціалу бунчукових товаришів найкраще підходять документи типу аналізованого нами нижче. Список гетьмана Скоропадського було складено для збору коштів на відновлення після пожежі 1718 р. Успенського собору Києво-Печерської лаври, й це перший відомий окремий реєстр бунчукового товариства Гетьманщини. Список містився на чотирьох листках, мав особистий підпис гетьмана й був ретельно описаний канцеляристом Матвієм Себастіановичем в 1724 р. (всі підтерті місця, нові вписані імена) [793, арк. 566]. Однак реєстр недатований. Його особливості, зокрема, грошова квота, вказана щодо більшості товариства, дозволяє датувати його проміжком між 06.1721 та 07.1722 (дата смерті гетьмана). Перша дата визначається повторним указом Петра I від 20.05.1721 щодо збору 10 тис. рублів на відновлення собору зі старшини згідно з квотами, встановленими гетьманом [1591, с. 250-251; 1915, с. 122-123]. За першим указом зібрана сума мала бути значно

більшою. Вона передбачалася проектом, складеним у листопаді 1720 р. Саме великий кошторис, що не покривався бюджетними коштами, змусив прийняти рішення про збір грошей зі старшини. Вірогідно, реєстр було укладено в кінці 1721 – на початку 1722 р. За царським указом, гетьман мав зібрати гроші «по пропорції» згідно з майновим станом старшини, не залучаючи «поспольства». Перші значні внески від старшини почали надходити лише в кінці 1723 р. [1915, с. 123]. Враховуючи повільність канцелярської бюрократичної машини, варто датувати гетьманський список 1722 роком.

Гетьманський реєстр бунчукових товаришів 1722 р. дає унікальну можливість, окрім уточнення персонального складу товариства на цей рік, з'ясувати й зіставити майнове становище верхівки неурядової старшини. Особливість сучасної документальної бази не дозволяє точно визначити розмір володінь та сукупного багатства кожного бунчукового товариша. На заваді стають не лише документальні втрати, а й особливості тодішніх практик. Часто товариство служило з нерозділеного майна (батько з синами чи брати). Саме майно, про яке нині відомо дослідникам, складно оцінити й зіставити через різну вартість дворів, млинів, земельних угідь, промислів тощо. Список Скоропадського з його квотами за пропорцією дозволяє визначити ієрархію бунчукового товариства в майновому вимірі. Всього в списку 111 товаришів, із них щодо 10 квота не вказана. Для 6 товаришів із двох родин, що служили з одного двору, вказана спільна сума (по 30 золотих). Найменша вказана в реєстрі сума – 5 золотих, найбільша – 260. Упорядкований варіаційний ряд виглядить наступним чином: суму в 5 золотих заплатив 1 товариш; 8 – 2 товариша; 10 – 5; 15 – 1; 20 – 7; 25 – 1; 30 – 13 (тут дві родини з одного двору – всього 17 товаришів); 40 золотих – 10; 45 – 1; 50 – 10; 60 – 6; 70 – 3; 75 – 3; 80 – 1; 85 – 2; 90 – 1; по 100 золотих – 22; 160 – 1; 200 – 3; 250 – 3; 260 золотих – 1 товариш (див. табл. Д.3 додатку Д). Наша мета простежити ієрархію заможності товариства та їхню спроможність нести службу, а не доконечна числова точність. Тому при групуванні товариства для аналізу обрано принцип нерівних інтервалів. Результат бачимо на гістограмі (рис.3.1).

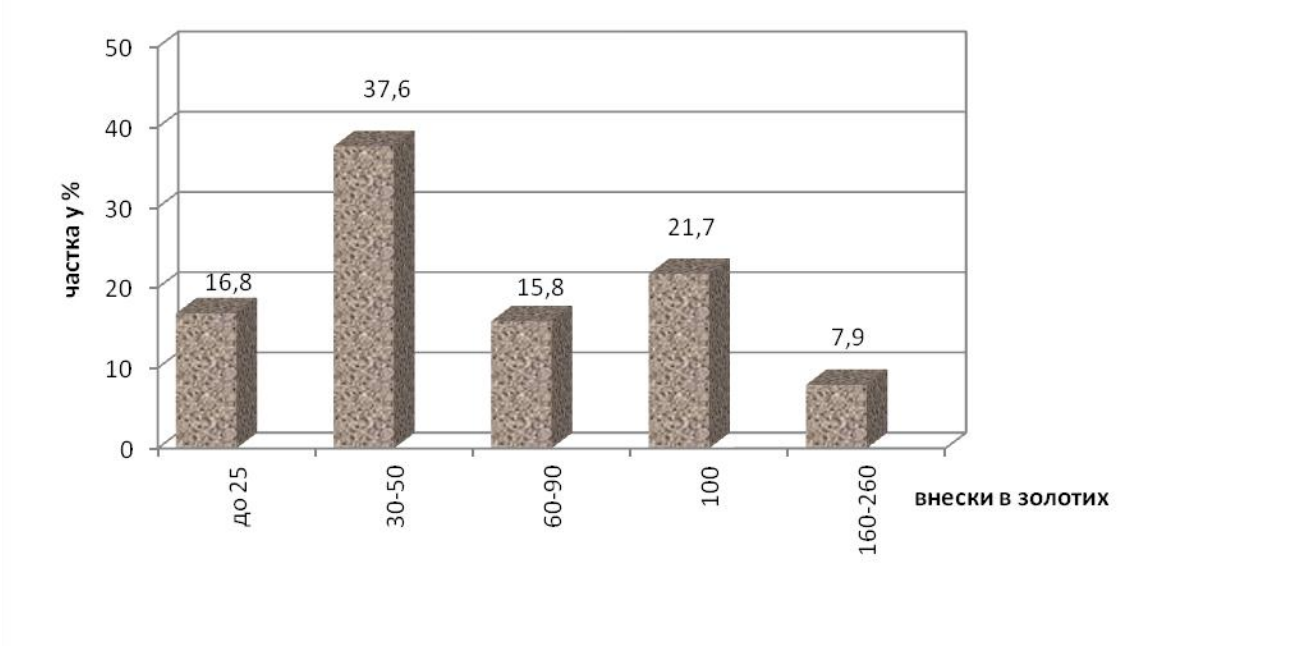

Рис. 3.1 Гістограма розподілу товариства за внесками в золотих

Найзаможніші бунчукові товариші нами розділені на дві групи. Перша найчисельніша, в якій по 100 золотих мали здати 22 товариші, друга, що сплатила найбільші внески (160-260 золотих) – 8 товаришів (з відомого по квотах загалу 101 товариша). Середні статки мали товариші, які сплатили від 60 до 90 золотих. Таких було 16 осіб. Товариство, що платило суми в 50 і менше золотих, було найчисельнішим – 55 осіб. Більшість із них (38) мали внести від 30 до 50 золотих. Відповідно для 17 найбідніших товаришів було передбачено квоту від 5 до 25 золотих.

Отже, третина бунчукового товариства в 1722 р. входила до числа найзаможніших родин. Вісім найбагатших товаришів проживали в п’яти полках і представляли п’ять родин: П. Кулябка (260 золотих) в Лубнах, С. Лизогуб (250) та А. Борковський (250) в Чернігові, А. Лизогуб (250) і Ф. Кочубей (160) в Ніжині, І. Борозна Старий та М. Корсак (200) в Стародубі, В. Кочубей (200) в Полтаві. Заможна група товаришів, що мала сплатити по 100 золотих (22 товариші з 19 родин) доволі рівномірно представляє товариство семи полків: по 4 в Переяславі, Лубнах і Стародубі, по 3 в Прилуках і Гадячі, по 2 в Полтаві і Ніжині. Більше половини бунчукових товаришів Гетьманщини мали статки нижче середнього рівня, а 17% (з них більше половини мали заплатити менше 20 золотих) належали до

відверто незаможного прошарку в порівнянні з верхівкою. Службу ж доводилося нести однакову. Саме таке товариство потрапляло в халепу, коли виникала необхідність спорядження в похід чи виконання цивільно-адміністративних доручень ГВК. Навіть товариство, що сплатило по 30 золотих, не могло належним чином нести тягар військових походів. Для прикладу наведемо справу Антона Максимовича, бунчукового товариша Чернігівського полку, який зобов'язався відправити за себе в Гілянський похід сина Івана. Та в травні 1725 р. подав «казку», в якій повідомив, що не відправив вчасно в похід сина Івана, бо перебуває в «крайній убогості». Але тепер «з Божою допомогою» 25.05.1725 має все ж виправити його в похід. Планувалося, що Іван Максимович наздожене команду й з'явиться до полковника Єропкіна [323, арк. 7]. З джерел відомо, що в похід пішов сам А. Максимович. Виходячи з цього прикладу, значну групу бунчукового товариства (17 товаришів), що мали сплатити по 30 золотих, можемо віднести до незаможної частини неурядової старшини. Ситуація з Кирилом Солониною, який не міг вийти в Гілянський похід 04.1725 у зв'язку з розоренням після Низового походу 1722 р., лише підтверджує слушність висновків. А квота К. Солонини в 1722 р. становила 40 золотих. Його статків вистачило для одного походу, а підготовка до наступного вже стала проблемою. Хоча в похід його вийти все ж примусили. Як і бунчукового товариша Полтавського полку І. Тарнавського, що доносив перед походом про велику пожежу в його домі 1723 р., внаслідок якої розорився й не міг вийти в похід через нужду й хворобу, та й це не допомогло [793, арк. 162].

Увагу привертає група товариства з «середнім» достатком (квота від 60 до 90 золотих). Серед них князь Ян Четвертинський (85 золотих), знаменитий своїм щоденником син полковника лубенського (майбутнього генерального підскарбія) і зять наказного гетьмана Полуботка Яків Маркович (60), син генерального хорунжого Федір Сулима (70), син генерального обозного і зять миргородського полковника, майбутнього гетьмана Д. Апостола Іван Ломиковський (80), син лубенського полковника Лук'ян Свічка (70), син стародубського полковника Стефан Миклашевський (75). Навіть самі лише імена засвідчують статки своїх носіїв, відомі з різних опублікованих джерел, і були вони значно вищі за середні. Для прикладу

візьмемо з цієї групи бунчукового товариша Ніжинського полку Опанаса Дорофійовича Грушинського, який мав сплатити на відбудову собору 70 золотих. Його родина на момент укладення гетьманського списку поступалася за соціальним статусом вище переліченим. Тим показовішою є її історія та майновий стан [1744]. Переліки майна цієї родини в грамотах та документах судових розділів засвідчують високу економічну спроможність чоловіків, що служили бунчуковими товаришами [208; 789; 1162; 1164; 1512, с. 397-400]. Можемо припустити, що й інші бунчукові товариші з гетьманського списку 1722 р., які сплатили квоту близьку до квоти Грушинських, мали подібні статки.

З 111 бунчукових товаришів у списку 1722 р. не маємо майнових даних про 11 осіб. Напевно, їх статки суттєво різнилися, й були серед них представники всіх виділених нами груп. Один із цих 11, бунчуковий товариш Чернігівського полку Андрій Васильович Борковський, належав до старшинської еліти й мав відповідний достаток. У списку 1722 р. його квота вписана в частині «протекціальні вдови» біля імені матері. Разом із матір'ю А. Борковський вніс 250 золотих на відновлення церкви й належав до числа восьми найзаможніших бунчукових товаришів Гетьманщини [1745].

Для загальної оцінки економічної спроможності бунчукового товариства в середині XVIII ст. маємо ще одне цінне джерело – реєстр позики у військовий скарб тисячі рублів з володінь дійсних та абшитованих бунчукових і військових товаришів Гетьманщини 1743 р. [1275, арк. 253-256]. Крім того, що це список персонального складу бунчукових товаришів кінця 1743 р., це ще й статистичний реєстр, що надається до порівняння за кількома показниками. Щодо кожного товариша вказано, скільки в його володінні було дворів і млинових кіл та яку суму позики він мав надати зі свого майна у військовий скарб (див. табл. Д.6 додатку Д). Всього в реєстр внесено в десяти полках 133 маєтки бунчукових товаришів. Із них 12 маєтків померлих бунчукових товаришів або родин померлих полковників (Кочубея, Апостола). Діючих товаришів на той момент налічувалося 139 осіб, які служили із 121 маєтку. Дворів, з яких служило по кілька товаришів, всього 14, із них 2 маєтки виставляли на службу більше 2-х товаришів. Всього з померлими в реєстрі

фіксується 151 особа. Найбільша кількість маєтків у Стародубському полку – 31, з них 3 належали родинам померлих, а службу з інших несло 32 бунчукові товариші. Разом полк вніс до скарбу 140 рублів і 88 копійок. Також до полку належало 5 абшитованих товаришів, дані про яких внесені до спільної таблиці окремим розділом. Другим за числом маєтностей (25, з них 3 померлих товаришів) був Чернігівський полк. Служило тут 29 товаришів, а разом до скарбу полк вніс (без 2-х абшитованих) 141 р. 62 коп., тобто навіть більше за Стародубський. Суми, виплачені до скарбу іншими полками, були в кілька разів меншими за дві попередні: Ніжинський (21 маєток і б. т) – 58 р. 83 коп.; Лубенський (17 маєтків, з них 1 померлого, 16 б. т.) – 47 р 40 коп.; Прилуцький (12 маєтків, 17 б. т.) – 28 р. 79 коп.; Київський (10 маєтків, з них 1 померлого, 10 б. т.) – 5 р. 68 коп.; Переяславський (6 маєтків, 6 б. т.) – 20 р. 62 коп.; Гадяцький (5 маєтків, з них 1 померлого, 5 б. т.) – 22 р. 32 коп.; Полтавський (4 маєтки, з них 2 померлих, 2 б. т.) – 64 р. 44 коп.; Миргородський (2 маєтки, з них 1 померлого, 1 б. т.) – 23 р. 14 коп. Всього бунчукові товариші позичили до скарбу 553 р. 72 коп. та абшитовані бунчукові товариші – 56 р. 40 коп. Разом – 610 рублів 12 копійок. Залишок позики розкладався на військових товаришів та інші категорії старшини.

Впадає у вічі особлива незаможність бунчукових товаришів Київського полку, які разом сплатили до скарбу трохи менше 6 руб. Ще в семи полках сума становила від 20 до 65 руб. І двома найзаможнішими полками, що надали по 141 руб., виявилися найбільші за числом бунчукових Стародубський і Чернігівський полки. Хоча справа не в чисельності, адже 21 товариш Ніжинського полку вніс бл. 59 руб., а з 4 маєтків Полтавського в позику надано 65 руб. Основним критерієм виступала заможність бунчукового товариша. Якщо розбити маєтки товариства на групи (за величиною сплаченої суми), то отримаємо таку картину: із 133 маєтків (включаючи маєтки померлих бунчукових) менше одного рубля внесли 34 (26%); до 2 руб. – 38 (29%); від 2 до 4 руб. – 21 (15%); від 4 до 6 руб. – 21 (15%); від 7 до 10 руб. – 7 (5%); від 10 до 20 руб – 6 (5%); більше 20 – 6 (5%) (2 по 21; 2 по 24; 2 по 54). Як видно з викладених цифр, найбідніші маєтки бунчукових товаришів, з яких взято до 2 руб. позики, склали 55% всіх маєтків. Величина такого маєтку становила від 6 до 41

двору; без млинів або до 4 млинових кіл. Мінімально це або 6 дворів, або 1 коло. Це дає можливість встановити приблизну початкову суму позики: з 1 двору 4 копійки, з 1 кола млинового – 18 копійок. У цій категорії зустрічаємо виключення: б. т. Ф. Лисенко в Чернігівському полку з 5 дворів не платив позики взагалі. І навпаки – четверо товаришів із різних полків заплатили позику від 60 коп. до 1.50, при відсутності даних про маєтності. Однакова кількість маєтків, по 21, фіксується в двох наступних категоріях. У категорії, сплата з якої становила від 2 до 4 рублів (21), величина маєтку коливалася від 20 дворів (інші варіанти: 20 дворів /6 кіл; 30/3) до маєтків, в яких було таке співвідношення дворів/кіл: 59/7; 72/4; 76/3. Маєтки, з яких сплачено від 4 до 6 рублів, включали мінімально 44 двори або 66 дворів і 5 кіл, а максимально – 96/16; 103/9; 139/4.

Ще дві категорії – це 7 маєтків (сплатили від 7 до 10 руб.) та 6 (від 10 до 15 руб.). У розряді «від 7 до 10 руб.»: мінімальний маєток – 171 двір або 130/4; максимальний – 203/11. В наступній категорії, «від 10 до 15 руб.», було 6 маєтків, які варто вказати персонально. По 10 руб. сплатили: П. Кулябка (Лубни, 116/21); А. Миклашевський (Стародуб, 108/10); з дому вдови Р. Бороховича (Гадяч, 185/15); 10,83 сплатив А. Горленко з батьком (Прилуки, 185/20); 13 руб. сплатив В. Гудович (Стародуб, 278/9) та 14,44 сплатив В. Лизогуб (Чернігів, 286/15).

Залишилися найстатечніші бунчукові товариші, з 6 маєтків яких виплачено 197 руб. із 554 руб., тобто більше третини суми, закладеної для всього товариства. Суму в 21 руб. склала виплата з дому померлих бунчукових А. Дуніна-Борковського (Чернігів, 382/36) та П. Апостола (Миргород, 518/8). По 24 руб. виклали брати Корсаки (Стародуб, 513/15) та з дому гр. Владиславича (Стародуб, 520/15). 53 руб. 18 коп. виплачено з дому колишнього полковника Кочубея (Полтава, 1193/45) та найбільша сума, 54 руб., позичена в скарб б. т. Чернігівського полку А. Полуботком, маєток якого складав 1269 дворів та 36 млинових кіл. Зіставляючи списки найзаможніших бунчукових товаришів 1722 і 1743 рр., маємо збіжності: в обох списках є маєтності Корсаків, В. Кочубея, В. Лизогуба, А. Борковського та П. Кулябки. Відмінність лише в тому, що в 1722 р. до найзаможніших родин

бунчукових належала третина від загалу, а у 1743 р. лише 15%. Це засвідчує прискорену поляризацію власності бунчукового товариства.

Отже, найзаможніші – це лише 5 % всього бунчукового товариства. Друга за статками група – 13 товаришів (10%) теж не бідні, та частина з них мала вдвічі менші маєтності, ніж у найбагатших. Разом це всього 15% від загалу. Найбідніша частина товариства, як з'ясовано вище, становила 55%. Середина між полюсами – це 30% бунчукового товариства. Такий середній маєток включав 60–70 дворів та 6–10 млинових кіл. Доречно зауважити відносність у викладках. Напевно, бунчукові товариші не дуже прагнули платити велику позику до військового скарбу, тому могли приховати реальну кількість дворів і млинів. Наприклад, один із найбагатших бунчукових Ніжинського полку Я. Маркович заплатив 6 руб. з 96 дворів та 16 млинових кіл. Він мав більше дворів перед Гілянським походом в 1725 р., що видно з його щоденника. А число млинових кіл у джерелі покреслено так, що не зрозуміло, то 6, 16 чи 46. Як результат, Я. Маркович потрапив при аналізі лише в середню категорію заможності (30%), хоча його місце у вищій. З іншого боку, ми бачили збіжність даних різних джерел щодо майна А. Борковського, тобто список 1743 р. заслуговує довіри.

Особливої уваги потребують 12 маєтків померлих товаришів. На місце батьків у частині випадків невдовзі прийшли служити сини. Так було, з родиною А. Дуніна-Борковського, який помер в 1743 р. Велика маєтність була розділена на три частини. Але згідно реєстру позики йшли також з маєтків, власники яких померли давно, а спадкоємці повинні були виконувати певні служби з цієї землі. Як у випадку Р. Бороховича, який помер до 1722 р., а його дружина, давно заміжня за полковником Єропкіним, платила з маєтку необхідні суми. Так само було з померлим на початку 1729 р. Т. Жоравкою, б. т. Стародубського полку, вдова якого заміжня в 1743 р. за Б. Ланкау. Причому родинні подробиці про вдів вказані тут же в реєстрі. З 12 маєтків два належали родинам померлих полковників, полтавського В. Кочубея, який помер в серпні 1743 р. та миргородського П. Апостола, який загинув у 1736 р. [1716, с.189, 436]. До одного реєстру з бунчуковими жінки потрапили як

вдови старшин, які отримували опіку центральної влади. Таке собі продовження традицій протекціонізму, що несло й певні зобов'язання.

Абшитоване бунчукове товариство в усіх полках Гетьманщини у 1743 р. налічувало 17 осіб [1275, арк. 253]. Разом вони сплатили 56 руб. 40 коп. позики. Серед абшитованого товариства менше 1 руб. заплатило 4 товариша, до 2 р. – 4; з 2 до 4 р. – 4; з 4 до 6 р. – 2; з 6 до 10 р. – 3 товаришів. Отже, незаможна частина відставних бунчукових становила 8 осіб (47%); середня – 6 (35%), і найзаможніша, хоча й дуже відносна порівняно з дійсними бунчуковими, 3 особи (18%). Величина маєтку абшитованих бунчукових в 1743 р. починалася з 5 дворів (у І. Тернавіота маєтність не зазначена), а завершувалася власністю в 187 дворів і 13 млинових кіл Ф. Савича з Лубенського полку. Загалом дані про статки абшитованих основну пропорцію не порушують: близько половини малозаможних бунчукових товаришів, третина з середньою власністю, й менше п'ятої частини статечних товаришів.

Як бачимо, в 1743 р. служба була економічно обтяжливою більше, ніж для половини бунчукових товаришів. Ситуацію рятувало лише те, що в той період припинилися війни, а витрати на цивільну службу були не такими значними. Зрозуміло, що становище бунчукового товариства годі зіставляти з відповідними позиціями інших службових груп Гетьманщини. Це справді привілейована група старшини, й те, що вище відмічалося для частини бунчукових як незаможність, для значкових чи виборних козаків було справжнім багатством. Здійснити аналіз статків бунчукового товариства у наступні десятиліття не дозволяє брак документів, подібних до списків 1722 та 1743 рр.. Звісно, є масив Румянцевської ревізії та розрізнені дані про маєтки бунчукових на початку 80-х років XVIII ст. Та масштаб цієї роботи настільки великий, що виходить за межі даного дослідження й може бути темою окремої розвідки.

3.3. Функції бунчукового товариства

Функції всіх чинів неурядової старшини XVIII ст. виходять з функцій значного товариства попереднього періоду. Вони дещо урізноманітнилися залежно від вимог

часу та історичної ситуації. Відбулася також диференціація службових обов'язків неурядової старшини залежно від рангу. Чини товариства продовжувала поєднувати обов'язкова військова служба та старий феодальний принцип такої служби з власної маєтності. До кінця існування Гетьманщини бунчукове товариство, як і значкове з військовим, служили власним коштом. У результаті за вірним спостереженням Л. Окіншевича, бунчукове товариство так і не зрівнялося до 1782 р. з російськими чинами, в основі служби яких лежала грошова оплата, й залишалося реліктом, певною мірою «закріпаченим» державою [1877, с. 152].

Основною службовою функцією бунчукового товариства Гетьманщини залишалася військова. Походів та пов'язаних з ними доручень для неурядової старшини до 40-х років XVIII ст. точно не бракувало. Історик Л. Окіншевич, аналізуючи дані пізніх реєстрів 1763 р. і 1782 р. про участь бунчукових у походах, дійшов не зовсім вірного висновку про те, що вони не так часто ходили в походи. Досвід генерального осавула Я. Якубовича, який описав службу бунчуковим протягом 15 років (1725–1739), з яких 12 років провів у походах, вчений назвав виключенням, мовляв, останній був завзятим служакою [1877, с. 127–128]. Проте варто врахувати, що до 1740 р. закінчилися активні військові дії Російської імперії в близькому до українських земель регіоні, й через те, що походів стало менше, бунчукові нечасто брали в них участь. Українців лише частково торкнувся ліфляндський похід в 1745 р. та пруський під час Семилітньої війни, а в турецькій війні 1768–1774 рр. бунчукові організовано в похід не ходили. Молоді відносно покоління Я. Якубовича, бунчукові товариші справді не могли похвалитися участю в походах. Але раніше саме служба, подібна до відправ Якубовича, була правилом, а не виключенням. Яскравим прикладом військової служби бунчукового товариства став її опис у щоденнику Я. Марковича [1508; 1509]. Мова, насамперед, про Гілянський/Сулацький похід 1725–1727 рр.[*], один із шерегу походів російсько-перської війни, розпочатої Петром I [1775].

[*] Примітка. Дивися детальніше: Кривошея. І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): монографія. – К., 2014. Т.1. – С.219–226.

Сукупний внесок дослідників щодо вирізнення службових завдань бунчукового товариства значний, але все ж неповний. Для аналізу основних функцій бунчукового товариства найцінніші є два типи джерел. Насамперед, це реєстри товариства за конкретний рік з вказанням доручень. Збереглися такі для всіх полків за 1736, 1751 і 1763 рр. й за 1738 р. для 4-х полків [495; 662; 1274; 1886, с. 325-328]. Другий тип – це «казки» про службу бунчукових товаришів, основні масиви яких датуються 1756, 1761–1763 рр. [605; 645; 646; 651; 652; 662; 982]. Розгляд обох груп джерел свідчить, що до 40-х років XVIII ст. домінуючою була військова функція, а надалі основні доручення бунчукового товариства належали до цивільних функцій. Це вже відомі нам дипломатична, судова, адміністративна, представницька та господарсько-фінансова функції. Порівняно з попереднім століттям послабилися дипломатична та представницька функції. Це визначалося такими об'єктивними обставинами, як перерви в функціонуванні інституту гетьмана, відсутність самостійної зовнішньої політики та поступова ліквідація козацької автономії. Натомість зросла вага доручень бунчукового товариства в межах судової, адміністративної та господарсько-фінансової функцій.

Розглянемо службове навантаження бунчукових у збережених щорічних реєстрах. У реєстрі 1736 р. вписано 97 товаришів, з яких мали доручення 40, хворіли 8, помер 1, переведений в значкові 1, призначені на уряди 3, не мали доручень 44 [1886, с. 325–328]. Отже, не виконували ніяких обов'язків 45% бунчукового товариства, внесеного в даний компут. Серед товаришів, які служили, доручення розподілялися таким чином: при слідстві – 18; в поході – 4; в третейському суді – 3; при перекладі правних книг – 3; складали звіт за комісію – 3; супроводжували Макленбургський корпус – 3; закуповували коней для армії – 3; по одному товаришу були – командиром на лінії; при розподілі майна, у СПб. Отже, тут найбільш практиковане доручення для бунчукових товаришів – це робота в слідчій комісії (45%). Разом ще з 4 товаришами, які виконували адміністративні доручення, частка цієї функції склала 55%. Ще 11 (28%) виконували доручення в межах військової функції. 6 бунчукових виконували судові доручення (15%). Тобто серед доручень

бунчукових з реєстру 1736 р. домінують належні до адміністративної, військової та судової функцій.

Щодо чотирьох полків є дані про службу за 1738 р. [495]. Точніше, щодо трьох. З Чернігівського полку подано список 18 бунчукових товаришів з указівкою, що полкова канцелярія не знає, де вони знаходяться, вдома чи в поході. Є інформація про службу бунчукового товариства Стародубського, Прилуцького й Лубенського полків. У липні 1738 р. в реєстрі Стародубського полку вписано 39 товаришів [495, арк. 19]. Із них 29 мали доручення, вдома було 6, померло 3, хворий 1. 23 товариша виконували військову й пов'язані з нею господарські функції (8 в поході, 10 закуповували провіант, 2 коней, 3 змушували населення полку до оранки і засівання). 6 товаришів виконували адміністративні доручення. Тобто 74% товариства полку задіяні службовими дорученнями й лише 15% (6 осіб) перебували вдома. У полку Прилуцькому з 12 бунчукових товаришів виконували доручення 10 (1 хворів, 1 помер) [495, арк. 28]. 1 товариш мав адміністративне доручення, а 9 військові і супутні до військових господарські (в поході – 4, купівля провіанту і коней – 4; роздача грошей за волів – 1). Близька до цієї була картина в Лубенському полку, в якому з 18 товаришів вдома перебував лише 1. 14 бунчукових товаришів виконували військово-господарські доручення (при головній артилерії – 6, купували провіант і коней – 5, примушували до оранки і засіву – 3), ще 3 – адміністративні [495, арк. 47]. Отже, у відомостях трьох полків 1738 р. переважало бунчукове товариство, що несло активну військову службу або пов'язані з нею господарські доручення для забезпечення армії провіантом. Частка товариства, яке перебувало вдома, зовсім незначна: з 69 бунчукових товаришів трьох полків – 7 осіб (10%).

До середини XVIII ст. служба бунчукового товариства стала менш обтяжливою. Частина бунчукових виконувала певні доручення. Та наскільки вільніше вони тепер почувалися, засвідчує табель 1751 р. [1274]. З 203 бунчукових товаришів, внесених до списку, виконували доручення лише 24 особи (12%). Найбільше товаришів (9) перебували в полкових рахункових комісіях, троє в справах при полкових канцеляріях, по двоє (4): в справах при ГВК та при розслідуваннях; по одному виконували такі доручення: управитель похідної канцелярії гетьмана в СПб.,

головний економ гетьманських маєтностей, головний екзактор при індуктовому зборі; головний наглядач пошти, член комісії про 300 тис. партію волів, наказний полковник, утримання уряду полкового судді, полковий комісар. Отже, на момент складення табелю з 203 товаришів задіяні у справах лише 24 (12%). Розподіл доручень по функціях виглядає так: господарсько-фінансова – 13 (54%), адміністративна – 9 (38%) й судова – 2 (8%). Вважаємо, що основною причиною такого службового послаблення стало запровадження чину військового товариша й перекладення на його плечі значної частини службового навантаження, раніше виконуваного товариством бунчуковим. Натомість вища категорія неурядової старшини зосередилася на представницьких обов'язках при гетьмані й тих дорученнях, що вимагали високої економічної та юридичної кваліфікації (рахункові й слідчі комісії).

За табелем 1763 р., в Гетьманщині служило 139 бунчукових товаришів та було 39 абшитованих [662, арк. 76-78]. Зі службового товариства казок не подало 13 чоловіків, отже, є дані про службовий стан 126 товаришів. З них 78 осіб на той момент не мали доручень і перебували вдома. У порівнянні з 1751 р., коли з 203 товаришів мали доручення всього 24 товариша (12%), бачимо тут посилення службової зайнятості товариства. Для 48 товаришів (35% від загалу), що виконували певне навантаження, завдання розподілялися наступним чином: 14 бунчукових працювали в полкових рахункових комісіях; 12 брали участь у різних слідчих комісіях; 3 – перебували при Генеральному суді за вибором своїх полків; 3 – при полкових канцеляріях для розгляду різних справ; 3 – в «апробації» ревізій різних полків; 2 – в генеральній малоросійській рахунковій комісії; 2 – в експедиції генерального осавула Жоравки для збирання казок з усіх малоросійських чинів; 2 – відбирали землі, належні до Гадяцького замку; 2 – в експедиції будівництва Батуринського; 2 – в прикордонних польських комісіях та по одному: в економічній гетьманській канцелярії; відповідальний за лагодження мостів і гатей по всій Малоросії; на посаді війта; при сотенній стрілецькій команді. Бунчуковий товариш Чернігівського полку В. Кричевський виконував одночасно три доручення: збирав гроші для дружини померлого б. т. Дорошенка; збирав волів та брав участь у

слідстві в сотні Ройській про заволодіння значковими товаришами Мокрієвичами козацьких ґрунтів. Тобто в 1763 р. в товаристві, що мало доручення, переважна більшість перебувала при рахункових комісіях різного рівня та в слідчих групах. Разом це 28 осіб. Ще шестеро виконували судові функції на полковому й генеральному рівнях. Отже, в 1763 р. бунчукові товариші виконували в межах судової функції – 18 доручень, в межах господарсько-фінансової – 17, адміністративної – 11, дипломатичної – 2. Невдовзі саме бунчукові товариші очолюватимуть більшість полкових рахункових комісій: в 1773 р. з 10 полків у 6 (стародубську полкову рахункову комісію очолив б. т. Іван Миклашевський; переяславську – б. т. Михайло Гриневич; прилуцьку – б. т. Костянтин Маркович; лубенську – б. т. Михайло Оріховський; чернігівську – б. т. Петро Григорович; ніжинську – б. т. Степан Левицький) [1526, с. 189].

Другий тип джерел – «казки» про службу, виявився ще більш інформативним щодо доручень. З 1756 р. збереглися «казки» про службу 88 бунчукових товаришів з усіх полків (всього казок у цій справі 178, ще 75 в. т. і 15 з. т.) [605]. При цьому в кількох полках складено відомості про причини відсутності казок деяких бунчукових товаришів. Наприклад, у Чернігівському полку таких виявилося 14 осіб [605, арк.266]. У меншій кількості відомі «казки» про службу бунчукових товаришів 1761 та 1763 рр. Із казок всіх років та інших документів [221; 429; 519; 605; 645; 646; 651; 652; 662; 982; 1402; 1591, с. 82-438] зроблено вибірку основних видів доручень у межах різних функцій, що виконувалися бунчуковими протягом їх служби.

Доручення в межах військової функції

- особиста участь у походах;
- вартова служба;
- супровід і охорона вищого командування;
- завідування у поході генеральною військовою артилерією й обозом;
- конвой артилерії по території України;
- супровід озброєння до місця дислокації загонів;
- конвоювання російських полків через територію України (Макленбурського, Сибірського драгунського, Вятського, Вологодського та ін.);

- супровід козацьких загонів до місця дислокації та команд хворих і поранених козаків додому;
- командування на форпостах;
- кур'єрські доручення (важливі документи для вищого командування, кореспонденція для царів);
- супровід і нагляд за полоненими турками протягом року в Києві (1739), нагляд за полоненими турками у Воронежі (1742);
- обов'язки наказного генерального старшини чи полковника в поході;
- комісар у слідчій військовій комісії;
- проведення військових навчань для виборних козаків при генералі Кейту (1741).

Допоміжні доручення у військовій функції

- командування загонами на будівництві фортець і укріплень;
- інспектування будівництва й охорони укріплень;
- контроль за відправкою в похід козаків полку;
- збір даних про полонених козаків;
- примус населення полку до оранки та засіву земель (30-ті);
- нагляд за збором провіанту в полках;
- купівля провіанту в полках;
- контроль за полковою старшиною в зборі провіанту в полках;
- контроль за відправкою волів і погоничів;
- опис волів для армії в певному полку;
- супровід робітників і провіанту на лінії;
- нагляд за завершенням будівництва мосту через Дніпро й пропуск по ньому 20 тис. волів, погоничів і провіанту (1739);
- нагляд за вирубкою лісу в Чернігівському полку, призначеного на Очаківську фортецю (1738).

Разом 27 доручень в межах військової функції.

Доручення в межах господарчо-фінансової функції

- головний екзактор;
- екзактор індуктового збору;

- управитель канцелярією малоросійського скарбу (на час відсутності генерального підскарбія, 1761);
- головний економ усіх гетьманських маєтків;
- господар Гадяцького замку (1756);
- господар гетьманського двору (1758-1759);
- присутність в економічній гетьманській канцелярії;
- комісар в полкових рахункових комісіях;
- голова полкової рахункової комісії;
- комісар Генеральної рахункової комісії при ГВК (з 1751);
- комісар при магазині;
- нагляд за перевезенням провіанту між магазинами та полками;
- комісар для збору коштів до військового скарбу з неплатників двох полків;
- в комісії про відкупщиків у зборі недоїмок;
- збір грошей до військового скарбу в окремих випадках за ордером гетьмана;
- комісар Генеральної рахункової комісії над полковими комісарами;
- складення сезонного плану збору консистенції на драгунські полки (1728);
- складення відомостей для провіантської канцелярії для певного полку;
- складення звітів за витратами грошей з військового скарбу на певні потреби (наприклад, у Гадяцькому полку на «шествие» імператриці);
- закупівля коней і провіанту для драгунських полків (10–40-і рр.), утримання таких полків на форпостах (50-ті XVIII ст.);
- освідчення опису вівчарних заводів;
- збір «четвертей» для Київського магазину з окремого полку;
- при будівництві палаців до приїзду імператриці до Києва (1744);
- роздача коштів у полках за волів і коней, взятий для армії;
- роздача в полках коштів бідним (з різних причин, різний термін);
- збір коштів на окремі потреби з певного полку (наприклад, на будівництво воріт в Глухові з Прилуцького полку);
- збір окремих видів податків у полку (бджолиної десятини (1722), збір з обивателів (40-і), прогонних грошей);

- освідчення вільних військових ґрунтів на території певного полку;
- нагляд за Бороховичевськими маєтностями (1751–1754);
- переоблік коштів військового скарбу за дорученням Сенату (поч. 40-х);
- виконання справ при домовій економічній канцелярії (1752–1756);
- комісар для нагляду за будівництвом конюшень для кінних государевих заводів;
- керівництво збором з усіх полків, описом та відправкою до державних заводів кобилиць (1740);
- перевірка кінних заводів;
- нагляд за кіньми на певній дистанції (1769);
- комісар економії описних маєтностей: здійснення опису вільних містечок, сіл (5 років);
- здійснення контролю в полках за розведенням шльонських овець;
- полковий комісар (1751).

Всього – 38 доручень.

Адміністративна функція, доручення:

- присутність при «обранні» (елекції) гетьманів;
- керівник похідної канцелярії гетьмана;
- присутність при ГВК для розгляду поточних справ та виконання доручень;
- «ординанс» при гетьмані, кур'єрські та інші доручення;
- проведення полкових ревізій;
- освідчення (апробація) полкових ревізій і зіставлення їх з даними попередніх;
- ревізія майна померлих урядників (починаючи з сотника) й розподіл його між кредиторами й спадкоємцями;
- арешт і супровід до Глухова вбивць;
- складення звітів про роботу різноманітних комісій;
- ревізія в маєтностях російських вельмож та генералів;
- проведення ревізій стрільців і бобровників;
- складення різноманітних інструкцій;
- комісії про володіння ґрунтами й їх розмежування;
- освідчення стану мостів у кількох полках;

- комісія в Січі Запорозькій (50-ті роки);
- участь у загальних радах старшини, наприклад в 1751 про запровадження магазинів і хлібних запасів у полках та полкових радах;
- опис поромників при Переволочанському перевозі й належних до гетьманського дворця рибалок і всіх рибних угідь навколо на 50 верст, включаючи луки;
- участь у команді генерального хорунжого Ханенка з ремонту доріг і гатей (1740-1746): контроль за лагодженням доріг, мостів, гатей перед проїздом високих гостей (імператриці, турецького посла);
- опис маєтностей генеральної старшини;
- при будівництві Батуринського палацу;
- головний наглядач пошти в межах Гетьманщини; наглядач поштових станів по київському тракту (1,5 року); нагляд за поштою в окремому полку;
- нагляд в полках за освітленням міст і містечок, примус полкової влади до налагодження освітлення, створення по кордону маяків і караулу при них (1740);
- приведення полку до присяги;
- супровід охочекомонних полків і видача їм платні;
- видача коштів сербському гусарському полку (1729);
- вручення команди над компанійським полком (присутній в полку на офіційній церемонії як представник гетьмана);
- посідання уряду наказного полковника або управління полком колегіально трьома товаришами (Стародуб, Ніжин);
- участь у команді генерала Леонтієва для набору з усіх полків співаків до імператорського двору (1741);
- збір казок про службу малоросійських чинів, а також відомостей про козаків у сотенних канцеляріях;
- відбір земель належних до Гадяцького замку (1763);
- організація в полках боротьби з епідеміями хвороб та стихійними лихами;
- на посаді війта (1763);
- при сотенній стрілецькій команді (1763).

Всього – 34 доручення.

Доручення в межах судової функції

- слідчі комісії, включаючи досудове слідство (короткотермінові й тривалі);
- участь у розгляді справ при полкових канцеляріях та в полковому суді;
- комісари з розподілу майна;
- асесори ГВС (з 1723);
- при верхній апеляції ГВС;
- члени генерального суду за вибором полку (з 1760 р.); постійні члени ГВС (з 1767 р.)
- участь у третейському суді;
- переклад і зведення правних книг;
- судді підкоморські й земські (з 1763/1764).

Всього – 9.

Дипломатична функція

- посланці від Малоросії в Сенат (прохання про вибори гетьмана);
- участь у дипломатичних місіях разом із російськими генералами в ході військових дій різних років (присутність на перемовинах, приймання присяги);
- зустріч і супровід послів французького Пардиза де Бонака (1723, 1724) і турецького (1729, 1741);
- участь у прикордонних польських комісіях (Мотовилівська, Криловська /Архангелгородська; в комісії прилуцького полковника Галагана на р. Інгул для встановлення російського кордону; комісари з розмежування російсько-польського кордону в комісії генерала Леонтієва (?-1749-1756-?); комісія в Польській області (1761));
- присутність у Брацлавському воєводстві через епідемію хвороби;
- кур'єрська функція для доставки донесень в Колегію іноземних справ та у Правлячий Сенат;
- комісар в команді Рєпніна з розмежування земель з Портою (1742);
- перекладач при посланцю кримського хана Селім-Гірея Булюк паші для прийняття полонених.

Всього – 8

Представницька функція

- асистенція при гетьмані в Глухові;
- супровід гетьманів до Москви;
- зустріч і супровід коронованих осіб;
- зустріч і супровід гетьмана в полках;
- супровід і охорона російських вельмож і генералів.

Всього – 5.

Отже, з різних джерел вдалося виділити в межах основних шести функцій 121 вид доручень бунчукових товаришів, деякі включають по кілька підвидів. Перелік доручень висвітлює різноманітність обов'язків товариства, їх розкид від одноразових до тривалих у часі (від року до 10 років), від відносно нескладних до дуже відповідальних. Більшість доручень вимагали освіти та певних навиків. Характер службових доручень бунчукового товариства попередні дослідники й, насамперед, Л. Окіншевич визначали як керівний і відповідальний. Із цим важко не згодитися, та разом із тим бунчукові товариші часто виконували доручення, що їх Л. Окіншевич бачив лише за значковими [1877, с. 137-140]. Бунчукові також проводили різноманітні ревізії, збирали певні види податків, інколи були полковими комісарами, роздавали кошти бідним та працювали в полкових канцеляріях, наглядали за кіньми на дистанції в частині полку [881]. Не варто забувати про неоднорідність бунчукового товариства. Що було негоже верхівці вищого рангу неурядової старшини, цілком підходило тим, хто в 1764 р. визначався як «второстатейний» бунчуковий товариш. Частину разових і не дуже відповідальних доручень з початку 40-х років ГВК переклала на плечі новоствореного чину військових товаришів. Та все ж більшість бунчукового товариства віддавала службі вагому частину життя. Про це свідчать їх «казки» про службу. У 1756 р. бунчуковий товариш І. О. Туранський вказав, що з 1732 р. вдома вільно не прожив ні року, весь час мав доручення [605, арк. 237]. Неймовірну як для бунчукового товариша переобтяженість службовими обов'язками демонструє величезна «казка» про службу 1761 р. О. П. Дублянського [652, арк. 45-55]. Часто маючи постійне доручення за типом багаторічної роботи в полковій рахунковій комісії, він

виконував одночасно інші обов'язки в слідчих комісіях. «Казка» про службу братів Дмитра й Андрія Федоровичів Марковичів також демонструє переобтяженість службою Дмитра. При тому, що обидва служили з одного маєтку [605, арк. 336-340] й належали до впливового у Гетьманщині роду. Їхній двоюрідний брат Я. Маркович мав значно сприятливіші умови служби. Але він входив до числа еліти бунчукового товариства, чим і пояснюється такий пільговий режим, заявлений в його «казці» [605, арк. 329-330]. Згідно «казки», більш активною була служба до 1740 р., коли його атестували як генерального підскарбія на вакансію. У 1741 р. Я. Маркович отримав універсал ГВК про звільнення його від служб, що несли бунчукові й перебування під час очікування вакансії під керівництвом дирекції ГВК. Відновив активну службу лише в 1752 р., так і не дочекавшись призначення на генеральний уряд. У багатьох «казках» про службу бунчукового товариства 1756 р. окремо підкреслювалося, що всі доручення виконувалися власним коштом. Інколи лунала скарга, що при цьому за роки служби нагород у вигляді маєтків не отримували [605, арк. 288, 328, 156].

Незважаючи на освіченість бунчукового товариства, якісному виконанню доручень заважала постійна ротація товариства в комісіях та при канцеляріях різного рівня. Набувши певних навиків, товариш отримував нове завдання, а його наступник починав з нуля. Про це свідчить справа, що мала певний міжнародний аспект. За скаргою російських комісарів з комісії прикордонних справ з Польщею, очолюваною київським генерал-губернатором Леонтієвим, у 1752 р. цариця видала указ гетьману про відправку в комісію бунчукових товаришів відповідальних, здібних до справи й ознайомлених з роботою комісії загалом. Скаржилися на бунчукових товаришів С. Полуботка, К. Кобеляцького та В. Кулябку, які були в тій комісії в 1751 р. і не проявили належних зусиль. Комісія була багаторічною, бунчукові запізнювалися в кожному заїзді, не знали суті справи й тому не могли опонувати полякам. Останні ставилися до українців зневажливо, а безвідповідальність бунчукових дратувала російських комісарів [1402, k. 6].

Окремо слід наголосити на судовій функції бунчукового товариства. Перелічені вище судові доручення узагальнено, й з цієї причини втрачається важливість і

насиченість цієї функції, що була однією з головних у службі бунчукового. Для виконання обов'язків, пов'язаних з розслідуванням і винесенням вироку, товариш повинен був мати відповідну освіту. Сама структура козацької судової системи того часу була неймовірно складною й роздрібненою на багато судів різних інстанцій. Бунчукові брали участь у роботі багатьох судів на кількох рівнях: від першої інстанції до вищої апеляції на рівні окремої комісії ГВС. Величезна кількість досудових і судових розслідувань, в яких вони були задіяні, завуальована у «казках» терміном «слідча комісія». Бунчукові товариші брали участь в роботі полкового суду, в слідчих комісіях ГВК, в засіданнях Генерального військового суду (асесори з 1722), у третейському суді, у вищих апеляційних комісіях Генерального суду, з 1763 р. обиралися суддями земськими й підкоморськими. Третейський суд був заснований в 1734 р. при ПГУ. Бунчукове товариство брало активну участь в його роботі. До нього ГВК надсилала справи, що мали шанс завершитися підписанням мирової угоди [1892, с. 52–53]. Засідателі обиралися за згодою сторін. До 1760 р. в роботі ГВС постійно брали участь 2–3 бунчукових товариша. Коли за наказом гетьмана в 1760 р. генеральний суд було реформовано, до його складу, крім 2 генеральних суддів, входили 10 осіб, обраних від полків. Обраними могли бути урядники, починаючи з сотника, або бунчукові товариші. Представники від полків обиралися на термін, менший одного року. Часто генеральний суд працював у неповному складі, а з 1767 р. виборні представники були замінені на постійних членів суду [1892, с. 32]. У 1763 р. почалася судова реформа, що вже давно була на часі через потребу відділення суду від адміністрації, переобтяженість полкових канцелярій земельними справами та загальною вимогою часу відновити шляхетське судочинство у вигляді статутових судів. Першими у 1763 р. були утворені підкоморські суди, потім земські й гродські [1892, с. 57]. Бунчукове товариство входило до числа виборців на ці посади й мало право бути на них обраним. При цьому ГВС не був ліквідований в 1764 р., він продовжував діяти як апеляційна інстанція для інших судів. З утворенням Другої Малоросійської колегії ГВС став її складовою частиною. З його компетенції вилучили апеляційні справи підкоморських судів. У 1778 р. з повноважень ГВС також було виведено військову

судову владу. У новоствореній тоді ж військовій судовій комісії, що розглядала справи старшини, крім очільника, генерального бунчужного, всі інші засідателі були бунчуковими й військовими товаришами (по троє кожного чину) [1933, с. 43, 57]. Хоча в 1791 р. було повідомлено про остаточну ліквідацію ГВС [1933, с. 78], є згадки про продовження його роботи. У 1802 р. Я. Сулима у своєму щоденнику занотував, що 31 вересня, нарешті, закінчилася його робота в генеральному суді, що розпочалася в 1797 р. [1585, с. 163; 1697, с. 70]. Ймовірно, мова йшла саме про роботу військової судової комісії.

Отже, функції бунчукового товариства в порівняні з функціями інших чинів неурядової старшини вирізнялися складністю й відповідальністю, мали в переважній більшості керівний характер. Документи виявляють переважання військових обов'язків над цивільними до 40-х років XVIII ст. та поступове зменшення службового навантаження на товариство в наступні десятиліття. Картина служби загалу бунчукових не була однорідною. Еліта бунчукових товаришів мала нечисленні доручення з високим рівнем відповідальності. Переважна більшість товариства при значно нижчій економічній спроможності в зіставлені з верхівкою була завантажена завданнями. Ситуація зі службою вищого рангу неурядової старшини змінилася після 1764 р. Зайнятість бунчукових відчутно зменшилася, й це дозволяло товариству при бажанні претендувати на уряди та виборні посади. Після 1782 р., а особливо з 1785 р., бунчукове товариство могло вибирати: продовжити військову або цивільну службу на кардинально інших засадах, тепер з оплатою за службу, чи жити у власному маєтку як дворяни, не служачи взагалі.

Таким чином, бунчукове товариство як окремий чин та найвища категорія неурядової старшини остаточно оформилося на початку XVIII ст. протягом гетьманування І. Скоропадського. Сутність інституції «бунчуковий товариш» формувалася протягом тривалого часу, шляхом еволюції гетьманської влади та значного товариства військового. Бунчуковий товариш – це значний товариш військовий, який служив у сталому чині під бунчуком, вписувався до компуту бунчукового товариства, чим юридично визначалося призначення, підпорядковувався судово й адміністративно гетьману та центральним установам,

виконував обумовлені традицією обов'язки та мав права й привілеї, характерні для еліти старшинського прошарку.

Кількість бунчукових товаришів у перших компутах часів І. Скоропадського, близька до сотні осіб, вказує на походження цієї спільноти з давнього гетьманського почту в сто значних козаків, відомого з часу Б. Хмельницького. Чин бунчуковий товариш формується саме тоді, коли служба під гетьманським бунчуком для визначеного числа (близько ста осіб) переходить на стабільну основу. Назва бунчуковий для цього рангу неурядової старшини усталюється в перші два десятиліття XVIII ст.

Офіційне прийняття на службу під бунчук у чині бунчукового товариша до 30-х років XVIII ст. визначалося, насамперед, записом до компуту бунчукових товаришів. Окремі списки бунчукового товариства відомі з часів гетьманування І. Скоропадського. Перші універсали на чин стали надавати з початком реформ І МК. У 30-х роках офіційним підтверджувальним документом, що засвідчував чин, стали універсал гетьмана чи патент вищої інституції (ГВК, МК, Колегії іноземних справ, ПГУ). Призначення бунчуковим товаришем було прерогативою гетьмана. В періоди, коли гетьман не «обирався», призначення здійснювалося наказним гетьманом, ГВК, ПГУ, Колегією іноземних справ, Малоросійськими колегіями. З 1722 р. реєстри бунчукових товаришів оновлювалися щорічно, інколи по кілька разів на рік на випадок військової потреби. Місце запису в списку відповідало старшинству в товаристві, насамперед, за часом прилучення до бунчукового товариства. Всі неопубліковані раніше списки бунчукових винесено в додаток Д. Представлені реєстри дозволяють ідентифікувати особу з точки зору її належності в той чи інший період до бунчукового товариства.

Склад бунчукового товариства не був сталим протягом року. Загальна кількість бунчукових товаришів з 20-х років поступово збільшувалася, коливаючись в межах 120–150 осіб. Двічі вона перевищила число 200 (1732 і 1751 рр.). У 1764 р. в компуті записано лише 106 дійсних бунчукових товаришів, тобто перед ліквідацією гетьманства кількість бунчукового товариства повернулася до «історичного» числа, трохи перевищуючи сотню товаришів (без абшитованої частини). Офіційно

кількість бунчукового товариства ніколи не обмежувалася. Уникнути розростання інституту бунчукового товариства вдалося, зокрема, за рахунок запровадження нового чину військових товаришів.

Склад бунчукових не був однорідним. Основними критеріями відмінності були заможність і знатність походження. В середовищі бунчукових фіксується високий рівень непотизму. Структура бунчукового товариства документально зафіксована лише у 1764 р. згадкою про «первостатейних» і «второстатейних» товаришів. Економічна спроможність неурядової старшини була вкрай важливою через принцип несення всіх службових функцій власним коштом з предківських і наданих за службу маєтностей. Аналіз документів доводить майнову неоднорідність товариства, в якому з часом зростав відсоток незаможного прошарку і зменшувалася кількість найбагатших. Це засвідчує прискорену поляризацію в середовищі бунчукового товариства. Маючи різні статки, бунчукові товариші несли однакове службове навантаження, що приводило до розорення частини товариства. Сприяла цьому й служба кількох осіб з одного маєтку.

Функції бунчукового товариства збігаються з функціями значного товариства військового попереднього періоду, набуваючи однозначно керуючого й відповідальнішого характеру порівняно з функціями інших чинів неурядової старшини. Основною службовою функцією бунчукових до 40-х років XVIII ст. залишалася військова. У документах налічуємо 27 видів доручень в межах військової функції включаючи допоміжні доручення. Із завершенням періоду активних військових дій Російської імперії в близькому до українських земель регіоні військова функція поступово втратила першість. У 1782 р. бунчукові товариші, в умовах розділення військової та цивільної служби за законами Російської імперії, мали можливість обрати продовження військової служби. Ті, хто виявив таке бажання, отримали чин прем'єр-майора й цим забезпечили собі та нащадкам спадкове російське дворянство.

Цивільні функції бунчукового товариства (адміністративна, господарчо-фінансова, судова, представницька, дипломатична) дещо змінили свій статус протягом XVIII ст. Втратили вагу дипломатична й, певною мірою, представницька

функція, що визначалося історичними обставинами. Інші, особливо з 40-х років XVIII ст., набули переваги над військовою. У межах цивільних функцій бунчукові товариші виконували 96 видів доручень, разом із військовою – 121. Бунчукові товариші, які вирішили в 1782 р. продовжити цивільну службу, отримували переважно чин колезького асесора, що також забезпечував спадкове дворянство.

У сфері юрисдикції з 1763 р. настали зміни, й бунчукове товариство як частина шляхетного стану судилося у відновлених земських і підкоморських судах. ГВС перетворився для верхівки неурядової старшини на суд другої інстанції, апеляційний.

З 1764 р. з ліквідацією інституту «гетьмана» поступово еволюціонувала сутність інституту бунчукового товариства. Він втратив ознаки представника й виконавця гетьманської влади. Відтепер чин бунчукового товариша надавався Другою Малоросійською колегією за наказом її керівника. Відтак доволі монолітна каста бунчукових почала розмиватися за рахунок надання чину абшитованого бунчукового товариша як винагороди за службу нижчим чинам, особливо через надання чину міським урядникам, насамперед, війтам великих міст. Усе разом визначило зростання чисельності бунчукового товариства наприкінці існування козацької держави. Через особливості документальної бази загальна кількість бунчукових того періоду не піддається точним підрахункам. Поновилася стара практика, що існувала в значного товариства військового – поєднання чину та різних посад бунчуковими товаришами. До цього посідання товаришем певного уряду приводило до викреслення його з компуту бунчукових. Відтепер товариші все частіше обіймали уряди, починаючи з сотницького одночасно зі службою бунчуковим. Спостерігається активне поєднання чину бунчукового товариша з різноманітними виборними посадами, а також з російськими цивільними чинами. Надання чину бунчукового товариша при відставці з різних урядів та з чину військового товариша активізувалося після ліквідації полково-сотенного устрою на початку 80-х років XVIII ст. Основною причиною стало однозначне визнання з боку російської влади права на російське дворянство за бунчуковим товариством.

РОЗДІЛ 4
ПОЯВА ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЗНАЧКОВОГО ТОВАРИСТВА У XVIII СТ.

4.1. Становлення, статус, динаміка чисельності та економічного становища значкового товариства

Значкове товариство формувалося одночасно з бунчуковим і стало у 20-х роках XVIII ст. нижчим чином неурядової старшини Гетьманщини. Цей розряд товариства вийшов із загалу неурядової старшини попереднього періоду, якому не поталанило потрапити на службу під бунчуком як в силу недостатньої знатності й заможності, так і через те, що традиція встановила обмеження числа (близько ста товаришів) бунчукового товариства. Тому переважна більшість неурядової старшини на етапі формування сталих чинів на початку XVIII ст. змушена була обрати службу під полковим значком.

Проблема появи чину значкового товариства, як і розглянута нами у попередньому розділі стосовно бунчукового товариства, має аналізуватися через призму кількох аспектів: формування сутності чину «значкового товариша», появу назви й усталення чину «значковий товариш». Сутність чину почала формуватися в самому кінці XVII ст. Назва з'явилася на початку XVIII ст., але вживалася дуже рідко. Офіційний чин з постійною назвою «значкове товариство» закріпився внесенням до полкового чи окремого компуту в кінці гетьманування І. Мазепи, або, що вірогідніше, в часи гетьмана І. Скоропадського.

Процеси були аналогічні згаданим стосовно бунчукових з тією різницею, що відбувалися на нижчому рівні. Цей момент вірно зауважив Л. Окіншевич. Водночас історик спростив проблему, відразу зрівнявши значних товаришів полку XVII ст. зі значковими товаришами наступного століття. Терміни XVII ст. на позначення неурядової старшини постійно підмінялися й вживалися в документах як синоніми*. Відчутною градація у значному товаристві стала лише в 90-х роках. Думка

* Примітка. Проблема функціонування понять та підпорядкування значного товариства військового розглянута у розділі 2.

Л. Окіншевича про те, що значкове товариство поступово формувалося на основі знатного полкового товариства цілком вірна [1877, с. 28–30], але ототожнювати значкових товаришів зі значними товаришами полку/значними військовими товаришами полку XVII ст. методологічно невірно. Не варто ототожнювати навіть значних товаришів полку 70–80-х років та значних товаришів 90-х XVII ст. – першого десятиліття XVIII ст. Між ними існувала велика різниця. Значні товариші полку на початку XVIII ст. справді за суттю наблизилися до значкових і навіть подекуди в документах до них почав застосовуватися термін «значковий». Але раніше в неурядовій старшині, навіть в її верхівці, значному товаристві військовому, вивищувалася лише частина, персонально отримуючи судовий імунітет, а більшість все ж підкорялася то владі полковників, то безпосередньо гетьману в залежності від обставин. Тобто займала своєрідну проміжкову позицію, й її статус визначався в кожний конкретний момент, не будучи підтвердженим документально, а лише узгоджуючись із традицією. Точно зазначалося лише непідлягання товариства сотникам. І якщо перші універсали про службу під значком з'явилися в 90-х, причому відомі вони в копіях, то значить, сама служба й рівень підпорядкування товаришів полку 60–80-х рр. XVII ст. були для сучасників зовсім неочевидними. На початку XVIII ст. важливішим було звання значного товариша полку (військового товариша/значного товариша військового), так як забезпечувало вагоміші суспільні преференції, ніж чин значкового товариша й перебування під полковим значком.

Так само неоднозначною є проблема вживання терміну «під значком» у досліджуваний період. Термін «під значком» був ширшим, ніж термін «значковий». Під значком у похід виступало все товариство полку, включаючи козаків. Інколи, як у випадку походу 1700 р., в Стародубському полку товариство йшло в похід під трьома знаками полковими, й до кожного належали урядники повні, наказні та козаки, всього 527 чоловік [1460, с. 30]. У 1716 р. в інскрипції універсалу полковника стародубського Л. Жоравки читаємо «... всякому старшому и меншому полку нашого товариству под значком службу войсковую отправляючому...» [1877, с. 194]. Менше товариство полку – це козаки, й вони теж, як мовиться в універсалі, відправляли військову службу під значком. Під значком міг виконувати певні

доручення значний товариш полку, що не робило його автоматично «значковим товаришем», як не робило «значковим» перебування під значком рядового козака. Значковим товариш ставав за умови вписання його до числа значкового товариства в полковий чи окремий компут. Цьому передував універсал полковника з відповідним наказом. Саме в цьому моменті особливо відчутна відмінність між званням «значний товариш військовий/товариш полку» та «значковим товаришем», що наблизився до класичного розуміння чину чи посади. Тобто явища усталеного, функціонуючого на юридичній підставі вписання в компут та визначеного чітким набором прав, привілеїв і обов'язків.

Перший відомий універсал полковника про долучення особи до служби під полковим значком датується 1698 р. Це лист стародубського полковника М. Миклашевського значному товаришу військовому Костянтину Мартиновичу, колишньому сотнику новгородському про прийняття під полковницьку протекцію та службу в військовому поході під полковим знаком [1469, с. 310]. Йому передував оборонний універсал того ж полковника 1689 р., в якому згадувався оборонний універсал гетьмана значному товаришу військовому Костянтину Мартиновичу, й у зв'язку з цим вказувалося, що в похід цей заслужений у Війську товариш йтиме не при сотні, а при полковому значку [1469, с. 292-293]. Отже, в документах згадані оборона гетьмана й протекція полковника, вилучення з-під влади сотника, але Костянтин Мартинович чітко названий значним товаришем військовим (не товаришем полку!), й зовсім не йдеться про вписання до компуту. Можемо говорити лише про зародження сутності служби біля полковника під значком, але аж ніяк не про окремий розряд значкових товаришів. У 1699 р. той же полковник Миклашевський дає подібний лист Івану Андросенку Шепеличу, в якому вказує на вилучення його з-під корогви військової новгородської й завдання в поході пильнувати полкового значка [1469, с. 587]. Знову немає мови про внесення його до компуту значкових, отже, ніякого юридичного оформлення статусу не відбувається. У 1704 р. Іван Шепелич служив у званні значного військового товариша й лише в 1718 р. присягав у Новгород-Сіверському серед значкових товаришів, хоча й без чіткої вказівки на чин [1339, л. 45, 168]. Ще одну згадку про значкового товариша

маємо з 1696 р. в Полтавському полку. Мова про Остапа Житенського, значкового товариша полтавського, який купив двір у Полтаві [1271, арк. 293зв]. Сама мовна конструкція «значковий товариш полтавський» вказує на підміну тут переписувачем терміну значний на значковий, адже ця справа є збірником копій документів. Фактично маємо неймовірно малу кількість прикладів вживання терміну «значковий» в XVII ст., та й ті дійшли до нас у копіях. Згадки кінця XVIII ст. про значкових XVII ст. не витримують перевірки документами. Ні один полковий компут часів гетьманування І. Мазепи не зберігся, принаймні, нам невідомий. Маємо лише згадуваний в 2 розділі реєстр Чернігівського полку в поході 1702 р. Про його особливості мова піде нижче.

Деякі документи першої чверті XVIII ст. містять інформацію про службу під значком у 80–90-х роках XVII ст. Необхідна обережність у трактуванні справ про службу значкових товаришів більш пізнього періоду, де подається тривала ретроспектива. Для прикладу розглянемо подібний документ. У 1725 р. в Чернігівській полковій канцелярії було складено відомість про службу значкового товариства полку [1273, арк. 122-134]. Найстарші значкові товариші, такі як Дем'ян Посудевський, вписаний першим, розповідали, що служили під значком полковим у походах з 1670–1680-х років. Питання в тому, в якому званні він служив під полковим значком – рядового козака чи значного товариша? Визначати це треба в кожному конкретному випадку шляхом залучення додаткових джерел. Д. Посудевський вперше згаданий як знатний товариш полку Чернігівського лише в 1691 р. [1589, с. 220]. В універсалах І. Мазепи він названий значним товаришем полку й значним військовим товаришем [1589, с. 365; 1727, с. 370]. І лише в присязі 1718 р. вже вписаний значковим товаришем [1557, с. 76]. У цій-таки відомості про службу значкових товаришів Чернігівського полку за 1725 р. з 51 товариша 6/8 вказали, що почали свою службу під значком в період між 1678 та 1694 рр., ще 11 стали під значок між 1701 та 1709; 17 чоловіків датували початок служби значковими між 1711–1720 і 15 товаришів почали служити між 1721–1724 рр. Чи можемо називати товариство XVII ст. значковим? Не певна, радше це значне товариство військове, що мало більше доручень на полковому рівні служби.

Наскільки все надається до інтерпретацій, свідчить запис у цьому ж реєстрі 1725 р. про братів Григорія та Івана Бобирів, які заявили, що служили з 1689 під бунчуком. Чому в такому випадку в 1718–1725 рр. вони значкові? Це можливо, якщо в 1689 р. вони значні товариші військові, й їх статус не був визначений остаточно. Ймовірно, вони навіть певний час виконували гетьманські доручення, що й дозволило їм пізніше називати себе «бунчуковими». Це доводить, що свідчення деяких значкових товаришів 1725 р. про початок їхньої служби під значком у 70–90-х роках XVII ст. слід піддавати сумніву, так як самі вони вже не все пам'ятали, атестатів про службу ще не існувало, а хотілося продемонструвати давність служби в сталому на 1725 р. чині значкового. Це був час, коли престижне звання значного товариша військового вже відходило в минуле. Та й сам І. Бобир пізніше, в казці 1756 р., початком своєї служби значковим товаришем назвав 1708 р. [605, арк. 256].

Інакше виглядає справа зі значковим товариством у списку 1725 р., яке означило початок служби після 1701 р. Маємо контрольне джерело, частину списку знатних товаришів цього полку в поході 1702 р. [1460, с. 31–32]. Саме тут зустрічаємо одну з перших згадок в оригінальному документі про термін «значковий». Причому двічі. Перша стосується М. Третяка, який відкривав полковницький курінь й якого названо «товариш значковий». Можливо, він носив значок і не мав стосунку до знатного товариства, адже вписаний з курінчиками полковника. Та й в наступні десятиліття Третяків в реєстрі значкових полку немає. В другому випадку мова йшла про об'єднаних курінчиків обозного й «панів значкових» [1460, с. 33]. Дуже ймовірно, що тут під значковими мається на увазі знатне товариство полку (17 осіб), перелічене в реєстрі вище. Якщо визначати цих знатних товаришів полку як значкових, то можемо звести списки, додавши зі списку 1725 р. ще 8 осіб (збігаються в обох реєстрах М. Силич і М. Половецький). Тобто маємо гіпотетично найраніший список значкового товариства – реєстр Чернігівського полку 1702 р., що включає вже 25 осіб (див. табл Е.1 додатку Е). Необхідно наголосити, що це реконструкція процесу становлення значкового товариства, адже насправді такий окремий компут значкових товаришів цієї доби невідомий історикам ні для одного з полків. Офіційна назва товаришів у компуті

1702 р. – «знатне товариство полкове», а сама назва інституції «значкове товариство» дуже рідкісна навіть для кінця гетьманування І. Мазепи. Хоча наявність у списку значкових Чернігівського полку 1725 р. 11-ти осіб (22%), які вказали початкову дату служби під значком між 1701–1709 рр., дозволяє вести мову про майже сформовану на той час сутність значкового товариства, нехай і без усталеної назви.

Отже, значкове товариство – це значні товариші полку (значні військові товариші, військові товариші), які служили під полковим знаком, були внесені до відповідного компуту, підпорядковувалися полковнику, звільняючись від влади сотника, підлягали полковому суду, мали права й привілеї, належні козацькому старшинському стану, виконували службові функції (насамперед, військову), визначені традицією для полкового рівня або пізніше нормативними документами інституцій різного рівня для чину значкових.

Непевність у статусі й назвах зникає за гетьмана І. Скоропадського. З цього часу маємо полкові компути з окремими списками значкового товариства та універсали полковників про прийняття під значок з наказом вписання особи до компуту значкових. Відома збірка компутів Миргородського полку різних років (1711–1723) у походах, що містять списки значкового товариства [1003, арк. 2-3, 14-15]. Згідно реєстру в 1711 р. у похід вийшло 3 значкових товариша цього полку зі своїми курінчиками (в Романа Лісницького – 6 козаків, в Олександра Яралія – 4 і в Павла Загорського – 2). Чи вичерпується ними значкове товариство полку на той рік, невідомо. У 1713 р. в похід виступило 4 товариша, також з курінчиками, причому в персональному складі товариства відбулася ротація [1756, с. 88–89]. Отже, найнижча категорія неурядової старшини також мала право на курінчиків і до кінця 30-х років постійно реалізовувала його в походах. Є згадка 1737 р. про козаків курінчиків у поході на візках значкових товаришів Ніжинського полку [750, арк. 201]. У присязі 1718 р. у Миргороді полкове товариство налічувало всього 9 осіб [1338, л. 23; 1555], тому ймовірно, що в 1711 й 1713 рр. могла бути така мала кількість значкових товаришів. У 1722 р. з Миргородського полку виступило в похід 7 значних товаришів, в ревізії 1723 р. фіксується 11 значкових товаришів [1003, арк.

131-13зв; 1597], а в 1732 р. в полку налічувалося всього 14 значкових товаришів [1556, с. 19] (див. табл. Е.2).

З того періоду збереглося кілька універсалів стародубських полковників про прийняття до складу значкового товариства. У 1716 р. стародубський полковник Л. Жоравка видав універсал про оборону й протекцію панам Д. Половцю і І. Петровському, звільняючи їх з-під влади сотника мглинського й вказуючи, що військову службу мають відтепер відбувати у компуті товариства значкового [1877, с. 194-195]. У 1718 р. той же полковник на прохання козаків Мглинської сотні М. Нечаєнка та І. Кацкова про захист від утисків сотника й прийняття під полковий значок видав універсал із наказом прийняти їх в компут товариства значкового [1877, с. 195]. У 1718 р. до полковника Л. Жоравки звернувся військовий товариш сотні Новгородської Г. Шепелич із проханням прийняти його під полковий значок. Полковник видав універсал про протекцію та прийняття Григорія до компуту значкового товариства [1591, с. 603]. Тут було чітко прописано судове підпорядкування значкового товариша суду полковому й вилучення з-під суду сотенного. У 1723 р. наказний стародубський полковник П. Корецький дав оборонного листа військовим товаришам Йосипу Костянтиновичу і Данилу Дем’яновичу з підтвердженням їх служби під значком для захисту від домагань сотника новгородського [1877, с. 197-198]. Ці особи мали старовинне звання військових товаришів і служили в чині значкових товаришів Стародубського полку, тому полковник нагадував сотнику й старшині, що вони не можуть цікавитися їх службою та маєтностями.

Те, що процес становлення значкового товариства відбувався одночасно у всіх полках Гетьманщини, свідчать матеріали присяги козацьких полків 1718 р. На думку Л. Окіншевича, товариші полку, точніше, значкові товариші, з’являються в південних полках лише в перше десятиліття XVIII ст. [1877, с. 30]. У 2 розділі ми детально розглядали персональний склад значного товариства південних полків, що довело неправильність тези історика про пізню появу на півдні товариства полку. Аналіз реєстрів південного Миргородського полку дає щодо значкового товариства

картину, тотожну ситуації в північному Стародубському з різницею лише в кількості цього чину неурядової старшини.

При розгляді становлення бунчукового товариства аналізувалися присяги всіх козацьких полків 1718 р. і відзначався перехідний характер даних цих документів щодо неурядової старшини загалом. У 3 розділі разом з інформацією про значних товаришів військових та бунчукових товаришів Ніжинського полку подано інформацію про значкове товариство цього полку в 1718 р. Там того року чітко позиціонували себе значковими товаришами 17 осіб, ще 6 ми визначили як значкових із допомогою інших документів та один товариш полку присягав у Москві, всього 24 особи. Насправді в цьому полку було значно більше значкового товариства, але в присязі вони вписані лише під старим званням військового товариша без зазначення, під яким знаком служать. Таких у присязі всього – 32 особи, з них 17 надалі фіксуються серед бунчукових, а 15 доволі впевнено можемо віднести до товариства під значком. Отже, в Ніжинському полку в 1718 р. у значковому товаристві служило близько 39 чоловіків.

У Прилуцькому полку в 1718 р. не зустрічаємо назву значковий товариш, всі вони присягали в званні товариш полку [1335]. Те саме бачимо в Лубенському полку, де хоча й відсутня назва значкове, чин вже чітко ідентифікується під назвою значне товариство полку [1336]. Бунчукове в полку виділено окремим списком, подвійні назви не вживалися, тому впевнено стверджуємо, що всі вписані тут значні товариші полку служили значковими. Подібною була цього року ситуація в Миргородському полку, де значкове товариство вписано під назвою товариство полкове [1338]. Вище аналізувалися реєстри значкового Миргородського полку попередніх років, що підтверджує наявність сформованого товариства значкового.

Чітко значковим названо в 1718 р. товариство Переяславського, Полтавського, Чернігівського, Стародубського, Гадяцького й Київського полків [1331; 1333; 1334; 1337; 1339; 1341]. Незважаючи на різночитання термінів у Лубенському й Прилуцькому полках, можемо стверджувати, що в 1718 р. фактично повністю було сформовано значкове товариство дев’яти полків, і лише в столичному Ніжинському переважали й створювали невизначеність традиційні звання.

У Переяславському полку присягало в 1718 р. 30 значкових, з яких 6 перебувало в поході [1333, л. 61–62; 1340, л. 19]. Вісім товаришів вписано без родового прізвища, але деякі з них дозволяє встановити зіставлення з наступними списками значкових (Федір Павлович – Котляр, Остап Дмитрович – Яковенко) (див. табл. Е.3). Бачимо в списку представників значних у минулому переяславських родів: Томар, Гулаків, Щербин, Деркачів, Пилипенків. Проте їх кількість невелика, отже, в полку відбулася відчутна ротація старшини, влилися міщанські родини, переселенці з правобережжя та балканського регіону. Значну кількість вакансій значкових зайняли за вислугою старі козаки. Деякі родини в значковому товаристві представлені двома товаришами (Ярошенки, Дарагани, Деркачі, Щербини, Пасковичі, Мелещенки), тобто в полку спостерігається високий для цього часу рівень спорідненості для значкового товариства. До 1725 р. значкове товариство полку зросло до 43 чоловіків [793, арк. 272, 277]. Правда, з них 15 осіб не могли служити через убогість, старість, каліцтво чи малолітство. Збіжність між списками 1718 й 1725 рр. становить 15 товаришів, тобто за 8 років додалося 28 нових значкових. Ще цікавіше виглядає зіставлення списків 1725 й 1726 рр. У останньому записано 38 значкових товаришів [1264]. За рік чисельність скоротилася на 5 осіб. Четверо в 1725 р. призначені полковими урядниками й сотником. Збіжність між списками становить 26 осіб, тобто за рік склад оновився на 32%. У 1732 р. в полку присягнуло вже 63 значкових, а в ревізії полку цього ж року записано 55 товаришів (їх порівняння далі). Якщо поєднати особовий склад обох списків 1732 р., то збіжність зі списком 1726 р. склала 23 особи, тобто стабільність персонального складу значкових у Переяславі протягом шести років склала 28%. Відомі нам списки значкового товариства Переяславського полку (див. табл. Е.3 додатку Е) дозволяють визначити багато аспектів історії значкового товариства цього полку.

Щодо Полтавського полку маємо ранній список товариства 1715 р., що ідентифікується нами як значкове [1257, арк. 176]. Якщо придивитися до їх складу (див. табл. Е.4 додатку Е), то помітимо невелике число представників найзначніших родів Полтавщини попереднього століття. Зокрема бачимо Пушкаренка, двох Фиренків, Петрашенка, Проскурню, Буцького, Римара і Гаєвського – 8 із 35. Інші –

нащадки сотницьких родин, вихідці з товаришів сотень, рядового козацтва та міщанської верхівки. Через три роки, в 1718 р., кількість потужних у минулому столітті полтавських родин, представлена у товаристві, дещо зростає: 16 із 39. Це Левенці, Буцькі, Кованки, Гаєвські, Нероди та інші.

Значкове товариство Гадяцького полку 1718 р. налічувало 40 чоловік [1337, л. 33–34]. Як і в інших полках Гетьманщини, бачимо в товаристві під значком представників родин полкової старшини, сотників та неурядової старшини попереднього періоду. З 40 товаришів 1718 р. відомі прізвища 30 осіб. Із 10 товаришів без прізвищ двоє перебували на урядах в попередньому столітті. Отже, відсотковий склад старовинних і нових родин визначаємо серед 32 значкових: представників знаної в минулому столітті старшинської генерації в 1718 р. – 47 % (Ситенські, Вечорки, Зеленські, Кохановські, Гаєцькі, Цучмари, Бути, Герасименки та ін.), нових родин – 53 % (Балясні, Самарські, Мунтяни, Серацькі, Недельки, Ширмовські, Концедали та ін.). Частина новоприбулих – колишні запорожці. До 30-х років значкове товариство полку розросталося за рахунок товаришів сотень та рядового козацтва, економічно здатного до військової служби. Біля кожного імені в присязі 1718 р. значкових Гадяцького полку є вказівка на місце проживання: в Гадячі – 8, в Опішні – 11, в Зінькові – 10, в Куземині, включно з двома жителями «белскими», – 6, в Груні – 2, по одному в Веприку й Лютенці. Всього 39 товаришів. Один значковий товариш Гадяцького полку Лук’ян Якович присягав з гетьманом у Москві [1329, л. 1зв]. Отже, найбільша кількість значкових товаришів фіксується в Гадячі, Зінькові та Опішні. Перші два міста полкові, тому там, природно, велика кількість товариства. А от щодо Опішні варто звернути увагу на персоналії. Всі вони представники родин селітряних заводчиків Балясних (Іван, Роман, Яким та Ілля), Серацьких – Яків та Григорій, Герасименків – Йосип і Василь, Назар Гей та два товариша без прізвища. Це приклад однієї з можливостей входження до старшинського середовища – економічної. Селітра як одна зі складових пороху була на той час дуже важлива для держави, що постійно воювала. Відповідно родини, що займалися її виготовленням, включалися до привілейованого стану. У 1732 р. бачимо Григорія, Петра та Івана Балясних навіть серед бунчукових товаришів,

щоправда, ненадовго. Інші Балясні – Ілля, Семен, Роман, Яким і Григорій – в 1732 серед значкового товариства [1366, л.676зв]. Залишилися до 1732 р. серед значкових вже відомі по 1718 р. Назар Гей (з Гаєвських), Василь Герасименко (й на зміну Йосипу прийшов Роман Герасименко). Причому до цього часу Гей, Герасименки й Балясні породичалися. Родина Серацьких у значковому товаристві 1732 р. представлена новим поколінням: Семен, Іван та Йосип (див. табл. Е.5)

Варто наголосити, що вписання значкових товаришів у сотнях у присягах, ревізіях чи інших документах не означало їх підпорядкування сотникам. Так само, як належність бунчукових товаришів до певного полку не означала їх підлеглості полковникам. У обох випадках в документах таким чином вказувалася територія проживання й місце розташування основних володінь товариша.

У присязі 1718 р. в Прилуках фіксується 28 товаришів полку [1335, л. 55зв–56], й до 1732 р. чисельність значкових зростає до 85 товаришів (таблиця Е.6 додатку Е). В обох присягах записані 9 значкових полку й 1 збіг у прізвищі. Це 36% значкового товариства 1718 р. Родини Носуль, Маценків і Куриленків відомі в полковому товаристві з 1676 і 1682 рр.. Використавши генеалогічний метод дослідження, можна довести значно більший відсоток збігу родин у присягах XVII і XVIII ст. всіх полків. Навіть із поверхневого перегляду списків значкових товаришів XVIII ст. зрозуміло, що в них записані нащадки полковників, полкової старшини, сотників та значного товариства.

У Стародубському полку в 1718 р. присягало 105 значкових товаришів [1339, л. 94-95]. Це найчисельніше із товариств. До 1732 р., постійно змінюючись (у 1723 – 84, у 1725 – 103), чисельність значкового тут зросла до 176 осіб. Персональний склад значкового товариства полку винесено в таблицю Е.7 додатку Е. Його аналіз ілюструє історію значкового товариства й уможливлює дослідження генеалогії цього рангу неурядової старшини. Власне складені таблиці персонального складу значкового товариства всіх полків (таблиці Е.1-10 додатку Е) дозволяють розширити й продовжити дослідження в різних напрямах.

Варто повернутися до присяжних списків 1718 р., в яких писарі розділяли реєстр значкових на письменних і неписьменних. Вперше маємо документ, в якому

така увага звертається на освіту неурядової старшини. Це дає можливість підрахувати відсоток освіченого значкового товариства в частині полків Гетьманщини на 1718 р. Є відповідні дані по полках Гадяцькому (писемних 24, неписьменних 16), Стародубському (60/28) й Чернігівському (15/19) [1337, л. 33–34 ; 1339, л. 94-95 ; 1341, л. 70–71]. Із 105 значкових Стародубського полку, маємо дані щодо освіти 88 товаришів, які присягали в полковому місті. З 88 – 60 значкових були грамотними, що становить 68% товариства, заприсяженого у полковому місті. Вони вписані окремо на початку списку. 17 значкових товаришів полку присягнуло в Новгород-Сіверську, й тут інформація про освіту відсутня. У списку значкових Полтавського полку з товариства (28/37) лише 11 (39%) підписалися власноруч [1334, л. 26]. Хоча на відміну від інших полків, де був чіткий поділ в самому документі, тут не можемо нічого певного сказати про грамотність інших. Та навіть якщо візьмемо загальну кількість значкових у згаданих чотирьох полках – 207 товаришів, все ж із них 110 були письменними, що становить 53%. На освіченість значкового товариства увага зверталася зовсім невипадково. Службові обов'язки цього чину були пов'язані з хоча б мінімальними канцелярськими навиками, часто вимагалися й значно вищі професійні навики. Документація 20-х років, відколи стали регулярно проводитися ревізії та подавалася звітність до ГВК і І МК, рясніє вимогами до полкових канцелярій присилати в комісії значкових освічених і здатних до виконання завдань. Таких товаришів голови комісій намагалися не відпускати в походи [332, арк. 7, 9]. Якщо досвідчений товариш потрапляв у похід, то виконував додаткові писарські доручення, за які навіть передбачалася оплата. Так Андрій Гаркуша, значковий Прилуцького полку, в 1728 р. судився за невиплачені йому гроші за писарську роботу в Терському поході [346]. Пізніше, в 1769 р., б. т. А. Миклашевський вимагав заміни з. т. Лубенського полку А. Петровського, який виявився неграмотним (хоча заявлялося протилежне) на грамотного товариша для ведення справ на батуринській станції. На заміну приїхав «грамотний і надійний» з. т. А. Можневський [883]. Отже, на освіченість нижчого чину неурядової старшини була спрямована увага влади протягом всього існування Гетьманщини. У «казках» про службу та формулярних списках цей аспект завжди відмічався. Документи

досліджуваного періоду засвідчують високий відсоток грамотних товаришів. У 1782 р. в Прилуцькому полку служило 87% грамотних значкових, у Київському – 91%. При цьому зросла кількість значкових, які знали кілька мов. Того року в Київському один із товаришів знав 4 мови (російську, латину, німецьку й польську), три – по 3 мови (російську, польську й латину), ще три – по 2 (російську й латину або російську й польську) [1023; 1099].

Остаточне оформлення значкового товариства відбулося на початку 20-х років, особливо активно в 1723 р. Перша Малоросійська колегія, впорядковуючи оподаткування та військову службу в Гетьманщині, намагалася розібратися з правами та обов'язками різних чинів, у тому числі й чинів неурядової старшини. 23.04.1723 р. Малоросійська колегія надіслала промеморію до Генеральної військової канцелярії з вимогою надіслати списки бунчукових, значкових товаришів та всіх козаків, необхідні для забезпечення виконання указу імператора про готовність до військового походу [249, арк. 3]. Протягом травня Малоросійська колегія змушена була направити ще кілька подібних промеморій [1591, с. 429-430]. У червні 1723 р. ГВК повідомила МК, що для складання списків значкових товаришів і козаків у полках буде проведено ревізію [249, арк. 6]. Саме формулювання засвідчує відсутність компутів значкового товариства всіх полків у Генеральній військовій канцелярії. Можливо, полковники мали списки значкових, що вимагали уточнення. Ймовірно також, що окремі компути значкового товариства до указу 1723 р. не існували, так як була традиція вписувати значкових у похідні полкові компути на їх початку після урядників, як це було в Миргородському полку в 1711 та 1713 рр. Хоча також не завжди, адже в компутах Полтавського полку 1718 і 1721 р. список значкового товариства відсутній [1464; 1466]. Отже, в 1723 р. після ревізії були складені окремі компути значкового товариства всіх полків Гетьманщини, більшість яких до нашого часу не дійшла. Збереглися ревізії 1723 р. Миргородського й Полтавського полків, відомий список значкових Стародубського полку 1723 р. В ревізії Миргородського полку в кількох сотнях вписано знатне товариство полкове [1465; 1597, с. 18]. Цілісні списки значкових із полкових компутів/ревізій вилучено.

Є звістка про те, що складення реєстрів значкових товаришів у деяких полках затяглося до 1725 р. У січні 1725 р. в МК вже були надіслані реєстри значкових з усіх полків, крім Полтавського й Ніжинського. Ніжинський полковник відповів на запит МК, що перш ніж відправити в Гілянський похід значкових, необхідно зібрати в сотнях списки новопризначених, щоб не довелося за них (*списки.- І.К.*) платити штраф. Полковник також попереджував, що висилання в похід значкових товаришів замість рядових козаків може призвести до затримки складання іменних списків значкового товариства полку [793, арк. 114зв-115]. Отже, такі списки все ще не укладені?

У Гілянський похід в 1725 р. з усіх полків мало виступити всього 147 значкових товаришів, що доповнювали козацьку команду до необхідних 2 тисяч. Причому початково відправляти значкових у цей похід не планувалося, в указі Петра І про них мова взагалі не йшла. Та 2.12.1724 р. ГВК направила в Малоросійську колегію промеморію по донесенню наказного стародубського полковника І. Борозни. Він просив резолюції на випадок, якщо не зможе в полку набрати необхідної для походу кількості рядових добрих козаків, чи може доповнити їх число значковими, які «живуть достатньо» і «віддавна не бували на службах» [793, арк. 62]. Звісно, дозвіл отримав не лише цей полковник, хоча скористалися в полках новим указом МК від 15.12.1724 р. по-різному. Із 147 значкових, які доповнили 2-тисячну команду, по полках квота виглядає таким чином: Стародубський – 47, Ніжинський – 26, Чернігівський – 25, Прилуцький – 13, Переяславський – 10, Лубенський – 8, Гадяцький – 7, Полтавський – 6, Київський – 5, з Миргородського ні одного [793, арк. 585]. Така різна кількість значкових, відправлених у похід з полків, засвідчувала, насамперед, різне загальне їх число. Для зручності дослідження чисельність нижчого чину неурядової старшини в полках з відомих реєстрів за весь час існування значкового товариства винесено в таблицю Е.11 додатку Е. Не внесено в загальну таблицю дані про чисельність значкових в окремі ранні роки: Миргород – 3 (1711), 4 (1713); 6 (1722); 11 (1723); Полтава – 35 (1715); Стародуб – 78/84 (1723); Переяслав – 38 (1726) [1003; 1257; 1264]. Персональний склад значкових із цих реєстрів показано в додатку Е у полкових таблицях Е.1–10. Також

варто враховувати, що за 1725 р. у таблицях по трьох полках з десяти (Київський, Лубенський і Прилуцький) вказано лише число козаків у поході, а загальна кількість невідома. Списки 1725 р. цінні також тим, що в кількох полках перелічені персональні доручення значкових товаришів, що аналізуватимуться у відповідному підрозділі.

Якщо до середини 20-х років чисельність значкового товариства була відносно сталою, то в наступні роки його кількість у полках різко зросла. Персональний склад значкових в усіх полках фіксується присягою 1732 р., що була сформована за стандартом щорічних ревізій (списки винесено в полкові таблиці додатку Е). У 1732 р. фіксується найвища чисельність значкового товариства за всю історію його існування, навіть у 1763 р. разом з абшитованими товариство налічувало 654 значкових. У зведених таблицях присяги 1732 р. кількість значкових суттєво відрізняється – від 717 до 737, а сума чисел, проставлених писарями в полках, дає 724 [1366]. Власний підрахунок показує 730 значкових товаришів, при цьому в кількох полках число не збігається з указаним у документі. Чи вичерпується цією цифрою значкове товариство Гетьманщини цього року?

У 1732 р. в Переяславському, Чернігівському, Прилуцькому та частково Полтавському полках значкове товариство зафіксоване відразу двома документами – ревізією й присягою. У Переяславі присягнуло 63 значкових товариша, а ревізія цього року в полку зафіксувала 55 значкових [1366, л. 478; 745]. У персональному складі бачимо збіг 35 осіб. У обох документах по 3 особи під одним прізвищем з різними іменами (Михайло й Стефан Турчини, Парфен та Іван Зощенко, Василь та Опанас Зеленські). Це ймовірні представники однієї родини, які служили «за одного» з єдиного ґрунту, та тут рахувати їх будемо окремо. У ревізії полку 1732 р. вписано 20 товаришів, яких немає в присязі, а в присязі – 28, яких немає в ревізії. Тобто протягом року в полку служило не менше 83 значкових. Порівняння списків демонструє процес збільшення числа товариства, що може пояснюватися, насамперед, неякісним контролем полкової влади за кількістю значкових та легітимністю їх чину. Тобто не було повного врахування документами складу товариства полку (24–34% товариства випадають відповідно в ревізії й присязі).

Індекс стабільності персонального складу значкових Переяславського полку в 1732 р. становив 57%[*], тому причиною розбіжності між даними реєстрів могла бути також плинність особового складу товариства протягом року. Присягали на самому початку 1732 року, а почали процес навіть у грудні 1731. Більшу частину ревізії 1732 р. в полках було укладено в вересні [708; 745]. Загалом ревізії могли укладатися в середині року, як це було в 1723 р. У серпні 1734 р. імператриця наказала провести ревізію 1734 р. [1564, с. 396]. Із 40-х вони проводилися попереднього року й слугували контролюючим документом на наступний.Тобто чіткий час проведення ревізій не визначався законом. Маємо документи для зіставлення персонального складу подібно здійсненого вище щодо Переяславського полку для інших полків. Дані винесено в таблицю 4.1.

Таблиця 4.1

Стабільність персонального складу значкового товариства у полках Гетьманщини [495; 1179; 1180; 706; 1366; 1267; 701; 744; 708]

полк/рік	Переяс. 1732	Черніг. 1732	Прил. 1732	Мирг. 1737	Полтав 1738([2])	Мирг. 1738	Гадяч 1739
тип документа кількість товариства	присяга 63	присяга 61	присяга 85	компут 28	ревізія 46	реєстр 30	ревізія 30
тип документа кількість товариства	ревізія 55	ревізія 60	ревізія 62	ревізія 32	компут 48	реєстр 31	компут 35
збіжність	35	34	30	16	30	26	12
загальна кількість товариства	83	87	117	44	68	35	41/53
індекс стабільності персонального складу	57%	56%	35%	57%	65%	87%	35%

[*] Примітки:

1.Так як присяга датована початком року, індекс стабільності визначався на основі загального числа значкових полку з цього документа.

2. Компут складений в червні 1738, коли проведено ревізію точно невідомо. За цей рік маємо також підписки значкових полку про вихід у похід, датовані жовтнем-листопадом, в яких знаходимо імена 4 товаришів, відсутні в обох попередніх списках (Пантелеймон Бойко, Опанас Глоба, Федір Гаєвський, Олексій Іванченко) [1178].

Продовження табл. 4.1

відсоток неврахованого у документах товариства	24-34%	29-31%	27-47%	27-36%	24-26%	12-14%	34-43%

На жаль, не зберігся повний список значкових із ревізії Полтавського полку 1732 р., відоме лише загальне число – 45 товаришів та імена 21 з них [1263, арк. 3]. Із 21 значкового з ревізії, 7-х товаришів у присязі 1732 р. не знаходимо. Всього присягало в полку того року 52 значкових, отже, різниця в особовому складі також була. Показово, що в ревізії Полтавського полку 1731 р. також вказане число 45 товаришів [1253, арк. 91], правда, вдалося вичленити імена лише 40 осіб (див. табл. Е.4 додатку Е) Отже, у чотирьох полках маємо доволі подібну картину, неважливо, чи причиною розбіжності була оновлюваність особового складу (середній індекс стабільності – 56%), чи відсутність контролю за кількістю, й як результат неповна врахованість товариства (середній показник – 29%). У Прилуцькому, зважаючи на велику різницю в чисельності товариства в списках, індекс стабільності зменшився до 35%, а частина неврахованого товариства збільшилася до 37%. Дані навіть щодо половини полків змушують замислитися. Традиція призначення полковниками значкових протягом року за відсутності чітких законодавчих норм у цій царині повинна була призвести до плинності товариства. Але її рівень виявився неочікувано високим. Основною причиною розбіжності складу товариства в документах все ж вважаємо свідомо чи несвідомо приховане полковою владою реальне число значкового товариства. Причому в наступні роки ситуація залишалася такою ж, що засвідчили показники в Миргородському, Полтавському й Гадяцькому полках.

Динаміка персонального складу значкового товариства в більшому часовому проміжку розглядалася вище на прикладі Переяславського полку, де спостерігалося зниження стабільності персонального складу значкових до 28%. Загалом за чотирнадцять років, з 1718 до 1732 рр., чисельність значкового товариства зросла вдвічі. А якщо зважати на дані, отримані нами в чотирьох полках внаслідок

порівняння документів, то можемо додати до загальної чисельності значкових у 1732 р. ще 30%. Отже, в 1732 р. загальна кількість значкових товаришів Гетьманщини становила близько 950 чоловік.

Після смерті гетьмана Д. Апостола в січні 1734 р. було створено Правління гетьманського уряду на чолі з князем О. Шаховським. У Гетьманщині настала ситуація, дуже подібна до моменту утворення Першої Малоросійської колегії. Російські чиновники за кілька місяців збагнули необхідність чітких законодавчих дій в сфері функціонування неурядової старшини. ПГУ зіткнулося з неймовірною кількістю значкових та традиційною відсутністю впорядкованості компутів. 8 серпня 1734 р. з'явився знаменитий указ імператриці Анни Іоанівни про обмеження числа значкових у полках до 30–50 товаришів [1564, с. 397]. Всі, хто виходив за межі цього числа, крім дітей полкової старшини й знатних людей, зобов'язані надалі служити рядовими козаками. Персональний склад традиційно фіксувався окремими компутами. Але тепер здійснити призначення, видати універсал і вписати до компуту полковник міг лише після відповідного указу ГВК. На думку Л. Окіншевича, обмежувати в цьому питанні полковника почала ГВК і І МК ще в 20-х роках XVIII ст., а указ 1734 р. лише узаконив існуючу практику [1877, с. 109–110]. Історик вважав, що полковники свої права в цій царині відстоювали ще довго, самовільно призначаючи значкових. Аналізуючи документи про право призначення значкових 1758 та 1760 рр., Л. Окіншевич звертав увагу на повернення повноважень у призначенні значкових на полковий рівень [1877, с. 111–112]. Документи засвідчують, що до кінця 30-х років більшість призначень значкових здійснено полковниками. У 40-х роках ГВК все частіше вимагала від полковників атестатів щодо кандидатів на вакантне місце у компуті значкових, і поступово така практика затвердилася.

Чому в 1734 р. було обрано саме такий ліміт значкових у полках Гетьманщини? Адже, наприклад, стародубському полковнику довелося скорочувати значкове товариство приблизно вчетверо. Зараз немає однозначної відповіді. Ймовірно, існувала якась пропорційна залежність між кількістю товариства й козаків чи територією полку. Можливо, ніякої логіки в такому рішенні взагалі не було, а

реалізовувалося завдання максимального скорочення цього розряду неурядової старшини. Зрозуміло лише, що полковників порадувати такі ліміти точно не могли, адже значкові були креатурою полковників і несли вагомий службовий тягар за наказами останніх. Л. Окіншевич пояснив встановлення для полку більшого чи меншого ліміту величиною полку та його території, а малі квоти значкових – потребою замикання зверхнього стану, адже без такої перепони кількість значкових зросла б дуже швидко [1877, с. 93]. Переважна більшість значкового товариства все ж належала до старшинської верстви, тобто була саме тими «дітьми старшини і знатних людей», що їх охороняв указ 1734 р. Мало того, вже з 1740 р. створено новий чин «військовий товариш», який, насамперед, отримувала верхівка значкового товариства. А на їх місце полковники змушені були підшуковувати кандидатів не лише з козаків, а й з міщан та священнослужителів. Число низової й середньої ланки неурядової старшини почало швидко зростати. Тому дії влади виглядять дещо непослідовними, як наслідок, замкнути зверхній стан вочевидь не вдалося.

Та в 1734 р. полковники зобов’язані були виконувати імператорський наказ. У списках значкових товаришів 1735 р. біля багатьох імен з’явилися помітки, що після повернення з польського походу з числа значкових виключений. Наприклад, у Лубенському полку виключили 14 товаришів [1179, арк. 14]. Тобто в перші роки після появи наказу полковники намагалися його виконувати. Надалі в Лубенському полку шестеро виключених все ж служили значковими й знову вписані в усі реєстри. Про те, що норми чисельності, встановлені указом 1734 р., в полках не витримувалися, свідчать загальні цифри в компутах наступних років (див. табл. Е.11 додатку Е). Виконання царського указу в полках Гетьманщини наштовхнулося на дуже різні суб’єктивні й об’єктивні перепони. В одних полках полковник і канцелярія зустрілися з проблемою значного перевищення встановленого указом ліміту (Прилуцький, Стародубський, Переяславський), й перед ними стояло завдання позбавити чину багатьох товаришів. Проте полковники не поспішали цього робити. Природна смертність, участь у військових походах 30-х років з відчутними втратами та економічні обставини невдовзі привели до значного скорочення числа

товариства без втручання полкової канцелярії. Правда, в Стародубському полку навіть після скорочення налічувалося близько 100 значкових (1737–1751 рр.). У деяких полках ситуація з самого початку була протилежною, й відчувалася нестача значкових товаришів, здатних до служби (Ніжинський, Миргородський, Чернігівський).

Якщо зважати на офіційну статистику, то кількість товаришів у полках була достатньою й навіть більшою за встановлену норму. Л. Окіншевич, побіжно характеризуючи той період, щоправда, беручи в основному дані 60-х років, робив акцент на намаганнях зверхнього стану замкнутися й ні в якому разі не випасти за станові межі. Тому він звертав увагу на перевищення ліміту значкових, появу категорій асигнованих і підвідомчих, укази гетьмана Розумовського (1757) і потім Румянцева (1766) [1877, с. 82-88, 101]. Проте не слід автоматично поширювати висновки щодо 50–60-х рр. XVIII ст. на попередній період. Насправді в 30–40-х роках ситуація була інакшою. Вистачало значкових у Київському, Лубенському, Гадяцькому та Полтавському полках. Протягом 1735–1738 рр. у Лубенському полку служили 50 і більше товаришів, особовий склад значкових був відносно стабільним. Наприклад, між списками 1737 й 1738 р. розбіжність склала всього дві особи (Яненко Григорій, Мартос Василь), які служили на місці рідних [1179]. З 50 товаришів 1738 р. 22 товариші присягали ще в 1732 р. Тобто порівняно з 1732 р. в 1738 р. склад оновився приблизно на половину, хоча цифра умовна, адже на місце батьків прийшли сини, й бачимо у реєстрі ті самі прізвища. Стабільності з кількістю значкових у доволі чисельному щодо них в 1732 р. (74 особи) Гадяцькому полку (з 1734 р. передбачався ліміт 30 з. т.) полкова канцелярія досягла в спосіб, можливий саме для цього полку. Полк був одним із центрів селітроваріння. Вже в 1718 р. серед значкових полку числилося чимало селітряних заводчиків. У 1739 р. всі селітряні заводчики з Опішні (в ревізії їх 12) [706] були значковими товаришами. Та за рішенням ГВК, вони не несли військової служби, а займалися професійною справою. В реєстри їх в цей час не завжди вносили й таким чином не показували в полку справжнє число значкових товаришів. Коли невдовзі було запроваджено чин військового товариша, селітряні заводчики одними з перших отримали цей чин

неурядової старшини. Про певну приховану кількість значкових у полку свідчить зіставлення окремого реєстру значкових товаришів та даних ревізії 1739 р. [706; 1180, арк. 3]. У реєстрі записано 35 осіб, в ревізії – 30 разом із селітроварами. Збіжність становить всього 12 товаришів, причому селітровари в це число не ввійшли. Отже, зіставити списки варто на основі реєстру, й в ньому бракує 6 товаришів, відомих за ревізією та 12-х селітроварів. Тобто число значкових в Гадячі у 1739 р. – 41/53 при ліміті в 30 товаришів.

На відміну від згаданих полків одразу проблемним став Чернігівський полк, в якому в 1735 р. нібито записано в реєстрі необхідне товариство (50 осіб) [471, арк. 30-30зв]. Та серед них окремо вписано 12 товаришів, які через крайню убогість служити не могли. А поява 5 новозаписних свідчить, що проблема зі значковими у полку не нова. У Миргородському полку бачимо такі дані: 1732 – 14, 1735 – 28, 1736 – 21, 1737 – 28, 1738 – 31 (див. табл. Е.2 додатку Е). У цьому полку, де взагалі не склалася традиція служби значкових, повинні були час від часу виникати проблеми. Бачимо значну нестачу товариства в 1736 р., а в 1738 в число реєстрових 31 товаришів вписано двоє померлих. Значкові товариші Миргородського полку в цей період стовідсотково завантажені військовими й цивільними функціями, ні про одного немає позначки, що він вдома «праздно». Зрозуміло, що тут спостерігався наплив нових людей до товариства, зовсім не характерний для інших полків, адже маючи в 1732 р. лише 14 значкових, полковнику довелося швидко набирати людей до лімітованого числа (30 осіб).

Найяскравіше проблема нестачі дійсно службових значкових проявилася в Ніжинському полку, який і візьмемо за приклад. Як свідчать опубліковані О. Репаном списки значкових товаришів, у походах 1735-1738 рр. [1571, с. 33–39], у компуті Ніжинського полку записані необхідні 50 товаришів (у 1735 – 48). Проте реальна картина була інакшою. У 1735 р. із 48 товаришів шестеро не виконували функції значкових (1 помер, 1 позбавлений чину, 4 стали сотниками й отаманами) [1179, арк. 33–34]. У списку 1737 р. вписано 3 померлих і 5 урядників. У останній реєстр за 1738 р. внесено 4 померлих значкових товариша, 6 товаришів на урядах,

2 -х, що не могли служити через убогість і 1 “безвестно с полку сошол” [1179, арк. 38-39]. Отже, служили 37 значкових товаришів із 50.

Слід відзначити, що проблеми зі значковими в цьому полку почалися значно раніше. Ще в грудні 1728 р. полковник І. Хрущов подав донесення гетьману з проханням визначити рівень підпорядкування значкових товаришів Новомлинської, Кролевецької й Глухівської сотень, що згідно з гетьманським указом відійшли від полку [437, арк. 2]. Проблема не була новою, адже засеймські сотні з давніх часів обслуговували генеральну артилерію [1925, с. 16–18] та потреби гетьмана, особливо товариство Глухівської сотні. Віддаленість цих сотень від полкового міста виключала значкових товаришів з-під влади полковника, й вони значно більше використовувалися Генеральною канцелярією. Так, як полковник також вимагав виконувати належні до полку служби, значкові опинялися під подвійним службовим тиском. Саме цю проблему на прохання значкових товаришів намагався вирішити в 1728 р. ніжинський полковник. І. Хрущов, скаржачись на нестачу людей для виконання відповідальних доручень, писав, що в сотнях навколо Ніжина не проживає достатньо не те, що значкових товаришів, а навіть значних козаків.

Отже, з кінця 30-х років XVIII ст. особливо гостро починає відчуватися нестача дійсних, а не просто записаних у компутах значкових товаришів у деяких полках. Частина товаришів, традиційно слугуючи резервом урядової старшини, посіла різні полкові й сотницькі уряди. На відміну від бунчукового товариства, їх не поспішали викреслювати з компуту значкових. Реальність робила службу значкового товариша непопулярною серед старшини. Тому навіть заможні козаки не виявляли бажання служити значковими. Така ситуація склалася через службову переобтяженість товариства, адже поєднувалися військові та цивільні обов’язки. Про службове навантаження значкового товариства мова піде окремо, тут лише наголосимо, що ця частина неурядової старшини була неймовірно перевантажена. Несучи службу з власної маєтності, при значних витратах значкові товариші доволі швидко опинялися на межі зубожіння [605, арк. 257, 305-312]. Та навіть якщо статки й дозволяли, служби намагалися уникати. Про це свідчать численні скарги полковників до вищих інстанцій на товариство, яке жило на території полку, мало

достаток і навіть маєтність, але не служило. Такі донесення від полковників ніжинського, київського, гадяцького, миргородського й лубенського були звичним явищем у кінці 30-х – 50-х роках XVIII ст. Починаючи з листопада 1737 р., Ніжинська полкова канцелярія подавала до ГВК донесення про недостатню кількість значкових товаришів у полку. Пояснювалося таке становище перевагою в компуті тих, хто не може служити через убогість, абшитованих від служби ГВК, призначених в інші чини чи вже померлих. Полкова канцелярія просила ГВК призначити на місце вибулих нових значкових товаришів з числа знатних товаришів Глухівської сотні, дітей старшини та з числа товариства, яке жило в полку, мало ґрунти й угіддя, необхідні для служби, але не служило [525, арк. 2].

Не дочекавшись відповіді ГВК, у лютому 1740 р. з полкової канцелярії відправили чергове донесення, до якого додали списки значкового товариства за категоріями. А в травні 1740 р. – ще одне донесення з такими ж списками, а також список знатного товариства Глухівської сотні, список тих, хто називається бунчуковими й військовими в полку (але чи мали універсали, полкова канцелярія не знала), й скаргу на значкових товаришів, які намагались уникнути служби [525].

Ніжинський полковник І. Хрущов старався ліквідувати нестачу дійсних значкових товаришів, але прагнення полковника стикалося з давніми козацькими звичаями, що підтримувалися ГВК. Зокрема запис до значкового товариства був добровільним й обмежувався вихідцями з козаків і старшини. Іншим прикладом збереження давніх традицій може слугувати значне товариство Глухівської сотні, з яким у полкової влади виникали постійні проблеми. У середині XVIII ст. нечасто зустрічаємо значних товаришів сотні, які були заслуженими, знатними, родовитими козаками й мали інший статус, ніж рядове козацтво. У Глухівській сотні в 40-х роках XVIII ст. знатні товариші сотні все ще становили окрему категорію. Основною причиною цього був особливий статус цієї з гетьманською протекцією столичної сотні. З документів зрозуміло, що знатні глухівські козаки часто виконували функції значкових за наказами ГВК, але опиралися наказам полкової влади, що слугувало джерелом постійних конфліктів. Коли в 1740 р. в Ніжинському полку вже гостро відчувалася нестача значкових, полкова канцелярія попросила

список знатних товаришів Глухівської сотні та спробувала настояти на їх включенні в число значкових. У відповідь сотенна глухівська канцелярія подала імена лише 7 знатних товаришів сотні. А полкова відразу зауважила, що таких знатних, здатних до служби значковими, в сотні значно більше (в 1741 р. присягу імператриці Єлизаветі Петрівні склало окремо знатне товариство Глухівської сотні, яке разом із дітьми налічувало 63 особи [534]). На що сотник глухівський Дем'ян Туранський відреагував донесенням в ГВК про спроби полкової канцелярії записати в значкові козаків його сотні, які не бажають служити значковими. Як приклад він навів відмову Гордія Івановича Василенка. Причина відмови – віддаленість сотні від полкового міста, й як наслідок зубожіння господарства козаків при виконанні доручень полкової канцелярії. Правда, це не завадило Василенкам Гордію та Івану в 1746 р отримати чин військового товариша за службу батька їх, військового теж товариша й свої та продовжити службу. Сотник просив ГВК заборонити полковій канцелярії силоміць записувати виборних козаків до числа значкових, на що й отримав очікуваний указ [525, арк. 17]. Проте вже за три місяці, в липні 1740 р., ГВК на прохання ніжинського полковника наказала глухівському сотнику подати донесення про кількість значкових товаришів у сотні й документи, які підтвердили б таке звання. Розглянувши донесення, в якому зазначалася відсутність значкових, ГВК наказала надалі заборонити знатним товаришам цієї сотні іменуватися значковими й виконувати належну їм службу виборних козаків [523, арк. 2].

Хоча епізод з глухівськими козаками й стоїть трохи осібно, все ж він фіксує загальну тенденцію того часу – прогресуюче прагнення уникнути служби в числі значкового товариства, спроможного до того козацтва. Коли в 1740 р. почалося надання нового чину військового товариша, що звільняв від влади полковника та обтяжливої служби під значком, значкове товариство почало активно використовувати таку можливість. Все разом породило указ ГВК від 1740 р., коли полковим канцеляріям було запропоновано набирати в значкове товариство не лише дітей старшинських і козацьких, а й міщанських, попівських та інших [527, арк. 1а]. Він демонструє появу проблеми нестачі значкових, з якою вже кілька років боролася

ніжинська полкова влада, також і в інших полках Гетьманщини та визнання цієї проблеми з боку центральної влади.

У 1740 р. в Ніжинському полку згідно донесення полкової канцелярії було всього 19 дійсних значкових товаришів, тоді як 31 товариш не міг нести службу з тієї чи іншої причини. В кінці 1741 р. ситуація трохи краща: 25 дійсних значкових проти 24 вибулих з компуту [525, арк. 6-8; 527, арк. 2-5; 1748]. Виконуючи указ ГВК про поповнення товариства з числа рядових козаків і міщан, полковник ніжинський закликав до канцелярії козаків, спроможних до служби для запису в значкові. У донесенні полковник писав, що за своїм бажанням прийшли лише 5 чоловіків, тому полкова канцелярія змушена була набрати з числа козаків і міщан необхідну кількість здатних завдяки своєму майновому становищу служити значковими й видала їм необхідні атестати. До донесення додавався іменний список знову набраних. Окремо полковник просив ГВК надалі дійсних значкових товаришів у військові не приймати: «… ибо как небезвестно в полковой канцелярии многие значковие товарищи для нѣкоторих своих прихотей ухилясь от служби значковимъ подлежащой, несмотря на то что значковие принимаються в войсковие товарищи, намѣривают просит в Енералной войсковой канцелярии о прийнятии ихъ в войсковие товарищи …» [523, арк. 1а].

До середини 40-х років XVIII ст. ситуація з кількістю значкових товаришів дещо стабілізувалася. Цьому сприяли як заходи із залучення до служби значковими вихідців з інших станів, запропоновані полковими й Генеральною канцеляріями, так і завершення постійних воєн. А тому настало загальне поліпшення становища товариства, що зробило його статус більш привабливим для заможного козацтва. У 50-х роках спостерігається збільшення загальної чисельності значкових товаришів у полках, що пояснюється, зокрема, й отриманням універсалу на звання кількома представниками однієї родини, які служили з одного ґрунту. Проте проблема з необхідною для служби кількістю значкових товаришів залишалася доволі гострою ще й у 50-60-х роках, особливо для Гадяцького, Миргородського й Ніжинського

полків. У 1752 р. Ніжинський полк мав все ті ж клопоти – 50 значкових у полку не набиралося [1886, с. 315].

Зважаючи на викладене вище, ситуація з чисельністю значкового товариства в полках не трактується однозначно. З одного боку, була значно більша кількість товариства, ніж дозволено законом, з іншого – в кількох полках нікому було служити. Зіставляючи списки значкового товариства в кількох полках за один рік, зауважуємо наступне. Якщо документи одного типу, наприклад, різночасові компути, складені полковою канцелярією, як в 1738 р. в Миргороді [495, арк. 42; 1179, арк. 30], тоді індекс стабільності особового складу товариства становить 87%, а невраховане товариство всього 12–14%. Якщо ж документи були різного типу (присяга й ревізія, компут і ревізія) індекс стабільності коливався від 35 до 57%. Фактично в кожному полку проживало багато знатного товариства, що не фіксувалося полковими канцеляріями в офіційних компутах, але себе таке товариство називало значковим. Саме вони давали високі цифри значкових у присягах, а подекуди й в ревізіях. Красномовно про це свідчить «казка» з. т. Стародубського полку Г. Козловського, який, пояснюючи, чому не виступив у похід, писав, що в реєстрі значкових вписано ім’я його сина Василя, який в похід виступив [963, арк. 456]. Всі компути Миргородського полку 30–40-х нечасто перевищують встановлений ліміт 30 осіб, але в 1742 р. в Миргороді присягнуло 72 значкових товариша [537]. Полковнику миргородському Капністу їх не вистачало, раз в 1747 р. він подав донесення з проханням дозволу залучати до полкової служби бунчукових і військових товаришів [676, арк. 2]. Зрозуміло, що цей приклад теж надається до інтерпретацій, та все ж свідчить, що полковник не міг змусити служити тих, хто не був внесений до офіційного компуту. Схожою була ситуація в Чернігівському полку, де число службових значкових завжди було меншим 50 осіб. Проте ревізії показували власність у полку більшої кількості значкових, наприклад, в 1747 р. – 70, в інші роки – 55–58 товаришів (див. табл. Е.11 додатку Е). Отже, при наявності в полку великої кількості старшини й їх дітей служити було нікому. Місцеву старшину можна зрозуміти. Кому ж хотілося служити за власний кошт та ще й так активно, як мусили значкові? Верхівку цієї проблеми відобразили загальновідомі

донесення київського (1748), ніжинського (1752) та лубенського полковників (1758), що подавали до ГВК списки старшини полку, що не служила, з вимогою примусити їх до служби [17; 1877, с. 206; 1886, с. 315]. Коли починався владний тиск, старшина обирала чин військового товариша. Через це до 60-х років кількість цього розряду неурядової старшини різко зросла. Знатна старшина служби уникала, навіть якщо була внесена в офіційний реєстр значкових. Викреслити їх без достатніх підстав полковник не міг, як і не міг через відсутність вакансії набрати тих, хто дійсно служив. Звідси й з'явилися категорії, подібні за службою до значкових, але невизнані офіційно. Л. Окіншевич вказав на появу асигнованих і підвідомчих товаришів, навівши кілька прикладів [1877, с. 101-102]. Це справді були найпоширеніші категорії неофіційного значкового товариства. Слово «асигновані» в перекладі з французької означає призначені, виділені [1876]. Це відповідник терміну «атестовані». Разом вони позначали категорію прихованих значкових товаришів, які отримали атестат/призначення на чин значкового, але він не був відправлений в ГВК взагалі, або ще не було отримано офіційний дозвіл ГВК на призначення. Це давало полковнику широкі можливості для маніпуляцій з кількістю товариства. Офіційна їх кількість у полках не була значною, наприклад, в 1769 в Гадяцькому полку було 5 асигнованих з. т. і того ж року в тій же справі записані 10 атестованих значкових Стародубського полку. Вони входили в загальне число [885, арк. 170, 264]. Підвідомчих вперше зустрічаємо в 1741 р. в Київському полку, де присягнуло 17 козаків «под ведением полковой киевской канцелярии обретающихся» [530, арк. 5] (див. табл. Е.8 додатку Е). Кількість підвідомчих полковій канцелярії товаришів можемо простежити в ревізіях Полтавського полку. У 1750 р. їх було 11, а в 1755 вже 15 осіб [734, арк. 13; 737, арк. 99, 172, 211]. Причому склад підвідомчих за п’ять років змінився. Частина отримала дійсний чин значкового (Лелеяцький, М. Буцький), а Г. Кованка – чин військового товариша. Атестованих було значно менше, в 1755 р. лише 1 товариш, як і зауніверсальних (1 товариш у 1750 р.). Крім описаних категорій, в цей же період з’явилися приписні з інших полків, зауніверсальні та значкові «сверх комплекта» [734, арк. 115]. Приписних бачимо на прикладі Лубенського полку, в якому в 1751 р. було 52 значкових товариша, з яких

один приписний з Миргородського полку (В. Устимович) і три приписних з Гадяцького (В. Чемерис, С. Пирятинський, І. Зеленський) [1274, арк. 56]. Ця категорія засвідчує тісні економічні зв'язки товариша не з тим полком, в якому він числився під значком. Ревізії Лубенського полку підтверджують, що всі перелічені товариші володіли маєтностями на цій території. Не маючи офіційного дозволу на службовий перехід, такі значкові ставали приписними в полку, в якому мали власність і несли службу разом зі значковим товариством цього полку. Таким чином у даному випадку збільшилася кількість службових значкових товаришів Лубенського полку. Вісім значкових товаришів «сверх комплекта» бачимо в 1782 р. в послужних списках чинів Київського полку [1023]. Ця категорія офіційно вписана серед дійсних значкових. Очевидно, полковника та чиновників намісництва вже не турбувало таке порушення. Тим паче, що комплект за законом становив 30 осіб, а в списку було 65. Тобто 8 «сверх комплекта» нічого не вирішували.

У 1759 р. з полкової полтавської в генеральну канцелярію було подано відомість про дійсних бунчукових, військових товаришів, а також абшитованих і дітей померлих старшин, з вказівкою, де служать і мешкають. Всі згадані в документі значкові товариші Полтавського полку (17 осіб) служили, але не мали універсалу на чин [1587, с. 132-133]. Із них лише четверо не фіксуються попередніми реєстрами (С. Черняк, Л. Бужинський, І. Вовк, Оп. Кулик). Всі 17 були дітьми померлих старшин, урядників і неурядової старшини. І хоча вони не мали універсалів, цей документ не називає їх «зауніверсальними». Їхнє право на чин значкового товариша навіть без універсалу не викликало сумніву. Точно сформульовано бачення ситуації в казці 1756 р. в. т. І. Шаркевича, який писав про свою службу разом із батьком значковим Стародубського полку. А після одруження в 1737 р. з вдовою сотника баришівського Ісаєвича Оленою Максимовичівною, служив разом зі значковими Переяславського полку, не маючи звання в числі інших старшинських дітей [605, арк. 323–325]. Отже, право служити значковим завжди розглядалося владою й як обов'язок за володіння маєтністю, тому й відслідковувалися діти старшини, які не служили. Так як у полках враховувалися всі маєтності значкових, у списках зауважуємо померлих товаришів або їх вдів. Якщо

не було сина чи родича, якому маєтність перейшла б у спадок разом з обов'язком служби, вдова вносилася до списку й змушена була виставляти на службу найняту людину чи сплачувати кошти з володіння згідно з кошторисами, як всі значкові. Так відбувалося, доки вона знову не виходила заміж, і тоді до компуту вписувався її чоловік.

Чималою міру перевищення ліміту значкових у полках викликане давньою традицією, коли в компут вписано одного представника родини, а за нього функції почергово виконували брати, сини, племінники, дядьки, зяті, пасинки. Часто відбувалося призначення в значкові ордером полковника, але без видачі відповідного універсалу. Так було з родиною Глоб, Данила й братів, значкових Полтавського полку, які отримали універсал аж у 1757 р., хоча ордером полковника Кочубея призначені й служили з 1736 р. [610]. У 1749 р. на прохання з. т. Чернігівського полку Іова Сокоцького значковими товаришами для почергової служби були призначені його рідний брат Юхим і двоюрідні Євстрат і Роман. Вони всі жили на нерозділених ґрунтах, тому призначення відбулося [1007, арк. 124]. Але надалі в усіх документах значковими себе іменували всі брати Сокоцькі. Отже, формувалося розмаїття прізвищ та візія чисельності, що яскраво проявлялося в ревізіях чи присягах, коли вони всі називалися значковими [532, арк. 58-59; 537; 716; 742; 1366]. Навіть у Ніжинському полку, де особливо гостро відчувалася нестача дійсних значкових товаришів, неповні дані ревізії 1747 р. показують власність 62 значкових товаришів [727]. А найближчий хронологічно компут товариства 1751 р. включав лише 36 осіб [1274, арк. 98-100].

Виключенням щодо чисельності значкового товариства перед ліквідацією гетьманату став Переяславський полк, в якому завжди було більше значкового товариства, ніж передбачала квота. Офіційні компути полку перевищували 50 товаришів (див. табл. Е.11 додатку Е). У 1763 р. у цьому полку компут зафіксував 113 значкових. Дані навів Л. Окіншевич, не опублікувавши сам список і навіть не вказавши точно архівної справи за старою нумерацією [1877, с. 94]. Тому складно пояснити таке число й вирізнення Переяславського серед усіх полків, як не зміг цього пояснити дослідник. Можливо, того року полкова канцелярія вписала до

реєстру всі приховані категорії значкового товариства, й це якраз реальне число найнижчого розряду неурядової старшини в полку. В квітні 1764 р. переяславський полковник С. Сулима просив визнати офіційно значковими не лише 50 призначених осіб, а й їх родичів. Мотивував це збільшенням маєткової забезпеченості для служби, що втрачалася при поділі їх власності й запису частини родини до числа виборних козаків. ГВК це прохання не задовольнила [1693, с. 148-149].

Отже, поява до середини XVIII ст. категорій асигнованих/атестованих, підвідомчих, приписних, зауніверсальних та інших типів неофіційних значкових товаришів має розглядатися не лише як спроба обійти встановлені в 1734 р. ліміти, а й як намагання полковників покрити нестачу значкових товаришів, які реально служили.

Соціальне походження значкового товариства детально вивчалося Л. Окіншевичем [1877], способи входження до нижчого розряду неурядової старшини перелічувалися іншими дослідниками, які порушували цю проблематику [1886, с. 307–313; 1651]. Різночитань немає, в основному, значкове товариство складалося з представників старшини та їх нащадків, інакше кажучи, зі значного козацтва. Досягали цього чину завдяки тривалій вислузі й рядові козаки, особливо з середини XVIII ст., коли виникла потреба в заповненні вакансій. На етапі формування значкового товариства до нього потрапляли й покозачені міщани, частіше, не в першому поколінні й дуже заможні. Отримували чин значкового представники найманих полків, переселенці з Правобережжя та чужинці, особливо після Прутського походу. Всі вони мали володіти козацькими ґрунтами й з них служити. Вагомою підставою для отримання чину завжди було одруження з вдовою значкового й несення служби з цих ґрунтів. У 1725 р. розглядалася справа Григорія Поповича, дуже вправного писаря, працюючого в комісії, якого полкова стародубська канцелярія намагалася відправити в похід зі значковими. Попович вказував, що вписаний до числа значкових помилково, мабуть, через одруження з вдовою значкового Скоробагатого. Запевняв, що не має справи до ґрунтів дружини [332, арк. 7]. В цьому прикладі добре видно традицію та логіку дій полкової канцелярії. Пізніше, в 40-х роках, подібна ситуація ілюструє протилежний процес.

Козак с. Дем'янець Переяславського полку Трохим Кальнецький одружився з вдовою військового товариша Григорія Дунаєвського, яка була донькою значкового Чернігівського полку Федора Антоновича, поселився на їхніх ґрунтах і на цій підставі просив і отримав 19.03.1746 р. чин значкового [1007, арк. 99]. Тепер козак прагнув цього чину, а не відмовлявся, як у попередньому випадку. Виборні козаки, міщани й сини священиків здобули офіційну можливість отримання чину значкового з 1740 р., після згадуваного раніше указу. Побачити картину соціального походження товариства в середині століття дає можливість іменний список старшини 1751 р. [1274]. Матеріал проаналізував В. Горобець і прийшов до висновку, що фактор родинного зв'язку став одним із основних при отриманні чину значкового [1651, с. 58]. За його підрахунками, з 423 значкових 199 отримали чин на основі родинних зв'язків, із них 95 після батька, значкового товариша. Ще 23 особи були «полкових старшин, сотників і значкових товаришів сини, котриє в числі значкових товаришів службу отправляют». Причому, крім них, окремо виділялися значкові товариші, які походили зі старшинських родин (22 особи) та були синами полкової старшини (3 особи) [1651, с. 59–60]. Осібно дослідник виділив категорію з 22 чоловіків, які, на його думку, не мали заслуг перед Військом Запорозьким як окремою корпорацією. Крім міщан, посполитих, колишніх «певчих», він не зовсім вірно до них зараховує «дворян гетьмана», «придворних служителів полковника», «дозорців Ропської волості». Як правило, стати гетьманським дворянином чи дозорцею волості могла лише знатна й освічена людина. Ці категорії тісно пов'язані з козацтвом і мали безперечні заслуги, часто й військові перед Військом Запорозьким. Шестеро значкових в 1751 р. були синами священиків.

В останні роки існування Гетьманщини соціальне походження значкового товариства визначали більш узагальнено. Наприклад, у списку значкових Переяславського полку за 1780, де вписано 58 товаришів, 46 осіб зазначили походження з козаків і 12 – з шляхти [1154, арк. 86–112]. Вказуючи козацьке походження, лише троє додали, що вони сини значкових товаришів і двоє – військових. Доцільно зазначити, що при вказівці на соціальне походження в списках другої половини XVIII ст., значкові товариші часто вказували узагальнення – «з

козаків». Проте генеалогічні розвідки відразу відкривають зовсім не рядових предків таких козаків. Особи, які проходили до значкового товариства, в більшості мали давнє знатне походження й невипадково разом із вищими чинами неурядової старшини претендували на визнання своєї шляхетності.

Вікову характеристику значкового товариства дав Л. Окіншевич [1877, с. 97–99]. Він проаналізував реєстр 1763 р. і зазначив переважання людей середнього віку (30–50 років – 55%), особи, старші 50 років, складали 30% загальної кількості. Варто погодитися з висновком вченого, що до чину значкового товариша рядовим козакам інколи доводилося довго служити. Хоча непоодинокі приклади служби в чині значкового протягом всього життя й представників знатних родин. Яким був віковий склад значкового товариства в попередній період, свідчить такий приклад. У компуті 1735 р. в Стародубському полку було 56 значкових (один із них вислав за себе наймита). З 55 товаришів 7 були молодшими 20 років, 24 у віці до 30 років, середнього віку (30–49 р.) – 18 осіб, 50 і більше років мали 6 осіб (найстаршому 63 р.). Переважали товариші молодого віку до 30 років (56%) [1493, с. 65–70]. Більше даних цього періоду не маємо, тому поширювати статистику одного полку на всі не можемо. В останній період існування Гетьманщини за реєстрами 1782 р. бачимо переважання серед значкового товариства людей середнього віку й молоді. Так у Прилуцькому полку (37 з. т.) молодь до 30 років складала 22% (8 осіб), люди середнього віку від 30 до 50 років – 51 % (19 осіб) і люди старшого віку, від 50 до 70 років – 27% (6 осіб) [1099]. Л. Окіншевич навів дані про вік значкових Лубенського полку за 1783 р. з переважанням молоді. У списку значкових товаришів Київського полку 1782 р. було 65 товаришів. З них 20 товаришів були молодшими 16 років, і переважаюча їх кількість мала вік від 2 до 10 років [1023]. Такої картини більше не зустрічаємо ні в одному з полків. На думку Л. Окіншевича, така практика вписування дітей до складу військовослужбовців для вислуги була запозичена з російської дворянської [1877, с. 97–99]. Та не менше важила, особливо для порубіжного Київського полку, аналогічна польська традиція, де ще в XVII ст. до складу елітних гусарських хоругв вписували немовлят. Загалом варто згодитися з висновками Л. Окіншевича про «помолодшання» розряду значкових в останні роки

існування Гетьманщини через практику отримання дворянства молоддю, для якої чин значкового ставав першою сходинкою. Доречно зауважити, що ця молодь належала до різних станів, не лише до козацького, й для них чин значкового ставав можливістю зміни статусу.

Одним із головних факторів при наданні чину значкового була матеріальна спроможність до служби. На думку більшості дослідників, середньостатистичний значковий був не дуже заможним. Вибірка даних з Генерального слідства про маєтності в кількох полках щодо власності частини значкових товаришів, зроблена В. Панашенко, демонструє їх володіння в межах 4–120 дворів [1886, с. 307]. Слід лише зауважити, що значкових з маєтністю більше 20 дворів було зовсім мало. Відомий опис рухомого й нерухомого майна значкового товариша Лубенського полку Семена Бардака, зроблений в грудні 1744 р. [1468, с. 304–306]. Він жив у дворі на три хати під с. Євлаші. Мав винницю з вирваним казаном, зламаного воза, трохи реманенту й зброї (зламаної), зовсім мало запасів харчів і недорогого одягу. Красномовний епізод з 4 подушками без наволочок, до яких у скрині було 3 наволочки. Мав один потертий жупан, три сорочки й одні штани, а дружина – 4 сорочки й одну спідницю. В господарстві було 17 вуликів бджіл, 35 свиней, 7 індиків, 11 гусей, 3 корови, 2 бички, 1 кінь. Земельні володіння не згадані, напевно, нічого не мав. Такі описи проводилися не від доброго життя, ймовірно, мав борги й, очевидно, не міг з такої власності нести нормальної служби. На місце подібних значкових товаришів полковники охоче приймали на службу багатих козаків. Наприклад, за ревізією 1750 р. в Золотоноській сотні Переяславського полку служив виборний козак Роман Миронович Щербак, який в 1752 р. вже відомий як значковий товариш. Його володіння в 1750 р. дозволяли вписати його до 2 статті – середній купецький промисел. Мав 4 коней, 8 волів, луку на 100 копиць, вітряний млин, хутір, вів активну торгівлю [742, арк. 439]. Тут описані не всі його володіння й майно, адже вказано, що він найбагатший в сотні козак, а орні ґрунти не перелічені зовсім. Та навіть згадане дозволяло нести службу значковим. У цій же ревізії описана власність 77 значкових товаришів полку. Всі вони володіли житловим, часто ще й приїжджим двором, кількома дворами підсусідків (1–5). Лише частина

мала хутори, млини й шинки, та й то не все одночасно (19 товаришів з 77 (25%)). Показово, що двори значкових вписувалися в ревізіях до першої графи (двори різночинців, власницькі й козацькі, що не обкладаються податками), а двори урядників – до другої (двори старшинські, власників і військових) [742, арк. 271]. Якою була економічна спроможність значкового товариства в кінці існування Гетьманщини, можемо зрозуміти на наступному прикладі. Зберігся формулярний список старшини Переяславського полку 1780 р., в якому серед іншого вказано кількість чоловічих душ малоросійського народу в володінні кожного товариша. Всього в списку 58 товаришів, із них 4 не виділені з батьківського майна, тому їх статок невідомий (7%). Інших значкових документ дозволяє розділити на чотири категорії: 1 – незаможні особи, які не мали за собою людей – 22 (39%); 2 – особи з невеликими статками, які мали по 1–4 душі – 17 (29%); 3 – особи з середніми статками, які мали по 9–18 душ – 13 (22%); 4 – заможні – 2 особи (3%). Це Д. Мантак (31 душа) й П. Купчинський (111 душ) [1154, арк. 86–112]. Звісно дані відносні, адже статки козацької старшини визначалися, насамперед, володінням різноманітним нерухомим майном (землею, млинами, шинками, промислами). Та навіть показник у душах, що був визначальним у російських реаліях, дає уявлення про градацію товариства щодо власності. Переважають незаможні (без людей) й малозаможні товариші, яких разом 68%. Група з середніми статками й заможні разом складали 25% товариства. Цей формулярний список датований травнем 1780 р., і в цій же справі є список значкових за 1781 р., що повністю збігається з попереднім (див. табл. Е.3 додатку Е). Тож, маючи ще один список значкових полку 1780 р. [1491], можемо їх зіставити. На відміну від списків значкових 30-х років, тут бачимо майже повну збіжність (не зійшлися імена Асауленків (Антон і Андрій) та в одному із списків відсутній четвертий брат Засенко Микита). Канцелярська машина намісництва працювала значно якісніше полкових і генеральної канцелярій. Чи відрізнялася картина заможності значкового товариства в інших полках? У 1779 р. в Київському полку з 31 значкового мали підданих чи підсусідків 14 осіб (з них 13 – від 1 до 10, та один мав 105 душ) [1886, с. 310–313]. У 1780 р. в Чернігівському полку з 36 значкових власність фіксується у 16 чоловік (44%). Із них 13 осіб мали до

15 душ підданих/підсусідків і 3 особи – від 26 до 50 душ [1154, арк. 13–17]. У 1782 р. в Прилуцькому полку налічувалося 37 товаришів, і з них мали підданих лише 7 товаришів (19%). Кількість підданих коливалася від 2 душ до 56 [1099]. Того ж року в Київському полку з 65 товаришів власність показана лише в 14 (22%). Володіння в кількісних межах виглядали так: від 2 до 10 душ – мали 6 осіб, по 2 особи мали власність на 4-х проміжках в межах від 10 до 20 душ (20/30, 30/40 і 40/50) [1023]. Отже, найбільше число – 50 душ. Як бачимо, картина статків значкового товариства інших полків порівняно з Переяславським схиляється у бік ще меншої заможності значкового товариства, адже різко зростає число товаришів, які зовсім не мали підданих. А з тих, хто їх мав, більшість належала до числа малозаможних. Така ситуація пояснюється ще й хронологічним періодом, адже в кінці існування Гетьманщини в значковому товаристві перебувало багато нових, не пов’язаних зі старою елітою людей.

На думку Л. Окіншевича, маєтностям значкового товариства, на відміну від значного товариства військового XVII ст., навіть при ухилянні від служби вже нічого не загрожувало [1877, с. 149]. Крім хіба самої служби, що доводила значкових до розорення. Хоча ще в 30-х роках полкові канцелярії, закликаючи значкових до походу, погрожували їм у випадку невиконання наказу позбавити чину, володінь і навіть згадували смертну кару [1178]. Практично ж ні володінь, ні чину значкових без особливих причин не позбавляли. До поважних причин належало «слово і діло», що приховувало висловлювання й дії проти імператора, вбивство людини та пряме невиконання наказу командира під час військових дій. У 1735 р. з останньої причини позбавлено чину семеро значкових Лубенського полку [1899, с. 67]. Того ж року був позбавлений чину значковий Ніжинського полку П. Моцарський [1179, арк. 34]. В 1750 р. у ревізії згадувався колишній значковий товариш Полтавського полку Федір Мазуренко, з якого чин значкового було знято по «причине смертного убивства» [734, арк. 80].

Найважливішим наслідком процесів, що відбувалися в середині XVIII ст. з товариством, був перехід до прискореної фази руйнації статусу й сутності значкового товариства як частини традиційної для Гетьманщини станової групи, що

служила з населеної маєтності. Її ряди розмивалися вихідцями з інших станів і момент знатності, заслуженості козаком і старшинами права служити під полковим значком витіснявся фінансовою спроможністю претендента на чин нести службу. Значкове товариство почало все більше набувати чиновної риси, зближуючись з відповідними російськими чинами. Служба значковим стала непрестижною для деякої частини товариства, що прагнула отримати звання військового товариша й вийти з-під юрисдикції полковників.

У середині XVIII ст. виділилася окрема категорія значкового товариства – значкові товариші Генеральної військової артилерії (ГВА). Тривалий час генеральну артилерію обслуговували значкові товариші полків, так в 1738 р. ГВА відправила 15 значкових товаришів Чернігівського полку в команду полкового осавула М. Мокрієвича [495, арк. 7]. Та поступово сформувався окремий чин «значковий товариш ГВА». У 1749–1751 р. Т. Левенець служив значковим товаришем Ніжинського полку, а в 1751 р. він був призначений за гетьманським указом на службу в ГВА, де перебував до отримання в 1756 р. чину військового товариша [605, арк. 299]. Тобто в 1751 р. значкові товариші ГВА вже виділилися. У 1762 р. в Полтавському полку присягали як окрема категорія службовців чотири значкові товариші ГВА [1326]. У 1764 р. в Гетьманщині служило 30 значкових товаришів ГВА. Ця група значкового товариства фіксується, насамперед, у полках, де виготовляли селітру, й Ніжинському, де засеймські сотні офіційно підпорядковувалися ГВА. Службовий аванс значкових ГВА був тотожний можливостям звичайного значкового товариша. Наприклад, Григорій Самойловський служив з 1763 р. значковим товаришем ГВА, з 1768 р. возним, а в 1769 р. отримав чин в. т. [1038, арк. 9]. У 1781 р. значковий товариш ГВА Григорій Кошовий просив у винагороду чин військового товариша [1149, арк. 127]. В разі потреби ГВА продовжували обслуговувати значкові товариші полків. У 1769 р., з початком російсько-турецької війни семеро значкових товаришів Ніжинського полку перебували при генеральній артилерії й ще один, М. Скибинський названий з. т. ГВА [885, арк. 6, 17, 52]. У 1782 р. серед шляхти Зіньківського повіту записані

значкові товариші ГВА Василь та Яків Короставці, а серед шляхти Березинського повіту – військовий товариш Генеральної артилерії П. Шрамченко [1297, арк.17, 36].

У компанійських полках протягом всього часу їх існування функціонував інститут «подвійних» товаришів. У другій половині XVIII ст. вони здійснювали ту саму кар'єру, що й значкові товариші, отримуючи після 1782 р. російські військові й цивільні чини та займаючи посади в різноманітних присутніх місцях та городових магістратах [1026, арк. 2]. Інститут подвійних товаришів кінних полків пов'язаний із традицією інституту «товаришів хоругв» кварцяного і козацького війська польсько-литовської доби [1923, с. 152–153]. Серед подвійних товаришів виділялися старші (урядники) й менші, почти яких різнилися чисельністю. У XVII ст. це товариство комонних полків, відмінне від загалу, називали значними товаришами полку/кампанії, що збігалося з тенденціями розвитку значного товариства територіальних полків. У XVIII ст. подвійні товариші за соціальним статусом наблизилися до значкового товариства Гетьманщини.

Доцільно зауважити в козацькій традиції відповідників значкового товариства Гетьманщини в слобідських полках. Відправною точкою для дослідників інституту підпрапорних товаришів слобідських полків слугує опублікований Д. Багалієм «Экстракт о слободских полках 1734 г.» [1439, с. 150]. В ньому початковим у призначенні підпрапорних названий 1714 р. та вказано загальне число товаришів у 1732 р. – 180. Починаючи з праці В. Маслійчука про старшину слобідських полків, підпрапорні все частіше стають об'єктом розгляду істориків, а опубліковані списки цього чину дозволяють такі спроби активізувати [1835, с. 176–181; 1475; 1706]. З'явилися нові дані про надання чину підпрапорного в 1708 р. [1475, с. 34]. Це засвідчує відсутність чіткого документа/наказу 1714 р., що започатковував чин підпрапорного, як не було такого разового акта утворення значкового товариства. При зіставленні чинів впадає у вічі не лише аналогія в сутності інституту значкового та підпрапорного в сенсі назви, походження, місця в старшинській ієрархії, прав та функцій, а й зовнішні збіжності в оформленні цих видів товариства. Ротмістр на чолі підпрапорних на Слобожанщині відповідав отаману значкових у Гетьманщині. У присязі 1732 р. значкові Лубенського полку взагалі записані в присяжній книзі як

підпрапорні товариші полку [1366, л. 315]. Цьому сприяли різноманітні контакти лівобережних, особливо сусідніх територіально полків зі слобідськими. Зарудний Василь, підпрапорний товариш Ізюмського полку, в 1737 р. володів 36 дворами в с. Тухи Яреськівської сотні [1267, арк. 13]. Завдяки територіальній близькості та родинним зв'язкам між старшиною лівобережних і слобідських полків з другої третини XVIII ст. спостерігаємо серед підпрапорних вихідців з Лівобережжя, й, навпаки, серед значкових Гетьманщини бачимо старшину Слобожанщини [1475, с. 33–34, 39]. Одним із шляхів службового авансу підпрапорних було надання чину військового товариша в полках Гетьманщини (підпрапорний Охтирського полку П. Новосельський 02.1754 р. призначений в. т. Гадяцького полку) [605, арк. 204].

Важливим для даного дослідження є аспект організації неурядової старшини. Значкове товариство в межах полку об'єднувалося в курені, на чолі яких інколи бачимо отаманів. Про організацію значкового товариства та його очільників (отаманів) писав Л. Окіншевич [1877, с. 116–118]. Він відмітив, неофіційний характер існування отаманів та їх відсутність у північних полках. Звернув увагу на курінну організацію та отаманів значкових В. Кривошея [1715, с. 291].

Інститут отаманів значкового товариства мав давнє коріння. Традиція обирати отамана над значним товариством могла сформуватися в шести корінних козацьких полках під впливом польської традиції, де ротмістри очолювали загони товаришів хоругви. Ротмістру допомагали поручник та хорунжий, які призначалися ротмістром з числа товаришів. Серед товариства інколи виділявся старший товариш [1990, s. 110]. Дуже ймовірне існування отаманів значного товариства на ранньому етапі становлення неурядової ієрархії козацтва. Відома документальна згадка про отамана товариства Корсунського полку 1656 р. Радка Бондаренка [1517, с. 5]. Мова йшла не про козацький загал, а про окремого очільника значних козаків полку. У XVIII ст. інститут отаманів значкових товаришів фіксується документально, вперше в присягах 1718 р. Вище вже відмічався вплив польської традиції на появу інституту ротмістра, який очолював підпрапорних слобідських полків. Отамани значкового товариства в Гетьманщині й ротмістри підпрапорних – це ідентичні за суттю інститути. Але отаман значкового товариства в Гетьманщині XVIII ст. – це виборна

посада, що існувала в данину традиції й не була обов'язковою. Вона фіксується документами не в усіх полках. Найбільше згадок про отаманів значкових маємо щодо Переяславського полку. Це може пояснюватися його належністю до корінних полків, що визначило збереження давніх звичаїв. Бачимо тут отаманів значкових з 1718 до 1777 р., тобто майже протягом усього часу існування значкового товариства. У Переяславському полку фіксується навіть посада осавула значкових товаришів. Ним в 1737–1738 рр. був Григорій Грабовський [753, арк. 37; 755]. Інші п'ять корінних полків припинили своє існування перед тим, як остаточно сформувався інститут значкового товариства. Ймовірно, саме перехід старшини правобережних полків на Лівобережжя привів до появи отаманів значкових у Київському, Прилуцькому, Лубенському й Гадяцькому полках. На останні, напевно, мало вплив сусідство зі слобідськими полками, де посада ротмістра підпрапорних до 30-х років стала доволі впливовою. Не маємо згадок про отаманів значкових у південних Миргородському й Полтавському полках, ймовірно, причиною цьому могла бути власна сильна запорозька традиція. Також відсутні дані про отаманів значкових у трьох північних полках, утворених на теренах колишнього Чернігівського воєводства (Чернігівському, Стародубському й Ніжинському), що колись мали шляхетську організацію. Не можемо остаточно стверджувати, що традиція цих п'яти полків зовсім не знала інституту отамана значкового товариства, проте нині дані про них невідомі.

Таблиця 4.2

Отамани значкового товариства

[475, арк. 1; 605, арк. 257; 753; 755; 1144; 1333; 1337; 1716; 1877, с. 116–118]

Переяслав	Київ	Прилуки	Лубни	Гадяч
Калениченко Грицько 1718	Шум Матвій Михайлович раніш 1728	Зеленський/ Забарний Григорій, 1723	Бондарусь Остап 1724	Самарський Пилип Федорович 1718–1725
Степан 1723	Ярема Матвійович після 1725	Донець Онисим Олімпійович 01.1732	Гайдук Дем'ян Опанасович 30-ті	Лукашевич Михайло 1735
Панченко Михайло 1732	Закревський Григорій 1729	Сененко Іван 09.1732–1738		Ставецький Іван 1739

Продовження табл. 4.2

Переяслав	Київ	Прилуки	Лубни	Гадяч
Вакулович Михайло 1732–1739	Вербиський Гнат 1732–1735	Савич Данило 1740–1747		Бутович Лук’ян 1751–1754
Сезонович Сергій 1760–1777				

Після 1764 р. втретє спостерігаємо спробу російської влади унормувати кількість значкового товариства, тепер Другою Малоросійською колегією. Першого разу І МК змусила козацьку адміністрацію створити реальні компути значкового товариства й чіткіше означити службові обов’язки значних товаришів військових/товаришів полку в новому чині на службі під значком. Очевидними є два піки зростання чисельності значкового товариства: за гетьманування Д. Апостола та в кінці гетьманування К. Розумовського. А потім в обох випадках відбулося скорочення кількості цього чину за ініціативою російської адміністрації. Коли почалася чергова російсько-турецька війна (1768–1774), половина значкового товариства була відправлена в похід. Простежується посилення надання чину значкового виборним козакам протягом війни саме під час походу. Обиралися для цього знову-таки економічно спроможні, адже, незважаючи на певне зближення з російськими чинами, значкові товариші продовжували служити власним коштом і поєднувати військові й цивільні функції. ІІ МК вела чіткий облік цієї категорії неурядової старшини і активно навантажувала службовими дорученнями. Через це з роками все привабливішою для значкового товариства виглядала відставка з підвищенням у чині до військового товариша чи полкового старшини, як правило, полкового осавула. Якщо значковий продовжував службу, то наступною сходинкою найчастіше ставав чин військового товариша, посада сотника чи полкового старшини або поєднання чину значкового з урядом дозволеного рівня, найчастіше сотенного старшини чи возного [1037; 1149].

У 70-х роках XVIII ст. чисельність значкового товариства в полках дещо скоротилася. Опубліковані В. Панашенко реєстри значкового товариства різних полків зовсім малолюдні: в Гадяцькому в 1772 р. – 26 значкових, у 1775 – 17; в Чернігівському в 1772 – 32 товариша; в Прилуцькому в 1775 – 41; в Переяславському в 1778 – 50; в Стародубському в 1778 – 23 значкових [1886, с. 342–347]. Видається, що крім реєстру Прилуцького і Переяславського полків, інші неповні.

Укладаючи компути значкових, II МК чіткіше вказувала імена всіх членів родини та «свойственников», які служили «за одного». При цьому в числі значкових офіційно рахувалася лише одна особа. Та на практиці поглиблювалася стара тенденція, коли всі записані вважали себе значковими товаришами, й неофіційне число значно перевищувало офіційне. Так у компуті значкового товариства Миргородського полку 1783 р. вписано 34 значкових товариші, й поруч 27 осіб, які служили за одного з основними товаришами [1046, арк. 19–33, 37]. Реальне число – 61 з. т. В іншій справі щодо значкових цього полку в тому ж 1783 р. вказано, що 60 товаришів прагнуть продовжувати військову службу [878, арк. 36–39]. А були ж ще й ті, хто хотів відставки чи цивільної служби. Зауважимо, що відбувалося це на етапі ліквідації полкового-сотенного устрою та активного отримання неурядовою козацькою старшиною дійсних російських військових і цивільних чинів.

В останній чверті існування Гетьманщини простежується загальна тенденція серед неурядової старшини до поєднання чину з певною оплачуваною посадою. Цей процес зауважив ще Л. Окіншевич, вказуючи що значкові товариші могли займати в 70-х уряди полкового хорунжого, сотника, гродського писаря, сотенного отамана [1877, с. 102]. Можливості значкових були ширшими. Після проведення судової реформи значкові товариші охоче посідали уряди від сотенних возних до коморників. Функції возних взагалі збігалися з традиційними функціями значкових, тому цей процес був закономірним. Службовий аванс багатьох значкових виглядав так: у 1763 – значковий, в 1764 – возний, в 1764/1767 – коморник. У 1772 р. в Переяславському полку возними служили 11 значкових товаришів [874; 875].

Значкове товариство Гетьманщини після ліквідації гетьманату поповнювалося також через розширення категорії абшитованих значкових товаришів. Необхідно пам'ятати, що в середині XVIII ст. абшитовані значкові часто продовжували служити [605, арк. 221зв; 654]. Цей чин при відставці отримували різні категорії козацького населення, особливо підканцеляристи й канцеляристи, військові служителі (музики та інші), колишні комонники, запорожці, рядові козаки [605, арк. 227], часто й представники некозацького стану, насамперед, вихідці із заможного міщанства. У 1758 р. чин значкового товариша гетьман Розумовський надав Семену Максименку, бурмістру Полтавського магістрату (1752–1758) [609]. Того ж року просив чин військового товариша ще один бурмістр Полтавського магістрату А. Терентенко, але гетьман надав йому лише чин значкового товариша [608]. А в 1763 р. про нього вже є згадка як про військового товариша. Панашенко В. звертає увагу на надання в 70-х роках при відставці чину значкового сотенним урядникам, різним категоріям сотенних служителів та рядовим козакам [1886, с. 313].

Протягом існування Гетьманщини ніколи не ставилася під сумнів належність значкового товариства до привілейованого стану. Чин значкового ставав пропуском до вищого прошарку суспільства козакам і міщанам. Із ліквідацією полково-сотенного устрою значкові товариші, дійсні й абшитовані, переходили на військову службу в регулярні російські та переформатовані українські військові частини або на цивільну службу. Чин значкового товариша, на відміну від бунчукового та військового, що на практиці зрівнялися з відповідними чинами Табеля про ранги, не отримав чіткого відповідника, й все вирішувалося індивідуально. На військовій службі значкові служили в чині корнета. На цивільній службі займали виборні посади в судах різного рівня й призначення, в городових магістратах та інших численних «присутніх» місцях [1039; 1530]. Найчастіше вони обиралися словесними суддями [1039, арк. 6], міськими головами [1037, арк. 7], засідателями сирітського суду, засідателями нижніх земських судів та верхніх і нижніх міських розправ у повітах [1028]. Від уряду в козацькій ієрархії чи рівня виборної посади залежав цивільний чин значкового згідно Табелю про ранги, як правило, рівня 12–14 класів.

Такі класи забезпечували особисте дворянство. Подальша дійсна служба, зрештою, приводила значкових товаришів до спадкового дворянства.

Для тих значкових, які вийшли у відставку й не продовжували службу в нових чинах, спочатку все також складалося добре, адже за підставу для надання російського дворянства визнавалася традиційна старшинська служба, й чин значкового товариша слугував пропуском до омріяного статусу. Через це на схилі Гетьманщини він знову став привабливим, і на початку 80-х років XVIII ст. зросла кількість значкового товариства. Численне значкове товариство фіксується в документах намісництв та в дворянських книгах. Доводячи своє походження в умовах, коли був чогось вартий саме чин значкового товариша, нащадки значних військових товаришів часто вносили в документи відповідну правку щодо звання предків. У той період вони не бачили різниці між значним і значковим, як її не бачить частина сучасних дослідників, з чого виникає чимало проблем. Вже в 90-х роках XVIII ст. ситуація змінилася, й Герольдія перестала визнавати право на дворянство за нижчим чином неурядової старшини. У 1835 р., коли проблема вирішувалася остаточно, саме значкове товариство та його нащадки, які не перебували на державній російській службі в необхідному для отримання дворянства чині, втратили всі права й привілеї дворян [1837; 1877, с. 167–171; 1696, с. 208-224].

Таким чином, значкове товариство, посідаючи нижню сходинку в ієрархії чинів неурядової старшини, мало всі права й привілеї старшинської верстви й одночасно було найбільш експлуатованою державою і незахищеною спільнотою еліти.

4.2. Функції значкового товариства

Основними підставами для служби під полковим знаком були: володіння козацьким ґрунтом, служба в цьому чині родичів, тривала козацька вислуга, здатність до військової та цивільної служби на майбутнє. Значкове товариство протягом свого існування в XVIII ст. мало численні доручення в межах всіх основних функцій. Рівень відповідальності основних доручень поступався рівню бунчукових і військових товаришів. Та все компенсувалося незрівнянно вищою

службовою завантаженістю. Це був найпереобтяженіший службово чин неурядової старшини.

Для початку подивимося на динаміку навантаження значкового товариства протягом його існування. Найперші списки значкових зі вказаними дорученнями відомі з 1725 р. у полках Стародубському, Миргородському, Гадяцькому та Переяславському [793]. У Стародубському полку зі 103 значкових в похід було відправлено 48 осіб, 9 перебували в поході чи лише повернулися з Терківського походу, 12 значкових з сотні Почепської були призначені в розшукову команду капітана Єпішкова, 20 були хворими й дуже убогими й не могли служити, 1 повернувся з шведської неволі, де був 18 років, 1 призначений бунчуковим, 3 виконували дипломатичні завдання, 9 – інші цивільні доручення. Отже, військову службу несли цього року 57 осіб (55%), 25 (24%) мали цивільні доручення, не служили – 21 (20%). Того ж року в Переяславі було 43 значкових, з них виділено 15 убогих і калік, 6 повернулися з походу, 12 виконували цивільні доручення й 10 в похід відправлені. Тобто 37% виконували військову функцію, 28% різні цивільні функції, не служило 35%. У 1725 р. в Гадячі служило 39 значкових товаришів, з них у Гілянський похід направлено 7, в Терківському, в команді Милорадовича перебувало 12 (на чолі з отаманом значкових цього полку), 3 призначені з полковником у похід на весну 1725 р. Отже, військову функцію виконували 22 товариші (56%). Троє призначені на уряди, цивільні доручення мали 4 товариші, померли – 3, хворі, старі й убогі – 7. Тобто 10 вписаних у реєстр товаришів не служили (26%), а 18% товариства мало цивільні завдання. У Миргороді в 1725 р. було всього 6 товаришів під полковим знаком, і в похід не було кого відправити. Двоє призначені на уряди, двоє виконували доручення, ще двоє «крайнє убогі» О. Яральний та Ф. Черняховський були старими, хворими та не мали ґрунтів для служби. Тут цивільні доручення мали 4 (67%), не служило 2 (33%). Таким чином, в 1725 р. в чотирьох полках налічувався 191 значковий (з них 6 померло), несли військову службу 95 (52%), цивільні доручення мали 45 (24%), без доручень на той момент – 45 (24%).

У 30-х роках XVIII ст., протягом яких Російська імперія безперервно воювала, зросла кількість доручень у межах військової функції та допоміжних доручень з обслуговування армії. З цього часу відомо багато списків значкових, частину яких проаналізуємо. У 1735 р. в Чернігівському полку з 50 товаришів 18 чоловік (36%) виконували військову функцію, 20 перебували вдома й 12 не могли служити через убогість. Цивільні доручення мали 6 осіб (12%), тобто без доручень було 26 товаришів (52%) [471, арк. 30-30зв]. У Полтавському полку в 1736 р. було 47 значкових, з яких мали доручення 43 товариші, тобто всі, крім хворих [986]. Із них військову функцію без допоміжних доручень виконували 18 товаришів (38%). Для більш певних висновків використаємо списки з дорученнями значкових товаришів шести полків за 1738 р. [495]. У 1738 р. в Стародубі було 94 з. т., з них 45 у головному поході, 9 готові вийти до Переволочної й 28 були на лініях і форпостах або виконували доручення з обслуговування армії. Цивільні доручення виконувало всього 11 осіб (і 1 абш.). Отже, 82 значкових полку (87%) цього року виконували військову функцію, й лише 12% товариства виконували цивільні доручення. Бачимо майже повну службову зайнятість значкового товариства полку. В Чернігівському полку в 1738 р. налічувався 51 з. т., з них 8 вибуло (2 померли, 2 втекли, 2 абшитованих, 2 дуже убогі й служити не могли). З 43 значкових у поході, на форпостах з командами та на лінії було 21; доручення з обслуговування армії – 11, всього виконували військову функцію 32 товариші (74%); цивільні доручення – 11 (26%). У Прилуцькому полку в 1738 р. було 75 значкових, з них у головному поході – 30, в тому ж поході приставами при волах – 16, на різних лініях – 8. При полку мали доручення – 21. З цих останніх виконували доручення, що обслуговували армію – 10 і лише 11 (15%) мали цивільні доручення. Отже, в 1738 р. в полку 85% особового складу значкових виконували військову функцію. У 1738 р. в Полтавському полку було 48 з. т., з них у головному поході 29, при Переволочній – 7; в Очакові – 2; купували коней – 4, змушував до засіву – 1. Всього військову й допоміжні функції виконувало 43 особи (90%), цивільні доручення мали 5 значкових, що були комісарами. При тотальному переважанні військової функції бачимо ще й 100% службову зайнятість товариства полку. В Миргородському полку

в 1738 р. служив 31 товариш, з них 22 – в головному поході, інші 8 були в командах на лініях або виконували доручення з обслуговування армії. Отже, все значкове товариство полку було задіяне на службі, виконуючи при цьому виключно військову функцію. У Лубенському полку в 1738 р. було 49 значкових: у поході в команді фон Лессія – 21, в Очакові – 2, при ГВА з волами – 9, разом – 32. Допоміжні військові: купували коней – 4, волів – 2, разом 6. Всього військову функцію виконували 38 з. т. (78%). Цивільні доручення мали 11 товаришів (22%) (4 комісари, 2 на ординансі, 5 в комісіях). Таким чином, у 1738 р. в 6-х полках служило 348 товаришів (8 вибуло). З них були в походах та виконували допоміжні військові функції 290 товаришів (85%). Фактично бачимо повну службову зайнятість значкових за цей рік. Виключення склали 1 абшитований товариш у Стародубі та 8 вибулих товаришів Чернігівського полку, серед яких були померлі, абшитовані, старі й убогі. Саме для цього періоду констатуємо службову переобтяженість значкового товариства, що поступово послабилася протягом 40-х років після завершення російсько-турецької війни.

У 1751 р., згідно зведеного списку всіх полків впадає у вічі незначна завантаженість усієї неурядової старшини, навіть значкового товариства. Найбільше доручень (всі вони цивільні) мали значкові Лубенського полку – 29 із 52 товаришів (56%), далі Гадяцький – 15 з 28 (54%); Ніжинський – 14 з 36 (39%); Стародубський – 27 з 97 (28%); Київський – 9 з 42 (21%); Чернігівський – 8 з 39 (21%); Прилуцький – 19 з 93 (20%); Полтавський – 7 з 50 (14%); Миргородський – 4 з 32 (13%). За даними дев’яти полків, усього товариства – 469 осіб, із них служило 132, незадіяні на службі 337 (72%) [1274]. Отже, порівняно з 30-ми роками загальна завантаженість значкових значно зменшилася.

Чергове посилення службової активності значкового товариства настало з початком нової російсько-турецької війни (1768–1774). Тоді протягом 1669–1670 рр. були укладені списки значкового товариства всіх полків із зазначенням доручень [880; 885]. Знову спостерігаємо в більшості полків переважання доручень у межах військової функції. Для аналізу маємо два документи, в першому з яких списки восьми полків (без Київського та Прилуцького) [885]. Щодо функцій картина така: в

Стародубському з 47 товаришів військову функцію виконували 33 (70%), цивільні – 10 (21%), без доручень – 4 (9%); в Чернігівському з 38 значкових військову – 19 (50%), цивільні – 18 (47%), без доручень – 1 (3%); в Ніжинському з 35 товаришів виконували військову 14 (40%), цивільні – 3 (9%), без доручень – 18 (51%); в Лубенському з 47 товаришів виконували військову 25 (54%), цивільні – 11 (23%), без доручень – 11 (23%); в Переяславському полку з 58 товаришів виконували військову 28 (48%), цивільні – 16 (28%), без доручень 14 (24%); у Миргородському показано лише 15 товаришів, які виконували військову функцію (невідома загальна кількість); у Полтавському з 39 товаришів виконували військову 3 (8%), цивільні – 15 (38%), були без доручень 21 (54%); в Гадяцькому вписано 30 товаришів без зазначення доручень. Всього в семи полках було 279 товаришів, середні показники цього списку за функціями: військова – 137 (49%), цивільні – 73 (26%), без доручень – 69 (25%). Отже, у 1769 р. приблизно 25% значкового товариства не мали ніяких доручень і перебували вдома. Перевіримо дані за іншим списком 1769 р. [880]. Між укладенням двох списків 1769 р. минуло близько п’яти місяців. У другому, серпневому, внесено дані по семи полках, причому тут фігурують відсутні в попередньому списку Київський та Прилуцький полки, є відомості про доручення значкових Гадяцького. Чисельність товариства в полках дещо змінилася, як і зайнятість: у Чернігівському (39 з. т.), виконували військову функцію 15 (38%), цивільні – 8 (21%), не мали доручень – 15 (38%) і 1 помер; у Київському (30 з. т.), з них військову – 15 (50%), цивільні – 7 (23%), без доручень 8 (27%); в Стародубському (50 з. т.), з них військову – 20 (40%), цивільні – 11 (22%), без доручень – 19 (38%); в Переяславському (61 з. т.), з них військову – 26 (43%) , цивільні – 10 (16%), без доручень – 25 (41%); в Полтавському (39 з. т.), з них військову – 5 (13%), цивільні – 13 (33%), без доручень – 21 (54%); в Прилуцькому полку з 33 з. т. військову виконували 19 (58%), цивільні – 2 (6%), без доручень – 12 (36%); в Гадяцькому (30 з. т.), з них 22 (73%) виконувало цивільні функції, без доручень – 8 (27%). Отже, всього в семи полках налічувалося згідно з табелем 282 значкових. Військову службу несло 100 осіб (36%); мали цивільні доручення – 73 (26%), без доручень – 108 (38%). Порівняння даних щодо доручень значкових із

двох списків показує за кілька місяців скорочення числа значкових, які несли військову службу (з 49% до 36%) та збільшення числа товаришів, які на той момент перебували вдома (з 25% до 38%). Кількість значкових, завантажених дорученнями в межах цивільної функції, залишилася сталою.

Отже, динаміка службового навантаження залежала від етапу історії Гетьманщини та зовнішньої політики Російської імперії. Навантаження зростало в періоди ведення Росією війн та при спробах російської влади унормувати чисельність і службу значкового товариства в часи, коли гетьман не обирався. У 20-х роках в службовому навантаженні значкових переважала військова функція (52%), а без доручень вдома перебувало 24% товариства. До кінця 30-х років бачимо повне службове завантаження товариства при тотальному переважанні військової функції (85%). Після завершення безперервних воєн 30-х, протягом 40-х років влада значно ослабила службовий тиск на значкових. Розорення цього розряду неурядової старшини досягло критичної межі, що в суспільстві простежувалося в небажанні нести службу значкового не лише старшиною, а й рядовими козаками. У результаті, на момент укладення іменного списку старшини 1751 р. цивільні доручення мали 28% значкових, а вдома перебували 72% товаришів. Наступна хвиля посилення службового тиску почалася після 1764 р. й особливо з початком нової війни. На відміну від попереднього періоду, вже не було подібного завантаження значкових (вдома перебувало від 25 до 38% товариства). Кількість товаришів, які несли військову службу, коливалася в межах 36–49%. Розглядаючи питання службового навантаження, необхідно враховувати, що значкове товариство також мало внутрішню ієрархію. Виходячи з неї, представники одних родин виконували службові доручення нечасто, інші були неймовірно переобтяжені, суміщаючи виконання кількох завдань одночасно. Це яскраво засвідчують «казки» про службу значкового товариства [2; 78; 93; 98; 649; 654–657; 959; 976; 987].

Щодо кінцевого періоду існування козацької автономії маємо розрізнені дані про участь значкових у походах протягом своєї служби. У 1780 р. з 58 значкових Переяславського полку 43 товариші побували у походах, тобто 74 % виконували військову функцію [1154, арк. 86–112]. Того ж року в списку Чернігівського полку

фіксується 36 значкових, з яких у походах були 18 осіб (50%) [1154, арк. 13–17, 35]. У Стародубському, з 21 відомого в 1780 р. значкового в походах були 13 осіб (62%) [1153, арк. 65–70]. Із 37 значкових Прилуцького полку в 1782 р. 15 чоловік вказали службу в походах (40%) [1099]. Найменшу кількість значкових, які несли військову службу, бачимо в 1782 р. в Київському полку – з 65 значкових лише 11 товаришів (17%) [1023]. Щодо останнього списку треба нагадати, що саме тут було вписано велику кількість не просто молодих людей, а навіть дітей до 16 років (20 осіб). Тому дані цього полку не можемо вважати за представницькі. Цифри інших полків щодо виконання значковими військової функції в останнє десятиліття існування Гетьманщини різняться в межах 40–74%.

Конкретні доручення значкового товариства Гетьманщини традиційно розділимо серед військової й кількох цивільних функцій. Обумовлювати повторно важливе місце військової функції в службовому навантаженні значкових не варто, тому наведемо перелік основних і допоміжних доручень у межах цієї функції:

- у походах (особиста участь у військових діях);
- наказний полковий старшина чи сотник у поході;
- командир над козацькою командою різного призначення (від 50 до 300 козаків);
- супровід козацьких команд до місця призначення;
- супровід транспорту й рекрутських екіпажів (1773);
- супровід військовополонених;
- перебування на форпостах, на лінії, на дніпровських кордонах;
- при генеральній артилерії;
- при полковій артилерії (в письмових справах, утримання гарматних припасів, закупівлі коней);
- у резервній команді;
- роз'їзний командир при польському кордоні;
- керівництво командами робітників на будівництві фортець;
- перевірка стану фортець;
- нагляд за армійським обозом;
- у наборі, прийомі та видачі волів і возів для армії;

- супровід закуплених волів на війну (пристав);
- прийом і видача провіанту для армії;
- прийом і видача корму для армійських волів і погоничів;
- спонукання обивателів до оранки й посіву (1730-і);
- закупівля для армії горілки;
- конвоювання російських полків та корпусів;
- контроль за висиланням козаків у походи;
- купівля коней;
- збір коней в монастирях та з духовних осіб на потреби армії (1735);
- командир над сторожовим загоном;
- в командах при фортецях;
- в комісії майора Шипова з набору обивателів і приводу їх на лінію (1737);
- видача порцій та рацій;
- пристав при козаках із провіантом у поході;
- у поході за писаря;
- закупівля лісу в Трубчевську в росіян (1738);
- ординарець при Румянцеву (1769);
- стражник над форпостами в нижніх або верхніх сотнях (1725);
- при закритті пересувного магазину з козацькою командою (1770);
- заготівля лісу для армії з командою;
- нагляд за форпостами полку;
- кур'єрські доручення;

Всього 37 доручень, частина з яких узагальнена.

Цивільні функції значкового товариства розподіляємо в межах адміністративної, господарчо-фінансової, судової та дипломатичної функцій. Незначну кількість доручень значкового товариства в межах представницької функції об'єднуємо з адміністративними дорученнями.

Доручення в межах адміністративної функції:

- наказний сотник/утримання сотенного правління;
- супровід полковника;

- підготовка проїзду імператриці на певній дистанції;
- підготовка до проїзду гетьмана, вельмож, генералів;
- при полковнику для письмових справ;
- при справах у полковій канцелярії, в тому числі й письмових справах;
- при сотенній канцелярії, в тому числі при письмових справах;
- служба на створеному кордоні від морової язви, проведення заходів з ліквідації хвороби;
- проведення ревізій;
- перепис заможних козаків для визначення виборних (1735);
- збирання відомостей про стрільців та інші службові категорії в полку;
- опис майна значкових товаришів та іншої старшини;
- опис маєтностей померлих старшин;
- опис байдаків на Дніпрі;
- при складенні Генерального опису в сотнях і полку;
- опис і переписування справ при складенні Генерального опису Малоросії в 1766-1769 рр.;
- в утриманні поліції в полковому місті (1749);
- догляд за кіньми й листоношами на поштовій станції;
- утримання кількох поштових станцій на одній з доріг (у тому числі в задніпровських місцях);
- при будівництві й лагодженні доріг;
- будівництво й ремонт мостів і гребель;
- утримання перевозу, при перевозі;
- нагляд за магістратськими службовцями при ремонті міських укріплень;
- на ординансі при полкових канцеляріях;
- на ординансі при ГВК та похідній ВК;
- городовий квартирмейстер;
- нагляд за домом померлого полковника;
- у письмових справах при предводителю шляхетства;
- примус старшини в полках до видачі грошей за попередні роки;

- примус старшини до прискорення відправки козаків у похід;
- спостереження за виконанням наказу про заборону винокуріння в сотнях;
- участь у комісіях за наказом ГВК та полкових канцелярій;
- збирання й керівництво командами для «полонення льоду»;
- опис в сотнях обивательських хліба й сіна;
- охорона російських втікачів та їх супровід;
- служителі вельмож;
- розшук злодіїв та розбійників;
- розшук втікачів робітників;
- організація захисту від сарани;
- кур'єрські доручення;
- доставка з Москви за наказом гетьмана похідної церкви з книгами (1712);
- купівля для полкової канцелярії паперу, сургучу та іншого;
- при провіантних магазинах для посилок та указів;
- збір казок урядників та неурядової старшини;
- супровід хворих козаків;
- контроль за караулами проти грабіжників;
- передача символів влади сотника;
- при пожежних командах.

Всього 48 доручень.

Господарчо-фінансова функція

- при тютюнових конторах;
- нагляд за різноманітним будівництвом;
- дозорця в Баклані (1725), дозорця Чехівської волості (1725), дозорця в Ропську (1735);
- при Бакланському дворці для остереження гетьманських зборів;
- управитель Почепа й волості;
- управитель палацу й описних бакланських маєтностей;
- управитель Гадяцького замку;
- догляд за коронними маєтностями;

- догляд за Корецькими добрами (1725), догляд за Бороховицькими маєтками (1751);
- старости у володіннях українських та російських вельмож;
- старости описних волостей;
- нагляд за ранговими маєтностями (наприклад, генерального підскарбія за наказом скарбової канцелярії);
- в нагляді за описним хутором (1742);
- утримання полкового військового скарбця;
- рахівник при канцелярії малоросійського скарбу;
- догляд за прибутками до військового скарбу (1743-1751);
- завідувач полкових зборів у казну;
- завідувач скарбового збору в певній сотні;
- відрядження в Тулу за дорученням канцелярії Скарбу військового;
- розділ індуктового збору в головному карвасарії (1751);
- дозорець індукти в одному-двох полках;
- ревізор при зборі індукти;
- дозорця індукти і евекти на Сорокошицькій заставі;
- збирач індукти в певній сотні чи місті;
- завідувач збирання індукти;
- збір і видача грошей на сотенних та полкових служителів;
- роздача грошей робітникам цегельних заводів у Батурині;
- розвезення платні сердюцьким полкам;
- доправка квартальних грошей;
- полковий збирач;
- збирач недоїмок;
- збір грошей для рахункової комісії;
- рахівник при полковому комісарстві (1767, за вибором);
- при генеральній рахунковій комісії;
- у полкових рахункових комісіях;
- контроль за роботою полкових комісарів;

- полковий комісар;
- комісар при російських частинах;
- комісар по зимових квартирах;
- при слідстві за комісарство;
- консистентський комісар;
- комісар полкових вівчарних заводів;
- догляд за відбірними вівцями;
- в «учреждении» кінного заводу;
- керівництво розбудовою інфраструктури казенного кінного заводу;
- контроль за заготівлею сіна для кінних заводів;
- нагляд за імператорськими кінними заводами в кількох сотнях;
- догляд за кіньми, пригнаними на пашу з Арзамасу;
- купівля коней;
- примус обивателів до ловлі дичини й птахів (1739);
- у Шльонську з волами (1736), в Шлезвії з закупними биками;
- догляд за волами, що повернулися з армії;
- збір грошей на поштові станції;
- здача комісарських грошей в скарбову канцелярію;
- збір провіанту для певного магазину з сотні чи кількох;
- нагляд за магазином;
- нагляд за збором медової десятини;
- нагляд за збором дерева для будівництва;
- збирання й звіт за гроші на казани та шибки;
- нагляд за збором для церкви;
- при генеральному комісаріаті для отримання зарплати за зібраний податок;
- заготівля хліба в літній час (1741);
- опис хліба;
- роздача хліба бідним;
- збирач рубльового окладу;
- догляд за майном російських армійських полків;

- збір з чинів полкових жалуваних грошей;
- утримувач комісарських коштів у полку;
- в економії гетьманських маєтків;
- утримання різних казенних сум;
- при провіантській канцелярії;
- нагляд на кордоні за невивозом до Польщі гарячого вина та інших заборонених товарів (1767).

Всього 72 доручення.

Судова функція

- слідства досудові (т. з. комісії);
- судові виконавці;
- асесор полкової канцелярії (полкового суду);
- слідство в Переяславському магістраті про казенну сіль (3 роки);
- супровід колодників;
- возний;
- у гродському суді при письмових справах;
- судовий писар;
- для написання правних книг у Москві;
- переписування зводу правних книг.

Всього 10 доручень.

Дипломатична

- завдання в Речі Посполитій (1725);
- доручення в Санкт Петербурзі (1725);
- завдання в Литві (1725);
- розвідні доручення;
- при розмежування земель з турками (1741);
- супровід з Угорщини до Москви угорського війська;
- супровід російського й турецького послів;
- при прикордонній польській мотовилівській комісії (1762–1768);
- при прикордонній комісії з польським київським воєводством (1775–1780);

- при розмежуванні земель з Портою командир над козацькою командою;
- відрядження до Кінбурна (1777–1780);
- участь у польських комісіях про крадіїв і розбійників;
- захист православних священиків у Польщі (1,5 року з 1775).

Всього 13 доручень.

Загалом доручення значкового товариства в межах усіх функцій вирізняються меншим рівнем відповідальності та більшою конкретикою порівняно з дорученнями бунчукових. Товариш нечасто виконував однотипні доручення, що не дозволяло йому набути відповідного досвіду. Існувала постійна ротація значкових при виконанні завдань, інколи навіть траплялося направлення для відповідальної служби неосвічених товаришів, хоча кількість таких серед неурядової старшини була незначною. Від таких факторів страждала якість виконання службових доручень, на що постійно вказували полковники й керівники відповідних інституцій. Всього в межах п’яти основних функцій виділено 180 доручень (для порівняння – в бунчукових 121 доручення в межах шести функцій). Найчисленнішими виявилися доручення господарчо-фінансової функції (72), що демонструє зростання значення цієї галузі в розвитку Гетьманщини.

Як бачимо, служба значкового товариша при такій кількості доручень легкою бути не могла, а головний принцип застарілої моделі феодальної держави (принцип служби з населеною маєтності) приводив середньостатистичного значкового до зубожіння й навіть повного розорення. Іноді лише впливовість роду, деякі представники якого займали високі посади або належали до бунчукового товариства, захищала значкового товариша від надмірного навантаження. При всій престижності соціального статусу цього розряду старшини – на практиці виявлялася вельми неприваблива реальність. І ця невідповідність між уявленням про статус і реальними вигодами, які отримувало значкове товариство в середині XVIII ст., не була таємним знанням окремих станових груп. Значкові товариші через службові потреби та проживання й володіння в поселеннях конкретних сотень постійно спілкувалися з різними категоріями козаків. Наближеність нижчого чину неурядової старшини до рядових козаків сприяла не лише кар'єрному просуванню козаків і

включенню їх до числа елітної станової групи, але й до поширення інформації про реалії служби значкових товаришів. Тісний контакт як між станами, так і між представниками різних старшинських груп дозволяв поширювати відомості про зміни обставин служби значкових товаришів. Наприклад, на початку 40-х років XVIII ст. внаслідок службової перевантаженості товариства громадська думка про співвідношення статусу й вигод від чину значкового товариша хитнулася в бік зменшення привабливості його здобуття. На практиці це зумовило появу в низці полків вакансій у компутах значкових. Ситуація зі значковим товариством у козацькій державі не була історичним винятком. Вона характерна для будь-якої соціальної групи, що знаходилася на нижньому ярусі еліти конкретного суспільства, про що свідчать приклади з історії сусідніх держав: становище бояр в литовсько-польській державі в XVI ст. чи дітей боярських у російській державі в XVII–XVIII ст. Усередині привілейованої частини суспільства таким спільнотам залишалася дуже мала частка привілеїв при непропорційному їм функціональному навантаженні. Підтвердженням слугує наведений вище перелік службових доручень цього рангу неурядовой старшини.

Попри це для представників зазначеної старшинської групи не існувало іншого шляху для збереження статусу, як втриматися на хиткій позиції й шляхом вислуги зайняти наступну сходинку в ієрархії чинів неурядової старшини. Тому самі значкові товариші й члени їх сімей, які також вважали себе належними до значкових, усіма можливими способами намагалися залишитися або повернутися в це співтовариство. Випадання за його межі, особливо в 30-х роках, не було дивним. Значкове товариство виявилося розмінною монетою в становій політиці російської держави. Законом 1734 р. було встановлено ліміт товаришів для кожного полку, однак після війни з Польщею відразу ж почалася війна з Туреччиною, тому уряд закрив очі на перевищення ліміту значкових у декількох з них. Подібне відбувалося й у наступні десятиліття. Надлишок або нестача значкових товаришів у полках перекривалися за рахунок існування неофіційних категорій значкового товариства. У кожному випадку в момент браку людських ресурсів у військово-адміністративній

сфері привілейований статус усіх значкових підтверджувався, їх чисельність зростала, а за відсутності потреби відбувалося їх виключення зі складу еліти.

Разом із тим слід пам'ятати, що значкове товариство володіло всіма правами й привілеями старшинського стану, навіть у дрібницях як це було, наприклад, з їх правом на курінчиків. При виконанні більшості цивільних доручень значковий товариш мав помічників козаків чи здійснював загальне керівництво військовим загоном на завданні. Незважаючи на окремі ексцеси у відносинах чинів, суспільством того часу значкове товариство сприймалося як гідна й освічена частина козацької старшинської верстви, яка за привілейований статус платила державі службою.

Протягом XVIII ст. бачимо поступове падіння значення військової функції в службі значкових товаришів. Разом з іншими факторами це призвело до зміни основного критерію, за яким визначалося право на владу стану в цілому. У реаліях XVII ст. і першої половини XVIII ст. для українського суспільства досить було фактора належності до старшинської частини військової корпорації, що визначалася дійсною військовою службою, аби влада правлячого стану, включаючи його низи, визнавалася легітимною. Однак з поступовою ліквідацією окремих інститутів козацької автономії важливим стало не лише визнання місцевого соціуму, а й російської влади. Привілейований статус значкового товариства, як і всієї старшини, залежав від визнання за ними російською стороною прав, котрі мало російське дворянство. У зв'язку з цим варто звернути увагу на ще одну важливу обставину сприйняття суспільством значкового товариства. Коли до середини XVIII ст. старшина, намагаючись потрапити до російського дворянства, заявляла про шляхетське походження та відповідні права, усе це визнавалося сучасниками й за більшою частиною значкового товариства. Надалі для Герольдії та інших російських інститутів виявилося недостатньо української практики, в якій аргумент дійсної служби на посаді або в чині був основним. Тому представникам значкового товариства довелося доводити своє шляхетське походження, часто досить сумнівними документами, адже оригінальні документи за минулий, дуже неспокійний час були втрачені. Складність процесу визначалася також різницею

української та російської традицій у трактуванні витоків шляхетності. Показово, що дійсної служби в чині бунчукового й військового товариша для влади було достатньо, аби надати їм російське дворянство. І це в черговий раз демонструє станову політику держави щодо значкового товариства як частини еліти, що перебувала на нижній сходинці ієрархії. Слід зазначити, що проблеми з визнанням прав дворянства за значковими товаришами старшиною сприймалися зі співчуттям. Коли у 80-х роках на першому етапі інкорпорації значковим товаришам дозволялося отримати дворянство при наданні письмових свідчень про своє походження дванадцяти місцевих дворян, бунчукові й військові товариші разом із посадовими особами охоче такі свідчення підписували. Привілейований стан досить організовано відстоював корпоративні інтереси. Певною мірою це визначалося залишками традиційного сприйняття себе старшиною у вигляді спільноти з цінностями й привілеями військової корпорації, які в нових історичних умовах доводилося відстоювати в незвичній для них бюрократичній системі. Причиною єдності служили й численні родинні зв'язки всередині старшинського стану.

Таким чином, значкове товариство – найнижчий чин неурядової старшини, представники якого служили під полковим знаком, були внесені до відповідного компуту, підпорядковувалися полковнику, звільняючись від влади сотника, підлягали полковому суду, мали права й привілеї, належні козацькому старшинському стану, виконували службові функції (насамперед, військову), визначені традицією для полкового рівня або пізніше нормативними документами інституцій різного рівня для чину значкових.

Значкове товариство сформувалося зі значного товариства полку та частини значного товариства військового, що не потрапило до обмеженого числа бунчукових товаришів. Сутність чину почала формуватися в самому кінці XVII ст., назва з’явилася в перше десятиліття XVIII ст., але вживалася нечасто. Офіційний чин з постійною назвою «значкове товариство» закріпився внесенням до полкового чи окремого компуту, найвірогідніше, за часів гетьмана І. Скоропадського. Важив також універсал на чин, в якому наказувалося вписати товариша до компуту. Право його видавати мав полковник, за його відсутності наказний полковник чи колегія

старшин, що його замінювала. З часом право призначення перейшло гетьману, ГВК, Другій Малоросійській колегії, хоча полковники його ніколи не втрачали.

Головними підставами для служби під полковим знаком були володіння козацькою землею, служба в цьому чині родичів, тривала козацька вислуга, здатність до військової й цивільної служби на майбутнє. Значкове товариство протягом свого існування у XVIII ст. володіло владою, що обумовлювалася належністю до старшинського стану, й разом із тим було найбільш експлуатованою частиною еліти. Престижність чину значкового товариша визначалася його підпорядкуванням в полку лише полковнику, можливістю посідати вакантні уряди та привілеями у вигляді права на ґрунти, заняття промислами, судового підпорядкування, звільнення від податків та інших пільг.

Динаміка чисельності значкового товариства залежала від традиції та політичних обставин, що виливалися у законодавчі рішення й зміни. До середини 20-х років XVIII ст. загальна кількість значкових у полках була близькою до 350 чоловік. Саме в ці роки відбулося остаточне оформлення значкового товариства. У 1732 р. число значкових зросло до 950 осіб. Легалізація неурядової старшини на рівні значкового товариства в такій кількості привела до обмежень за указом 1734 р., що встановив чисельність в 420 значкових. Проте владі так і не вдалося скоротити кількість цього розряду до встановленої межі. У полках спостерігалися дві основні тенденції: значне переважання встановленого ліміту (в Стародубському, Прилуцькому й Переяславському) або брак дійсно службових значкових (у Ніжинському, Чернігівському). У 1763 р. офіційне число значкових, включаючи абшитованих, сягало 650 чоловіків. А за кілька років, у 1769 р., становило всього 372 особи, тобто відбулося чергове скорочення внаслідок дій Другої Малоросійської колегії. Встановити загальне число значкового товариства на момент ліквідації полково-сотенного устрою не вдалося. Очевидним є чергове збільшення його кількості, пов’язане з можливістю за допомогою цього чину отримати російське дворянство.

Існування ліміту на чисельність значкового товариства полків з 1734 р. і одночасно брак дійсно службових значкових товаришів у частині полків призвели

до появи категорій товариства, подібних за суттю до значкового (атестовані/асигновані, підвідомчі, приписні, зауніверсальні, «поза комплектом»).

У козацькій традиції існували відповідники значковому товариству Гетьманщини в інших регіонах (підпрапорні слобідських полків) чи близькі до них в інших родах військ (подвійні товариші комонних полків). Ротмістр на чолі підпрапорних на Слобожанщині відповідав отаману значкових у Гетьманщині. Інститут отаманів значкового товариства мав давнє коріння й був виборним. Фіксуються отамани лише в половині полків (Переяславському, Київському, Прилуцькому, Лубенському і Гадяцькому). Немає згадок про отаманів значкових у південних Миргородському й Полтавському полках, а також у трьох північних полках, утворених на теренах колишнього Чернігівського воєводства (Чернігівському, Стародубському й Ніжинському), що колись мали шляхетську організацію.

У середині XVIII ст. виділилася окрема категорія значкового товариства – значкові товариші Генеральної військової артилерії. До 1751 р. сформувався окремий чин «значковий товариш ГВА». Їх загальна кількість у 1764 р. становила 30 осіб. Вони фіксувалися в полках, де виготовляли селітру, й у Ніжинському, де засеймські сотні офіційно підпорядковувалися ГВА.

Службове навантаження значкового товариства було більшим, ніж в інших чинів неурядової старшини. Товариство несло службу з власної маєтності. Частина значкових від непомірних завдань розорювалася й була неспроможною продовжувати відправи. Загалом служба значкового товариства налічувала в межах п’яти основних функцій 180 різноманітних доручень. Динаміка службового навантаження значкових залежала від етапу історії Гетьманщини й, насамперед, від зовнішньої політики Російської імперії. Навантаження зростало в періоди ведення Росією воєн та при спробах російської влади унормувати чисельність і службу значкового товариства в часи, коли гетьман не обирався. Коли розорення цього розряду неурядової старшини досягало межі, влада зменшувала на нього службовий тиск.

Праця значкового товариства вимагала освітнього мінімуму. Навіть на початковому етапі існування освічені значкові складали близько 53% товариства (1718 р.), а на початку 1780-х років їх частка збільшилася до 87–93%.

Економічна спроможність значкового товариства була значно меншою, ніж в інших чинів неурядової старшини. Найзаможніші значкові нечасто мали більше 50 дворів у власності. Володіння більшості окреслювалися числом від 1 до 10 дворів підсусідків чи посполитих. Близько чверті значкових володіли хуторами, млинами, шинками та промислами. Частина значкових була менш заможна, ніж виборні козаки.

З середини XVIII ст. значкове товариство розширилося за рахунок категорії абшитованих товаришів. Звання в абшит отримували не лише старі й хворі значкові, а різні категорії козацького і некозацького населення у винагороду за службу.

Після ліквідації полково-сотенного устрою та заборони надання козацьких звань (1784) частина значкового товариства продовжила службу, тепер розділену на військову й цивільну На військовій службі значкові отримували чин корнета. На цивільній – займали виборні посади в судах різного рівня й призначення, в городових магістратах та інших численних «присутніх» місцях. Дійсна служба значкових починалася з чинів рівня 12–14 класів, що забезпечували особисте дворянство. Подальша вислуга приводила їх до спадкового дворянства. Значкові товариші, які вийшли у відставку після ліквідації козацьких полків, із 90-х років XVIII ст. змушені були доводити право на дворянство. У 1835 р., був прийнятий закон, який позбавив колишніх значкових товаришів та їх нащадків права на російське дворянство.

РОЗДІЛ 5
ВІЙСЬКОВЕ ТОВАРИСТВО ЯК НОВИЙ ЧИН НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ XVIII СТ.

5.1. Причини появи, статус та динаміка персонального складу військового товариства

Термін «військове товариство» в історії козацької старшини XVII–XVIII ст. став самим багатозначним серед тих, що позначали неурядову старшину. Відкинемо тут його узагальнений рівень у значенні «козацтво». Залишаються варіанти різних історичних періодів, що позначали абсолютно відмінні категорії неурядової старшини козацької автономії. Еволюція терміну «військовий товариш» протягом XVII ст. детально розглядалася в 2 розділі. Тоді тривалий час звання військовий товариш було найвищим в ієрархії неурядової старшини й тотожним званню значний товариш військовий. З кінця XVII ст. звання товариш військовий поступилося першістю значному товаришу військовому, зійшло на полковий рівень, а інколи стало позначати навіть знатних товаришів сотень. Документи перших двох десятиліть XVIII ст. засвідчують використання терміну «військовий товариш» на позначення дуже різних за статусом представників неурядової старшини. Проте в старшинській ієрархії військовий товариш вже остаточно поступився значному товаришу військовому. В 20-х роках старовинне звання військовий товариш згадується доволі рідко й майже завжди поруч із чином значкового, рідше бунчукового товариша. Саме таке поєднання в документі старого звання (військовий товариш) і нового чину (значковий/бунчуковий) переконливо доводить, що окремого чину військового товариша в цей час ще не було. Ставити знак рівності між товаришем військовим XVII – початку XVIII ст. та військовим товаришем середини XVIII ст. методологічно невірно. Чин військовий товариш, що позначає частину неурядової старшини Гетьманщини, з’явився близько 1740 р., і з цього часу військове товариство зайняло своє місце між бунчуковим і значковим. Так було завершено еволюцію неурядової старшини Гетьманщини, яка тривала близько століття.

Недоречне ототожнення істориками військових товаришів XVII ст. і військових товаришів середини XVIII ст. змушує пильніше придивитися до часу та етапів формування військового товариства як чину й частини неурядової старшини XVIII ст. Опрацювання документів 20–30-х років XVIII ст. доводить, що в той період окремого чину військового товариша не існувало. Часу, коли остаточно сформувалися юридично оформлені чини неурядової старшини, передував період паралельного існування старих і нових понять, що позначали неурядову старшину. Найвпливовішою групою на початку XVIII ст. залишалися значні товариші військові / товариші військові. Поступово серед них виокремилися бунчукові товариші, статус яких у 10-х роках значно зріс. До 20-х років XVIII ст. вони витіснили в соціальній ієрархії інші категорії, й більшість значних військових прагнула отримати в той період чин бунчукового товариша. При впорядкуванні справ у Гетьманщині після смерті гетьмана І. Скоропадського, особливо з 1723 р., І МК намагалася старшину без урядів порахувати, закріпити новими компутами й взагалі збагнути її сутність, права та обов’язки. Однозначним є те, що йшлося лише про дві категорії неурядової старшини: бунчукове й значкове товариство. Саме тоді більшість значного товариства військового розподілилася між двома чинами. Причому чисельність бунчукового в 20-х роках коливалася в межах 110–140 осіб. Приблизно ще для п’яти сотень значного товариства без урядів залишався шлях під полковий значок. Такий розвиток подій не міг задовольнити частину старовинного гонорового значного товариства. Воно продовжило йменуватися старим званням, не маючи офіційного чину, закріпленого компутом. Традиція все ще забезпечувала таким товаришам високий суспільний статус, вносячи їх в різноманітні документи разом із офіційними бунчуковими. Після смерті гетьмана Д. Апостола російська влада остаточно законодавчо оформила становище неурядової старшини. І в цьому процесі знову лише бунчукові й значкові товариші отримували обов’язкові універсали на чин/звання й записувалися у відповідні компути. Колишні значні військові й військові товариші, які раніше фіксувалися й служили поруч із бунчуковими, в середині 30-х років XVIII ст. отримали чин бунчукового або значкового товариша відповідно до власного статусу чи статусу своєї родини.

Починаючи з червня 1734 р., за указом Правління гетьманського уряду ГВК розіслала в усі полки укази, згідно яких всі бунчукові товариші мали представити в канцелярію копії універсалів на звання, а ті, хто служив бунчуковим і не мав такого підтвердження, повинен був з'явитися в канцелярію для здійснення відповідного призначення. Процес затягнувся на кілька років. Однак влада до справи взялася ретельно, й бунчукові товариші протягом 1735–1739 рр. отримали патенти під загрозою запису до складу значкового товариства й відправлення в цьому чині у військовий похід. Значкове товариство повністю виокремилося згідно указу Анни Іоанівни в 1734 р. Про військове товариство ніби забули до межі 1739–1740 рр., коли було започатковано новий чин під старою назвою «військовий товариш». Отже, результатом перипетій офіційного визначення й закріплення чинів неурядової старшини було майже повне зникнення згадок про військових товаришів з документів 20–30-х років. Поодинокі спомини військових товаришів того періоду приховували, як правило, людей похилого віку, які носили реліктове звання попередньої доби.

Лише у 1739/1740 рр. ГВК почала масово надавати чин військового товариша. Перший збережений список військових товаришів датований 1743 р. [1275, арк. 257–258] (див. табл. Ж.1 додатку Ж). В нього внесено товариство всіх полків (53 особи) з указівкою сум позики, наданої товаришами до військового скарбу. Список, як побачимо далі на прикладі Ніжинського полку, неповний, але показовий з точки зору економічної спроможності військового товариства. До нього ми повернемося пізніше. Ще один ранній список військового товариства – це реєстр товаришів, які зустрічали в 1744 р. імператрицю Єлизавету Петрівну [1581, с. 306]. До опублікованого реєстру внесено 62 військових товариші за списками М. Судієнка та Я. Марковича. Список у публікації не розділений на полки. Персональний склад по полках внесено в таблицю Ж.2 додатку Ж. До кінця 40-х років практика надання додаткового чину військового товариша унормувалася, проте викликала великі заперечення полковників, з-під юрисдикції яких виводилися військові товариші. Полковник миргородський В. Капніст у своєму донесенні цікавився, на якій підставі здійснювалося ГВК надання звання «військового товариша» й чому вони не

підпорядковуються полковій владі. Він вказував, що таких нових військових у полку 7 чоловік. «…Генералная канцелярия сверхъ бунчукових товарищей которих ныне в Малой России более двусот человек определяет вновь в войсковие товарищи не токмо мелких старшинских детей и значкових товарищей но из рядових козаков подобием так как и бунчукових товарищей безо всяких с полкових канцелярий атестатов, каких и в Миргородском полку имеется семь человек, а при полку никакой службы с протчими значковими товарищама и козаками не отправляют и от судов полкових канцелярий универсалами увольнены почему обидимие от них козаки и обиватели во всяких делах принуждены ездить в Глухов верст по двести и по триста и там суда искать и с немалими от проезда убитками […] и не токмо де оніе от полкових судов отрешены но и отставнихъ и умершихъ чиновников жени их по определению той же Генералной канцелярии в полковие суди привлекать запрещены в противность прав малороссийскихъ и по доношениям его оная канцелярия о битность тех бунчукових и протчихъ по подаваемих на них челобитных и полковой Миргородской канцелярии ведомихъ судов и употреблении войскових товарищей в Глухове при полку с протчими значковими товарищами резолюции не учинила …» [674, арк. 2].

У травні 1747 р. через Сенат надійшов указ цариці про надання відповіді на запит полковника В. Капніста. Документи засвідчують певну розгубленість вищих інстанцій при пошуках відповіді на запит. Все обґрунтування лежить у площині: «…напредь сего в Малой России кроме бунчуковіх товарищей войсковіе были» [676, арк. 2]. За наказом Генеральної військової канцелярії було підготовлено екстракт про походження військових товаришів. У ньому також зібрано відомості про призначених від ГВК після смерті Д. Апостола товаришів із вказівкою, з яких чинів і за чиїми рекомендаціями (див. табл. Ж.2 додатку Ж). У своїй довідці Сенату в травні 1748 р. ГВК вказала, що військові товариші були в Малій Росії за гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи та І. Скоропадського, й тоді вони не підпорядковувалися полковій владі. За тим прикладом генералітет із Правління гетьманського уряду став нагороджувати за службу званням військового товариша й видавати на звання відповідні універсали. Наголошувалося, що ця категорія старшини разом із

бунчуковими та вдовами бунчукових і вищих урядників бралася під гетьманську протекцію в минулому й на цій основі вивільнялася з-під відомства й суду полкових канцелярій та передавалася під опіку Генеральної військової канцелярії й Генерального військового суду [676, арк. 2].

Фактично саме події й документи, поява яких викликана запитом В. Капніста, остаточно обґрунтували права й обов'язки військового товариства. Отже, військовий товариш – це додатковий чин/звання неурядової старшини, що надавався з 1740 р., забезпечував своєму носієві адміністративне й судове підпорядкування ГВК і ГВС, виведення з-під влади й юрисдикції полковника, несення служби власним коштом, що включала військові та цивільні функції, а також права й привілеї старшинського стану. Виведення військового товариства з-під юрисдикції полковників наблизило його за статусом до чину бунчукового товариша, чим забезпечило йому швидке зростання чисельності протягом перших десятиліть (з 50–65 осіб в перші роки після початку надань до 238 у 1763 р.).

Текст довідки 1748 р. і наведені в ній приклади [676] свідчать, що для чиновників канцелярії вже не було відмінності між військовим товаришем і значним військовим товаришем. У документі лише фіксувався факт давнього існування цих категорій товариства, й не робилося навіть спроби пояснити численні різночитання в документах. Очевидно, що для прикладу канцеляристами взято поверхневу вибірку, адже в канцелярії було достатньо документів для ширшої аргументації. В ГВК не були зацікавлені у вивчені питання. Так як сутності проблеми на той час вже ніхто не розумів, то основну увагу й тут приділили бунчуковим товаришам, оскільки їх статус легко підтверджувався недавніми (1734 р.) документами, в яких про військових товаришів не йшлося зовсім. Більше того, ГВК навіть не вказала дат перших згаданих нею надань чину військового товариша генералами ПГУ. Фактично не маємо жодної згадки про початкову дату практики надань чину військового товариша. Ймовірно, надання ГВК чину одним із генералів було здійснено в 1739 р. чи 1740 р. Такі початкові дати щодо нового чину бачимо у відомості про військових товаришів по полках, складеній на вимогу Генеральної військової канцелярії в 1748 р. в додаток до екстракту та в більш пізніх «казках» про

службу. Відомість включила 79 військових товаришів, про кожного з яких вказувалося, в якому році й на підставі чого отримав звання. Якщо зіставити цю відомість з іменним списком 1751 р., в якому записано 85 товаришів, легко помітити, наскільки відповідальніше укладався перший реєстр [676; 1274]. У 1748 р. всі записані представили патенти, а в 1751 р. з 85 товаришів 24 патент не надали. Порівняння списків дає підстави вважати більш ранній достовірнішим щодо часу отримання звання і підстав для цього. Згідно з відомістю 1748 р. перші надання датовані 1740 р., і таких 6. Кількість надань по роках така: в 1741 р. – 20, у 1742 – 16, 1743 і 1744 рр. – по 9, у 1745 – 3, 1746 – 9, 1747 – 4 і в 1748 – 2. Як бачимо, пік надань до 1748 р. припадає на 1741–1742 рр. Показова й картина щодо підстави для надання чину/звання військового товариша. Найчастіше – 32 (40,5%) – його отримували колишні значкові товариші за службу, 20 (25,3%) чиновницьких дітей, 13 (16,5%) військових канцеляристів, 11(14%) козаків і обивателів, які збирали податки, 2 простих козаки та 1 запорожець (3,7%). З 79 у 38 випадках чітко прописано, що звання надається за заслуги предків (зрідка при цьому згадувалася й власна служба). У 6 випадках надання здійснене як винагорода за службу батька військовим товаришем. Тут для кожного з них треба окремо розрізняти, старе це звання чи новий чин.

Особливої уваги заслуговує факт надання звання в половині випадків як винагороду за службу предків. Покликатися на заслуги предків при поданні клопотання про надання вищого звання було традиційним і визнавалося владою достатньою підставою для призначення. В наступні десятиліття, що значно краще задокументовані, кількість покликань на службу предків зростає. Складаючи «казку» про службу, подаючи донесення для атестату чи інших документів, претенденти завжди наголошували, насамперед, на предківських заслугах. Економічна спроможність майже не згадувалася, домінувало визнання заслуг предківських і своїх. Це віддзеркалення складного й тривалого процесу переходу неурядової старшини з розряду, що служив з населеної маєтності до чиновного рангу шляхетства. Завершилися вказані процеси лише у 80-х роках XVIII ст., коли українську старшину зрівняли в правах з російським дворянством. Варто звернути

увагу на високий відсоток (14%) надань звання військового товариша відкупщикам, збирачам податків. Особливо часто, як свідчать «казки» військових товаришів, складені в 50–60-х роках, званням нагороджувалися за «значне» поповнення скарбу.

Початок надання нового чину зі старою назвою «військовий товариш», з одного боку, засвідчує силу традицій, а з іншого – демонструє процес становлення неурядової старшини на новому історичному етапі. Різниця в становищі бунчукового й значкового товариства була дуже суттєвою, і тому в структурі неурядової старшини утворилася проміжна ланка у вигляді додаткового чину військового товариша. Однією з найвагоміших причин було бажання частини значкового товариства, дітей урядників та іншого неврахованого значного товариства в полках вийти з-під юрисдикції полковників та уникнути обтяжливої служби в нижчому чині.

Першою складовою, з якої формувалося нове військове товариство, було старе значне товариство військове, що волею обставин так і не отримало підтвердження на чин бунчукового товариша. Такі товариші мали окремий статус, писалися військовими й протягом 20–30-х років XVIII ст. служили разом із бунчуковими. Розглянемо ситуацію на прикладі Ніжинського полку. У 1739 р. у Ніжинському полку сформувалася група товаришів (8 осіб), які не мали права служити бунчуковими, не отримавши відповідного універсалу, але й не згоджувалися на службу значковими. У документі вони вписані окремо від бунчукових як військові товариші [510, арк. 4]. З них двоє (П. Заруцький і А. Росновський) до цього й надалі фіксуються серед бунчукового товариства. Козловський Федір у більш пізніх документах за дату офіційного отримання чину військового вказував 1740 р. Іван Дем’янович мав універсал на звання (невідомо на яке), датований 26.03.1731 і записаний як військовий товариш у 1740, 1741, 1751 рр. М. Петрункевич записаний в списку 1740 р., потім знову з’явився лише в реєстрі 1751 р., де вказано, що патенту не мав зовсім, а в інших джерелах згадували, ніби мав універсал 1736 р. Троє інших – К. Острожський, А. Кондзеровський та Г. Довгеля підтверджувальних універсалів у 1751 р. також не мали. П’ятеро останніх товаришів взагалі не фіксуються в числі військового товариства полку в 1748 р., а у 1751 р. записані всі. Постає питання: в

1748 р. вони проігнорували запис до числа товариства чи їх не визнала полкова влада? Можливі обидві причини. Наприклад, у своєму запиті полковник миргородський В. Капніст згадував про наявність у полку 7 військових товаришів, та коли на основі універсалів уклали відомість 1748 р., в полку записали лише 3 (разом 5 осіб, за одного у двох випадках служили брати) [676]. З іншого боку, 6 військових товаришів Ніжинського полку в 1739 р. однозначно належали до старовинного значного товариства. К. Острожський в 1735 р. записаний серед тих, яких називали бунчуковими, але бунчуковими не служили й універсалів не мали, того року були в поході [472, арк. 7]. Мабуть, він так і не отримав універсал, тому згодом записаний серед військових. У 1751 р. К. Острожський не зміг надати патент на звання, лише вказав, що був господарем гетьманських маєтностей, управителем Шептаківської волості [1274], а в 1763 р. дата надання (1735 р.) записана лише з його слів. Інші військові товариші 1739 р., також мали старовинне звання військових і не мали патентів у 1751 р.

Навесні 1740 р., тобто через кілька місяців після укладення списку 1739 р., полкова ніжинська канцелярія все ще вагалася щодо означення 13/15 осіб бунчуковими чи військовими (у двох випадках брати служили за одного). Подаючи це товариство окремим списком, вказувала, що вони не представили на свої звання універсалів, до полку «не прислухают» і мають маєтності, що дозволяють служити [525, арк. 8]. Показово, що у 1741 р. один із них, Ф. Уманець, присягав лише як знатний товариш Глухівської сотні [534]. А інші, І. Фальчевський, І. Стожко та брати Заруцькі служили бунчуковими товаришами й були внесені у відповідні реєстри. Самі ранні офіційні призначення військовими товаришами для цього полку датовані 1740 р. (Григорій і Федір Козловські та Микита Козельський) [676, арк. 10]. Отже, цього року чин військового товариша точно надавався й відбувалося поступове включення до нього представників старого військового товариства. Причому статус останніх був підкріплений де-юре Генеральною канцелярією через надання відповідних універсалів на чин військового товариша значно пізніше. І саме через відсутність підтверджувальних документів ці товариші могли й не потрапити до списків 1748 р. Укладаючи їх, полкова влада керувалася, насамперед, юридичним

фактором. Для образного зіставлення персонального складу військового товариства Ніжинського полку внесемо всі відомі списки цього періоду в таблицю 5.1.

Таблиця 5.1

Військове товариство Ніжинського полку

[525; 676, арк. 10-11; 1274; 1275]

1739	1740	1743	1748	1751
Заруцький Петро	Козловський Григорій	Кондзеровський Андрій	Козловські Григорій і Федір з 1740	Троцький Кирило 1728
Острожський Костянтин	Росновський Андрій	Острозький Константій	Козельський Микита з 1740	Дем'янович Іван 1731
Петрункевич Марко	Дем'янович Іван	Трохимович Василь	Нестеровичі Павло і Дмитро з 1741	Нарбут Симон 1741
Довгеля Григорій	Фальчевський Іван	Козловський Григорій	Купчинський Василь 1741	Трохимович Василь 1742
Кондзеровський Андрій	Казанович Василь	Янов Роман	Огієвський Андрій 1741	Янов Роман 1742
Дем'янович Іван	Острожський Костянтин	Козловський Федір	Шликевич Леонтій 1741	Пухович Іван 1743
Козловський Федір	Уманець Федір	Темрянський Петро	Гацук Стефан з 1741	Філонов Юхим 1745
Росновський Андрій	Заруцькі Михайло і Петро	Гацук Стефан	Пухович Іван з 1742	Купчинський Василь 1745
всього – 8	Петрункевич Марко	Шликевич Леонтій	Зінченко Сава з 1742	Трохимович Петро Іванович 1745

Продовження табл. 5.1

1739	1740	1743	1748	1751
	Довгелі Яків і Григорій	Купчинський Василь	Трохимович Василь 1742	Трусевич Андрій Іванович 1747
	Стожко Іван	Нарбут Симон	Трохимовичі Роман і Яків 1742	Шликевич Леонтій з 1741
	Темрянський Петро	Зінченко Сава	Філоненко Юхим з 1745	Острожський Костянтин
	Метельський Леонтій	Пухович Іван	Трохимович Петро з 1745	Гацюк Стефан
	всього – 15	Дем’янович Іван	Коробка Петро з 1746	Козловський Григорій
		Стожко Дмитро	Василенки Гордій і Іван 1746	Темрянський Петро
		всього – 15	Савич Євстрат 1747	Нестерович Павло
			Тихонович Федір 1747	Василенко Гордій 1746
			Трусевич Андрій 1747	Василенко Іван 1746
			всього – 18 /22	Василенко Іван 1746
1751: Крутський Дем’ян, Нестерович Дмитро, Сухотський Йосип, Довгаль Григорій, Довгаль Яків, Петрункович Марко 1736, Коробка Петро 1746, Купчинський Василь 1741, Кондзеровський Андрій, всього – 28				

Якщо зіставити ці реєстри, очевидним стає факт, що відсутність патенту/універсалу в старовинної частини товаришів зовсім не заважала їм бути вписаними у реєстри й нести службу, що відповідала рівню військового товариша. Вони то потрапляли в реєстри, то випадали з них, аж доки після 1751 р., нарешті, отримали підтверджувальні документи.

Інший важливий висновок, до якого приводить порівняння списків – це їх неповнота. У 1743 р., коли треба було здати кошти до військового скарбу, не бачимо в реєстрі кількох товаришів, які точно в цей час мали чин військового (А. Огієвський, Р. і Я. Трохимовичі, М. Козельський, П. і Д. Несторовичі). А в списку 1748 р. відсутні військові товариші, що мали офіційний чин із початку 40-х (С. Нарбут, Р. Янов).

Списки 1751 р. включали всю старшину – урядову й неурядову. Старовинне товариство також нагадало про себе полковій владі. Традиції шанувалися, їх знали як старшину, а оскільки офіційних документів на звання вони не мали, то й записані як товариші без патентів. Серед військових товаришів Ніжинського полку цього року записаний Кирило Троцький, який представив патент, датований 4.01.1728 р. Показово, що то був патент на чин бунчукового товариша, тому що за цим документом він був вписаний до компуту бунчукових і служив у цьому чині ще в 1731 р. разом із синами. Надалі він зник із компутів бунчукових (за нього залишився син Микола) і в списках військових до 1751 р. не фіксувався. У 1751 р. йому було більше 70 років, напевно, тому й не служив тривалий час. Дати початку служби військовими К. Острожського (1735) і М. Петрункевича (1736) були вказані з їх слів, і патентів у 1751 р. ці товариші не мали. Щодо останнього, ГВК у 1739 р. не могла розібратися, служить він військовим канцеляристом чи військовим товаришем [510, арк. 4]. Серед безуніверсальних бунчукових у Ніжинському полку бачимо А. Кондзеровського, бунчукового товариша (1729–1732), військового у 1739–1751 рр.; Петра Темрянського, який був бунчуковим у 1732–1737 рр., військовим товаришем у 1740 р., відсутнього у списках 1748 р., у 1751 р. серед тих, хто без патенту, а в 1763 р. вказано, що рік отримання чину невідомий; Григорія та Якова Довгель, бунчукових у 1732 р., військових товаришів у 1739–1740 рр., не записаних

у 1748 р., у 1751 р. без патенту; Г. Козловського, бунчукового протягом 1724–1739 рр., його брата Михайла, бунчукового у 1737–1738 рр. Отже, майже всі сумнівні з точки зору часу надання чину товариші виявилися безуніверсальними бунчуковими в минулому. Різниця між ними лише в тому, що частина з них, як брати Козловські, отримали в 1740 р. універсал на новий чин, а частині система дозволяла служити без офіційних паперів ще більше 10 років. На це вказав у «казці» про службу 1761 р. в. т. Чернігівського полку Іван Данилович, повідомивши, що служив як військовий товариш з 1745, а надання чину гетьманом здійснене у 1757 р. [647, арк. 2–8]. Наскільки довільно оперували датами товариші, доводить приклад із військовим товаришем Гадяцького полку І. І. Пирятинським. У 1756 р. він у «казці» написав, що призначений в. т. від ГВК у 1739 р., а в табелі 1763 р. вказано, що чин в. т. отримав від ГВК у 1743 р. [605, арк. 208; 950, арк. 25]. Показова й кар'єра Дем'яна Курського, військового товариша в 1741 р., не записаного в 1748 р., у 1751 р. він серед тих, хто без патенту, а в 1763 р. представив універсал на звання, датований 1752 р. Ці приклади засвідчують, що всі військові товариші, які заявляли ранній початок служби в цьому чині й не мали підтверджувальних універсалів/патентів, лише вели мову про належність до старовинного військового товариства значного. Варто зауважити, що багато з них були господарями/управителями в маєтностях колишніх гетьманів чи старшини й мали від цього опіку, що звільняла їх від потреби отримувати якісь чини. Лише після 1751 р. вони змушені узаконити свій статус.

Повернемося до списків військових товаришів 1751 р. [1274] та 1763 р. [664]. У списку 1751 р. самі ранні надання датуються 1728, 1731, 1736, 1739 рр. (всі виявилися сумнівними) та 1740 р. (по 1 кожного року), у 1741–1742 рр. – 11, у 1743 – 5, 1744 – 4, 1745 – 8, 1746 – 10, 1747 – 1, 1749 – 4 і в 1748, протягом 1750–1751 рр. надання не зафіксовані. Разом 59, що в сумі з тими, хто не надав патентів, майже збігається із загальним числом. Навіть попри відсутність частини патентів пік надань все ж припадає на 1741–1742 рр. Картина підстав і з якого чину така: зі значкових товаришів – 32, з військових канцеляристів – 9, з дітей чиновників – 9, з козаків, що збирали податки – 3, з рядових козаків – 6, з урядників – 5, запорожців – 3, з господарів гетьманських маєтностей – 2. Всього 69. Розбіжність в цифрах

пояснюється додатковою інформацією щодо осіб із категорії без патентів. Біля таких товаришів інколи записано, з яких чинів отримали звання військового. Слід враховувати, що в 1751 р. загальне число включало також абшитованих військових товаришів. Отже, хоча увагу привертають згадки про надання чину протягом 1728–1739 рр., про які мова йшла вище, очевидною датою початку масового надання звання військового товариша можна вважати 1740 р. Загальну чисельність військового товариства, відому з кількох списків середини століття, винесено в наступну таблицю.

Таблиця 5.2

Чисельність військового товариства Гетьманщини в середині XVIII ст.

[664; 676; 950; 1274, арк. 25-45; 1275, арк. 257-258; 1877, с. 92]

полк /дата	Ніжин	Лубни	Стародуб	Чернігів	Полтава	Гадяч	Київ	Переяслав	Миргород	Прилуки	всього
1743	15	8	4	6	3	2	3	4	3	5	53
1744	13	10	4	9	10	3	3	2	5	3	62
1748	22	9	5	9	11	4	4	3	5	7	79
1751	28	10	3	6	10	4	5	5	4	10	85
1763	34/6	38/7	32/11	25/5	23/5	23/1	19/16	17/4	15/2	12/1	238/58

Як видно з даних таблиці, чисельність військового товариства, поволі зростаючи, була стабільною до 1751 р. Хоча списки товариства неповні, персональний склад одразу чотирьох хронологічно близьких реєстрів (1743, 1744, 1748 і 1751 рр.) дозволяє заповнити лакуни (див. табл. Ж.2). Швидкий ріст чисельності військового товариства почався з відновленням гетьманства. Збережені й опубліковані списки військового товариства 1763 р. показують, що число цього чину товариства сягнуло 238 осіб, не включаючи ще 58 товаришів абшитованих та 32 «тих хто не служать і мають можливість» [950; 1877, с. 92]. Разом – 328 військових товаришів та їх дітей, так як категорія «ті, що не служать» позначала синів, які мали заступити місце батьків. Через рік, у 1764 р., налічувалося 223 військових товаришів дійсних і 63 абшитованих, всього – 286. Тобто чисельність

військового товариства дещо зменшилася. Впадає у вічі непропорційно швидке зростання чисельності товариства між 1751 р. і 1763 р. у полках Лубенському, Стародубському й Чернігівському. Вражає початкова невелика кількість військового товариства до 1751 р. в Стародубському полку, що мав чисельне значне товариство, залишене за межами чинів неурядової старшини.

Списки військових товаришів 1763 р. використовували в своїх працях дослідники Л. Окіншевич, В. Панашенко, В. Кривошея та багато інших. Л. Окіншевич звертав увагу на кількість по полках та вік старшин [1877, с. 92–93, 96], а В. Панашенко опублікувала сам список [1886, с. 329–337]. У списку 1763 р. важливим є аспект часу надання звання/чину «військовий товариш». З 238 товаришів 37 не подали «казок» і не підтвердили надання документами. З решти єдине надання до 1740 р. фіксується в 1735 р., й те не підтверджене патентом у 1751 р. У 1763 р. вказано, що на чин є універсал ГВК. Це військовий товариш К. Острожський, про якого вже йшла мова. Починаючи з 1740 р., динаміка надань така: в 1740 – 3, 1741 – 4, 1742 – 6, 1743 – 3, 1744 – 2, 1745 – 8, 1746 – 9, 1747–1748 – без надань, 1749–1750 – по одному, 1751 – 19, 1752 – 11, 1753 – 1, 1754 – 4, 1755 – 3, 1756 – 9, 1757 – 30, 1758 – 14, 1759 – 7, 1760 – 34, 1761 – 25, 1762–1763 – надання не фіксуються. Як бачимо, пікові роки надань 1751, 1757, 1760-1761 рр. Відмічається розбіжність з піками за списками 1748 і 1751 рр., де такими роками були 1741–1742 рр. Персональне зіставлення списків дещо прояснює ситуацію. Серед тих, хто не подав «казок» у 1763 р., була значна частина товаришів, які отримали чин у 1741–1742 рр. і фіксуються списками 1748 р. і 1751 р. Також варто враховувати фактор смертності. Більша частина товариства 1763 р. доволі молода, а значить, особи, які стали військовими товаришами в 1741–1742 рр., могли померти, перейти в категорію абшитованих, отримати чин бунчукового, і тому замінені молодими.

У 1751–1752 рр. чин військового товариша отримало 30 осіб, ще 30 універсалів датовано 1757 р. У 1758 р. з 14 надань 12 здійснено в одному полку – Гадяцькому майже одночасно. За службу нагородили власників селітряних заводів. На жаль, у документі 1763 р. не зафіксовано підстави для надань, як було в 1748 і 1751 рр. Проте зрозуміло, що в 50–60-х роках XVIII ст. військове товариство вже займало

чітку нішу в соціумі Гетьманщини. Визначені права й обов'язки, вищий статус, ніж у значкового, зробили чин військового товариша дуже привабливим для старшини й частини заможного некозацького населення, що й привело до різкого зростання кількості цієї категорії товариства (з 85 у 1751 до 238 у 1763). Служба товариства традиційно йшла з власних маєтків і нічого не коштувала державі. Судячи з доручень військових товаришів, вона займала значні час і ресурси, хоча й не порівнювалася зі службою значкового товариства, більше схожою на відверту експлуатацію. У «казках» і донесеннях військові товариші завжди підкреслювали свою безоплатну службу й розорення з цієї причини. Особливо якщо з одного маєтку одночасно несли службу двоє, а то й троє братів [605, арк. 106].

Водночас таке різке зростання кількості військового товариства спричинив ще один фактор. Структура старшини ніколи не була однорідною, а до середини XVIII ст. ще більше ускладнилася. Політичні та економічні процеси привели до влади нові родини й групи старшини. Для багатьох із них чин значкового товариша був недостатньо значимим, а отримати чин бунчукового не вдавалося. Хоча законодавчого обмеження кількості бунчукового товариства Гетьманщини не існувало, роль регулятора його чисельності продовжувала виконувати традиція. За 200 осіб число бунчукових сягнуло лише двічі, у 1732 р. і ближче до 1751 р., залишаючись доволі сталим в межах 130–150 осіб. Чималою мірою цьому посприяло запровадження чину військового товариша. Його отримувала та частина старшини, яка раніше претендувала на чин бунчукового. Тобто, чин військового товариша став своєрідним клапаном, що стримав розростання вищої категорії неурядової старшини й одночасно був службовим стимулом для значкового товариства. Отже, в результаті тривалої еволюції в 40-х роках XVIII ст., нарешті, склалася триступенева ієрархія неурядової старшини, в якій середню сходинку між бунчуковим і значковим товариством зайняло товариство військове.

Із середини 60-х років XVIII ст. з ліквідацією гетьманства настав новий етап у розвитку неурядової старшини. Військові товариші, як інші ранги неурядової старшини, поступово перетворювалися на чиновників і все більше віддалялися від значного товариства XVII ст., що було частиною традиційної станової групи

Гетьманщини. Звісно, вони продовжували служити власним коштом, що доводить існування тривалого перехідного періоду до чиновного характеру служби старшини. Та з'явилися можливості, суміщаючи службу, займати оплачувані посади. Аналогічно іншим чинам неурядової старшини поєднання звання військовий товариш із займанням певного старшинського уряду також стало з цього часу звичною практикою. Із запровадженням нових судів з 1763 р. військові товариші почали займати посади підсудків земських, коморників і навіть возних [873]. Тобто військові товариші поруч із значковими не цуралися посади возного. Визначалося це тим, що обов'язки возних збігалися з дорученнями військових товаришів у судовій функції. На цю обставину свого часу звертав увагу А. Пашук [1892, с. 110]. Також військові товариші обіймали посади земського комісара, земського писаря, колезького протоколіста, касира комісарства певного повіту, писаря комісарства повіту [852; 879, арк. 21].

Після губернської реформи 1775 р. все частіше звання військового товариша суміщалося з такими посадами, як засідатель верхнього земського суду, губернський секретар, засідатель губернського магістрату, капітан-справник нижнього земського суду, стряпчий губернського магістрату, суддя повітовий, дворянський засідатель повітового суду, секретар повітового суду, присутній у словесному суді, міський голова, староста сирітського суду, засідатель нижньої міської розправи [1025; 1028; 1031; 1041; 1043; 1149] та іншими. Ці посади згідно закону могли займати лише дворяни. Отже, де-факто російська влада визнавала військових товаришів дворянами. Відомий приклад раннього за віком надання чину військового товариша та поєднання його з посадою. У 1782 р. сини бунчукового товариша Ф. Гриневича Іван (18 років) та Петро (14 років) були військовими товаришами й служили канцеляристами переяславського повітового суду [1025, арк. 6].

Обмеження чисельності військового товариства не існувало. З 1764 р., початком правління ІІ МК, кількість військового товариства в полках неухильно зростала. Збереглися послужні списки військового товариства Гадяцького полку за 1767 р. В полку налічувалося вже 34 військових товаришів. З них отримали чин за універсалом ГВК – 2, за універсалом гетьмана Розумовського – 21, за патентом МК

– 11. Тобто за три роки функціонування МК здійснила 11 нових надань. Дуже показово, що майже половина військових товаришів (16 з 34) пов'язані з виробництвом селітри [879]. Деякі з них поєднували ці службові обов'язки з додатковими посадами. У 1765 р. в. т., селітряний заводчик О. Тимченко був призначений поштмейстером.

Особливо активно патенти на звання військового товариша надавалися різним категоріям некозацького населення Гетьманщини. З кінця 50-х, а особливо 60-х років XVIII ст., все частіше це звання отримувала багата міщанська верхівка. Колишні війти та бурмістри або їхні діти входять до числа неурядової старшини, одночасно звільняючись у зв'язку з новим статусом від сплати чисельних податків. Війти великих міст, здобувши чин в. т., продовжували виконувати свої прямі обов'язки. А військові товариші заходилися займати посади війтів і бурмістрів, що приносили неурядовій старшині відчутні прибутки. У 1758 р. бурмістр Полтавського магістрату А. Терентенко просив як винагороду при відставці чин військового товариша. Того року отримав від гетьмана лише чин значкового товариша [608]. Та вже в 1763 р., коли військовим товаришем призначався бурмістр Полтавського магістрату Данило Андрійович Терентенко, вказано, що він син військового товариша [665]. Отже, А. Терентенко все ж отримав бажаний чин. Відомо, що інші його сини були на військовій службі: Іван – сотник келебердинський, Павло – поручик інженерного корпусу. У 1762 р. військовий канцелярист П. Гаршин отримав чин військового товариша й був призначений війтом Полтавського магістрату [773]. У 1763–1764 р. на посаді війта м. Стародуб перебував військовий товариш П. Зразинський (Грозинський?) [950, арк. 3; 731], а в 1766 р. при війті м. Ніжина бунчуковому товаришу П. Тернавіоту посаду віце війта займав військовий товариш Іван Гордієв [1528, с. 21]. У 1766–1779–? служив війтом магістрату Остерського військовий товариш М. Хенценський, війтом Козелецького магістрату у 1764–1779–? рр. був військовий товариш Т. Ананченко [852]. Особливо масово міські урядники отримували чин військового товариша, а військові товариші обиралися на посади війтів, бурмістрів і ратманів у магістрати з кінця 70-х років XVIII ст. Військовий товариш С. Таміловський був бурмістром і депутатом

магістрату Новгородського [1530, с. 1]. М. Чернявський, в. т. з 1774 р., обраний ратманом городовим золотоніським у 1782 р. [1026, арк. 4]. Г. Корицький, в. т. з 1779 р., обраний хорольським бургомістром у 1782 р.; А. Діброва, в. т. з 1781 р., у 1782 р. обраний ратманом Хорольського магістрату [1048]. Разом із ними служив ще один військовий товариш бурмістр, обраний в 1782 р. з возних, а звання в. т. отримав у 1783 р (ім'я не читається). У 1782 р. служив бурмістром лубенським військовий товариш П. Засенко, а ратманом військовий товариш І. Бруяка [1030]. Військові товариші Андрузькі Климент і Федір у 1782 р. обрані бурмістрами Говтвянського магістрату, а військові товариші Й. Генбач та І. Рикенко – ратманами цього магістрату [1031]. М. Косач, війт Мелинського магістрату з 1775 р., у 1780 р. отримав у винагороду чин військового товариша [1149, арк. 24].

При такому активному наданні чину військового товариша різним категоріям козацького (насамперед, значковим товаришам, полковим та військовим канцеляристам, частина яких були синами бунчукових товаришів [653], сотенній старшині та ін.) та некозацького населення (міщанам, придворним співакам) чисельність цього рангу, без сумніву, зросла. На жаль, не маємо повних даних про чисельність військового товариства в полках після 1763 р. Щодо останніх років відомі розрізнені цифри з окремих полків. У 1778 р. в Переяславі було 34 дійсних військових товариша [843, арк. 2–3]. У 1779 р. у Київському полку налічувалося 34 дійсних та 13 абшитованих військових товаришів, а в Прилуцькому 20 абшитованих товаришів [852; 853; 1285]. У 1782 р. у полку Лубенському було 86 дійсних і 16 абшитованих військових товаришів [1038; 1040]; у Переяславському 21 товариш з абшитованими (дворяни й шляхта, тобто не повний список), у Прилуцькому 24 військових товаришів [1025; 1099]. Найбільше даних відомо за 1783 р., коли укладалися окремі списки товариства, яке бажало чи не бажало продовжувати військову службу. Необхідно зауважити, що вони також неповні, адже, крім тих, хто бажав продовжити військову чи перейти на цивільну службу, були й такі військові товариші, які взагалі вийшли у відставку. В 1783 р. в Ніжинському полку було 70 військових, а в Лубенському 35 товаришів [1877, с. 96]. У Стародубському вписано всього лише 9 військових, що переходили на цивільну службу й 6 – на військову; в

Прилуцькому 12 товаришів хотіли продовжити службу, а 14 служити далі не бажали; в Гадячі 9 товаришів бажали продовжити військову службу, в Переяславі таких було 17 осіб; щодо Миргородського полку було укладено 3 списки, в яких загалом вписано 56 військових товаришів на 1783 р. [877; 878]. Всього лише через рік, у 1784 р., в колишньому Миргородському полку числилося 72 військових товаришів [1061, арк. 33]. А в 1787 р. в описах Київського намісництва себе означували військовими товаришами 36 старшин колишнього Переяславського полку [1533, с. 237–278]. Отже, є дані для порівняння між 1763 і 1782–1783 рр. щодо половини полків (Прилуцький, Миргородський, Київський, Лубенський, Ніжинський). Сукупно в 1763 р. в цих полках було 150 військових товаришів разом з абшитованими, а в кінці існування козацької держави – 317, тобто кількість зросла більше, ніж удвічі. Звісно, картина в полках дещо відрізнялася. В Київському й Ніжинському зростання чисельності було трохи меншим (відповідно з 35 до 47; з 40 до 70), а от у Миргородському число військових товаришів зросло з 17 до 72, а в Лубенському з 45 до 102. Особливо вражає число товариства в невеликому Миргородському полку, що доволі складно пояснити. Основним чинником такого зростання була значно вища ймовірність отримання російського дворянства з чином військового товариша, ніж із чином значкового чи урядом на рівні сотенної старшини. Відомо з джерел, що чином військового товариша за службу (часто в абшит) винагороджувалися, насамперед, значкові товариші, сотенні отамани й писарі, полкові та колезькі канцеляристи [1149].

Службовий аванс військового товариша під кінець існування козацької держави мав кілька варіантів. Найчастіше військові товариші отримували чин бунчукового товариша [1149], що відкривав їм у близькому майбутньому шлях до чину колезького асесора та спадкового російського дворянства. Бували випадки, коли військовий товариш одразу отримував чин колезького асесора [1043, арк. 11]. Існував інший спосіб через отримання певного полкового уряду (хорунжого, осавула, писаря, судді) і вже через кілька років чина колезького асесора. Ще одним варіантом для військового товариша була вислуга на різних посадах у чинах колезького реєстратора, губернського секретаря або титулярного радника, що

забезпечували особисте дворянство, і вже потім наставала черга чину колезького асесора [1043]. Всі шляхи об’єднуються приблизно однаковими, доволі стислими термінами служби військового товариша на посадах чи у чинах перед отриманням спадкового дворянства з чином колезького асесора: з 1780 р. до 1783 р., максимум 1785 р.

Після 1782 р. військові товариші разом з іншими чинами неурядової старшини мали обрати дійсну військову чи статську службу в російських чинах відповідного рангу з оплатою або життя відставних чиновників у дворянському статусі. Частина військових товаришів стали жертвами бюрократичних колізій протягом десятиліть визнання права дворянства за козацькою старшиною. Про це свідчать численні зведені по повітах справи, в яких колишня старшина, в тому числі й військові товариші, записані до подушного окладу, шукали звільнення [1073–1075]. У 1785 р. військовий товариш В. І. Оріховський доводив, що він із синами юридично визнаний дворянином, має право на підданих і не може бути записаним у подушний оклад [1074, арк. 8]. Для більшості військових товаришів Гетьманщини та їх нащадків справа закінчилася визнанням їх права на російське дворянство за законом 1835 р.

Отже, в результаті тривалої еволюції в 40-х роках XVIII ст., нарешті, склалася триступенева ієрархія неурядової старшини, в якій середню сходинку між бунчуковим і значковим товариством зайняло товариство військове.

5.2. Економічне становище та службові функції військового товариства

Для виконання службових обов’язків військове товариство використовувало власні маєтки. Оцінку економічної спроможності цього чину на початковому етапі його існування можемо зробити за вже згаданим нами реєстром позики товариства до військового скарбу 1743 р. [1275, арк. 257зв-258] (див. табл. Ж.1). У джерелі записане товариство всіх полків (всього 53 особи), що разом надало позику до військового скарбу в сумі 43 рублів 7 копійок. Так само, як в частині списку бунчукового товариства вказана власність у дворах і млинових колах, з яких взято

позику. Біля значної кількості товаришів (21) не вказана власність, але сума позики при цьому становила 50 коп. і більше. Це вище, ніж коли у товариша вказано у володінні 4 двори або 1 двір і 2 кола, й взято в позику 33 чи 37 копійок. Є й відповідник: 50 коп. заплатив товариш, у якого було 4 двори та 2 млинових кола. Тобто, навіть якщо власність не вказана, вона мала бути близькою до наведеної вище, або товариш мав сталі прибутки від торгівлі чи іншого промислу. Співвідношення суми до власності в середньому збігається з установленим нами щодо позики бунчукових (за 1 двір близько 4 коп., за 1 коло не менше 18 коп.). Суми виплачені до скарбу окремими полками від більшої до меншої були такі: Ніжинський (15 осіб) – 10,15 (з 58 дворів/25 кіл млинових); Чернігівський (6) – 9,96 (200/7); Лубенський (8) – 4,83 (–/10); Переяславський (4) – 4,34 (35/13); Миргородський (3) – 3,60 (44/5); Гадяцький (2) – 3,37 (43/4); Прилуцький (5) – 2,20 (–/1); Стародубський (4) – 1,70 (20/5); Полтавський (3) – 1,70 (17/–); Київський (3 особи) – 1,22 (18 дворів/без кіл). Всього – 43,07 (з 435 дворів/70 млинових кіл).

Одразу впадає у вічі незрівнянно менша заможність, навіть бідність військового товариства в порівнянні з бунчуковим, яке заплатило 553,72 (з 10711 дворів / 656 млинових кіл). Відмінним було й те, що у військовому товаристві позику заплатили всі внесені до списку. Також, як у випадку з вищим чином, найбіднішим виявилося військове товариство Київського полку. Найбагатшим – у полках Чернігівському й Ніжинському. Виділяється Чернігівський, де 6 товаришів внесли майже однакову позику з 15 товаришами Ніжинського полку. При цьому саме тут жило 3 із 7 найзаможніших військових товаришів, найменша власність становила 24 двори, з якої виплачено 90 коп. і вписано лише одного товариша без майна (заплатив 50 коп.).

Спробуємо розділити військове товариство на групи за величиною сплаченої суми. Найбільша сума – це 3 р., сплачені Романом Яновим, в. т. Ніжинського полку, який був багаторічним відкупником податків у полках Гетьманщини, а його дружина походила зі старшинської родини Уманців [1753]. Найменшу суму, по 8 коп., сплатили також троє товаришів Ніжинського полку (П. Темрянський, В. Купчинський та С. Зінченко). Виділяється п’ять груп: менше 20 коп. заплатило 6

осіб; від 20 до 50 коп. – 32; до 1 р. – 2; від 1 до 2 р. – 6; від 2 до 3 р. – 7 осіб. Отже, 38 осіб віднесемо до відверто незаможної частини товариства, що заплатила до 50 коп. Вона склала 72% загалу військових. Середня частина, що заплатила більше 50 коп., але до 2 р. – 8 осіб (15%). Заможне військове товариство склало 13%. Середня величина власності в найбіднішій групі була такою: товариші, які дали по 8 коп., мали по 2 двори підданих або по 1 колу млиновому; до 50 коп. платили власники 5 дворів або 2 кіл млинових; по 50 коп. платили особи з різною власністю від 2–12 дворів до 4 дворів і 2 кіл та велика група (21) осіб, власність яких зовсім не вказана. В середній групі бачимо у товаришів власність від 24 дворів (чи 15 дворів і 1 кола) до 35 дворів (чи варіанти: 27/2 або 8 кіл). У двох (І. Кирста, І. Пухович), власність яких не вказана, взято по 1 р. Власність 7 найзаможніших мала такі величини: від 19 до 50 дворів та від 1 до 11 млинових кіл (наприклад, 50/1 або 19/11). Серед абшитованих фіксуються в 1743 р. 2 військових товариші: В. Мовчан із Ніжинського полку (заплатив 30 коп. з 2 кіл) та Г. Плєшко зі Стародубського (заплатив 2,15 з 19 дворів і 8 млинових кіл) [1275, арк. 254]. Як бачимо, загальна картина не змінюється.

Найбагатші військові товариші мали маєтки, співмірні з маєтками бунчукових нижче середніх статків. Для 72% незаможних товаришів служба була економічно обтяжлива, але від доручень їх не звільняли. Додатковим аргументом на користь недавнього (щодо 1743 р.) започаткування чину військового товариша слугує факт відсутності в списку маєтків померлих товаришів чи їх вдів. Тоді як в категорії бунчукових бачимо 12 таких маєтків.

Значною мірою економічну потужність військового товариства до 60-х років XVIII ст. посилили представники багатого міщанства. Свого часу Л. Окіншевич, шукаючи відповідь на питання, чи не проходили до зверхнього стану всі, хто наближався до нього за економічним становищем, зауважував доволі легкі соціальні переходи в середині XVII ст. та дуже обмежені в середині XVIII ст. [1877, с. 164]. Прикладом останніх вважав входження до складу товариства, особливо до значкового, представників торговельного капіталу. Л. Окіншевич писав, що більшість даних про значне товариство в ролі торговців, лихварів і відкупників

стосується південних полків. Інциденти, коли міщанин чи посполитий завдяки торгівлі й промислам втрапив до значного товариства, вчений вважав випадковими й пояснював їх виключною спритністю та великими хабарами [1877, с. 70]. В. Панашенко, навпаки, зазначала, що українські пани, на відміну від польського шляхетства з гоноровим ставленням до торгівлі, охоче примножували свої багатства за рахунок торговельних операцій та промислів. Вони володіли млинами, винокурнями, продавали горілку, влаштовували рудні, буди й гути, займалися бортництвом [1887, с. 68]. Широку базу для підрахунків власності неурядової старшини й, зокрема, військового товариства, забезпечив у своєму дослідженні з історії Чернігівського полку В. Кривошея [1727; 1728].

Оцінити розмір володінь військових товаришів можемо на прикладі ревізійних даних 1764 р. Стародубського полку [731; 732]. Тут фіксуються володіння в кількох сотнях і в Стародубі 26 військових товаришів полку, з них 23 дійсних і 2 абшитованих. Отже, дані неповні, так як роком раніше в полку було 32 дійсних і 11 абшитованих військових товаришів. Найменше володіння з описаних мав у 1764 р. П. Багинський (становило 1 двір підданих, в якому жив 1 наймит). Найбільше володіння належало в. т. І. Немировичу-Данченку (44 двори, 34 бездвірних хати, в яких проживало 419 підданих різних категорій). В цілому 10 із 26 товаришів мали до 30 підданих (38%), ще 8 (31%) мали від 30 до 100 підданих. Залишилося 8 найзаможніших військових товаришів (31%), 5 із яких мали від 100 до 200 підданих, і далі троє відповідно по 263, 341 та 419 підданих. Спостерігаємо в Стародубському полку зростання не лише кількості, а й частки заможного товариства порівняно з 1743 р.

Для аналізу проблеми проникнення міщанства до складу військового товариства та характеристики власності цього чину візьмемо збережену частину опису м. Стародуб (1768?) [897; 1317]. У рукописі згадано володіння 21 бунчукового товариша, 2 абшитованих бунчукових товаришів, 5 вдів бунчукових, 11 військових товаришів, 5 абшитованих військових товаришів, 17 значкових товаришів, 3 абшитованих значкових товаришів, 3 вдів значкових товаришів. В основному описані житлові та приїжджі двори з належними до них угіддями, торговельні

комори, винокурні, броварні та млини. Зосередимося на описаних володіннях військових товаришів. Серед дворів, якими в м. Стародубі володіла неурядова старшина, виділяється значна частка тих, в яких самі власники не проживали, а здавали міщанам і купцям з Калуги. Військовий товариш Іван Стахович свій двір житловий в Стародубі (на 4 покої, 2 людських, 1 комору, 1 конюшню, 1 сарай, 1 льодовню) здавав міщанці за 2 карбованці на рік. Двір, побудований на козацькому місці, дістався у спадок його дружині, доньці померлого писаря полкового стародубського Стефана Максимовича, який він купив 22 серпня 1725 р. у козака полкової сотні, стародубського жителя Івана Яковича Човпнянського за 400 золотих. До двору нічого не належало [1317, арк. 14]. Загалом двори в м. Стародубі здавали міщанам і купцям за платню від 2 до 30 карбованців на рік 7 бунчукових товаришів, 1 вдова бунчукового товариша, 4 військових товаришів та 7 значкових товаришів, що становить 31% від усієї неурядової старшини, яка мала двори у Стародубі згідно зі збереженою частиною опису. Також неурядова старшина позичала гроші під заставу нерухомості. Абшитований військовий товариш Іван Андрійович Белоровський мав недобудований двір у Стародубі (1 хата житлова й 1 комора), який дістався йому від магістрату Стародубського за борг міщанина Петра Якимова Крухмалина за 83 карбованці і 15 копійок (Крухмалин з міста втік) [897, арк. 243].

Значний прибуток отримували власники комор в торговельних рядах. Військові товариші переважно володіли коморами, що знаходилися у власних дворах і торгували самостійно. Торговельний промисел товариства був тісно пов’язаний з винокурним. Згідно з давнім правом старшина займалася винокурінням, продукт якого або споживався, або продавався з власного двору. Значним винокурним і торговельним промислами в Стародубі згідно з описом займалися 2 військових, 5 значкових товаришів та 1 вдова, що становить 12% від загальної кількості товариства, зафіксованої документом у місті. Частина з них володіла винокурнями й орендувала додаткові (військові товариші Лайкевич, Гуриновський та значковий З. Ширай). Так Петро Романович Лайкевич, військовий товариш (пізніше вже абшитований бунчуковий товариш), володів пустою винокурнею, при ній 1 хата, 5 комор, 1 саж. Винокурню він збудував на місці, купленому в 1761 р. у бурмістра

стародубського Григорія Гуриновського за 60 рублів. Жив у хаті різночинець Новіков з милостині [1317, арк. 133, 210]. Лайкевич мав торговельний промисел: продавав з іншого свого двору гаряче вино, яке курив у винокурні на 4 котли бурмістра Євстафія Гафарова, «по родству без оплати», а хліб на це купував. Виціджував на рік 600 відер вина, яке продавав у Стародубі. Військовий товариш Іван Андрійович Белоровський мав торговий промисел пенькою та гарячим вином з шинкового двору. Вино курили в його хуторі у винокурні на 3 котли, хліб вживав зі свого ґрунту. В рік виціджував до 500 відер [897, арк. 268]. Абшитований військовий товариш Григорій Гуриновський продавав із двору та на базарі з комор гаряче вино, яке курив у винокурні на 8 котлів поблизу Стародуба, що наймав у жительки Параски Трохимівни Рижкової за 6 карбованців на рік. За рік виціджував до 1000 відер, хліб для цього скуповував у Орлі. Торгував, крім того, пенькою [897, арк. 262].

Серед військового товариства бачимо вихідців із міщанської верхівки. Згаданий вище військовий товариш Петро Романович Лайкевич – це колишній райця магістрату Стародубського [1317, арк. 133]. Його власний житловий двір складали: 3 хати господаря, при них добудовані 1 дитяча світлиця, 2 кімнати, 2 сіней, 2 кладові, 7 комор, 1 конюшня, 3 сараї, 1 льодник, 2 для худоби при коморі приміщення, 1 погріб, 1 баня в саду з льодником. Двір куплений частинами: 1-а – в 1742 р. у міщанина Черняка за 60 карбованців; 2-а – у канцеляриста полкового Підлузка в 1745 р. за 80 карбованців; 3-я – в обивателя Василя Моляра в 1750 р. за 80 карбованців; 4-а – в тому ж році в Івана Нестерова за 50 р.; 5-а – в 1760 у бурмістра Григорія Гуриновського за 120 карбованців. До 1763 р. платив з двору в магістрат, а в 1763 р. отримав від гетьмана чин військового товариша й був звільнений від податків як представник зверхнього стану. До двору належали ліс із сінокосом за 8 верст від Стародуба в урочищі Песочищі по соловській дорозі за плоским болотом. Частина його дісталася в 1757 р. по заставному запису від міщанина Григорія Тимофієва за 30 карбованців, друга була куплена у жителя стародубського Пилипа Побожича за 110 карбованців в тому ж році. Там стояло соснове й березове дерево, сіна на 40 возів з гарною травою [897, арк. 210]. Його

батько, померлий значковий товариш Роман Васильович Лайкевич, залишив ще одному сину, лавнику Стародубського магістрату Роману Романовичу Лайкевичу (1732–1768–?), двір на 2 хати господарських (при них дві кімнати холодні, 1 людська, 1 комора, 1 конюшня, 2 сараї, 1 льодовня), куплений частинами: 1-а – в 1735 р. у священика с. Медведева Марка Фоміна за 19 карбованців; 2-а – в 1737 р. в міщанина Петра Чалого за 26 карбованців; 3-я – 1739 р. у вдови козачки Катерини Василівни Ротиної за 30 карбованців [897, арк. 214].

Абшитований військовий товариш Григорій Гуриновський у 1760–1761 р. ще був бурмістром стародубським. Його володіння у Стародубі: 1. Двір на 6 хат людських, 6 комор, 1 конюшня, одна з хат із кімнатою і двома кладовими. Двір влаштований на землі, яку Гуриновський частинами купив, і частина дісталася по заставі. Одна в 1744 р. від козака сотні Новоміської Миколою Калинченком за 100 карбованців, друга куплена в 1745 р. в управителя Києво-Печерської лаври ієромонаха Галактіона й писаря Логвина Виноградського за 50 карбованців, третя куплена у паламаря церкви св. мученика Симеона Івана Каменського в 1750 р. за 23 карбованці. Жили в дворі підсусідки козаки [1317, арк. 134–135]. 2. Двір, в якому 2 хати житлових, 2 людських, 3 комори та перегороджений новий недобудований двір. В ньому 2 хати людських з 2 сіньми. Двір на купленій частинами: 1-а – від міщанки за 80 карбованців у 1738 р.; 2-а – в економа графського Василя Воробйовського за 70 карбованців у 1750 р. При дворі сад із деревом [897, арк. 245]. 3. Двір на передмісті біля брами Семенівської на 3 хати житлових, 2 людських, 8 комор, 1 конюшня, 3 сараї, прибудовані: 1 баня, 1 дерев'яна кладова, 1 кам'яна кладова, під кам'яною 3 погреба, 2 льодовні, 1 сінник, 1 пуста винокурня. Двір збудований на різних землях, які йому дісталися від батька. Останній купив їх у різних власників: 1 – у 1718 р. у священика Івана Яковлєва за 40 талярів і 50 золотих, 2 – по заміні на його дворове місце у полковника стародубського Лук'яна Жоравки 9.06.1718 р., 3 – того ж року знову по заміні з полковником на двір, куплений батьком у козака Федора Дангени за 12 карбованців 8.04.1736 р., 5 частина – у сина померлого значкового товариша, Федора Івановича Колчевського по заміні на двір Гуриновського в 1742 р. 6 частина куплена у міщанина Сави Ніжинця за 300

карбованців в 1747 р. 7 частина – у козака Олексія Булавки по заміні на його двір у 1750 р. 8 частина – у вдови Марини Григорієвої та її сина священика вакансового по заміні на двір Гуриновського в 1751 р. Мав промисли винокурний та торговельний. До двору належали 4 сінокоси в різних урочищах на відстані 10 верст від Стародуба, куплені у різних власників, на 80 возів сіна [897, арк. 262].

Абшитований військовий товариш Семен Антонович Коменко був сином війта Стародубського магістрату (? – 1736 – 1752 – ?). У Стародубі на час ревізії Семену Антоновичу належали: двір спадковий батьківський, в якому 1 хата житлова, 1 людська, 5 комор, 1 конюшня, 4 сараї, 1 сіни, 2 кладові, 1 льодовня, 1 погріб улазний, 1 баня, пустих 2 житлових хати з 2 кімнатами. Двір винаймав калузький купець Опанас Іванович Морщаков за 10 карбованців на рік. При дворі город овочевий. Трохи далі по вулиці був ще один двір Коменка: 1 хата людська, 1 сіни, дістався від батька [1317, арк. 230–231, 233]. Також йому належав двір на 2 хати житлових, 2 комори, 1 сіни, 1 кладова, 1 погріб похідний, 1 льодовня з ганками, який наймала вдова Устина Каралкевич [1317, арк. 304]. Про заможність колишнього війта свідчить факт купівлі-продажу ним шляхетського володіння. У 1736 р., будучи війтом, він купив за 50 карбованців у дружини бунчукового товариша Івана Завадовського Гафії двір на 9 житлових покоїв, 2 людських, 1 комору, збудований на шляхетській землі. В тому ж році він продав його за 55 карбованців осавулу генеральному Петру Валкевичу. В ревізію цим двором володів за дружиною генерал-майор і камергер Михайло Власович Будлянський [1317, арк. 17–18]. А в 1752 р. війт Антон Коменко продав землю міщанську в Стародубі за 233 карбованці Івану Андрієвичу Белоровському, який в 1768 р. вже був військовим товаришем.

Військовий товариш Василь Воробйовський збудував двір у Стародубі (3 хати господарських, одна з кімнатою на горі, 1 людська, 4 комори, 1 конюшня, 1 сарай, 1 баня з сіньми) на землі, що дісталася йому від тестя, міщанина стародубського Артема Ніжинця у 1744 р. У 1767 р. продав його священику Михайлу Масловському за 300 карбованців. До двору належали орна земля та город, що залишилися після продажу Воробйовському (у місті біля Михайлівської церкви сад з городом та орне

поле на 6 загонів у різних урочищах від Стародуба у 3-х верстах). Землю Воробйову разом із городом передали за указом полкової канцелярії від першої сотенної полкової канцелярії за борг козака цієї сотні Трохима Тумаша 100 карбованців до уплати. На полі висівалося 7 четвериків з половиною [897, арк. 194]. Привертає увагу факт подачі в кожному документі «казки» про бажання вказаного товариства продовжувати заняття промислами. «Казки» подавалися до певного цеху, й їх теж варто розглядати як підтвердження давніх міщанських коренів цих родів. Та й місце у цехах неурядові старшини займали далеко не останнє, що також забезпечувало значні прибутки.

Як бачимо на цих прикладах, частина неурядової старшини в Стародубі (10% від зафіксованої збереженим описом), що займалася торговельною та лихварською діяльністю в значних розмірах – це вихідці з міщанського стану. Більшість із них отримали доступ у лави товариства досить пізно, в кінці 50 – 60-х років XVIII ст. Наведені у справі документи часто мали вказівку «без крепостей», що свідчить про давність володінь роду. Отже, закладені попередніми поколіннями, в основному міщанами за походженням, статки дозволяли представникам багатьох стародубських родин проникати до лав неурядової старшини. Слід також зауважити, що ті 10% – це старшина з чітко зафіксованою документами вказівкою на міщанське походження. Проте якщо подивитись уважніше на попередні покоління стародубської неурядової старшини, то виявимо майже в кожній із них у жіночій чи й чоловічій гілках вихідців із багатого міщанства. Часто вони родичалися зі старшинсько-шляхетськими родинами, об’єднуючи таким чином капітали й статус. Причому ці процеси були звичним явищем як в XVII ст., так і у XVIII ст. Найяскравішим прикладом може слугувати родина Шираїв, яка мала міщанське походження від війта стародубського (?–1681–1708–?) Спиридона Яковича Ширая [1855, с. 7]. Входження їх до складу козацької старшини відбулося ще на початку XVIII ст. завдяки шлюбу (1705 р.) Степана Спиридоновича з донькою полковника стародубського Михайла Миклашевського [1855, с. 9]. Надалі численні представники цього роду фіксуються серед усіх чинів неурядової старшини.

Соціальної замкненості, який би хронологічний відрізок ми не взяли, не спостерігаємо. У середині XVIII ст. процеси розмивання неурядової старшини за рахунок міщанської верхівки лише стали більш інтенсивними. Як бачимо, проникнення представників міщанського стану до складу неурядової старшини в середині XVIII ст. у північних полках було таким же характерним явищем, як і в полках південних, що суперечить висновку Л. Окіншевича. Також дані по м. Стародуб не підтверджують ще одну тезу дослідника про проникнення міщан лише до лав значкового товариства. Бачимо їх в Стародубі в основному серед військового товариства, хоча й абшитованого. Це було наслідком практики надання колишнім війтам і бурмістрам чину військового товариша при відставці. Загалом на прикладі Стародубського полку спостерігаємо поступове зростання економічної спроможності військового товариства в кінці 60-х років XVIII ст.

Чи продовжився цей процес і якими були статки військових товаришів на фінальному етапі існування козацької автономії, дозволяють побачити списки шляхти Чернігівського намісництва 1782 р., складені для гр. Румянцева. В них вписано 161 військового товариша з зазначенням прав та обов'язків стосовно участі у виборах [1297]. А це лише одне з трьох намісництв. Списки цікаві відомостями про володіння. Всього вказана інформація про володіння щодо 108 в. т., з них 22 (20%) не мали володінь. Власність інших 86 показана в душах або хатах, по-різному в повітах. Щодо 40 військових товаришів, власність яких показана в душах, дані такі: від 1 до 10 душ складало володіння 21 товариша; від 15 до 35 душ мали 13 осіб; 6 осіб мали відповідно у власності 56, 86, 131, 127, 247 та 296 душ. Щодо 46 військових товаришів, власність яких показана в хатах, розподіл такий: від 1 до 8 хат мала у володінні 21 особа; від 8 до 25 хат – 17 осіб; від 30 до 60 хат – 6 осіб, ще двоє мали відповідно 97 і 305 хат. Отже, якщо у попередньому випадку до заможних ми віднесли товаришів, які мали у власності більше 50 душ, то тут віднесемо до цієї категорії осіб, які мали у володінні більше 30 хат. Таких було 8 чоловіків. Як бачимо, цифри не дуже розходяться, переважає категорія малозаможних, 42 особи, товариство із середнім рівнем статків для цього чину складало 30, і найзаможніших було всього 14 чоловіків. Якщо беремо загальне число 108 товаришів із точними

даними про власність чи її відсутність, матимемо такі числа: без власності 22 товариші, з мінімальною 42, отже, незаможних було 64 товариші (59%); товаришів із середніми статками було 30 (28%) і заможних 14 (13%). Ці цифри вважаємо репрезентативними щодо власності військового товариства на 1782 р. Зіставлення їх з підрахунками щодо початкового періоду функціонування чину військового товариша (список 1743 р.) показує динаміку в бік зменшення кількості незаможного товариства (з 72 до 59%), збільшення частки товариства із середнім рівнем статків (з 15 до 28%) та збереження сталою частки заможних товаришів (13%).

Звернемося до службового навантаження військового товариства як додаткового чину неурядової старшини. Традиційно розглянемо доручення в межах основних функцій, виділених нами щодо розглянутої служби інших чинів неурядової старшини (військової, адміністративної, господарчо-фінансової, судової та дипломатичної) [112; 605; 643; 644; 647; 648; 653; 655; 660; 661; 686; 694; 879; 950; 988; 1274; 1658; 1877; 1886].

Доручення в межах військової та допоміжної функцій:

- участь у походах (Ліфляндський, Прусський);
- командир над загоном на форпостах, в тому числі за Дніпром;
- командир над козаками при прикритті Нової Сербії;
- командування сотнями;
- командування спеціальними частинами;
- вартова служба;
- постачання козацького війська;
- командування загонами на будівництві фортець і укріплень;
- супровід артилерії;
- купівля коней та волів для армії (40–50-ті роки);
- в комісії Жоравки по перегляду 4 тис. пар волів для армії (кінець 50-х рр.);
- заготівля провіанту й фуражу;
- конвой слобідських полків до польського кордону (1745);
- комісар при 2-тисячній команді слобідських полків;
- супровід драгунських полків (1748, збір для них порцій і рацій);

- догляд за полоненими турками;
- керівництво облаштуванням порохових заводів (1754);
- освідчення й налагодження функціонування полкових артилерій (1756);
- звезення селітри до ГВА;
- утримання селітряного заводу та постачання селітри до ГВА й фортифікації.

Всього – 20.

Доручення цивільного характеру в межах основних функцій:

Адміністративна функція

- при ГВК для різноманітних доручень (посилок);
- при ГВА в канцелярських та рахункових справах;
- супровід гетьмана в поїздках;
- асистенція при російських генералах;
- оголошення гетьманських указів у полках і сотнях;
- виконання обов'язків наказного полковника;
- управління полковою канцелярією;
- секретна справа в Глухові; секретна комісія в Києві;
- участь в комісії для розгляду скарг в Глухові (кількарічна);
- приведення полку до присяги;
- знаходження при головній Дирекції обозного генерального (1752);
- командир над командою робітників;
- участь у межових комісіях;
- примус полкової старшини до збирання коштів на драгунські полки;
- нагляд за форпостами від небезпечних хвороб;
- праця в переписах (полкових ревізіях);
- звіряння/освідчення ревізій;
- перепис урядників певного полку;
- ревізія рудокопних заводів від ГА в кількох полках з метою контролю за відправкою десятини заліза належної на артилерію (1751);
- догляд за винокурними заводами (1767);
- опис маєтностей, належних до певного гетьманського замку;

- збір звітів полкових обозних про стан полкової артилерії (1756);
- здійснення ревізій в маєтностях, належних на гетьманську булаву;
- освідчення розорених пожежами і неврожаєм дворів обивателів у певному регіоні;
- опис і нагляд за вільними військовими посполитими;
- виконання доручень у маєтностях, належних на гетьманську булаву;
- закупки для дому гетьмана як у полках, так і за межами «в других иностранних местах»;
- контроль за будівництвом палаців і казенних будинків (палац у Батурині, будівництво в Глухові);
- закупівля будівельних матеріалів;
- керування будівництвом виробничих споруд;
- заснування й облаштування кінного заводу;
- доглядач пошти;
- поштмейстер (1765–1767);
- огляд мостів і гатей по певній дорозі;
- керівництво будівництвом і ремонтом мостів на певній дистанції;
- перемірювання шляхових верст, виставлення й нумерація нових;
- облік і видача гербового паперу;
- канцеляристська праця при полковій чи генеральній канцелярії;
- нагляд за справами в компанійських полках (1767);
- переклад листів з інших мов (польська, латина);
- доставка переписки на Запоріжжя та у гетьманські маєтності;
- розшук і опис достойних квартир для ночівлі при проїздах високопосадовців.

Всього – 42.

Господарчо-фінансова функція

- виконання доручень Економічної канцелярії (1751);
- при скарбовій канцелярії;
- завідування артилерійською скарбницею;
- нагляд за зборами до військового скарбу в певному полку;
- догляд за маєтностями полковника гадяцького;

- догляд за вільними військовими маєтностями;
- полковий комісар;
- консистентский комісар;
- комісар по збору додаткових грошей з приватних винокурень (1765);
- земський комісар певного повіту (1767);
- прийом з військової митниці грошей, належних до військового скарбу;
- перевезення коштів з митниць до військового скарбу;
- нагляд за сотенними зборщиками до військового скарбу;
- збирач недоїмок;
- збирач індуктового збору;
- відкупщик збору до скарбу;
- збирання возів і провіанту, необхідних для проїзду послів (турецького);
- утримання коштів на чиновників і служителів, що надсилаються з усіх полків;
- при генеральній рахунковій комісії;
- участь у роботі полкових рахункових комісій;
- контроль фінансовий («щет») над магістратами;
- перевірка звітів управителів гетьманських волостей;
- управитель певної волості (Шептаківської, Ямпільської, Биківської, Чехівської);
- контроль за звітом управителя гетьманської економії;
- при гетьманській економії;
- догляд за гетьманським домом (1749);
- писар при домі Н. Д. Розумовської;
- нагляд за ранговими маєтностями;
- супровід казни до Білгорода, видача з неї платні «промишленникам»;
- роздача грошей на поминання померлої імператриці Анни Іоанівни у монастирях (1740);
- роздача грошей Економічної канцелярії косарям;
- у наборі кобилиць для государевого заводу.

Всього – 32.

Судова функція

- праця при Верхній апеляції ГВК (1742);
- досудове слідство;
- участь у судових комісіях від ГВС;
- участь у судовому слідстві (в тому числі в полкових судах);
- участь в судах комісарських (слідство на місці та ухвала рішення);
- розслідування обставин пожежі в Глухові та «розбору місць» (1749);
- праця на виборних посадах земських підсудків, коморників і возних з 1763 р.;
- судді й засідателі у різноманітних повітових судах після губернської реформи та відкриття намісництв.

Всього – 8.

Дипломатична і представницька функції

- зустріч і супровід імператриці (1744);
- зустріч і супровід гетьмана (1751);
- завдання підготовки у Києві до приїзду імператриці (1744);
- зустріч і супровід турецьких та польських послів/посольств;
- перекладач при команді «переходящих в Польщу»;
- участь у прикордонних польських комісіях (участь в комісії, перекладач, в асистенції);
- розвідувальні доручення (в «секретном расследовании в польской области» 1760);
- розмежування великоросійських і малоросійських земель;
- доставка пошти до Москви;
- відвезення справ/паперів до СПб.

Всього – 10

Отже, всього в межах шести основних функцій нараховується 112 доручень військового товариства. Це найменша кількість видів доручень серед чинів неурядової старшини (у значкових 180, у бунчукових 121). Пояснюється це, насамперед, пізньою появою додаткового чину, а тому меншим числом конкретних доручень. До 40-х років XVIII ст. викристалізувалася не лише сама ієрархія неурядової старшини, а й рівень службового навантаження окремих чинів.

Військове товариство у службових завданнях було близьким до бунчукового, мало відповідальні доручення керівного характеру. Такі доручення вимагали не просто початкової освіти, а певного професійного рівня й організаторських здібностей. Серед доручень військового товариства бачимо зовсім невелике число дрібних, незначних завдань. Навіть серед доручень бунчукових таких зустрічаємо чимало. Все пояснюється періодом, коли бунчукові виконували дріб'язкові доручення – це було на етапі становлення чинів неурядової старшини у 20–30 рр. Пізніше природа служби бунчукових і нового чину військових товаришів набула вищого управлінського рівня, а служба значкового товариства продовжувала носити конкретний, менш відповідальний характер.

Аналіз доручень військових товаришів дозволяє виділити часто виконувані товариством завдання. Це, насамперед, служба при центральних установах (ГВК, ГВА, ГВС, Економічній канцелярії та Скарбовій канцелярії), участь у прикордонних польських комісіях (асистенція й переклад), участь у полкових рахункових комісіях, служба полковими комісарами, керівництво будівництвом і ремонтом доріг, утримання селітряних заводів, управління гетьманськими волостями й ранговими маєтностями та нагляд за вільними посполитими. Ці доручення фігурують у звітах про службу значної частини військового товариства, що дозволяє назвати їх типовими для цього чину. Це не означає, що такі завдання були виключені для бунчукових чи значкових товаришів. Та саме в навантаженні військових вони зустрічаються постійно і тому різко виділяються серед інших.

Отже, чин військового товариша почав надаватися на постійній основі з 1740 р. і став додатковим у неурядовій старшині, завершивши еволюцію її ієрархії. Військове товариство посіло середню ланку між бунчуковим і значковим товариствами, утворивши триступеневу структуру. Військовий товариш – це додатковий чин/звання неурядової старшини, що надавався з 1740 р., забезпечував своєму носієві адміністративне й судове підпорядкування ГВК й ГВС, виведення з-під влади та юрисдикції полковника, несення служби, що включала військові та цивільні функції власним коштом, а також права й привілеї старшинського стану.

До складу військового товариства з 1740 р. було включено старовинне значне

товариство військове, яке не отримавши чину бунчукового, тривалий час несло службу як безуніверсальне бунчукове товариство. Більшість таких товаришів у 20–30-х роках вписувалися до компутів бунчукових. Частина старовинних військових товаришів отримала універсали/патенти на чин військових лише після 1751 р.

У ряди військового товариства з часу запровадження нового чину намагалися потрапити значкові товариші, військові канцеляристи та нащадки значних товаришів військових, що за статусом не змогли отримати чин бунчукового, а службу значковим вважали недостойною. Чин отримали значні товариші Глухівської сотні через свою пов'язаність з центральними столичними інституціями, а також селітряні заводчики. Введення чину військового товариша послужило клапаном, що утримав від розростання бунчукове товариство.

Чисельність військового товариства з 1740 до 1751 р. зростала поступово (з 53 у 1743 до 85 у 1751). Юридично статус закріплювався реєстрами, в які військові товариші вписувалися по полках та універсалами на чин. Запис у полках визначався місцем проживання й розміщення маєтностей товариша і не означав підпорядкування полковнику. Після 1751 р. кількість військового товариства Гетьманщини почала стрімко зростати і в 1763 р. сягнула 296 осіб (238 дійсних, 58 абшитованих).

З 60-х років XVIII ст., коли чин військового почав масово надаватися Другою Малоросійською колегією різним категоріям козацького і некозацького населення, насамперед, міщанським урядникам, кількість товариства ще більше зросла. Разом із абшитованими, військове товариство до початку 80-х років більш, ніж удвічі перевищувало чисельність 1763 р. Основним чинником такого зростання була значно вища ймовірність отримання російського дворянства з чином військового товариша.

Службовий аванс військового товариша під кінець існування козацької держави мав кілька варіантів. Найчастіше військові товариші отримували чин бунчукового товариша, що відкривав їм у близькому майбутньому шлях до чину колезького асесора та спадкового російського дворянства. Інший шлях пролягав через отримання певного полкового уряду (хорунжого, осавула, писаря, судді) і вже потім

чина колезького асесора. Ще одним варіантом для військового товариша була вислуга на різних посадах у чинах колезького реєстратора, губернського секретаря або титулярного радника, що забезпечувало особисте дворянство, й вже пізніше наставала черга чину колезького асесора.

Службу військове товариство несло власним коштом. Вивчення власності представників цього чину доводить його загалом низьку економічну спроможність. На початковому етапі функціонування чину 72% військового товариства Гетьманщини було незаможним. Зіставлення даних початкового й кінцевого етапів існування чину показує динаміку в бік зменшення кількості незаможного товариства (з 72 до 59%), збільшення частки товариства із середнім рівнем статків (з 15 до 28%) та збереження сталою частки заможних товаришів (13%). Належність більшості військового товариства до розряду малозаможних засвідчує, що виконання службових завдань було для таких важким тягарем.

Службове навантаження військового товариства розподілялося в межах шести функцій. При цьому військова функція не була основною. Передували цивільні функції, насамперед, адміністративна та господарчо-фінансова. Загалом у межах всіх функцій вдалося нарахувати 112 різних доручень цього чину. Менша кількість доручень військових, ніж виявлена щодо інших чинів, визначається коротшим періодом існування цього чину. Цим же пояснюється чіткіша «професійна» спрямованість обов’язків товариства, що передбачала доволі високий рівень освіти, знання іноземних мов, знайомство з фінансово-податковою справою. Більшість доручень мали керівний або контролюючий характер, що наближувало службу військового товариства до служби найвищого розряду неурядової старшини.

ВИСНОВКИ

Українська козацька держава, яка постала в середині XVII ст. і проіснувала до 80-х років XVIII ст., сформувала власну еліту, невід'ємною частиною якої була неурядова старшина. Вивчення її історії дозволило з'ясувати походження та трансформації інституту «неурядової старшини» шляхом дослідження спільнот, що складали її протягом XVII–XVIII ст. Було встановлено соціальний і майновий статус, динаміку чисельності й особового складу та основні функції неурядової старшини.

– Вивчення історіографії проблеми засвідчило, що інститут неурядової старшини не був об'єктом спеціального комплексного дослідження, а також виявило потребу реконструювати й проаналізувати персональний склад товариства, з'ясувати час появи окремих чинів, виробити основні дефініції, встановити його економічну спроможність та ретельніше вивчити функції. Зібрана джерельна база (насамперед реєстри, присяги, ревізії, «казки», формулярні списки товариства, універсали, купчі та матеріали судових справ) і проаналізовані досягнення попередників дозволили провести дослідження історії неурядової старшини, застосувавши історичний і міждисциплінарний методологічний інструментарій. При цьому визначено ключові поняття, такі як «неурядова старшина», «бунчуковий товариш», «значковий товариш» та «військовий товариш». Встановлено еволюцію неурядової старшини від традиційних звань до чинів із чітким юридичним статусом. Важливим стало визначення неурядової старшини. Неурядова старшина – це козацька старшина, що на певний конкретний момент не займала уряду; перебуваючи в запасі, носила звання значного товариша військового / товариша військового, товариша полку чи сотні (XVII – початок XVIII ст.) або мала чин бунчукового, значкового чи військового товариша (XVIII ст.); служила з власної маєтності, виконуючи функції, передбачені традицією і законом для старшинської верстви та користувалася всіма пільгами та привілеями свого стану. Кожен із складників-спільнот неурядової старшини залежно від статусу мав різне адміністративне й судове підпорядкування.

– Інститут «товариства» як прототип неурядової старшини козацької держави сформувався в козацькому середовищі задовго до 1648 р. Він постав на основі власної запорозької традиції, у якій виокремилися значні й заслужені козаки / товариші під впливом військової традиції Речі Посполитої. Українські козаки та шляхта з XVI ст., перебуваючи в різному статусі на службі польських королів, магнатів та прикордонних старост, затягуючись до польської оборони поточної та кварцяного війська через особистий найм, були добре знайомі з товариською системою польських кінних та піших хоругв. Поява реєстрового козацького війська прискорила формування інституту «товариства». У 20-х роках XVII ст. після Куруківської угоди настав якісно новий етап у формуванні значного товариства. Він характеризується появою територіальних полків, на основі яких сформувалися основні козацькі структури після 1648 р. Значні й заслужені товариші керували окремими загонами, виконували дипломатичні завдання. Так поставали військова та дипломатична функції майбутньої неурядової старшини. Отже, інститут «значного товариства» в розумінні неурядової старшини виник на основі структур корінних полків, що з'явилися в 1625 р., і поширився в усіх гетьманських полках з їх появою. Вплив польсько-литовської традиції «товаришів хоругв» проявився в українській традиції після утворення козацької держави через появу «товаришів сотень», подвійних товаришів компанійських полків та при формуванні рангу підпрапорних слобідських полків із ротмістрами на чолі.

– Товариство військове значне в середині XVII – першій чверті XVIII ст. включало всю старшинську верству козацької держави. Значний / військовий товариш – це своєрідне військове звання старшини, що за звичаєм вживалося з іменем як урядників, так і неурядової старшини. Перебування значного товариша на уряді підвищувало його соціальний та майновий статус, прискорювало кар'єрний ріст. На практиці це привело до зменшення згадок про військове звання урядників у документах, достатньо було назви посади. Старшина не на урядах, навпаки, змушена була всіляко підтримувати власний соціальний статус і робила це завдяки підкресленню при кожній нагоді традиційного звання «значний / товариш військовий». До кінця XVII ст. це закріпило в документах та свідомості населення

термін «значний / товариш військовий» насамперед за неурядовою старшиною. Особливість неурядової старшини другої половини XVII ст. проявилася в її певній залежності від урядів / посад. Якщо в наступному столітті, коли сформуються бунчукове й значкове товариство, їхнє перебування на урядах буде бажаним, але необов'язковим, то в часи становлення інституції займання урядів було однією з найважливіших умов підтримання статусу та ієрархічного зростання в значному товаристві. Саме нестабільність становища старшини за відсутності уряду привела в майбутньому до створення окремих чинів неурядової старшини, зіставних з посадами, що забезпечувало носіям відповідний статус та привілеї. Отже, старшина, яка займала значні уряди в державі чи була відставлена від таких урядів, у кожному випадку носила звання значного / товариша військового. Фактично термін «значний військовий товариш / військовий товариш» із часу своєї появи й до кінця гетьманування І. Скоропадського функціонував у вигляді загального військового звання, що надавало право на отримання посади в козацькій державі у вигляді уряду певного рівня або в неурядовому статусі право на привілеї старшинського стану й обов'язки, визначені державою й традицією для цього стану.

Неурядова старшина XVII ст. формувалася з колишніх урядників, старих заслужених козаків. Посідання уряду вищого рівня забезпечувало товаришу входження до вищого рангу значного товариства. Неурядова старшина в XVII ст. реалізувала владні функції та здійснювала кар'єру також через участь у роботі рад/урядів різного рівня (сотенного, полкового, генерального). Визначено, що неурядова старшина XVII ст., так само як урядники та рядові козаки, мала полкову територіальну належність. Як правило, товариство перебувало в складі того полку, на території якого проживало й мало більшу частину маєтностей, хоча це не виключало можливості володіння маєтностями в інших полках. При потребі товариш міг перейти на службу в інший полк, особливо, коли це траплялося через отримання там уряду. Відповідно з'являлися рангові й скуплені маєтності, що змушувало після відставки залишатися у складі нового полку. Перебування в складі певного полку не означало обов'язкового підпорядкування полковнику. Рівень підпорядкування значного товариства залежав від звання. Товариші сотень

підпорядковувалися сотнику. Владне підлягання військових товаришів / значних товаришів військових протягом XVII ст. не вирішувалося так однозначно, як у випадку з чинами неурядової старшини наступного століття. Більша частина товариства виконувала накази й полковників, і центральної влади. Питання виведення з-під влади полковника вирішувалося індивідуально, і число таких значних товаришів військових було невеликим. Статус і повноваження товаришів на різних рівнях (полковому та генеральному) відрізнялися. Одні при виконанні функцій представляли полкову владу, інші – владу гетьмана, яка делегувалася товаришам через універсали на доручення. Незважаючи на відсутність юридичного обґрунтування, високий соціальний статус значних товаришів військових в традиційному українському суспільстві XVII ст. не викликав сумніву в співгромадян. Документи свідчать про шанобливе ставлення до значного товариства. Воно визначалося не лише узаконенням їх влади шляхом «перенесення» її указами гетьмана чи полковника. Більш дієвим був фактор їхньої належності до військового співтовариства (Війська Запорозького), точніше – до його верхівки. У очах співвітчизників значні товариші заслужили право на владу тривалою кривавою службою на благо Вітчизни. Саме тому головною функцією всіх чинів неурядової старшини в документах до середини XVIII ст. завжди вказувалася військова служба. Претендуючи на уряд (або чин) в козацькій ієрархії, бажаючи отримати землю або іншу винагороду, товариш насамперед покликався на військові заслуги, особливо на участь у походах. А так, як протягом XVII–XVIII ст. точилися постійні війни, козацька старшина, включаючи неурядову, сприймалася суспільством як керівна частина військового стану, і її право на владу ніким не оскаржувалося.

Генетичний зв’язок між урядниками й неурядовою старшиною в межах значного товариства дав змогу простежити додаткову структуру товариства, в основі якої лежали попередні уряди значних товаришів. Виявилася залежність між попереднім урядом та традиційним (неюридичним) рівнем підпорядкування товариша в неурядовій ієрархії. Спроба встановити структуру неурядової старшини XVII ст. за попередніми урядами зроблена лише в кількох полках. Визначальною стала джерельна база. Виявлено таку попередню структуру в полках Чернігівському,

Полтавському, Гадяцькому й Миргородському. У Чернігівському полку щодо структури проаналізовано списки товариства 1676 р. (відомі попередні уряди 53% товариства) і 1682 р. (відомі уряди 48%), у Гадяцькому лише 1676 р. (відомі попередні уряди 26% товариства). Найбільше інформації по Чернігову 1676 р. (15 осіб), де структура попередніх урядів така: генеральні – 2 (13%), полковник – 1 (7%), сотники – 3 (20%), слуги гетьмана і в. т. – 2 (13%), нічого не відомо про попередні уряди 7 (47%) товаришів. Такі фрагментарні дані не дозволяють наразі встановити достовірну структуру неурядової старшини за попередніми урядами в цих полках навіть для конкретного року. У Миргородському й Полтавському полках для виявлення структури взято складені нами персональні списки товариства полку до 1708 р. та зіставлено їх з відомими реєстрами цих полків. У Полтавського полку з 1648 р. до 1708 р. відомо імена 39 полковників, 16 обозних, 23 суддів, 19 писарів, 28 осавулів, 13 хорунжих, 40 отаманів городових, включаючи наказних. Порівняння полкових урядників зі списком встановленої нами неурядової старшини полку в той же період дає такі цифри: 28 із 39 осіб (72%) на полковницькому уряді фіксуються в числі військового товариства полку; з 16 обозних – 12 (75%); з 23 суддів – 18 (78%); з 19 писарів – 4 (21%); з 28 осавулів – 19 (68%); з 13 хорунжих – 4 (31%); з 40 отаманів городових полтавських – 32 (80%). Отже, за відомими сьогодні даними, 66% урядників надалі фіксуються серед верхівки неурядової старшини полку. Мале представництво в товаристві колишніх писарів має пояснення. Полкові писарі займали лише цей уряд, й основна причина криється в доволі незначній на той час кількості високоосвічених людей, які могли б забезпечити необхідний рівень ведення канцелярської справи в полку за відсутності полкової канцелярії як такої. Саме тому й не було плинності на уряді писаря. Тут проаналізовано лише вищий, полковий рівень представництва. Здійснити подібне на всіх рівнях значного товариства в усіх полках поки що заважає брак джерел.

Одним із головних завдань дослідження, виконання якого забезпечувало реалізацію інших наукових проблем, було розширення відомого персонального складу неурядової старшини XVII–XVIII ст. та укладення її реєстрів у полках. Виявлений особовий склад товариства всіх рангів винесено в додатки. Варто

зауважити, що персональний склад товариства з віднайденням нових документів, буде й надалі розширятися. Своєрідність аналізованої інституції та джерел її історії наразі не дозволяє визначити загальну чисельність неурядової старшини XVII ст. Зазначимо існування об'єктивних і суб'єктивних чинників, що призвели до неоднакової кількості відомого нині значного товариства в полках. Залежно від кількості джерел, у 9 полках відомі імена від сотні до шестисот (у Стародубському) представників неурядової старшини XVII – початку XVIII ст. Осторонь стоїть Миргородський полк, у якому документи зберегли імена близько 50 представників неурядової старшини. Річне число неурядової старшини вищого рівня в полку XVII ст. коливалося від 9 до 53 осіб. Про умовність цифр варто судити на прикладі Переяславського полку. Список його присяги 1676 р. містить нерозділену неурядову старшину полку обох рівнів (сотенного й полкового) і налічує 248 осіб. Список відомого значного товариства правобережних полків включає 208 чоловіків. Загальна чисельність встановленого персонального складу неурядової старшини 10 полків Гетьманщини – більше 13 тис. Приблизна річна кількість неурядової старшини (без товариства сотень) усіх полків у присязі 1718 р. – 500 осіб. Надалі узагальнена чисельність неурядової старшини була такою: бл. 1170 чоловіків (223 б. т. і бл. 950 з. т.) у 1732 р.; 821 особа (203 б. т., 85 в. т. та 533 з. т.) у 1751 р.; 925 дійсних товаришів усіх чинів та 203 абшитованих, разом – 1128 осіб (139/39 б. т.; 238/58 в. т.; 548/106 з. т.) у 1763 р. Неповні дані кінця досліджуваного періоду дозволяють припустити різке збільшення (у деяких полках подвоєння) чисельності неурядової старшини в ході ліквідації козацької автономії.

– З появою козацької держави неурядова старшина швидко еволюціонувала. Внаслідок цього до середини 60-х років XVII ст. усталилося кілька термінів на її позначення: «товариш наш», «товариш військовий», «товариш сотні», «товариш полковий», «товариш заслужений у Війську», «товариш значний військовий». Усі названі терміни насамперед відокремлювали неурядову старшину від козацького загалу, що не виключало вживання в той період на позначення значного товариства терміна «козак» у широкому розумінні слова. На основі встановленого персонального складу визначено ієрархію неурядової старшини XVII ст. В ній чітко

виділяються сотенний і полковий рівні: товариш сотні й військовий товариш (товариш полку, значний військовий товариш). Товариш сотні за тривалу вислугу, участь у справах сотенного уряду та займання посад городового отамана й сотника піднімався в ієрархії на вищий рівень. У XVII ст. цим званням також міг означуватися старшина високого рівня в неурядовій ієрархії, тоді як на початку наступного століття товариство сотні насправді впритул наблизилося до рядових козаків. Полковий рівень мав власну ієрархію, що так і не викристалізувалася остаточно й на початку XVIII ст. була витіснена новими чинами неурядової старшини. Протягом 70–80-х років XVII ст. на полковому рівні відбулися складні трансформації неурядової старшини. Доведено, що в 70–80-х роках XVII ст. терміни «товариш полку», «військовий товариш» та «значний товариш військовий» були тотожними й вживалися діловою номенклатурою як синоніми. Водночас у документах з'явилися поодинокі згадки про поділ на товаришів військових «таких або знатних». З кінця 80-х років у структурі полкового рівня неурядової старшини вирізнилася група «значних товаришів військових», що мала вищий соціальний статус. За свідченням документів, серед значних військових виокремлено товаришів «першої та другої статті», «старших і молодших». З'явилася невелика група товариства, наближена до гетьмана, що отримала універсали про «особливу оборону», звільнення з-під юрисдикції полковників, служила гетьманськими дворянами. Деякі з них на початку XVIII ст. стали наголошувати на такій формі звання, як «значний товариш Війська Запорозького». Це свідчило про намагання частини неурядової старшини закріпити свій, відмінний від загалу, навіть значного військового товариства статус. Процес перейшов у якісно нову фазу з початком гетьманування І. Скоропадського, коли таким неурядовим старшинам надається чин «бунчукового товариша». Саме в той період численний неурядовий старшинський прошарок отримав освячений традицією і юридично закріплений відповідними компутами новий статус. Маючи звання значних товаришів військових / товаришів військових, неурядові старшини отримували чини бунчукового й значкового товариша. Сформувалася тимчасова практика одночасного подвійного найменування особи значним військовим товаришем / військовим товаришем і в той

же час бунчуковим чи значковим. Цей процес став своєрідним механізмом переходу неурядової старшини від традиційних військових звань до сталих чинів XVIII ст. Одночасно він засвідчив суспільну перевагу традиційного військового звання значного товариства над новими чинами неурядової старшини до початку реформ, що їх реалізувала Перша Малоросійська колегія. Військові звання «значний військовий товариш» та «військовий товариш» до 20-х років XVIII ст. залишалися основними, а в документах до них долучалися згадки про уряди/посади або чини.

– Неурядова старшина XVII-XVIII ст. користувалася правами й привілеями козацького старшинського стану та виконувала функції, передбачені для неї звичаєвим правом та законами. Основною функцією неурядової козацької старшини була військова служба. Також існували цивільні функції: дипломатична, представницька, судова, адміністративна, господарсько-фінансова. В межах цих функцій значне товариство реалізувало численні доручення та завдання, що забезпечували існування козацької автономії. Всі види служби виконувалися з власної маєтності.

– Бунчукове товариство як окремий чин та найвища категорія неурядової старшини остаточно оформилося на початку XVIII ст. протягом гетьманування І. Скоропадського. Сутність інституції «бунчуковий товариш» формувалася протягом тривалого часу шляхом еволюції гетьманської влади та значного товариства військового. Бунчуковий товариш – це значний товариш військовий, який служив у сталому чині під бунчуком, не займаючи урядів; мав знатне походження; часто, але не обов’язково особисту вислугу; вписувався до окремого компуту, чим юридично визначалося призначення, підпорядковувався судово й адміністративно гетьману й центральним установам, виконував обумовлені традицією обов’язки з власної маєтності та мав права й привілеї, характерні для еліти старшинського прошарку. Кількість бунчукових товаришів у перших компутах часів І. Скоропадського близька до сотні осіб вказує на походження цієї спільноти з давнього гетьманського почту в сто значних козаків, відомого з часів Б. Хмельницького. Гетьманський супровід не лише слугував своєрідною оздобою, виконуючи представницьку функцію. Значні товариші військові при гетьманах

реалізовували численні доручення в межах різних функцій. На відміну від служби бунчукових товаришів часів гетьмана І. Скоропадського, в XVII ст. виконання таких функцій ще не відбувалося на сталій основі та не фіксувалося окремим компутом. Значне товариство не на урядах налічувало до півтисячі осіб. Напевно, для виконання почесної служби в числі представницьких ста персон при рейментареві відбувалася ротація товариства. Для постійної служби при гетьмані залишалася менша кількість значного військового товариства (8–12 чоловіків), їх називали гетьманськими дворянами. Новий чин бунчуковий товариш формується саме тоді, коли служба під гетьманським бунчуком для визначеного числа (близько сотні осіб) переходить на стабільну основу. Назва «бунчуковий» для цього рангу неурядової старшини усталюється в перші два десятиліття XVIII ст. Тепер становище бунчукових товаришів визначалося чином, що був офіційним у номенклатурі Гетьманщини. Він забезпечував особі всі права й привілеї шляхетсько-старшинського стану, тому більшість представників цієї категорії неурядової старшини служили лише бунчуковими, не займаючи протягом життя жодного уряду. Офіційне прийняття на службу під бунчук у чині бунчукового товариша до 30-х років XVIII ст. визначалося, насамперед, записом до компуту бунчукових товаришів. Окремі списки бунчукового товариства відомі з часів гетьманування І. Скоропадського. Перший за часом, нині збережений компут бунчукових датуємо 1722 р. Ранні гетьманські оборонні універсали з вказівкою про вищу юрисдикцію, службу при боці гетьмана, звільнення від полкових служб і повинностей не були офіційним документом про призначення бунчуковими товаришами. Це засвідчує існування категорії гетьманських протекціоністів, які отримували аналогічні універсали, але не були бунчуковими товаришами. Поняття *гетьманський протекціоніст* і *бунчуковий товариш* не тотожні. Відмінність між ними полягала, насамперед, у відсутності для протекціоністів обов’язкової військової служби. З часів Першої Малоросійської колегії, а особливо з середини 30-х років, офіційним документом, що засвідчував чин, стали універсал гетьмана чи патент вищої інституції (ГВК, МК, Колегії іноземних справ, ПГУ). Компут при цьому свого значення не втратив. Призначення бунчукових товаришів було прерогативою

гетьмана. В періоди, коли гетьман не «обирався», призначення здійснювалося наказним гетьманом, ГВК, ПГУ, Колегією іноземних справ, Малоросійськими колегіями. З 1722 р. реєстри бунчукових товаришів оновлювалися щорічно, інколи по кілька разів на рік, на випадок військової потреби. Місце запису товариша в списку відповідало старшинству в товаристві, насамперед, за часом долучення до бунчукового товариства. Всі неопубліковані раніше списки бунчукових винесено в додаток Д.

Склад бунчукового товариства не був сталим протягом року в силу різних обставин (призначення на уряди, відставка зі служби, смерть). Кількість бунчукових товаришів протягом 20-х років XVIII ст. не була стабільною. У 1718 р. загальне число неурядової старшини Гетьманщини було близьким до 500 осіб, з них бунчукових – 98/114, тобто близько 20–23%. Між 1718 р. та 1732 р. спостерігаємо тенденцію до збільшення бунчукового товариства (114→223). Перевірка особового складу товариства й видача їм офіційних універсалів на чин у середині 30-х років дещо зменшили число бунчукових. Воно коливалося в межах 120–150 осіб до кінця 40-х років XVIII ст. Розквіт бунчукового товариства пов’язаний із відновленням гетьманства в 1750 р. Складений у цей час компут налічує 203 особи. До 1763 року реєстр бунчукових скоротився до 139 товаришів дійсних і 39 абшитованих. На той момент неурядова старшина Гетьманщини в трьох чинах нараховувала 925 осіб. Отже, бунчукове товариство становило всього 15%. У 1764 р. у список внесено лише 106 дійсних бунчукових товаришів. Перед ліквідацією гетьманства кількість бунчукового товариства повернулася до «історичног» числа, трохи перевищуючи сотню товаришів (без абшитованої частини). Офіційно кількість бунчукового товариства ніколи не обмежувалася. Уникнути його розростання вдалося, зокрема, за рахунок запровадження нового чину «військових товаришів». Після 1764 р. через надання чину бунчукового у відставку не лише військовим, а й представникам міщанського стану кількість товариства різко зросла. Через особливості документальної бази загальна кількість бунчукових в кінці існування козацької держави не піддається точним підрахункам. Динаміку чисельності та персонального складу бунчукового товариства протягом XVIII ст. прослідковано в кожному полку.

У сфері юрисдикції до 1763 р. бунчукове товариство підлягало гетьману й ГВС. З 1763 р. настали зміни, й бунчукові товариші як шляхтичі судилися у відновлених земських і підкоморських судах. ГВС перетворився для бунчукового товариства на суд другої інстанції, апеляційний. З часу появи як окремого чину товариство вважало себе за шляхтичів, сформувало уявлення про власну честь та брало активну участь у спробах правового окреслення шляхетських привілеїв у середині XVIII ст. Склад бунчукових не був однорідним. Основними критеріями відмінності були заможність і знатність походження. Внутрішня структура документально зафіксована лише в 1764 р. згадкою про «первостатейних» і «второстатейних» товаришів. Усім спільнотам неурядової старшини XVIII ст., а особливо бунчуковим товаришам, був притаманний високий рівень непотизму. З 1764 р. для всіх чинів неурядової старшини настав час змін. З ліквідацією інституту «гетьмана» поступово еволюціонувала сутність інституту «бунчукового товариства». Він втратив ознаки представника й виконавця гетьманської влади. Відтепер чин бунчукового товариша надавався Другою Малоросійською колегією за наказом її керівника. Доволі монолітна каста бунчукових почала розмиватися за рахунок надання чину абшитованого бунчукового товариша як винагороди за службу нижчим чинам. І особливо через надання чину бунчукового товариша міським урядникам, насамперед, війтам великих міст. З 1764 р. поновилася стара практика, що раніше існувала в значного товариства військового – поєднання чину/звання та різних посад. До цього часу посідання товаришем певного уряду приводило до викреслення його з компуту бунчукових. Відтепер товариші все частіше обіймали уряди, починаючи з сотницького (полковника й полкової старшини), маючи чин бунчукового. З 60-х років почалося активне поєднання чину бунчукового товариша з різноманітними виборними посадами (судовими, предводителів шляхетства / дворянства, колезькими та іншими), а також з російськими цивільними чинами. Служба на багатьох посадах стала оплачуваною. Особливо активізувалося надання чину бунчукового товариша при відставці з різних урядів та для чину військового товариша в процесі ліквідації козацького полково-сотенного устрою. Основною причиною стало однозначне визнання з боку російської влади права на

російське дворянство за бунчуковим товариством. У 1782 р. бунчукові товариші, в умовах розділення військової й цивільної служби, за законами Російської імперії мали можливість обрати продовження військової служби. Ті, хто виявив таке бажання, отримали чин прем'єр-майора й цим забезпечили собі й нащадкам спадкове російське дворянство. Бунчукові товариші, які вирішили продовжити цивільну службу, отримували переважно чин колезького асесора, що також забезпечував спадкове дворянство. Вихід у відставку представників вищого чину неурядової старшини ніяк не перешкоджав входженню до дворянського стану.

– Економічна спроможність неурядової старшини була вкрай важлива через принцип несення всіх службових функцій товариством власним коштом із предківських і наданих за службу маєтностей. Високий суспільний статус вищого чину неурядової старшини підтримувався, в тому числі й за рахунок багатства товариства. Проте аналіз документів, що доносять дані про власність більшості бунчукових у конкретний рік, показує майнову неоднорідність товариства. У 1722 р. третина бунчукових були заможними, а деякі – дуже багатими. При цьому більше половини товариства мали статки нижче середнього рівня, а 17% належали до відверто незаможного прошарку. До 1743 р. для 55% товариства служба стала обтяжливою економічно. Величина маєтку представника цієї групи становила від 6 до 41 двору посполитих, без млинів або до 4 млинових кіл. Мінімально було 6 дворів або 1 коло. Найзаможніші складали лише 5% всього бунчукового товариства. Величина маєтків цієї групи становила від 382 дворів/36 кіл до 1269 дворів/36 млинових кіл. Наступна за статками група, 10%, мала вдвічі менші маєтності, ніж у найбагатших. Разом це складає всього 15% від загалу. Тобто у 1722 до найзаможніших родин бунчукових належала третина від загалу, а в 1743 р. лише 15%. Це засвідчує прискорену поляризацію бунчукового товариства за власністю. Ключовим було те, що, володіючи дуже різними статками, бунчукові товариші відбували однакову службу. Цей визначальний чинник стосувався всіх чинів неурядової старшини. До розорення товариства всіх рангів призводила служба кількох осіб з одного маєтку.

– Функції бунчукового товариства збігаються з функціями значного товариства військового попереднього періоду, набуваючи однозначно керуючого й відповідальнішого характеру порівняно з функціями інших чинів неурядової старшини. Основною службовою функцією бунчукових до 40-х років XVIII ст. залишалася військова, особливо протягом 20–30-х років XVIII ст., коли бунчукове товариство проводило більшу частину часу в походах або виконувало доручення, що обслуговували військо. У документах налічуємо 27 доручень у межах військової функції, включаючи допоміжні. Із завершенням періоду активних військових дій Російської імперії в близькому до українських земель регіоні військова функція поступово втратила першість і поступилася цивільним. У період війни з Туреччиною 1768–1774 рр. бунчукове товариство участі в безпосередніх військових діях практично не брало, переклавши цю функцію на плечі нижчих чинів неурядової старшини, насамперед, значкового товариства. Цивільні функції бунчукового товариства (адміністративна, господарчо-фінансова, судова, представницька, дипломатична) дещо змінили свій статус протягом XVIII ст. Втратили вагу дипломатична й певною мірою представницька функція, що обумовлювалося історичними обставинами. Інші функції, особливо з 40-х років XVIII ст., набули переваги над військовою. У межах цивільних функцій бунчукові товаришів виконували 96 видів доручень, а разом із військовою – 121. Виконання функцій неурядовою старшиною вимагало освітнього мінімуму. Так, присяга 1718 р. засвідчила грамотність більшості бунчукових товаришів. Із середини століття представники вищого чину неурядової старшини були не просто грамотними, а освіченими людьми, які дбали про майбутнє синів, відправляючи їх на навчання за кордон.

– Значкове товариство – найнижчий чин неурядової старшини, представники якого служили під полковим знаком, були внесені до відповідного компуту, підпорядковувалися полковнику, звільняючись від влади сотника, підлягали полковому суду, мали права й привілеї, належні козацькому старшинському стану, виконували службові функції (насамперед, військову), визначені традицією для полкового рівня або пізніше нормативними документами інституцій різного рівня

для чину значкових. Значкове товариство сформувалося зі значного товариства полку та частини значного товариства військового, що не потрапило до обмеженого числа бунчукових товаришів. На етапі формування чину значкового товариша в першій чверті XVIII ст. офіційне прийняття під полковий значок здійснювалося шляхом надання універсалу полковника з указівкою про прийняття під значок і запису до компуту значкових товаришів, що спочатку часто був елементом загального полкового компуту. З 1723 р. реєстри значкових стали окремими документами. Сутність чину значкових почала формуватися в останні роки XVII ст., назва з'явилася в перше десятиліття XVIII ст., але вживалася дуже рідко. Офіційний чин із постійною назвою «значкове товариство» закріпився шляхом внесення до полкового чи окремого компуту за часів гетьмана І. Скоропадського. Визначальним до середини 30-х років залишався запис до компуту значкового товариства. Надалі поступово набрав ваги універсал на чин/звання значкового товариша. Право видавати такий універсал мав, насамперед, полковник, а за його відсутності наказний полковник чи колегія, що його замінювала. З 30-х років право призначення стало переходити гетьману, ГВК, ПГУ, ІІ МК. В 40–50-х роках XVIII ст. для надання чину значкового полковник мав видати претенденту на вакансію атестат і отримати дозвіл вищої влади. Цілком полковники ніколи не втрачали права призначення й контролю над значковим товариством, а в 60-х навіть повернули значну частину повноважень. Головними підставами для служби під полковим знаком були володіння козацькою землею, служба в цьому чині родичів, тривала козацька вислуга, здатність до військової і цивільної служби на майбутнє. Значкове товариство протягом свого існування у XVIII ст. володіло владою, що обумовлювалася приналежністю до старшинського стану і разом з тим було найбільш експлуатованою частиною еліти, маючи численні доручення від центральної та місцевої влади в межах всіх основних функцій. Престижність чину значкового товариша визначалася підпорядкуванням полковій владі. Сотники, всевладні в своїх адміністративних одиницях, не впливали на значкових товаришів, які жили й користувалися володіннями в їх сотнях. Вакансії сотників, як правило, заповнювали значкові товариші цього полку. Також представники товариства

призначалися на вільні полкові уряди. Все свідчить про досить високий соціальний статус чину. Не менш важливим критерієм обраності була наявність привілеїв у вигляді права на отримання ґрунтів, заняття промислами, різних пільг, судового підпорядкування, звільнення від податків, усього, що вводило значкового товариша в ряди правлячої старшинської верстви.

Динаміка чисельності значкового товариства залежала від традиції та політичних обставин, що виливалися у законодавчі зміни. До середини 20-х років XVIII ст. загальна кількість значкових у полках була близькою до 350 чоловіків. Саме в ці роки відбулося остаточне оформлення значкового товариства. Після відновлення в 1727 р. гетьманства численне значне товариство в полках остаточно переконалося в стабільності нових чинів. Результатом стало зростання загального числа значкового товариства Гетьманщини в 1732 р. до 950 осіб. Легалізація неурядової старшини на рівні значкового товариства в такій кількості не могла пройти повз увагу російської влади. Обмеження були введені указом 1734 р., що встановив загальну чисельність в 420 значкових. Хоча кількості 1732 р. значкове товариство більше ніколи не сягало, владі так і не вдалося скоротити чисельність цього розряду до встановленої межі. У полках спостерігалися дві основні тенденції: значне переважання встановленого ліміту (в Стародубському, Прилуцькому й Переяславському) або брак дійсно службових значкових (у Ніжинському, Чернігівському). Перед ліквідацією уряду гетьмана в 1763 р. офіційне число значкових, включаючи абшитованих, сягало 650 осіб, а вже за кілька років, у 1769 р., становило всього 372 особи, тобто відбулося чергове скорочення внаслідок дій Другої Малоросійської колегії та об’єктивних обставин, пов’язаних із черговою війною. Встановити загальне число значкового товариства на момент ліквідації полково-сотенного устрою не вдалося. Очевидним є чергове збільшення його кількості, пов’язане з можливістю за допомогою чину отримати російське дворянство. Про це свідчать відомі дані про окремі полки на початку 80-х років XVIII ст. (табл. Е.11).

Персональний склад значкового товариства полків не був стабільним протягом року. Встановлено плинність товариства та прояви неякісного контролю полкової

влади за кількістю значкових і легітимністю їх чину. Аналіз документів 30-х років XVIII ст., що містили списки товариства, засвідчив, що протягом року середній показник неврахованих значкових у полках становив 29%, а середній індекс стабільності персонального складу – 56 %. Основною причиною розбіжності складу товариства в документах вважаємо свідомо чи несвідомо приховане полковою владою реальне число значкового товариства. Існування ліміту на чисельність значкового товариства полків із 1734 р. й одночасно брак дійсно службових значкових товаришів у частині полків призвели до появи категорій, подібних за суттю до значкового товариства (атестовані/асигновані, підвідомчі, приписні, зауніверсальні, «поза комплектом»). Вони несли повноцінне службове навантаження у полках, хоча не завжди отримували офіційний чин значкового товариша. У козацькій традиції існували відповідники значковому товариству Гетьманщини в інших регіонах (підпрапорні слобідських полків) чи близькі до них в інших родах військ (подвійні товариші комонних полків). Служили подвійні товариші з власним почтом, продовжуючи традицію товаришів кварцяних та козацьких хоругв і за соціальним статусом в Гетьманщині наближалися до значкових. Подвійні товариші в другій половині XVIII ст. здійснювали ту саму кар'єру, що й значкові товариші. При зіставленні чинів значкового й підпрапорного впадає у вічі не лише аналогія в сутності інституту (подібність назви, походження, місця в старшинській ієрархії, прав та функцій), а й зовнішні збіжності в оформленні цих видів товариства. Ротмістр на чолі підпрапорних на Слобожанщині відповідав отаману значкових у Гетьманщині. Інститут отаманів значкового товариства мав давнє коріння. Традиція могла сформуватися в шести корінних козацьких полках під впливом польської традиції, де ротмістри очолювали загони товаришів хоругви. Посада отамана значкових була виборною. Фіксуються отамани з 1718 р., і лише в половині полків, причому найбільша кількість в одному з корінних, Переяславському. Також отамани значкових відомі в Київському, Прилуцькому, Лубенському й Гадяцькому полках. На останні, напевно, мало вплив сусідство зі слобідськими полками, де посада ротмістра підпрапорних до 30-х років XVIII ст. стала доволі впливовою. Не маємо згадок про отаманів значкових у південних Миргородському й Полтавському

полках, ймовірно, причиною чого могла бути сильна запорозька традиція. Також відсутні дані про отаманів значкових у трьох північних полках, що виникли на теренах колишнього Чернігівського воєводства (Чернігівський, Стародубський, Ніжинський), що колись мали шляхетську організацію. У середині XVIII ст. виділилася окрема категорія значкового товариства – значкові товариші Генеральної військової артилерії. Тривалий час генеральну артилерію обслуговували значкові товариші полків, та до 1751 р. сформувався окремий чин «значковий товариш ГВА». Їх загальна кількість у 1764 р. становила 30 осіб. Ця категорія значкового товариства фіксується, насамперед, у полках, де виготовляли селітру, і в Ніжинському, де засеймські сотні офіційно підпорядковувалися ГВА. Службовий аванс значкових ГА був тотожний можливостям звичайного значкового товариша. Із середини XVIII ст. значкове товариство розширилося за рахунок категорії абшитованих товаришів. Звання в абшит отримували не лише старі й хворі значкові, а й різні категорії козацького й некозацького населення як винагороду за службу. В значкові абшитувалися канцеляристи, сотенна старшина комонних полків, військові музиканти та інші служителі, тобто категорії неполкового підкорення. Мали таку можливість й представники міщанства.

Економічна спроможність значкового товариства була значно меншою, ніж в інших чинів неурядової старшини. Найзаможніші значкові нечасто мали більше сотні дворів у власності. Володіння більшості окреслювалися числом від 1 до 10 дворів підсусідків чи посполитих. Близько чверті значкових володіли хуторами, млинами, шинками та промислами. Частина значкових була менш заможна, ніж виборні козаки. Після ліквідації полково-сотенного устрою та заборони надання козацьких звань частина значкового товариства продовжила службу, тепер офіційно розділену на військову й цивільну. На військовій службі значкові починали в основному з чину корнета. На цивільній службі – займали виборні посади в судах різного рівня й призначення, в городових магістратах та інших численних «присутніх» місцях. Найчастіше вони обиралися словесними суддями, міськими головами, засідателями сирітського суду, засідателями нижніх земських судів та верхніх і нижніх міських розправ у повітах. Ці посади були дворянськими. Від уряду

в козацькій ієрархії чи рівня виборної посади залежав цивільний чин значкового згідно Табелю про ранги, як правило, рівня 12–14 класу. Дійсна служба, врешті, приводила їх до спадкового дворянства. Значкові товариші, які вийшли у відставку на початку 80-х XVIII ст., спочатку вільно отримали російське дворянство, та з 90-х років саме для них почалися проблеми з визнанням їх прав з боку Герольдії. Все скінчилося лише в 1835 р., коли був прийнятий закон, що позбавив значкових товаришів та їх нащадків права на російське дворянство. Той же закон остаточно визнав право на дворянство за колишніми бунчуковими й військовими товаришами та їх нащадками.

– Службове навантаження значкового товариства було помітно суттєвішим, ніж у інших чинів неурядової старшини. Частина значкових від непомірної служби розорювалася й була неспроможною її продовжувати. Загалом значкове товариство в межах п’яти основних функцій мало 180 різноманітних доручень. Найважливішою функцією цього чину протягом першої половини століття була військова (37 доручень). За числом доручень із цивільних функцій вирізняються адміністративна (48 доручень) та господарчо-фінансова (72). Динаміка службового навантаження значкових залежала від етапу історії Гетьманщини й, насамперед, від зовнішньої політики Російської імперії. Навантаження зростало в періоди ведення Росією війн та при спробах російської влади унормувати чисельність і службу значкового товариства в часи, коли гетьман не обирався. У 20-х роках в службовому навантаженні значкових переважала військова функція (52%), а без доручень вдома перебувало 24% товариства. У кінці 30-х років бачимо повне службове завантаження товариства при тотальному переважанні військової функції (85%). Після завершення безперервних воєн 30-х протягом 40-х років влада значно ослабила службовий тиск на значкових. Розорення цього розряду неурядової старшини тоді досягло критичної межі, що в суспільстві виразилося в небажанні нести службу значковим не лише старшиною, а й рядовими козаками. В результаті на момент укладення іменного списку старшини 1751 р. цивільні доручення мали всього 28% значкових, а вдома перебували 72% товаришів. Наступна хвиля посилення службового тиску почалася після 1764 р. й особливо з початком нової

російсько-турецької війни. На відміну від попереднього періоду все ж не було тотального завантаження значкових (вдома перебувало від 25 до 38 % товариства). Кількість товаришів, які несли військову службу, коливалася в межах 36–49 %. Значкове товариство полків мало неофіційну внутрішню ієрархію. Виходячи з неї, представники знатних родин нечасто виконували службові доручення, інші були неймовірно переобтяжені, суміщаючи виконання кількох завдань одночасно. Це яскраво засвідчують «казки» про службу значкового товариства. На грамотність значкового товариства влада завжди звертала увагу. Цей аспект фіксувався при укладенні компутів. Навіть на початковому етапі існування чину письменні значкові складали близько 53 % товариства (1718 р.), а на початку 1780-х років частка грамотних збільшилася до 87–93 %.

– Чин військового товариша почав надаватися на постійній основі з 1740 р. і став додатковим у неурядовій старшині, завершивши еволюцію її ієрархії. Появу цієї групи обумовили соціально-економічні виклики середини століття, тоді як тогочасна адміністрація обґрунтовувала процес подібно до етіологічних міфів. Військове товариство посіло середню ланку між бунчуковим і значковим товариствами, утворивши триступеневу структуру. Вона проіснувала до кінця функціонування козацьких інституцій, а як почесні звання у відставці чини неурядової старшини фігурували в документах до початку XIX ст. Отже, військовий товариш – це додатковий чин/звання неурядової старшини, що надавався з 1740 р., забезпечував своєму носієві адміністративне й судове підпорядкування ГВК і ГВС, виведення з-під влади та юрисдикції полковника, несення служби, що включала військові та цивільні функції власним коштом, а також права й привілеї старшинського стану. До складу цього додаткового чину неурядової старшини з 1740 р. було включено старовинне значне товариство військове, яке, не отримавши чину бунчукового, тривалий час несло службу як безуніверсальне бунчукове товариство. Більшість таких товаришів у 20–30-х роках вписувалися до компутів бунчукових. Частина старовинних військових товаришів отримала універсали/ патенти на чин військових лише після 1751 р. Причиною такої затримки виступав традиційний характер служби неурядової старшини, що включав подібних

товаришів у вищу соціальну страту навіть без офіційних підтверджувальних документів. Його основу складала родинна належність і підтримка та тривалі територіально-економічні зв'язки між старшиною, що забезпечували протекцію товариству без патентів. У ряди військового товариства з часу запровадження нового чину намагалися потрапити значкові товариші, військові канцеляристи та нащадки значних товаришів військових, які за статусом не змогли отримати чин бунчукового, а службу значковим вважали недостойною. Через пов'язаність службою з центральними столичними установами чин отримали значні товариші Глухівської сотні, а також селітряні заводчики. Отже, додатковий чин виконував роль своєрідного буферу між двома іншими та забезпечував, з одного боку, стримування зростання кількості бунчукових товаришів, а з іншого – слугував кар'єрним орієнтиром для значкових. Чисельність військового товариства з 1740 до 1751 р. зростала поступово (53 у 1743, 62 – у 1744, 79 – у 1748, 85 – у 1751). Юридично статус закріплювався універсалами на чин та реєстрами, в які військові товариші вписувалися в полках. Запис у полках визначався місцем проживання й розміщення маєтностей товариша і не означав підпорядкування полковнику. Після 1751 р. чисельність військового товариства Гетьманщини почала стрімко зростати й у 1763 р. сягнула 296 осіб (238 дійсних, 58 абшитованих). Протягом першого десятиліття існування чину остаточно визначилися права й обов'язки товариства. Стабілізації посприяло відновлення гетьманства. Новий чин тепер все більше прагнули отримати ті, хто раніш претендували на чин бунчукового. Це утримало від розростання чисельності бунчукове товариство. З 60-х років XVIII ст., коли чин військового почав масово надаватися Другою Малоросійською колегією різним категоріям козацького й некозацького населення, насамперед, міщанським урядникам, кількість товариства ще більше зросла. Разом з абшитованими військове товариство до початку 80-х років більш, ніж удвічі перевищувало чисельність 1763 р. Є дані для порівняння між 1763 р. і 1782–1783 р. щодо половини полків (Прилуцький, Миргородський, Київський, Лубенський, Ніжинський). Разом у 1763 р. в цих полках було 150 військових товаришів разом з абшитованими, а в кінці існування козацької держави – 317. Звісно, картина в полках дещо відрізнялася. В

Київському й Ніжинському зростання чисельності було меншим (відповідно з 35 до 47; з 40 до 70). У Миргородському число військових товаришів зросло з 17 до 72, а в Лубенському – з 45 до 102 осіб. Основним чинником такого збільшення була вища ймовірність отримання російського дворянства в чині військового товариша, ніж нижчим категоріям старшини. Вивчення власності військового товариства другої половини XVIII ст. доводить його низьку економічну спроможність, особливо на початковому етапі функціонування чину, коли 72% військового товариства Гетьманщини було незаможним (1743 р.). Мінімальне володіння таких товаришів складало 2 двори підданих або 1 коло млинове; максимальне включало 12 дворів або 4 двори й 2 кола млинових. Власність семи найзаможніших товаришів (13%) мала такі величини: від 19 до 50 дворів та від 1 до 11 млинових кіл (наприклад: 50/1 або 19/11). Зіставлення даних початкового й кінцевого етапів існування чину в. т. показує динаміку в бік зменшення кількості незаможного товариства (із 72 до 59%), збільшення частки товариства з середнім рівнем статків (із 15 до 28%) та збереження сталої частки заможних товаришів (13%). Тенденція до збагачення військових товаришів пояснюється входженням до їх складу заможного міщанства. Належність значної частини неурядової старшини до розряду малозаможних засвідчує, що виконання службових завдань було для них важким тягарем. Службове навантаження військового товариства другої половини XVIII ст. розподілялося в межах усіх функцій. При цьому військова функція в силу незначної кількості на той час походів і такої ж участі у них військових товаришів для них не була основною. Передували цивільні функції, насамперед, адміністративна та господарчо-фінансова. Загалом в межах усіх функцій вдалося нарахувати 112 різних доручень цього чину. Менша кількість доручень військових ніж виявлена щодо інших чинів визначається коротшим періодом існування цього чину. Цим же пояснюється чіткіша «професійна» спрямованість обов’язків товариства, що передбачала доволі високий рівень освіти, знання іноземних мов, знайомство з фінансово-податковою справою. Більшість доручень мали керівний або контролюючий характер, що наближувало службу військового товариства до служби найвищого розряду неурядової старшини.

Службовий аванс військового товариша під кінець існування козацької держави мав кілька варіантів. Найчастіше військові товариші отримували чин бунчукового товариша, що забезпечувало їм у близькому майбутньому надання чину колезького асесора. Інший шлях пролягав через посідання певного полкового уряду (хорунжого, осавула, писаря, судді) і вже за кілька років надавався чин колезького асесора. Ще одним варіантом для військового товариша була вислуга на різних посадах у чинах колезького реєстратора, губернського секретаря або титулярного радника, що забезпечували особисте дворянство, й вже потім наставала черга чину колезького асесора. Всі шляхи об'єднувалися доволі стислими термінами вислуги військового товариша на посадах чи в чинах перед отриманням спадкового дворянства з чином колезького асесора: з 1780 р. до 1783 р., максимум до 1785 р. На військовій службі військові товариші, як правило, починали з чину поручика.

Отже, неурядова старшина Української козацької держави середини XVII–XVIII ст. належала до провідної верстви тогочасного українського суспільства, впливала на прийняття рішень і брала участь у їх реалізації на всіх рівнях влади, виступаючи активним творцем української історії. Завершивши кваліфікаційне наукове дослідження, вважаємо за доцільне в історії значного товариства окремо вивчати проблеми світоглядно-ментального та побутового характеру, що в майбутньому завершило б образ неурядової старшини. До рекомендацій варто віднести також продовження пошукових досліджень із метою розширення відомого персонального складу неурядової старшини Української козацької держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)

Ф. 49. Архів Потоцьких

оп. 2

1.1. Спр. 817. Копії купчих старшини Полтавського полку 1771, 1774 рр., арк.12-15

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія

оп. 1

1.2. Спр. 72. Казка з. т. Лубенського полку Якима Косинського та документи про відбуття ним військової служби та інші справи 1735–1761 рр., 22 арк.

1.3. Спр. 120. Справа про відставку б. т. Михайла Домонтовича за старістю та хворобою 30.04.1739., 4 арк.

1.4. Спр. 121. Справа про відставку б. т. Якова Борсука та надання чину б. т. його сину Антону. 19.04.1739, 4 арк.

1.5. Спр. 123. Іменні списки старшини, козаків та погоничів Лубенського полку, відправлених у військовий похід 1739 р. 8.05.1739, 26 арк.

1.6. Спр. 124. Донесення та відомість переяславського полковника Семена Сулими про втрати полку під час військового походу 1739 р. 21.11.1739, 4 арк.

1.7. Спр. 125. Справа про перевірку стану здоров’я б. т. Андрія Раковича, хворого на рак та пораненого в ногу під час Польського походу. 21.05.1739, 7 арк.

1.8. Спр. 126. Справа про з’ясування причин не виходу в похід б. т. Михайла Андріяшовича. 14.03.1739, 6 арк.

1.9. Спр. 132. Справа про побиття селян з. т. Переяславського полку Іваном Мясницьким 1739 р.

1.10. Спр. 187. Справа про надання з. т. Лубенського полку Гаврилу Веспертинському чину в. т.11.06.1742, 7 арк.

1.11. Спр. 191а. «Определение» канцелярії про надання чину б. т. племінникам Наталії Розумовської Андрію, Павлу і Корнію Демешкам. 22.10.1742, 2 арк.

1.12. Спр. 199. Справа про відставку з. т. Переяславського полку Андрія Терновського. 12.11.1749, 4 арк.

1.13. Спр. 215. Матеріали про службу б. т. Максима Жуковського. 16.10.1745–2.01.1762, 18 арк.

1.14. Спр. 216. Справа про надання чину б. т. значковому Лубенського полку Якову Жуковському. 25.10.-18.11.1745, 7 арк.

1.15. Спр. 224. Справа про відставку з. т. Лубенського полку Гаврила Можневського та надання йому чину в. т. 9.08. –1.09.1746, 4 арк.

1.16. Спр. 225. Справа про відставку з. т. Лубенського полку Леонтія Прийми та надання йому чину в. т. 27.09. –10.10.1746, 5 арк.

1.17. Спр. 292. Листування канцелярії з Київською полковою канцелярією про призначення на військову службу всіх бунчукових, військових і значкових товаришів, які не мали на це звання універсалів і уникають військової служби. 4.10. –4.11.1748, 5 арк.

1.18. Спр. 295. Справа про надання запорозькому козаку Климу Носенку жителю м. Носівка Київського полку чину з. т. за заслуги на війні 1735–1739 рр. 19-22.10.1748, 5 арк.

1.19. Спр. 369. Справа про намагання колишнього полкового київського писаря Івана Покорського отримати чин б. т. 02.1749, 18 арк.

1.20. Спр. 408. Справа про обрання товариством Цибулівської сотні Миргородського полку значкових товаришів Данила Байрака і Івана Мельника кандидатами на посаду сотника. 09.1749, 10 арк.

1.21. Спр. 409. Справа про нагородження з. т. Переяславського полку Павла Завойки за службу посадою сотника чи млином. 08.1748. –07.1751, 46 арк.

1.22. Спр. 410. Справа про обрання з. т. Миргородського полку Кирила Каракаша сотником Устивицьким Миргородського полку.02-03.1749, 15 арк.

1.23. Спр. 413. Справа про звільнення у відставку з. т. Переяславського полку Якова Загорулька.12.1749, 7 арк.

1.24. Спр. 417. Справа про надання чину б. т. родичу Розумовської козаку Івану Митченку 09.10.1749, 6 арк.

1.25. Спр. 418. Справа про надання чину б. т. родичу Розумовської з. т. Климу Дарагану. 09.10.1749, 12 арк.

1.26. Спр. 420. Справа про надання чину з. т. родичам Розумовської козакам с. Данювка Козелецької сотні Дараганам. 08.-09.1749, 9 арк.

1.27. Спр. 421. Справа про призначення з. т. Миргородського полку Кирила Каракаша племінника миргородського полковника Василя Капніста. 03.1749, 2 арк.

1.28. Спр. 422. Справа про надання чину з. т. козаку м. Сорочинці Миргородського полку Матвію Хижняку. 04-06.1749, 7 арк.

1.29. Спр. 423. Справа про надання чину з. т. миргородському полковому канцеляристу Данилу Байраку. 03.1749–01.1750, 4 арк.

1.30. Спр. 512. Справа про надання чину б. т. значковому товаришу Київського полку Антону Заянковському. 20.02.1750, 7 арк.

1.31. Спр. 513. Справа про надання чину б. т. військовому канцеляристу Захару Забілі. 12-13.01.1750, 6 арк.

1.32. Спр. 514. Справа про надання чину б. т. військовому канцеляристу Євстрату Савичу. 01.06.1750, 7 арк.

1.33. Спр. 515. Справа про надання чину з. т. Миргородського полку підпрапорщику Ізюмського полку Івану Лисаневичу.1.1749–01.1750, 6 арк.

1.34. Спр. 516. Справа про надання чину з. т. Миргородського полку сотенному писарю уцтивицькому Денису Крискову. 04.1750, 5 арк.

1.35. Спр. 517. Справа про надання з. т. Київського полку Кирилу Борисовичу указу про затвердження в чині. 03.1750, 8 арк.

1.36. Спр. 571. Ведомость о сборе «поковшевого» налога с продавцов на базарах и о сборе войскового налога с мельниц, находящихся в Роменской сотне Лубенского полка 1750-1751 рр., 8 арк.

1.37. Спр. 601. Присяга Стефана Воловика при одержанні чину з. т. Лубенського полку 16.11.1751, 2 арк.

1.38. Спр. 605. Справа про звільнення у відставку з. т. Миргородського полку Івана Киретки. 21.09-23.12.1751, 5 арк.

1.39. Спр. 609. Справа про надання сину сотника Семена Палія, жителю с. Красного Биківської волості Переяславського полку Якову Шаргородському чину з. т. Переяславського полку та інші справи 1748-1752 рр., 18 арк.

1.40. Спр. 610. Справа про надання в. к. Андрію Крупянському чину в. т. та про видачу йому копії втраченого універсалу на цей чин. 13.12.1751-21.01.1764, 7 арк.

1.41. Спр. 619. Доклад про клопотання шельмованого і висіченого по указу Сенату колишнього з. т. Київського полку Якова Андрієва про видачу йому реабілітаційного універсалу та резолюція про відмову йому в цьому клопотанні. 28.08.1751, 2 арк.

1.42. Спр. 646. Справа про призначення з. т. Миргородського полку Григорія Йосипова городовим отаманом Миргородської сотні, звільнення його з цієї посади та розслідування скарг на нього миргородських козаків за привласнення ґрунтів та інші утиски. 19.12.1751-23.03.1756, 121 арк.

1.43. Спр. 662. Донесення відставного б. т. Григорія Корнієвича про надання йому універсала на підтвердження права власності на сс. Єрківці і Леляки Лубенського полку, надані йому в 1717 і 1723 рр. лубенським полковником Марковичем. 18.01.1752, 2 арк.

1.44. Спр. 692. Справа про зобов’язання б. т. Григорія Іваненка бути підсудним переяславському полковому суду при розгляді справи про захоплення ним сіна в маєтності переяславського полковника Семена Сулими, х. Журавському Яготинської сотні Переяславського полку. 28-29.08.1752, 5 арк.

1.45. Спр. 715. Справа про підтвердження права власності відставного б. т. Григорія Корнієвича на сс. Єрківці і Леляки Пирятинської сотні Лубенського полку; про надання йому с. Кейбалівка Пирятинської сотні і звільнення від військового податку його двох млинів на р. Удай. 25-27.01.1752, 4 арк.

1.46. Спр. 721. Справа про зобов’язання Миргородської полкової канцелярії стягти зі з. т. Миргородського полку Антона Тулинського вартість 158 волів і 6 коней, привласнених ним у 1737 р. 29.11.1752, 4 арк.

1.47. Спр. 722. Справа про пересилку до Малоросійського скарбу 31 крб.80 коп., стягнених зі з. т. Ніжинського полку Лук’яна Самойловича, привласнених ним при

зборі волів для армії під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. 26.11.1752, 3 арк.

1.48. Спр. 765. Справа про заборону б. т. Василю Полуботку стягати мито з переїжджих на його перевозі через р. Десну. 8.10.1752, 5 арк.

1.49. Спр. 781. Справа про призначення в. т. Семена Копцевича сотником першої полкової сотні Переяславського полку. 26-28.07.1752, 12 арк.

1.50. Спр. 793. Справа про повернення дружині арештованого в таємній справі в. т. Василя Звенигородського обліків, векселів, боргових розписок, земельних купчих та інших майнових документів, відібраних під час його арешту. 20.10.1752-10.07.1753, 19 арк.

1.51. Спр. 802. Донесення з. т. Київського полку Гаврила Гарячки та атестат Київської полкової канцелярії про звільнення його у відставку з наданням чину в. т. 23.08.-29.10.1752, 4 арк.

1.52. Спр. 808. Справа про надання в. к. Івану Марковичу чину б. т. 12-21.03.1752, 6 арк.

1.53. Спр. 809. Справа про надання колишньому отаману Миргородської сотні Тимофію Михайлову чину з. т. Миргородського полку. 29.04.-2.05.1752, 6 арк.

1.54. Спр. 810. Справа про надання колишньому миргородському полковому канцеляристу Йосипу Малинці чину з. т. Миргородського полку. 14-19.06.1752, 3 арк.

1.55. Спр. 811. Справа про надання з. т. Переяславського полку Федору Новаковичу чину в. т. 14-19.06.1752, 5 арк.

1.56. Спр. 812. Справа про надання козакам Роменської сотні Лубенського полку Афанасію і Роману Калениченкам чину значкових товаришів Лубенського полку. 27-29.06.1752, 3 арк.

1.57. Спр. 813. Справа про надання старшому київському полковому канцеляристу Стефану Пасенку чину в. т. 8.12.1752, 3 арк.

1.58. Спр. 814. Справа про надання значковим товаришам Данилу і Карпу Велехевичам чину військових товаришів. 21.12.1752, 3 арк.

1.59. Спр. 826. Справа про видачу паспорту в. т. Антону Ковалевському для проїзду в Петербург. 29.01.1752, 5 арк.

1.60. Спр. 828. Справа про виклик в Глухів б. т. Якова Іскри та в. к. Івана Бахчевського для покарання за передачу дорученої їм слідчої справи підполковнику Синельникову. 5-9.05.1752, 3 арк.

1.61. Спр. 860. Справа про поділ б. т. Данилом Требинським і новосербськими капралами Требинськими спадщини свого дядька, сербського воєводи і відставного сотника Ірклiївської сотні Переяславського полку Славця Требинського. 10.07.1753-11.1755,22 арк.

1.62. Спр. 873. Справа про розслідування скарг бунчукових товаришів Іллі Милорадовича та Івана Олександровича на прикажчиків кн. Нікіти Трубецького за захоплення їх ґрунтів, хліба, сіна і худоби у Пирятинській сотні Лубенського полку. 3-4.10.1753, 8 арк.

1.63. Спр. 889. Свідчення козаків і козачок Яреськівської сотні Миргородського полку про продаж своїх ґрунтів військовим товаришам Прокопу і Мартину Трощинським. 1754, 10 арк.

1.64. Спр. 894. Справа про передачу на розгляд Лубенської полкової канцелярії скарги б. т. Андрія Новицького на свого брата б. т. Федора Новицького за привласнення урочища Спустіле Городище та утиски і кривди, чинені його підданим у м. Снітині Лубенського полку. 10-13.09.1753, 6 арк.

1.65. Спр. 955. Справа про встановлення Канцелярією нової форми діловодного листування генералітету російської армії з адміністративними установами Лівобережної України. 1751-11.09.1753, 8 арк.

1.66. Спр. 965. Справа про призначення з. т. Київського полку Петра Савенка київським полковим хорунжим. 1.05-10.06.1753, 10 арк.

1.67. Спр. 972. Справа про виплату жалування відставному в. т. Антону Юр’єву 40 крб. за виконання ним у 1738 р. обов’язків рахівника Переяславського полку. 07.1753, 3 арк.

1.68. Спр. 976а. Справа про звільнення у відставку з. т. Миргородського полку Онуфрія Калмаза. 31.08.1753,4 арк.

1.69. Спр. 1041. Листування з Переяславською полковою канцелярією про поділ спадщини вдови б. т. Якова Дуніна Софії. 3-5.02.1754, 6 арк.

1.70. Спр. 1046. Справа про повернення б. т. Василю Добронизькому документів на право володіння с. Безпальче Гельмязівської сотні Переяславського полку, захоплених його дядьком, переяславським священиком Олексієм Добронизьким. 9.03.1754, 6 арк.

1.71. Спр. 1065. Справа про звинувачення Григорієм Хижняківським миргородського полковника Федора Острогрaдського за чинення йому та його батькові з. т. Миргородського полку Матвію Хижняку різноманітних утисків. 7.09. - 27.10.1754, 24 арк.

1.72. Спр. 1426. Справа про розгляд ГВС справи Григорія Хижняківського, сина з. т. Миргородського полку Матвія Хижняка, звинуваченого у вбивстві, гвалтівництві і розпусті. 11-12.1755, 7 арк.

1.73. Спр. 1080. Справа про зарахування всіх маєтностей б. т. Стефана Томари, розташованих у Переяславському полку, для сплати податків і відбування повинностей до комісарства Гельмязівської сотні. 15.03.-10.07.1754, 9 арк.

1.74. Спр. 1084. Справа про виконання універсалу гетьмана Розумовського про надання б. т. Іллі Журману 108 дворів і бездвірних хат у м. Баришівка Переяславського полку та її передмістях. 31.05.-2.06.1754, 7 арк.

1.75. Спр. 1087. Справа про з'ясування кількості дворів і ґрунтів, скуплених в. т. Прокопом і Мартином Трощинськими у козаків і вільних військових посполитих Яреськівської сотні Миргородського полку. 03-06.1754, 29 арк.

1.76. Спр. 1176. Справа про призначення з. т. Переяславського полку Івана Свірського сотенним отаманом Гельмязівської сотні Переяславського полку. 29.09.-3.10.1754, 5 арк.

1.77. Спр. 1178. Справа про призначення з. т. Лубенського полку Пилипа Кайстри сотенним отаманом Лукомської сотні Лубенського полку. 20-22.06.1754, 4 арк.

1.78. Спр. 1184.«Казка» з. т. Миргородського полку Захара Шкурки про його службу, з додатком універсалу гетьмана Розумовського про надання йому чину з. т. 6.05.1754; 24.01.1762, 3 арк.

1.79. Спр. 1187. Справа про звільнення від служби козаків Київського полку Козелецької сотні Ісаака і Івана Таращуків та про надання їм чину значкових товаришів Київського полку. 3.12.1754- 19.02.1755, 6 арк.

1.80. Спр. 1198. Справа про надання відставному переяславському полковому канцеляристу Артему Лащинському чина в. т. 26.08.1754, 8 арк.

1.81. Спр. 1199. Справа про надання козаку Миргородського полку Григорію Стасю та його синам чину з. т. 4.08.1754-23.02.1755, 6 арк.

1.82. Спр. 1200. Справа про надання козаку Басанської сотні Переяславського полку Петру Головачевському чину в. т. 26.07-31.08.1754, 3 арк.

1.83. Спр. 1201. Справа про надання отаману Лукомської сотні Мойсею Семенову чину з. т. Лубенського полку. 16.07.1754, 4 арк.

1.84. Спр. 1263. Справа про спір удови лубенського полкового осавула Гафії Зарудної з своїм сином, в. т. Йосипом Зарудним за спадщину свого чоловіка. 01.1755, 13 арк.

1.85. Спр. 1264. Справа про спір за батьківську спадщину дочок покійного переяславського полковника Стефана Томари Софії Кондратьєвої та Анастасії Лисаневич з б. т. Стефаном Томарою. 20.02.-12.12.1755, 16 арк.

1.86. Спр. 1274. Справа про спір синів з. т. Лубенського полку Андрія і Петра Устимовичів з гадяцьким полковим суддею Іваном Родзянком за батьківські ґрунти у Хорольській сотні Миргородського полку. 1752-06.1755, 73 арк.

1.87. Спр. 1312. Справа про стягнення з удови б. т. Параскеви Карпеки та її сина Максима їх заборгованості в. т. Івану Пуховичу. 2-4.08.1755, 5 арк.

1.88. Спр. 1347. Донесення переяславської полкової канцелярії та переяславського відкупника в. т. Гаврила Григоровича про збір військового податку з млинів Переяславського полку. 19.01.- 29.03.1755, 3 арк.

1.89. Спр. 1351. Донесення і відомість в. т. Гаврила Григоровича про неплатників податків у Переяславському полку. 30.01.1755, 3 арк.

1.90. Спр. 1354. Справа про звільнення з. т. Київського полку Івана Філоновича від сплати розтрачених ним казенних грошей. 11.01.-7.06.1755, 17 арк.

1.91. Спр. 1365. Донесення виконуючого обов'язки війта м. Переяслав, з. т. Переяславського полку про видачу йому ордера на цю посаду. 10.1755, 1 арк.

1.92. Спр. 1390. Листування з Переяславською полковою канцелярією про залучення до військової служби значкових товаришів Переяславського полку Івана Неверовського, Леонтія Петровича (він же Базилевич) та Івана Свірського. 13-17.07.1755, 3 арк.

1.93. Спр. 1396.«Казка» відставного з. т. Миргородського полку Карпа Велеховича про його службу та атестат про звільнення від неї. 29.11.-1755- 10.03.1742, 3 арк.

1.94. Спр. 1397. Справа про звільнення козаків Козелецької сотні Ісака та Івана Таращуків від військової служби та про надання їм чину відставних з. т. Київського полку. 30-31.01.1755, 4 арк.

1.95. Спр. 1398. Справа про звільнення у відставку з. т. Миргородського полку Карпа Велехевича. 15-29.11.1755, 5 арк.

1.96. Спр. 1402. Донесення колишнього відкупника податків Переяславського полку в. т. Гаврила Григоровича з проханням прийняти в рахунок його заборгованості Військовому Скарбу боргові обліки його власних боржників. 01.1755, 4 арк.

1.97. Спр. 1405. Справа про надання з. т. Переяславського полку Леонтію Базилевичу чина в. т. 21.12.1755-24.04.1756, 12 арк.

1.98. Спр. 1406. «Казка» з. т. Миргородського полку Якова Золотаревського про його службу в 1753-1761 рр. 18.12.1761, 28 арк.

1.99. Спр. 1446. Справа про поділ між в. к. Федором Солониною та з. т. Лубенського полку Григорієм Петровським спадку їх бабусі, дочки ніжинського полковника Стефана Забіли і дружини б. т. Олексія Дмитрашки-Райчі. 12.1755-01.1756, 19 арк.

1.100. Спр. 1460б. Екстракт справи про спір удови б. т. Марії Корецької зі своїм дівером б. т. Федором Корецьким за спадщину покійного чоловіка. 1756, 2 арк.

1.101. Спр. 1517. Справа про звільнення від військового постою двору б. т. Василя Добронизького у м. Переяславі. 11.1756, 8 арк.

1.102. Спр. 1518. Справа про звільнення від військового постою двору з. т. Лубенського полку Михайла Косинського у м. Лубни. 28-30.10.1756, 4 арк.

1.103. Спр. 1542. Справа про надання Петру і Якову Рустановичам чину в. т. і приведення їх до присяги. 21.02.-12.04.1756, 5 арк.

1.104. Спр. 1545. Справа про звільнення у відставку з. т. Миргородського полку Данила Велехевича. 29.01-9.02.1756, 7 арк.

1.105. Спр. 1548. Справа про надання в. к. Василю Родзянку чина б. т. 03.1759, 7 арк.

1.106. Спр. 1549. Справа про надання в. к. Микиті Довгалю чина з. т. Київського полку. 16.05.-12.06.1756, 6 арк.

1.107. Спр. 1573. Справа про перевірку, згідно з розпорядженням Сенату, доцільності та можливості нагородження б. т Іллі Милорадовича маєтностями у Миргородському полку. 01.1757, 5 арк.

1.108. Спр. 1574. Справа про надання дозволу б. т. Дмитру Прохоровичу користуватися військовими вільними сіножатями біля с. Прохорівка Бубнівської сотні Переяславського полку. 07.1757, 3 арк.

1.109. Спр. 1575. Справа про виклик б. т Павла Лазкевича у ГВС для участі у розгляді справи про поділ спадку його тестя б. т. Федора Заборовського. 9.06.1757, 4 арк.

1.110. Спр. 1576. Листування з Лубенською канцелярією про розгляд справи поділу батьківської спадщини між відставним в. т. Михайлом Ореховським і його братом, лубенським протопопом Іваном Ореховським. 09.-10.1757, 5 арк.

оп. 2

1.111. Спр. 34. Справа про звільнення за старістю у відставку миргородського полкового хорунжого Максима Леонтієва та присвоєння звання в. т. його сину Івану. 16.09.1759-13.06.1760,13 арк.

1.112. Спр. 37. «Казка» в. т. Данила Левитьєва про його службу. 30.12.1761, 4 арк.

1.113. Спр. 48. Указ Чернігівській полковій канцелярії про сприяння відкупникам Івану Камбурлею з товаришами у боротьбі з незаконним продажем горілки, дьогтю та в зборі військового податку з млинів. Не пізніше 1740, 5 арк.

оп. 3

1.114. Спр. 1. Універсали гетьмана Скоропадського знатному військовому товаришу, згодом в. к. Івану Холодовичу про взяття його під гетьманську оборону,

про підтвердження права власності на млин на р. Івоті, винницю і сіножаті біля с. Ображиївки Новгородської сотні Стародубського полку та про звільнення від військових податків на млин і винницю. 9.01.1709; 10.07.1714, 2 арк.

1.115. Спр. 3. Універсал гетьмана Скоропадського про звільнення від військового податку млина на р. Сеймі під м. Батурином Ніжинського полку, належного родині знатного військового товариша Михайла Козловського. 9.10.1709; 26.02.1714, 2 арк.

1.116. Спр. 4. Універсали гетьмана Скоропадського про звільнення від військового податку млина на р. Ромні, належного значному товаришу Лубенського полку Івану Остаповичу та про звільнення від збору індуктового мита товарів україно-ризької торгівлі. 18.10.1709; 5.12.1719, 2 арк.

1.117. Спр. 43. Справа про підтвердження документів старшин і духівництва Лівобережної України на право володіння маєтностями та про надання їм нових маєтностей. 9.06.1724-26.11.1737, 93 арк.

1.118. Спр. 43а. Справа про підтвердження документів старшин і духівництва Лівобережної України на право володіння маєтностями. 10.1727-11.1735, 167 арк.

1.119. Спр. 44. Справа про майнові спори родини Рубців з жителями Стародубського полку. 26.01.1711-06.1735, 78 арк.

1.120. Спр. 45. Справа про майнові спори родини Холодовичів з жителями Ніжинського полку. 23.02.1711-4.05.1727, 50 арк.

1.121. Спр. 46. Справа про майнові спори родини Борзаківських з жителями Ніжинського полку. 1.03.1711-10.04.1739, 136 арк.

1.122. Спр. 55. Універсали гетьманів Скоропадського та Данила Апостола про надання старшині Ніжинського полку чинів, маєтностей і протекції; матеріали про обрання старшини Ніжинського полку. 15.10.1711-17.05.1732, 80 арк.

1.123. Спр. 57. Справа про майнові спори знатного військового товариша, згодом б. т. Івана Борозни з жителями Стародубського полку. 1.04.1712.-6.06.1724, 68 арк.

1.124. Спр. 62. Справа про майнові спори бунчукових товаришів Андрія, Івана та Стефана Миклашевських з жителями Стародубського полку і Речі Посполитої. 18.03.1712-8.03.1739, 99 арк.

1.125. Спр. 86. Справа про майнові спори дочки гетьмана Полуботка Ганни Войцехович, удови седнівського сотника і її синів б. т. Петра і в. к. Андрія Войцеховичів, та про надання їх родині чинів і привілеїв. 06.1712-04.1739, 123 арк.

1.126. Спр. 95. Справа про майнові спори з. т. Стародубського полку Дем'яна Машковича та самовільний запис його підданих у козаки. 04.1713-05.1731,29 арк.

1.127. Спр. 99. Справа про майнові спори військового, а згодом б. т. Василя Полоницького та його спробу привернути у підданство гетьманського слюсаря Олексія Лопату, жителя с. Кезюва Любецької сотні Чернігівського полку. 23.06.1713.-19.10.1729, 26 арк.

1.128. Спр. 115. Справа про захоплення в. т., згодом осавулом Гадяцького полку Яковом Гречаним рухомого і нерухомого майна у значкових товаришів і рядових козаків, жителів с. Римарівки полкової сотні Гадяцького полку. 31.05.1717-12.1725, 40 арк.

1.129. Спр. 120. Справа про спори козаків с. Остапівки Варвинської сотні Прилуцького полку з в. т. Стефаном Ясликівським за млини, ґрунти. 18.03.1714-19.03.1725, 22 арк.

1.130. Спр. 121. Справа про майнові спори полтавського полковника Івана Черняка з в. т. Василем Кочубеєм та жителями Полтавського полку. 01.1712-07.1721, 136 арк.

1.131. Спр. 124. Справа про майнові спори військового товариша, зятя гетьмана Данила Апостола Івана Ломиковського з жителями Чернігівського полку та про звільнення його від консистенського податку. 17.11.1714-6.09.1730, 25 арк.

1.132. Спр. 127. Справа про майнові спори б. т., згодом генерального хорунжого Якима Горленка з жителями Прилуцького полку. 9.04.1714-21.01.1737, 106 арк.

1.133. Спр. 132. Справа про побиття військового товариша Семена Пригари хорунжим Седнівської сотні Чернігівського полку Іваном Давидовичем. 1715, 7 арк.

1.134. Спр. 135. Справа про спір військових товаришів Павла і Якова Ялинських за батьківську спадщину. 15.07.1715-29.01.1716, 9 арк.

1.135. Спр. 137. Матеріали про придбання та ствердження права власності на ґрунти, млини та інше майно військового товариша, згодом компанійського полковника Карпа Часника. 5.01.1712-19.08.1720, 9 арк.

1.136. Спр. 154. Справа про майнові спори сотника Конотопської сотні Ніжинського полку, згодом військового, потім бунчукового товариша Андрія Лизогуба з жителями сотні. 23.09.1715-7.06.1729, 120 арк.

1. 1.137. Спр. 154а. Справа про майнові спори б. т. Андрія Лизогуба з жителями Ніжинського і Прилуцького полків. 5.03.1724-15.05.1731, 135 арк.

1.138. Спр. 156. Справа про майнові спори сотника Воронізької сотні Ніжинського полку, згодом військового товариша Потапа Назаренка з жителями сотні. 20.09.1715-5.06.1729, 58 арк.

1.139. Спр. 158. Справа про майнові спори з. т. Стародубського полку, згодом б. т. Федора Случановського з Хомою Городиським та Гафією Пузирихою. 1715-1732, 10 арк.

1.140. Спр. 178. Універсал гетьмана Скоропадського знатному товаришу Прилуцького полку Матвію Кисленку про надання йому с. Леляки Варвинської сотні. 25.11.1716, 3 арк.

1.141. Спр. 190. Справа про надання маєтностей і чинів, та про майнові спори родини Тарасовичів з жителями Ніжинського полку. 11.1709-22.12.1732, 76 арк.

1.142. Спр. 190а. Справа про надання маєтностей і чинів, та про майнові спори родини Тарасовичів (б. т. Йосип Тарасович, в. т. Євстафій Тарасович) з жителями Ніжинського полку. 8.11.1727-04.1738, 80 арк.

1.143. Спр. 194. Справа про надання маєтностей та про майнові спори родини знатного військового товариша Івана Дорошенка з жителями Чернігівського полку. 7.03.1709-13.06.1726, 19 арк.

1.144. Спр. 219. Універсали гетьмана Івана Скоропадського в. т. Василю Богдановському про надання і підтвердження маєтностей у сс. Курилівка та Кропивна Ніжинського полку. 7.08.1707-19.09.1717, 6 арк.

1.145. Спр. 259. Справа про побиття козаків с. Дідовець Івана Хоменка, Григорія Юровиченка, знатних товаришів Прилуцького полку Григорія Мушинського, Стефана Тарновського, захоплення їх ґрунтів, нив, дворів і хутора з. т. Антоном Маценком та про взаємні спори Маценка за млин з Андрієм Савченком. 4.09.1717-20.05.1731, 24 арк.

1.146. Спр. 261. Справа про майнові спори та утиски жителів Сосницької сотні Чернігівського полку бунчуковими товаришами Василем і Данилом Сергієнками та інші справи. 12.11.1717-9.01.1731, 31 арк.

1.147. Спр. 263. Справа про майнові спори управителя стародубського полковника Л. Жоравки, згодом старости гетьманської рангової Ропської волості, потім з. т. Петра Шаркевича з жителями Стародубського полку. 29.04.1724-12.07.1734, 67 арк.

1.148. Спр. 263а. Справа про майнові спори управителя стародубського полковника Л. Жоравки, згодом старости гетьманської рангової Ропської волості, потім з. т. Петра Шаркевича з жителями Стародубського полку. 29.04.1724-12.07.1734, 74 арк.

1.149. Спр. 264. Справа про майнові спори членів родини Пілатовичів (з. т. Стародубського полку Леон Пілатович; Ганна Пілатовичівна, дружина б. т. Івана Топольницького, б. т Михайло Пілатович) між собою та з жителями Стародубського полку. 22.06.1717-06.1739, 107 арк.

1.150. Спр. 264а. Справа про майнові спори членів родини Пілатовичів між собою та з жителями Стародубського полку. 22.06.1717-06.1739, 88 арк.

1.151. Спр. 276. Лист Олександра Чуйкевича та Павла Міницького щодо розслідування скарг на б. т. Василя і Данила Сергієнків, 2 арк.

1.152. Спр. 278. Розслідування б. т. Йосипа Тарасовича та з. т. Василя Богдановського про використання ніжинською старшиною на свої потреби провіанту зібраного на утримання драгунів. 17.06.1717, 4 арк.

1.153. Спр. 293. Подорожній лист гетьмана Івана Скоропадського знатному військовому товаришу Роману Бороховичу на проїзд з м. Петербурга до м. Лютеньки Гадяцького полку. 19.05.1718, 3 арк.

1.154. Спр. 316.Справи про майнові спори Семена і Леонтія Галецьких з жителями Стародубського полку та їх просування по службі. 12.09.1718-8.08.1738, 93 арк.

1.155. Спр. 316а. Справи про майнові спори Семена і Леонтія Галецьких з жителями Стародубського полку та їх просування по службі. 12.09.1718-8.08.1738, 67 арк.

1.156. Спр. 316б. Справи про майнові спори Семена і Леонтія Галецьких з жителями Стародубського полку та їх просування по службі. 12.09.1718-8.08.1738, 73 арк.

1.157. Спр. 320. Справа про надання і підтвердження маєтностей стародубському війту Спиридону Шираю, його родичам, їх майнові спори з жителями Стародубського полку та спір за його спадщину. 21.06.1716-27.05.1738, 64 арк.

1.158. Спр. 320а. Справа про надання і підтвердження маєтностей стародубському війту С. Шираю і його родичам, та спір за його спадщину. 1716-1738, 96 арк.

1.159. Спр. 320б. Справа про надання і підтвердження маєтностей стародубському війту С. Шираю і його родичам та спір за його спадщину. 1716-1738, 90 арк.

1.160. Спр. 322. Справа про майнові спори членів родини Марковичів з жителями Прилуцького полку, та про їх спори за родинну спадщину між собою. 12.1718-26.07.1737, 41 арк.

1.161. Спр. 345. Справа про надання та підтвердження маєтностей прилуцькому полковнику Гнату Галагану, про його майнові спори з жителями полку і київським губернатором фон Вейсбахом та про надання чинів йому і сину Григорію. 8.10.1718-9.09.1738, 85 арк.

1.162. Спр. 345а. Справа про надання та підтвердження маєтностей прилуцькому полковнику Гнату Галагану, про його майнові спори з жителями полку і київським губернатором фон Вейсбахом. 1718-1738, 106 арк.

1.163. Спр. 402. Донесення б. т. Василя Завадовського про відмову стародубських полчан які попродали свої ґрунти або піддалися під протекцію старшини брати участь в утриманні консистентів. 21.10.1721, 2 арк.

1.164. Спр. 415. Скарга з. т. Ніжинського полку Івана Пилипенка на коропського сотника Івана Порохонського за напад на двір та погрози побиття. 3.10.1719, 2 арк.

1.165. Спр. 418. Супліка Якова Ялинського про дозвіл продажу маєтностей для виплати боргів. 18.03.1719, 5 арк.

1.166. Спр. 428. Справа про підтвердження маєтностей, надання чинів і пільг родині бунчукових товаришів Жураховських та про їх майнові спори з жителями Ніжинського полку. 5.03.1719-06.1736, 25 арк.

1.167. Спр. 430. Справа про стягнення боргу з. т. Стародубського полку Марком Бурим. 15.09.1719-10.05.1725, 22 арк.

1.168. Спр. 436. Справа про звільнення старшини Прилуцького полку від податків і загальнонародних повинностей та інше. 2.06.1719-21.07.1739, 45 арк.

1.169. Спр. 436а. Справа про звільнення старшини Прилуцького полку від податків і загальнонародних повинностей та інше. 2.06.1719-21.07.1739, 63 арк.

1.170. Спр. 465. Справа про надання з. т. Мартину Сморжевському сс. Семешкового і Анушина Стародубського полку, про звільнення його від показанщини та призначення зборщиком податків. 21.03.1720 р.

1.171. Спр. 475. Скарга з. т. Гадяцького полку Івана Гарасименка на опішнянського сотника Романа Корицького за побиття під час оштрафування його за несплату покуховного збору. 27.05.1720, 3 арк.

1.172. Спр. 483. Лист гетьмана Скоропадського стародубському війту Григорію Злотнику про невтручання в володіння з. т. Семеном Славуцьким ґрунтом в с. Азарівці полкової сотні Стародубського полку; універсал гетьмана Д. Апостола з. т. Семену Слуцькому про дозвіл на поїздку до Переяславського полку для розшуків вкрадених грошей і документів. 23.07.1720-29.08.1730, 5 арк.

1.173. Спр. 493. Супліка товариша Стародубського полку Мирона Михновського про повернення йому бакланською сотенною старшиною судових накладів. 24.09.1723, 3 арк.

1.174. Спр. 500. Справа про майнові спори б. т. Тимофія і Григорія Силенків з жителями Стародубського полку та про уникнення Г. Силевичем участі в Гілянському поході. 28.03.1720-2.09.1737, 27 арк.

1.175. Спр. 502. Справа про спір козаків с. Озарівки полкової сотні Стародубського полку Івана, Савки, Марка Горленків з батьком, мачухою та з. т. Семеном Славуцьким за ґрунти та млин на р. Похорі. 10.10.1720-17.12.1737, 48 арк.

2. 1.176. Спр. 503. Справа про майнові спори з. т. Якова і Юхима Хомінських між собою, з Чернігівською кафедрою та з жителями Стародубського полку. 1720-05.1734, 116 арк.

1.177. Спр. 511. Універсал гетьмана Скоропадського б. т. Стефану Леонтієвичу і з. т. Якову Прочаю про надання їм допомоги урядовцями полкової, Срібнянської,

Ічанської сотень Прилуцького полку в арешті майна Гаврила Милорадовича в зв’язку з відмовою його повернути захоплене чуже майно. 7.09.1720, 2 арк.

1.178. Спр. 512. Справа про майнові спори родини Чорнолузьких 03.1716-08.1736, 153 арк.

1.179. Спр. 512а. Справа про майнові спори родини Чорнолузьких 03.1716-08.1736, 121 арк.

1.180. Спр. 525. Справа про надання в. т. Івану Нестеровичу в володіння с. Будок і 10 дворів в сс. Ріпки і Бубни Роменської сотні Лубенського полку та про спір його за спадщину з Федором Калиновичем і його сестрами. 1.08.1720-25.03.1735, 20 арк.

1.181. Спр. 551. Справа про наїзд на дім жителя м. Олишівки Київського полку Г. Кулаковського та захоплення його майна б. т. Михайлом Биховцем. 11.1721, 4 арк.

1.182. Спр. 560. Справа про видачу козаку Бакланської сотні Стародубського полку Марку Буром універсалу на млин куплений у жителя с. Кривошиїв Семена Козленка.9-13.07.1721, 6 арк.

1.183. Спр. 574. Розслідування про заборгованість в. т. Андрія Лизогуба різницькому і калачному цехам м. Конотоп. 4.08.1721, 3 арк.

1.184. Спр. 597.Справи родини Холодовичів 1721-1739, 124 арк.

1.185. Спр. 597а. Справи родини Холодовичів 1721-1739, 125 арк.

1.186. Спр. 598. Справа про майнові спори б. т. Федора Потребича-Гречаного з жителями Лівобережної і Слобідської України, про відмову жителів с. Подолок полкової сотні Гадяцького полку відбувати йому підданські повинності та про спори родичів за його спадщину (між його 2-ю дружиною Тетяною Костянтиновою і дочками від 1-го шлюбу Тетяною, Марфою і Євдокією). 03.1721-14.05.1734, 90 арк.

1.187. Спр. 602. Справа про надання з. т. Стародубського полку Андрію Пекальницькому с. Архипівки Шаптаківської сотні, його майнові спори з жителями Новгородської сотні, та обрання його священиком с. Барина Новгородської сотні. 09.1722-09.1729, 41 арк.

1.188. Спр. 603. Компут Лубенського полку 1721 р. 22.04.1721, 5 арк.

1.189. Спр. 611. Справа про спори з. т. Стародубського полку Леонтія Озерського з державцями полку за маєтності у Новоміській і Топальській сотнях. 13.10.1721-15.01.1733, 101 арк.

1.190. Спр. 611а. Справа про спори з. т. Стародубського полку Л. Озерського з державцями полку за маєтності у Новоміській і Топальській сотнях. 1721-1733, 93 арк.

1.191. Спр. 607. Справа Бутовичів (б. т. Стефан Тарновський, його дружина Гафія Котовичівна, б. т. Дем'ян Бутович) 1717-1732.

1.192. Спр. 614. Справа про майнові спори б. т. Андрія Зіневича-Фая і його дружини Устимії Олександрівни з жителями Стародубського полку, зі співвласниками сс. Стахорищина і Блистова Новгородської сотні, про відмову жителів сіл відбувати повинності, звільнення А. Зіневича-Фая від Гілянського походу. 12.1721-06.1731, 93 арк.

1.193. Спр. 617. Справа про спори з. т. Стефана Косовича за х. Гремячку та сл. Лядну з державцями Стародубського полку. (з. т. Никифор Ломака) 18.09.1721-11.08.1730, 58 арк.

1.194. Спр. 618. Справа про підтвердження права власності за б. т. Стефаном Милорадовичем на куплені ґрунти, млини, та інше в с. Воронки Городиської сотні Лубенського полку та інше. 19.10.1721-10.07.1735, 71 арк.

1.195. Спр. 620. Справа про підтвердження права власності за б. т. Андрієм Дзевульським та його дружиною на с. Лобки Погарської сотні Стародубського полку; про спір Андрія Дзевульського з громадою села за гай. 15.07.1721-5.11.1735, 31 арк.

1.196. Спр. 623. Справа про надання бунчуковим товаришам Григорію Голенковському та Петру Ніколаєвичу для виконання різних доручень 2 чоловік з вільних військових сіл Прилуцького полку. 22.12.1721-13.05.1737, 18 арк.

1.197. Спр. 677. Супліка ніжинського полковника Петра Толстого про заборону бунчуковим товаришам увільняти своїх підданих від загальнонародних повинностей. 5.09.1722, 3 арк.

1.198. Спр. 684. Універсал наказного гетьмана П.Полуботка про призначення прилуцьким полковим комісаром в. т. Дмитра Івановича. 26.09.1722, 2 арк.

1.199. Спр. 713 Справа про спір за спадкові ґрунти, млин і підсусідків в с. Суличівка Білоусівської сотні Чернігівського полку між Оленою Климовою Спиченківною і її шваґром, з. т. Пантелеймоном Мокрієвичем. 18.11.1722-20.12.1732, 15 арк.

1.200. Спр. 714. Справа про спір за спадкові ґрунти, пущу, винницю та майно між Гафією Васильєвою Лазаревичовою, її дочкою і зятем б. т. Іваном Дем'яновичем. 3.08-9.09.1722, 8 арк.

1.201. Спр. 715. Справа про звільнення від постоїв сербського полку мешканців с. Недра Березанської сотні, підданих вдови б. т. Дмитра Володковського Олени Максимовичівни; про вирубування майором Вятського полку Масловичем гаю б. т. Андрія Володковського; про побиття ніжинським полковим осавулом Андрієм Володковським з. т. Павла Нестеровича. 22.05.1722-12.07.1740, 17 арк.

1.202. Спр. 741. Справа про неповернення б. т. Андрієм Миклашевським 385 золотих боргу знатному військовому товаришу Афанасію Дорофійовичу. 09.1722-11.1725, 9 арк.

1.203. Спр. 758. Справа про призначення полкової і сотенної старшини в Ніжинському полку 1722-1738, 73 арк.

1.204. Спр. 763. Справа про підтвердження права власності на маєтності б. т. Федору Чуйкевичу, його майнові спори з жителями Кролевецької сотні та про притягнення його підданих до виконання загальнонародних повинностей. 08.1722-02.1735, 95 арк.

1.205. Спр. 766. Справа про надання і підтвердження маєтностей родині значкових товаришів Стародубського полку Юркевичів 24.10.1722-9.03.1733, 56 арк.

1.206. Спр. 769. Справа про взяття під гетьманську протекцію козацької старшини, міщан і козаків Ніжинського полку та звільнення їх від повинностей 1722-1736, 83 арк.

1.207. Спр. 769а. Справа про взяття під гетьманську протекцію козацької старшини, міщан і козаків Ніжинського полку та звільнення їх від повинностей 1722-1736, 65 арк.

1.208. Спр. 773. Справа про спір між б. т. Афанасієм Дорофієвичем Грушинським та його племінниками за сл. Щербинівку, Радомку, х. Новгородський, ґрунти в с. Волокитному Глухівської сотні Ніжинського полку; про стягнення на користь Афанасія Дорофієвича Грушинського грошей за взяту в борг горілку. 19.10.1722-8.12.1738, 87 арк.

1.209. Спр. 777. Справа про підтвердження права власності за б. т. Стефаном Миклашевським на села, хутори, слободи, млини, та ін. в Стародубському та Ніжинському полках, інші справи. 1722-1734, 130 арк.

1.210. Спр. 786. Справа про підтвердження права власності на маєтності за родиною б. т. Карпек, про відмову жителів с. Пустогорода Глухівської сотні Ніжинського полку відбувати їм підданські повинності, про їх майнові спори з жителями Ніжинського, Київського і Стародубського полків та про їх службові справи. 1722-1739, 185 арк.

1.211. Спр. 788 Справа про надання і підтвердження права власності за б. т. Парфеном Пекалицьким і його дружиною Наталею на ґрунти, двори, млини та інше в сс. Лісконоги і Лінки Новгородської сотні та в с. Архипівці Шептаківської сотні Стародубського полку; про заборону П. Пекалицькому шинкувати горілкою в гетьманському ранговому маєтку в с. Архипівці; про участь П. Пекалицького в розслідуванні земельних спорів за дорученням канцелярії. 1722-1735, 104 арк.

1.212. Спр. 790. Справа про надання і підтвердження права власності за б. т. Василем Романовичем на с. Случку, х. Запуття полкової сотні та с. Бобрик Погарської сотні Стародубського полку і про відмову мешканців цих сіл відбувати повинності через надмірну панщину і знущання; про взаємні наїзди, захоплення майна між Василем Романовичем і старшиною, міщанами Стародубського полку. 1721-1736, 105 арк.

1.213. Спр. 794. Справа про спір за ґрунти між з. т. Павлом Хромченком та мешканцями с. Андрійковичів Стародубського полку. 1722-1726, 24 арк.

1.214. Спр. 832. Справа про підтвердження власності за в. т. Йосипом Ситенським на с. Середняки полкової сотні Гадяцького полку про стягнення боргу з б. т. Андрія

Трощинського на користь гадяцького полкового комісара Стефана Ситенського. 1722-1737, 27 арк.

1.215. Спр. 835. Лист гетьмана Апостола лубенському полковнику Петру Апостолу про вирішення спору за с. Волошинівку між з. т. Афанасієм, Яковом і Петром Жуковськими та їх дядьком глинським сотником Афанасієм Жуковським. 4.10.1730, 3 арк.

1.216. Спр. 841. Скарга з. т. Сави Федоровича на п'ятівського священика Сімеона за привласнення заставленого йому двору та підкуп полкового судді. 01.1723, 3 арк.

1.217. Спр. 850. Листи знатним товаришам Стародубського полку Стояновському і Кутневському з дорученням розслідувати справу про побиття почепськими козаками брата піддячого Родіона Мокієвича. 21.10.1723; 16.11.1724, 3 арк.

1.218. Спр. 868. Скарга жителів Стародуба (в тому числі з. т. Івана Дроб'язки) на зловживання підполковника Батурина. 09.1723, 5 арк.

1.219. Спр. 869. Справа про стягнення боргу з боржників дружини б. т. Петра Уманця. 24.05.1723, 3 арк.

1.220. Спр. 877. Позовний лист канцелярії товаришу Стародубського полку Тимофію Прокоповичу про виклик до ГВС. 1723, 9 арк.

1.221. Спр. 878. Лист бунчуковим товаришам Якубовичу і Валкевичу про доручення їм розслідувати справу про зруйнування свірським городничим млина козаків с. Шатрищ Новгородської сотні Стародубського полку. 15.06.1723, 2 арк.

1.222. Спр. 879. Справа про виклик до ГВС б. т. Василя Дорошенка за побиття та образу Семена Ломиковського, за захоплення 2 дочок жителя с. Волинки Волинської сотні Чернігівського полку Андрія Ведута. 1723-1736, 8 арк.

1.223. Спр. 883. Лист канцелярії ніжинському полковнику Петру Толстому про представлення списку бунчукових товаришів, проживаючих в Ніжинському полку. 19.06.1723, 2 арк.

1.224. Спр. 892. Справа про оштрафування новгородського індуктора Захара Федоровича за продаж краденої бронзи батьку в. т. Григорія Дмитровича. 1.05.1723, 4 арк.

1.225. Спр. 894. Справа про наїзди знатних товаришів Стефана і Никифора Ломак на хутір Стефана Косовича біля сл. Грим'ячки полкової сотні Стародубського полку та зруйнування греблі та будинку. 19.03.-30.04.1723, 9 арк.

1.226. Спр. 923. Справа про не поставку б. т. Григорієм Жоравкою вапна жителю м. Баришівки Гнату Менку та неповернення завдатку. 10.1723, 4 арк.

1.227. Спр. 945. Справа про передачу на розгляд ГВС справи про захоплення міщанином м. Сосниці Кирилом Маркевичом коня у з. т. Опанаса Стрижевського. 1723-1724, 7 арк.

1.228. Спр. 961. Справи родини Борозен. Про надання дозволу б. т. Миколі Борозні на розшуки втікачів-підданих, мешканців с. Клюса Топальської сотні; про звільнення Миколи Борозни від військової служби та інші. 02.1723-05.1739, 45 арк.

1.229. Спр. 963. Справа про передачу на розгляд ГВС супліки глухівського священика Мойсея Бугая про побиття в. т. Данилом Кутневським його батька та знищення універсалу гетьмана Івана Скоропадського на батьківську маєтність с. Локотки Воронізької сотні. 18-19.02.1723, 4 арк.

1.230. Спр. 977. Справа про передачу на розгляд ГВС спору за спадщину між членами родини бунчукових товаришів Шавул. 1-4.12.1723, 3 арк.

1.231. Спр. 982. Скарга козака Сосницької сотні Чернігівського полку Василя Кубрачка на в. т. Опанаса Стрижевського за неповернення 52 золотих боргу. 29.01.1723, 6 арк.

1.232. Спр. 990. Справа про взаємні наїзди, захоплення майна, спори за ґрунти між значковим товаришем Стефаном Голембіовським та старшиною, козаками і посполитими Стародубського полку. 16.11.1721-23.06.1725, 65 арк.

1.233. Спр. 992. Справа про підтвердження права власності в. т. Василя Мовчана на маєтності в Ніжинському і Стародубському полках; про врегулювання ним, дозорцею Шептаківських гетьманських рангових маєтків суперечок між мешканцями волості; про увільнення його від посади дозорця і військової служби. 28.05.1723- 17.05.1739, 52 арк.

1.234. Спр. 1012. Лист канцелярії б. т. Кутневському з дорученням розслідувати справу. 30.11.1723, 2 арк.

1.235. Спр. 1017. Справа про зменшення порцій і рацій накладених комісарами на підданих та підсусідків б. т. Семена Лизогуба. 9-11.12.1723, 5 арк.

1.236. Спр. 1018. Справа про передачу на розгляд справи про захоплення б. т. Петром Носикевичем ґрунту жителя с. Чубковичів Стародубського полку Сидора Романовича. 4.11.1723, 3 арк.

1.237. Спр. 1020. Справа про намагання жителя с. Стахорщини Новоміської сотні Стародубського полку Олександра Григоренка одержати гроші за 9-річну службу у значкового товариша Йосипа Константієвича. 4.12.1723, 4 арк.

1.238. Спр. 1021. Донесення б. т. Данила Кутневського про проведення ним розслідування справи про втечу козаків Стародубського полку з Терського походу. 24.11.1723, 3 арк.

1.239. Спр. 1043. Справа про спір за спадкові ґрунти, млини в Носівській сотні Київського полку між Іваном Григоровичем та Іваном Романовичем Шаулами і їх дядьком, б. т. Семеном Шаулою. 09.1723-2.06.1725, 13 арк.

1.240. Спр. 1044. Справа про підтвердження права власності за б. т. Іваном Домонтовичем на с. Камку Седнівської сотні; про спори за ґрунти, млини, борги між членами родини Домонтовичів та старшиною, козаками, міщанами; про увільнення від військової служби б. т. Михайла Домонтовича. 30.03.1723-9.02.1740, 101 арк.

1.241. Спр. 1047. Справа про спір за с. Волуєць Погарської сотні між значковими товаришами Остапом Тарасенком та Яковом Ілейком; про наїзд на ратушу м. Баклан Стародубського полку, побиття, вбивства та ін. протекціантом кн. Меншикова Яковом Ілейком. Т.І. 5.08.1722-11.1736, 118 арк.

1.242. Спр. 1047а. Те саме, т. ІІ, 143 арк.

1.243. Спр. 1049. Справа про службові та майнові справи сотника Почепської сотні Стародубського полку Івана Губчиця і його родичів. 13.06.1723-19.06.1736, 94 арк.

1.244. Спр. 1074. Декрет ГВС про повернення батьківської спадщини жителю с. Рикова Новгородської сотні Стародубського полку Дмитру Шепеленку, захопленої вітчимом в. т. Іваном Андроновим; скарга дружини Івана Андронова Оксани на монаха Каянського монастиря Дмитра Клименка за відібрання грошей її чоловіка. 03.1713; 05.1723, 4 арк.

1.245. Спр. 1092. Супліка в. т. Григорія Лачковського про примушення спадкоємців козачки Марії Леонихи розрахуватись з ним за позичені 1000 золотих. 21.01.1723, 3 арк.

1.246. Спр. 1093. Скарга спадкоємців стародубської козачки Марії Леонихи на в. т. Григорія Лачковського за захоплення млина, озера та ін. за борги. 24.01.1723, 4 арк.

1.247. Спр. 1098. Справа про спір за ґрунт між з. т. Микитою Коробкою і жителями с. Ярмолинці Роменської сотні Максимом і Нестором Семененками. 1723-11.1726, 14 арк.

1.248. Спр. 1102. Супліка б. т. Захарія Прокоповича про підтвердження володіння частиною с. Обічева полкової сотні Прилуцького полку через спробу відібрати село на ранг полкового обозничества та про звільнення його двору в м. Прилуках від постоїв. 27.01.1723, 1730, 8 арк.

1.249. Спр. 1105. Листування з Малоросійською колегією про висилку козацьких компутів, списків бунчукових і значкових товаришів; про розсилку полкам указів про повернення підданих старшини до козацького стану. 4.05.-19.09.1723, 13 арк.

1.250. Спр. 1120. Листування з в. т. Павлом Раковичем та прилуцьким полковим писарем Федором Галенковським про розслідування затоплення млина козака Ічанської сотні Павла Яковенка. 03.1723, 3 арк.

1.251. Спр. 1122. Справа про надання і підтвердження права власності на маєтності у Стародубському полку за б. т. Панасом Покорським і взяття його родини під гетьманську протекцію та інше. 17.03.1714-29.05.1739, 35 арк.

1.252. Спр. 1127. Про повернення сіножатей на р. Дубні Марії, дружині Константія Турковського, прапорщика драгунського полку, «македонянина», захоплених у її батька з. т. Олександра Тарайковського б. т. Степаном Шираєм. 1723-1734, 74 арк.

1.253. Спр. 1131. Донесення б. т. Андрія Дзевульського про неможливість прибуття до м. Глухова у зв’язку з продовженням розслідування крадіжки грошей у бурмістра описних слобід Яреми. 24.07.1723, 2 арк.

1.254. Спр. 1133. Справа про передачу на розгляд ГВС супліки Григорія Карповича про стягнення боргу з б. т. Стефана Синєвича. 2.04.1723, 3 арк.

1.255. Спр. 1135. Справа про взяття Василя і Данила Сергієнків під гетьманську протекцію, звільнення їх двору в м. Сосниці Чернігівського полку від постоїв та надання звання бунчукових товаришів; про звинувачення братів Сергієнків в захопленні ґрунтів, сіножатей, млинів, ізів та іншого майна жителів Сосницької сотні; про ув'язнення братів Сергієнків Малоросійською колегією по звинуваченню в знищенні портрета імператора Петра I.28.01.1723-4.04.1733, 36 арк.

1.256. Спр. 1136. Справа про надання старшині Ніжинського полку звання бунчукових товаришів та про звільнення від служби. 12.01.1723-05.1739, 78 арк.

1.257. Спр. 1136а. Справа про надання старшині Ніжинського полку звання бунчукових товаришів та про звільнення від служби. 1733-1739, 55 арк.

1.258. Спр. 1138. Справа про майнові спори б. т. Федора Марковича і його дружини Катерини Томарівни з родичами, жителями Переяславського полку й вдовою генерала фон-Вейсбаха та інше. 1723-1736, 43 арк.

1.259. Спр. 1139. Справа про розрахунки за куплену частину плацу між в. т. Петром Довженком і мешканцями м. Стародуба Котляренками та інше. 1723-1726, 9 арк.

1.260. Спр. 1141. Справа про відібрання б. т. Федором Кочубеєм майна у свого управителя Якова Бяловського та його дружини, звинувачених у ворожбитстві. 1723-1724, 19 арк.

1.261. Спр. 1143. Справа про підтвердження права власності за б. т. Павлом Дублянським на сс. Дідове і Лопатню Новоміської сотні та сл. Писарівку й Олександрівку, хутір, млин в Мглинській сотні Стародубського полку; про передачу Павлу Дублянському с. Агаряни Бакланської сотні за борги з. т. Павла Пучковського; про увільнення Павла Дублянського від уряду новоміського сотника за відмову від військових походів, за взяття хабарів у козаків при звільненні від походів на будівництво Ладозького каналу та ін. 24.09.1723-14.04.1733, 30 арк.

1.262. Спр. 1158. Справа про спір за ґрунти між намісником церкви в м. Решетилівці Федором Семеновичем та з. т. Лубенського полку Федором Кохною. 29.11.1723, 7 арк.

1.263. Спр.1168. Справа про напад б. т. Івана Борозни на с. Душатин Мглинської сотні Стародубського полку, побиття підданих, захоплення коней та майна вдови

господаря гетьманського двору Івана Даровського Ганни Петрової та ін. 1723-1736, 43 арк.

1.264. Спр. 1170. Справа про розрахунки б. т. Олександра Фая за борги з жителями Новгородської сотні Лук'яном Васильовичем, Григорієм Дмитровичем та ін. кредиторами. 1723-1731, 18 арк.

1.265. Спр. 1173. Справа про спір за спадщину гетьмана І. Скоропадського між його вдовою Анастасією Маркович та донькою від першого шлюбу Іриною Лизогубовою дружиною б. т. Семена Лизогуба; про майнові справи Лизогубів. 1720-1729, 83 арк.

1.266. Спр. 1173а. Те саме, 95 арк.

1.267. Спр. 1176. Справи Єсимонтовських 1723-1738, Зокрема: про участь Опанаса і Олексія Єсимонтовських у низових походах, призначення і звільнення від урядів, надання їм та їхнім синам звання бунчукових і значкових товаришів; 22.03.1723-16.08.1738, 103 арк.

1.268. Спр. 1176а. Справи Єсимонтовських. 22.03.1723-16.08.1738, 50 арк.

1.269. Спр.1177. Справа про обмін ґрунтами між козаком с. Логоватого полкової сотні Стародубського полку Г. Балановським та з. т. Іваном Гуляницьким. 1723-1725, 25 арк.

1.270. Спр. 1199. Справа про повернення козакам с. Годунівки Глухівської сотні Ніжинського полку Івану і Тимошу Левоненкам ґрунтів, захоплених батьком з. т. Данила Костенка. 20.03.-10.07.1727, 5 арк.

1.271. Спр. 1201. Справа про передачу подорожного листа значковим товаришам Федору Федоровичу і Петрові Силенку з козаками для перевезення з м. Тули до Прилуцького полку замовленої зброї. 2-14.07.1724, 5 арк.

1.272. Спр. 1224. Донесення мешканця м. Конотоп Ніжинського полку Семена Пестуна про захоплення його плацу б. т. Андрієм Лизогубом. 17.03.1724, 2 арк.

1.273. Спр. 1225. Справа про зобов'язання Федора Годлевського сплатити борг військовому товаришу Семену Михайловському. 21-22.04.1724, 4 арк.

1.274. Спр. 1226. Справа про побиття кролевецького війта бунчуковим товаришем Степаном Карпекою під час супроводу французького посла. 15-29.04.1724, 6 арк.

1.275. Спр. 1228. Указ військовому товаришу Степану Стемовському про виклик його до Глухова за переховування ним боржника Олени Чечелихи. 19.04.1724, 2 арк.

1.276. Спр. 1230. Указ в. т. Івану Костянецькому і Івану Кужчичу про виклик їх до м. Глухова для відповіді на скарги веровської жительки Анни Петрихи. 25.04.1724, 2 арк.

1.277. Спр. 1236. Справа про привернення б. т. Федором Кочубеєм в підданство 30 козаків с. Дубовичів Кролевецької сотні Ніжинського полку. 13.06.1724, 5 арк.

1.278. Спр. 1250. Справа про зобов'язання значкових товаришів Стародубського полку Лук'яна і Тимофія Силевичів сплатити Івану Івановичу борг батька. 8-9.06.1724, 3 арк.

1.279. Спр. 1273. Справа про передачу на розгляд великобудиській канцелярії справи щодо стягнення з Василя Павловича грошей, заборгованих значковому товаришу Ніжинського полку Олексію Михайловському. 8.05.1724, 3 арк.

1.280. Спр. 1280. Справа про передачу на розгляд Комісії для розгляду скарг у Прилуцькому полку, чолобитних про захоплення б. т. Андрієм Лизогубом коня у козаків с. Кропивної Івана і Лук'яна Биховців і намагання привернути їх у підданство. 28-29.04.1724, 3 арк.

1.281. Спр. 1288. Справа про призначення б. т. Стародубського полку Семена Рубця на допомогу комісару ієромонаху Йосипу Решилову в переписі розкольників у Стародубському полку. 11-17.01.1724, 5 арк.

1.282. Спр. 1290. Справа про висилку бунчукових і значкових товаришів Чернігівського полку у Гілянський похід. 25.11.1724-15.02.1725, 19 арк.

1.283.1.283. Спр. 1294. Скарга вдови чарторийського священика Костянтина Федоровича на з. т. Глухівської сотні Якима Федоровича за захоплення ґрунту на р. Єсмань. 1724, 3 арк.

1.284. Спр. 1295. Супліка з. т. Чернігівського полку Григорія Корніцького і указ Канцелярії про повернення сином чернігівського полкового хорунжого Іваном Чечелем ґрунтів, проданих його батьком. 1724-18.09.1731, 11 арк.

1.285. Спр. 1296. Донесення асесорів ГВС і лист Канцелярії б. т. Семену Чуйкевичу та з. т. Якову Долинському про розшуки та представлення суду купчої на млин, проданий Євдокією Ярошихою б. т. Дмитру Жураховському. 23.03.1724, 3 арк.

1.286. Спр. 1298. Указ Канцелярії військовим товаришам Захарію Калиновському та Павлу Романовичу про розслідування скарг жителів м. Конотоп Ніжинського полку та сс. Кропивне і Погребці Прилуцького полку на б. т. Андрія Лизогуба. 29.03.1724, 2 арк.

1.287. Спр. 1299. Іменний реєстр старшини і козаків Стародубського полку, направлених у Гілянський похід. 1724, 5 арк.

1.288. Спр. 1301. Справа про призначення писарями в Гадяцьку полкову канцелярію значкових товаришів Григорія Балясного і Івана Ставецького. 1-12.12.1724, 5 арк.

1.289. Спр. 1303. Справа про звільнення маєтності значкового товариша Федора Улезька с. Берновичі першої полкової сотні Стародубського полку, селяни якого розійшлися по інших селах, від сплати податків на баштанових сторожів. 11-18.12.1724, 7 арк.

1.290. Спр. 1305. Донесення б. т. Гадяцького полку Захарія Рощаковського з проханням про звільнення від Гілянського походу і Донської комісії в зв’язку з хворобою і зубожінням. 12.12.1724, 3 арк.

1.291. Спр. 1334. Справа про захоплення вдовою гетьмана Скоропадського Анастасією у Федора Гребецького з с. Ваганичів Городнянської сотні Ніжинського полку, у значкового козака Глухівської сотні Івана Потапенка млина на р. Клевені та інше. 26.01.1724-18.11.1729, 23 арк.

1.292. Спр. 1335. Реєстр козаків, полкової, сотенної старшини, бунчукових і значкових товаришів з переліком військових походів в яких вони брали участь та козаків, які через убогість були звільнені від походів. 1724, 1725, 1734, 92 арк.

1.293. Спр. 1335а. Ведение полку Полтавского старшини, козаков значкових і рядових кто именно в которих годах і где били в походах і кто еще з них не был значит нижей сего року 1724-1725 справлено. 85 арк.

1.294. Спр. 1336. Справа про віддачу грошей з. т. Полтавського полку Павлові Тройницькому з «кулевих грошей» полтавського війта за горілку взяту великобудянським сотником І. Сулименком в Низовий похід. 10.1724-01.1725, 7 арк.

1.295. Спр. 1338. Справа про звинувачення полтавського полкового осавула Федора Сибилевича в скупівлі ґрунтів у підданих б. т. Герасима Кованки. 11.1724, 5 арк.

1.296. Спр. 1341. Листування з б. т. Ніжинського полку Йосипом Тарасовичем про відмову йому в призначенні помічника при розслідуванні суплік в м. Полтаві. 13-23.03.1724, 4 арк.

1.297. Спр. 1342. Донесення бунчукових товаришів Полтавського полку Федора і Леонтія Чуйкевичів зі скаргою на решетилівського селянина Романа Перогу за руйнування межових знаків та захоплення ґрунтів. 5.06.1724, 3 арк.

1.298. Спр. 1377. Справи, пов’язані з б. т. Стефаном Бутовичем. Зокрема, підтвердження права власності за б. т. Стефаном Бутовичем на с. Подолів, млина на рр. Свідні, Реті, Тереховій та інше майно в Кролевецькій сотні Ніжинського полку; спір Бутовича з б. т. Василем Казановичем за підсусідка Петра Коваля та інші. 21.041724-11.07.1739, 52 арк.

1.299. Спр. 1378. Ведомости полку Черниговской полковой и сотенной старшини и рядових козаков за 1724, 200 арк.

1.300. Спр. 1379. Справа про призначення з міщан і значкових товаришів Ніжинського полку трьох осіб для прийому провіанту в «магазинах». 15.11.-18.12.1724, 9 арк.

1.301. Спр. 1386. Справа про спір між з. т. Стародубського полку Іваном Мовчаном і жителем м. Трубчевська Олексієм Макарьєвим за взяті Мовчаном у позику 100 крб. під час перебування у Москві; про призначення представників від російської і української адміністрацій для розслідування скарги Івана Мовчана на вдову б. т. Андрія Гудовича Марфу Ігнатову за захоплення ґрунтів. 07.1724-10.1736, 30 арк.

1.302. Спр. 1388. Про призначення б. т. Петра Кулябку і полтавського коменданта для розслідування скарг в Полтавському полку. 14-24.02.1724, 4 арк.

1.303. Спр. 1392. Донесення опішнянської жительки Євдокії Онуфрієнкової зі скаргою на дружину б. т. Євфимію Карпеку за захоплення спадкового млина; указ

Канцелярії б. т. Федору Карпеці про приїзд до Глухова його дружини для розслідування справи. 15.06.1724, 3 арк.

1.304. Спр. 1395. Донесення з. т. Івана Максимовича і указ Канцелярії полтавському наказному полковнику про заборону будиському сотнику підмовляти підданих с. Старі Млини Полтавського полку відбувати повинності. 10-14.06.1724, 2 арк.

1.305. Спр. 1397. Послужний список батька бунчукового товариша Прилуцького полку Якова Якубовича. 1724 р.

1.306. Спр. 1400. Справа про підтвердження права власності за бунчуковими товаришами Захарієм Рощаковським та Іваном Богаєвським на м. Лютеньки, сс. Соколівка, Лисівка, Млини, Перевіз, які дістались їм в посаг за внучками гадяцького полковника Михайла Бороховича. 4.07-15.10.1724, 11 арк.

1.307. Спр. 1405. Справа про відмову підданих з. т. Григорія Силевича, жителів с.Найтоповичів Новоміської сотні Стародубського полку відбувати повинності на його користь; спір між Г. Силевичем та його братом новоміським сотником Тимофієм Силевичем за ґрунти в сл. Росуській Стародубської сотні. 16.04.1724-21.01.1727, 42 арк.

1.308. Спр. 1406. Справа про стягнення батуринським сотником Ніжинського полку Григорієм Троцьким на користь свого зятя з. т. Петра Моцарського боргу (1000 золотих) з вдови і сина купця м. Сосниця Чернігівського полку Івана Данченка, позичених для поїздки до Шльонська. 16.04.1724-5.06.1732, 46 арк.

1.309. Спр. 1414. Справа про захоплення дозорцею гетьманських рангових маєтків Іваном Чернявським ґрунтів у козаків та посполитих с. Дрокова Бакланської сотні Стародубського полку; про призначення з. т. Івана Чернявського дозорцею гетьманських рангових маєтків в Бакланській сотні. 26.11.1724-16.12.1731, 33 арк.

1.310. Спр. 1415. Донесення священика с. Хижняки Глухівської сотні Ніжинського полку Гаврила Івановича зі скаргою на б. т. Андрія Лизогуба за захоплення ґрунту і невиплату грошей. 4.07.1724, 5 арк.

1.311. Спр. 1421. Справа про взяття під гетьманську протекцію та звільнення від постоїв дворів військових товаришів Костянтина Острожського, Андрія Кондзеровського та інші. 3.11.1721-12.1739, 30 арк.

1.312. Спр. 1424. Справа про підтвердження права власності за з. т. Петром Малишевським на с. Синін, про звільнення двору Якова Малишевського у Стародубі, зайнятого комісією розкольницьких справ та ін. 16.07.1723-1735, 54 арк.

1.313. Спр. 1428. Справа про виплату козаками та з. т. Ніжинського полку Карпом Огієнком, Прокопом Радченком та ін. грунському сотнику Іллі Милорадовичу грошей, позичених ними під час перебування у фортеці св. Хреста. 15.12.1726-1729, 59 арк.

1.314. Спр. 1430. Справа про повернення пасинку з. т. Стефана Леонтовича Григорію Фридрикевичу сс. Конотоп і Смич Седнівської сотні і с. Хрипівці Городнянської сотні, захоплених седнівським сотником Римшою. 23.11.1724-03.1738, 39 арк.

1.315. Спр. 1432. Донесення чернігівського полковника Михайла Богданова про можливість розгляду справи між в. т. Степаном Тарновським та овтуницьким отаманом Городиської сотні Чернігівського полку Овдієм Силенком, козаками Титом Царенком і Хомою Гомеленком за продаж землі в полковому суді. 15.04.1724, 4 арк.

1.316. Спр. 1440. Донесення срібнянського сотника Антона Троцини і указ Канцелярії війтові і жителям с. Гурбинець Варвинської сотні Прилуцького полку про зобов'язання виконувати опікунські повинності над онуками та дітьми померлого б. т. Григорія Себастіановича. 22.05.1724, 4 арк.

1.317. Спр. 1444. Донесення б. т. Федора Карпеки з братами і указ Канцелярії глухівському отаману і війту про звільнення одного з домів в м. Глухові від військового постою. 3-15.12.1724.

1.318. Спр. 1445. Справа про спір між жителями с. Куликівка Городнянської сотні та б. т. Андрієм Дуніним-Борковським за пущу з жителями сіл Городнянської, Седнівської, Ройської сотень; про стягнення 200 крб. з б. т. А. Дуніна-Борковського на користь дочок Дмитра Максимовича Олександри і Дезидерії за проданий йому хрест з діамантами їх сестрою Феодосією Борозною та інші. 12.1724-06.1739, 39 арк.

1.319. Спр. 1461. Про захоплення у полтавського судді Григорія Буцького дружиною б. т. Василя Кочубея Чутової долини та полковим осавулом Федором Сибілевичем

половини с. Лелеківка Полтавського полку; про побиття б. т. Григорієм Покорським з. т. Івана Буцького. 15.12.1722-14.06.1738, 46 арк.

1.320. Спр. 1467. Справа про підтвердження права власності за б. т. Григорієм Скорупою на ґрунти млини і двори в сс. Кустич, Покослів, сл. Опонівка, х. Дідівський та ін. в Стародубському полку; про стягнення б. т. Г. Скорупою боргу з колишнього стародубського полковника О. Дурова та бурмістра Стародубського магістрату Йосипа Самойловича; про взаємні розрахунки за борги між б. т. Григорієм Скорупою та купцями м. Риги і Ніжинським грецьким братством. 18.01.1725-22.03.1738, 94 арк.

1.321. Спр. 1477. Випис з справи про спір між з. т. Іваном Мокрієвичем та б. т. Стефаном Миклашевським за сл. Доровку Глухівської сотні Ніжинського полку; донесення Івана Мокрієвича з проханням заборонити виїзд до Петербургу б. т. Стефану Миклашевському до вирішення справи. 5.05.1725-21.12.1735.

1.322. Спр. 1483. Справа про захоплення б. т. Семеном Шаулою в м. Носівка ґрунтів Івана Чепурка. 23.11-3.12.1725.

1.323. Спр. 1510. Справа про відправку з Чернігівського полку в Гілянський похід бунчукових товаришів. 21.05.1725, 7 арк.

1.324. Спр. 1513. Листування з гадяцьким наказним полковником Мартином Штишевським про передачу судової справи б. т. Захара Рощановського і Семена Лизогуба, заведеної в Черкаському ретраштаменті. 15.04.-1.06.1725, 5 арк.

1.325. Спр. 1520. Справа про несплату боргу бунчуковим товаришем Данилом Кутневським і жителями м. Стародуба Лук'яном і Тимофієм Сулевичами жителю м. Глухова Йосипу Іванову. 10-11.09.1725, 5 арк.

1.326. Спр. 1522. Чолобитна з. т. Стародубського полку с. Яцковичі Євдокима Довгого і указ стародубському сотнику Семену Галецькому розслідування справи про захоплення батьківського майна і ґрунтів О. Довгим та побиття і образи батька.1725, 4 арк.

1.327. Спр. 1523. Справа про захоплення вола б. т. Семеном Шаулою у козака с. Носівка Київського полку Семна Бровка. 5-29.11.1725, 7 арк.

1.328. Спр. 1536. Справа про захоплення з. т. Стародубського полку Левком Міщенком у свого орендаря-шинкаря Прохора Коляди в с. Гарцево Новгородської сотні жита. 20.09.1725-8.03.1726, 5 арк.

1.329. Спр. 1545. Донесення з. т. Стародубського полку Мануїла Зеневича і універсал Канцелярії про дозвіл на використання греблі і побудову млина на ґрунті, купленого ним хутірця під с. Овчинець Мглинської сотні у дружини б. т. Григорія Жоравки. 27-30.05.1725, 4 арк.

1.330. Спр. 1547. Затвердження на посаду другого ніжинського полкового осавула з. т. Федора Борсука. 29.11.1734, 2 арк.

1.331. Спр. 1550. Донесення козака с. Рибці Полтавського полку Олексія Куриленка на захоплення його ґрунту б. т. Герасимом Кованкою; донесення б. т. Федора Костенецького про закупівлю ним для армійських полків провіанту в м. Красний Колядин. 31.12.1724-7.02.1738, 7 арк.

1.332. Спр. 1552. Справа про відправку в Гілянський похід козаків і старшини Стародубського полку. 27.01.-24.04.1725, 10 арк.

1.333. Спр. 1558. Справа про спір за яз на р. Старій Конотопської сотні між в. т. Максимом Антоновичем і жителями с. Старе П. і Ф. Карацузенками. 05.1725, 10 арк.

1.334. Спр. 1579. Справа про скупівлю селянських земель у с. Суворів Погарської сотні значковими товаришами Максимом Гетуном, Іваном Краковським та Кирилом Коноваленком. 5-8.12.1731, 5 арк.

1.335. Спр. 1580. Справа про розподіл спадку між дочками і зятями військового товариша Чернігівського полку Івана Дорошенка; про підтвердження права власності за з. т. Григорієм Волинським на частину сс. Чорнотичі, Козляничі, Рудня Волинської сотні Чернігівського полку та ін., що дістались йому за дружиною, дочкою Івана Дорошенка; про відмову з. т. Григорія Волинського виконувати доручення Чернігівської полкової канцелярії. 26.06.1725-03.1738, 86 арк.

1.336. Спр. 1582. Справа про представлення у Малоросійську колегію оригіналів паспортів Семена Лизогуба, Василя Кочубея і Захара Рощеновського, виданих їм на повернення з турецької комісії під Черкаським в зв’язку з «моровим поветрием». 1-21.01.1725, 11 арк.

1.337. Спр. 1586. Справа про відправку у Гілянський похід б. т. Стародубського полку Парфена Пекалицького. 9.02.-22.05.1725, 7 арк.

1.338. Спр. 1587. Справа про підготовку до походу козаків і старшини Ніжинського полку. 5.05.-4.06.1725, 26 арк.

1.339. Спр. 1590. Справа про призначення на посаду комісарів двох полків Глухівського гарнізону з. т. Глухівської сотні Данила Костянтиновича та міщанина Івана Якимовича. 23.02.-3.03.1725, 7 арк.

1.340. Спр. 1592. Справа про повернення у підданство б. т. Василю Дорошенку козака с. Рогинець Роменської сотні; про відібрання б. т. Василем Дорошенком овець, волів та ін. у козака Смілянської сотні Якова Шишняка. 16.01.1725-11.1734, 30 арк.

1.341. Спр. 1593. Справа про призначення командиром над малоросійськими полками, відправленими у Гілянський похід б. т. Семена Лизогуба. 05.1725, 10 арк.

1.342. Спр. 1594. Листування з Малоросійською колегією про відправку у Гілянський похід б. т. Андрія Заруцького. 10-19.05.1725, 4 арк.

1.343. Спр. 1595. Справа про наїзд з. т. Івана Мокрієвича на двір двоюрідного брата, жителя с. Понурниці Чернігівського полку Василя Мокрієвича, побиття його і дружини, захоплення грошей та ін. 12.12.1725-24.07.1726, 11 арк.

1.344. Спр. 1597. Донесення жителя м. Конотоп Михайла Іллєнка про захоплення б. т. Яковом Грабовським лісу в с. Вирівка Конотопської сотні. 16.07.1725, 3 арк.

1.345. Спр. 1598. Донесення господаря б. т. Якова Марковича Василя Новицького про порушення договору на продаж хати в с. Ясмань жителем Павлом Кисленком. 12-14.06.1725, 4 арк.

1.346. Спр. 1600. Справа про невиплату грошей за писарську роботу в Терківському поході з. т. Прилуцького полку Андрію Гаркуші. 2.08.1725-12.01.1728, 15 арк.

1.347. Спр. 1601. Справа про видачу універсалу Миколаївському Рихловському монастирю на стягнення боргу з дружини б. т. Івана Мокрієвича. 04.1725-11.1736, 10 арк.

1.348. Спр. 1620. Донесення з. т. м. Носівка Федора Сеника про невиплату грошей Фомою Поповичем за судові витрати. 1.06.1725, 2 арк.

1.349. Спр. 1621. Донесення з. т. Носівської сотні Київського полку Федора Сеника і Йосипа Іванченка про їх ув'язнення, захоплення вола і човна бувшим носівським сотником Семеном Шаулою. 1-12.06.1725, 3 арк.

1.350. Спр. 1623. Справа про відмову управителя Малоросійських імператорських вотчин Івана Костентинова прийняти борг та повернути з. т. Івану Мокрієвичу віддане в заклад с. Радомка Новгородської сотні. 7.07.1725.-18.10.1726, 7 арк.

1.351. Спр. 1626. Справа про стягнення з б. т. Василя Рославця боргу 150 крб., позичених у підполковника київського гарнізонного полку Федора Кошелєва. 1725-1727, 20 арк.

1.352. Спр. 1627. Справа про невиплату боргу господарем Анни Даровської, жителем с. Горчаки Новоміської сотні Стародубського полку Іваном Степановим з. т. Данилу Зеневичу. 1-10.06.1725, 9 арк.

1.353. Спр. 1628. Справа про віддачу б. т. Андрію Фаю двох дворів в с. Бугриновці Новгородської сотні за розорення його млина бувшим новгородським сотником Федором Лисовським та інше. 1725-1737, 41 арк.

1.354. Спр. 1634. Справа про порубку лісу жителів м. Кролевець Ніжинського полку з. т. Карпом Огієвським та його відмову виїхати в м. Глухів. 29.11.-10.12.1725, 8 арк.

1.355. Спр. 1640. Іменний список козаків і старшини по сотнях і селах Ніжинського полку відправлених в Гілянський похід. 31.08.1725, 19 арк.

1.356. Спр. 1641. Справа про підготовку до Гілянського походу старшини і козаків. 30.03.-5.04.1725, 5 арк.

1.357. Спр. 1652. Скарга б. т. Леона Пілатовича на монаха Рихловського монастиря Костю за намагання привласнити хутір Патятковський, який належав зятю Пілатовича Топольницькому та відмову підданих с. Топалівка Киселівської сотні Чернігівського полку відбувати повинності на користь Топольницького.17.12.1725, 3 арк.

1.358. Спр. 1658. Справа про присилку в МК списків полкової, сотенної і городової старшини. 18.09.-30.10.1725, 8 арк.

1.359. Спр. 1659. Справа про звинувачення з. т. Лук'яном Силевичем свого брата новоміського сотника Тимофія Силевича у незаконній продажі спадкового хутора

біля с. Білий Колодязь Новоміської сотні Стародубського полку. 3.12.1725-28.09.1726, 17 арк.

1.360. Спр. 1679. Указ в. т. Опанасу Єсимонтовському та в. к. Павлу Ладинському про розслідування спору між вдовою стародубського полковника Лук'яна Жоравки та б. т. Данилом Кутневським за ґрунти. 2.11.1725.

1.361. Спр. 1681. Майнові справи б. т. Василя Гудовича. 1725-1738, 84 арк.

1.362. Спр. 1688. Справа про захоплення жителькою м. Сосниця Меланією Михайловою і її синами Яковом і Павлом у Феодори Крачевської частини спадкового млина та про зруйнування Максаківським монастирем у з. т. Василя Крачевського млина на р. Луківка. 8.12.1725-5.06.1733, 12 арк.

1.363. Спр. 1692. Справи судові і майнові б. т. Стефана Миклашевського. 1724-1727, 74 арк.

1.364. Спр. 1696. Справа про порушення жителями м. Стародуб Петром і Степаном Мелещенками мирової угоди зі з. т. Петром Івановим в позові за спірні ґрунти. 5-8.12.1725, 5 арк.

1.365. Спр. 1700. Справа про захоплення з. т. Семеном Данченком м. Стародуб закладених ґрунтів у козака Петра Гриневича. 2.12.1725-5.04.1726, 15 арк.

1.366. Спр. 1704. Справа про стягнення Петропавлівським Глухівським монастирем з б. т. Опанаса Дорофійовича грошей за поруку при позичці грошей Іваном Мокрієвичем і невиплату останнім боргу. 16.-23.01.1725, 9 арк.

1.367. Спр. 1706. Справа про намагання майора Бориса Вінтера стягнути з б. т. Івана Мокрієвича борг першого чоловіка його дружини Горпини Ф. Ольшанського та про стягнення регістратором МК Іваном Ломакіним боргу з неї. 16.01.1725-18.12.1726, 17 арк.

1.368. Спр. 1714. Справа по скаргах жителів с. Хмелівка Стародубської полкової сотні на з. т. та колишнього стародубського городничого Івана Паливоду за захоплення їх ґрунтів по підробленому універсалу І. Скоропадського. 21.01.1725-26.10.1728, 31 арк.

1.369. Спр. 1726. Справи б. т. Семена Лизогуба. 1722-1725, 122 арк.

1.370. Спр. 1728. Справа про невиплату грошей б. т. Семеном Шаулою козаку м. Ніжин за посилку в м. Носівка і м. Прилуки. 11.1725, 2 арк.

1.371. Спр. 1787. Листування з МК про наявність у компуті бунчукового товариства Андрія Заруцького та відправлення його у Гілянський похід 15-16.05.1725, 4 арк.

1.372. Спр. 1788. Донесення б. т. Ніжинського полку Якова Грабовського про наїзд на його хутір та побиття старости с. Семіонівка Глухівської сотні Назара і указ Канцелярії б. т. Івану Костенецькому про розслідування. 19.04.1725, 3 арк.

1.373. Спр. 1791. Справа про зобов'язання Чернігівської, Ніжинської, Стародубської, Переяславської полкових канцелярій стягнути з різних осіб борги на користь б. т. Івана Костенецького; донесення та чолобитна дружини б. т. Івана Костенецького Марії Топольницької зі скаргою на з. т. Стародубського полку Леона Пілатовича на захоплення ґрунтів її брата Івана Топольницького у Ніжинському полку. 17.11.1730-13.01.1732, 16 арк.

1.374. Спр. 1830. Справа про припинення судочинства по скарзі капітана Михайла Семичова на в. т. Михайла Рославця за переховування його кріпака у с. Попсуївка першої Почепської сотні Стародубського полку. 22.02.-7.06.1725, 28 арк.

1.375. Спр. 1834. Справа про спір за шевлюжинський млин між Василем Лазаревичем та значковими товаришами Григорієм Голубом і Михайлом Заруцьким.01.1725, 7 арк.

1.376. Спр. 1843. Справа про невиконання договору на продаж 80 дубів з. т. Стародубського полку Софоном Юркевичем севському купцю Петру Шерематцеву. 11-13.03.1725, 9 арк.

1.377. Спр. 1857. Указ б. т. Василю Солонині про виконання судового рішення розподілу спадкового майна і ґрунтів між значковими товаришам Київського полку Іваном Григоровичем і Іваном Романовичем і їх дядьком Семеном Шаулою. 31.01.1725, 2 арк.

1.378. Спр. 1859. Справа про звинувачення з. т. Полтавського полку Іваном Вибулим наказного сотника старосанжарівського Михайла Карпенка в стягненні хабарів з козаків сотні за звільнення їх від Низового походу; про спір за ґрунти вищезгаданого Вибулого з б. т. Михайлом Карпенком; про намагання з. т. Івана

Вибулого звільнити його млин на р. Ворскла від сплати військового податку. 8.01.1725-4.08.1729, 24 арк.

1.379. Спр. 1860. Справа про спір за ґрунти с. Гатище Сосницької сотні між священиком Воскресенської церкви м. Сосниця Іаковом Івановим та бунчуковими товаришами Андрієм та Яковом Полуботками. 19.11.1725-1011.1729, 31 арк.

1.380. Спр. 1880. Справа по скаргах значкових товаришів Стародубського полку Родіона Янченка та Андрія Гудовича на стародубську полкову старшину за несплату боргів. 11.01.1725-11.10.1726, 48 арк.

1.381. Спр. 1910. Донесення козаків с. Спаського Глухівської сотні Івана Тищенка і Левка Куриленка в ГВК і указ канцелярії жителю м. Кролевець Ніжинського полку Карпу Огієнку про заборону стягувати проценти з позичених грошей синами вищезгаданих козаків, які померли у Сулацькому поході. 15-16.09.1726, 3 арк.

1.382. Спр. 1913. Справа про захоплення майна і ув'язнення значковим товаришем, жителем м. Кролевця Ніжинського полку Федором Дебневичем у донських козаків які торгували рибою, визнавши їх за запорозьких козаків. 14.01.-2.02.1726, 11 арк.

1.383. Спр. 1926 Справа про привернення у підданство б. т. Степаном Тарнавським козаків с. Білоцерківка Лубенського полку. 25.06.1726, 5 арк.

1.384. Спр. 1929 Чолобитна жителя м. Зіньків Гадяцького полку Леонтія Хоменка на з. т. Данила Юрченка за не оплату найму в Сулацький похід в 1721-1724 рр. 23.06.1726, 2 арк.

1.385. Спр. 1934 Донесення з. т. Ніжинського полку Захара Каленовського і паспорт Канцелярії з дозволом на проїзд до фортеці св. Хреста з провіантом для сина. 4-5.05.1726, 3 арк.

1.386. Спр. 1941. Чолобитна з. т. Стародубського полку Івана Улезька на наказного полковника і полкового сотника Стародубського Семена Галецького за невиконання судового рішення про повернення ґрунту його братом Михайлом Улезьком і указ Канцелярії Семену Галецькому про виконання судового рішення. 17-20.05.1726.

1.387. Спр. 1952. Донесення військового товариша Глухівської сотні Ніжинського полку Івана Кологривого про несплату грошей за взяту міським урядом горілку і

указ канцелярії полковнику П. Толстому про розслідування справи. 10.10.1726, 3 арк.

1.388. Спр. 2012. Чолобитна козака Сумського полку Семена Полянського на з. т. м. Кролевець Ніжинського полку Федора Дубневича про побиття. 2.06.1726, 2 арк.

1.389. Спр. 2017. Донесення козака с. Сокиринці Срібнянської сотні Прилуцького полку Михайла Онопрієнка про захоплення його коней військовим товаришем Степаном Стенкою та мирова чолобитна між ними. 10.11-3.12.1726 р, 3 арк.

1.390. Спр. 2019. Указ Канцелярії в. т. Федору Савичу про проведення слідства по чолобитній жительки с. Куклове Понурницької сотні на гутника. 27.10.-1.11.1726, 4 арк.

1.391. Спр. 2030. Донесення в. к. Андрія Володковського про повторне вимагання боргу у його родича священика с. Носівка Київського полку Василя Миловича б. т. Семеном Шаулою та указ канцелярії полковнику Танському про розслідування. 13-17.10.1726.

1.392. Спр. 2064. Указ Канцелярії б. т. Якову Доленському про розслідування справи по чолобитній козаків. 26.01.1726, 7 арк.

1.393. Спр. 2074. "Определение" канцелярії про проведення розслідування кролевецьким сотником К. Генваровським про захоплення майна з. т. Ніжинського полку Федором Дубневичем у донських козаків Савки Михайлова, Данила Гаврилова. 20.01.1726, 2 арк.

1.394. Спр. 2095. Донесення чернігівського полковника Михайла Богданова про відправлення в Глухів бунчукових товаришів Антона Максимовича, Михайла Домонтовича, Василя Дорошенка і козака Антона Кузьменка за не виступ у Гілянський похід. 17.02.1726, 2 арк.

1.395. Спр. 2102. Справа про звинувачення військовим товаришем Григорієм Силевичем священика с. Галенськ Феодосія і козака с. Колодівки Стародубської другої полкової сотні Дениса Гарбуза в самовільному спродажу двох частин ґрунту в с. Росуське почепському управителю Гаврилу Лупіну. 10.10.1726-11.01.1729, 37 арк.

1.396. Спр. 2107. Справа про звинувачення б. т. Чернігівського полку Іваном Загоровським бунчукових Андрія і Якова Полуботків, Яковину Лизогубину та чернігівського суддю Василя Томару в несплаті боргів та його розоренні.08.1726, 24 арк.

1.397 Спр. 2119. Справа про звинувачення жителем м. Чернігів б. т. Іваном Загоровським Карпа і Василя Мокрієвичів в таємній крадіжці речей з його дому та ін. 2.06.1726-12.1739, 24 арк.

1.398. Спр. 2128. Справа про спір за спадкове майно між жителем м. Батурин Василем Ханевським та його мачухою Катериною Покотило. 31.01.-25.08.1726, 11 арк.

1.399. Спр. 2134. Справа про розподіл спадкового майна військового товариша Петра Уманця. 26.11.1726-11.12.1729, 13 арк.

1.400. Спр. 2202. Справа про відрядження до Ніжинського полку для проведення ревізії козаків і посполитих селян з. т. Михайла Яворського та колишнього писаря Стародубського полку Григорія Скорупу. 7.10.1726-20.02.1727, 28 арк.

1.401. Спр. 2206. Чолобитна дружини б. т. Марії Голубиної і жителів с. Дубовичі Кролевецької сотні Ніжинського полку про мирову угоду між ними у справі розмежування ґрунтів та донесення Голубиної про звільнення її дому від повинностей як вдови б. т. 4.06.1726-1.03.1732, 6 арк.

1.402. Спр. 2209. Справи б. т. Василя Лазаревича: звинувачення б. т. Григорія Борозну в неправильному розподілі консистентських податків на жителів с. Гута Воронізької сотні 6.01.1734; про підтвердження права власності б. т. Василя Лазаревича на с. Гута Воронізької сотні та с. Жорнівка Коропівської сотні 1.02.1735; про звільнення б. т. Василя Лазаревича від військової служби у зв’язку з погіршенням стану здоров’я. 6-17.05.1739, 52 арк.

1.403. Спр. 2212. Справа про звинувачення жителем м. Чернігів Антоном Ладонкою та комарівським старостою Чернігівського полку Кузьмою Комаровським бунчукових товаришів Андрія і Якова Полуботків в захопленні ґрунтів, підпалі двору, побитті і пограбуванні. 8-23.08.1727, 16 арк.

1.404. Спр. 2214. Справа про спір за ґрунти між б. т. Федором Савичем з секунд-майором кірасирського полку Федором Юстом, з полтавським полковником Василем Кочубеєм, з б. т. Михайлом Омельяненком, з сином колишнього білоцерківського полковника Романом Михайленком та з козаками с. Слаута Глухівської сотні Ніжинського полку. 2.10.1726-1.11.1736, 57 арк.

1.405. Спр. 2215. Справа про невиплату боргу б. т. Данилом Кутневським міщанину глухівському Григорію Олександровичу. 28.10.1728, 5 арк.

1.406. Спр. 2223. Справа про стягнення штрафу зі значкового козака Федора Дубневича на користь служителя президента МК Вельямінова Івана Коропця за зневагу. 27.08.-17.09.1726, 8 арк.

1.407. Спр. 2226. Справа про спір за ґрунти між з. т. Гадяцького полку Карпом і Василем Мокрієвичами та їх вітчимом б. т. Іваном Загоровським та ін. 21.05.1726, 32 арк.

1.408. Спр. 2228. Донесення б. т. Івана Загоровського про грошову компенсацію за ґрунт, захоплений дружиною б. т. Якова Лизогуба і указ бунчуковим товаришам Василю Полунецькому і Самійлу Холодовичу про розслідування. 11.1726, 4 арк.

1.409. Спр. 2235. Справа про спір за ґрунти, звинувачення в несплаті боргу, взаємні наїзди і побиття між з. т. Глухівської сотні Ніжинського полку Іваном Кологривим з радником МК Петром Кошелєвим, з підданим графа І. І. Головкіна жителем с. Спаське Федором Величко та з рильським поміщиком Михайлом Кусаковським та поручиком Іваном Лєвшиним. 7.10.1726-18.03.1739, 76 арк.

1.410. Спр. 2240. Справа про звинувачення священиком с. Оскольнове Стародубського полку Іваном Старосільським свого дядька, з. т. Лук'яна Силенка в захопленні спадкових ґрунтів, маєтків, худоби, 1000 золотих «дрібних денег», срібного і позолоченого посуду та іншого майна. 3.02.-26.07.1726, 55 арк.

1.411. Спр. 2264. Справа про звинувачення б. т. Іваном Філіповським козаків с. Кочерги Ніжинського полку Якова і Радька Храпаченків і козака с. Баничі Івана Косенка в не віддачі заборгованого жита його зятеві Лук'яну Волковецькому 07.1727; донесення б. т. Івана Філіповського кн. Борятинському про неможливість виступити в похід через хворобу 1736. 08-09.1738, 21 арк.

1.412. Спр. 2266. Донесення б. т. Василя Полунецького про захоплення «бувшою чернігівською полковницею» Анною Полуботковою ґрунтів в урочищах Дубровище і Гутище, 29.09.1727, 25 арк.

1.413. Спр. 2268. Справи Миклашевських: про спір за ґрунти між дружиною б. т. Андрія Миклашевського Єфросинією та жителями с. Понурівка Стародубського полку Федором і Степаном Прокопенками 1727 р.; про звинувачення вдовою б. т. Андрія Миклашевського Єфросинією підданих поміщика Семена Каченка в наїзді на маєтність в с. Хижки Полтавського полку 1738 р.; про виплату б. т. Іваном Миклашевським глухівському війту 100 крб. та повернення останнім речей, взятих ним під заставу у матері Івана Миклашевського 1725 р.; донесення б. т. Андрія Миклашевського гетьману Данилу Апостолу про захоплення його ґрунтів жителем с. Липовий Ріг Ніжинської полкової сотні Лазарем Михайловим. 1732, 18 арк.

1.414. Спр. 2272. Справа про невиплату боргу дружиною колишнього генерального осавула Меланією Гамалією б. т. Андрію Фаю. 7.02-20.03.1727, 16 арк.

1.415. Спр. 2292. Екстракт зі справи про захоплення сином генерального писаря Семена Савича у жителя м. Батурин Романа Білоцерківського ґрунту. 1727, 3 арк.

1.416. Спр. 2297. Справа про передачу ґрунтів з. т. Ніжинського полку Івану Ангеловському м. Івангород його тещею Тетяною Юрієвою по рішенню Ніжинського полкового суду. 12-13.01.1727, 9 арк.

1.417. Спр. 2301. Чолобитна б. т. Михайла Домонтовича на Івана Домонтовича за порушення мирової угоди при розподілі спадкового майна. 22.03.1727, 2 арк.

1.418. Спр. 2307. Донесення б. т. Захара Рощаковського і промеморія Канцелярії Малоросійської колегії з дозволом повернення з Низового походу в зв’язку з захворюванням цингою. 2-4.06.1727 р, 5 арк.

1.419. Спр. 2308. Справа про звинувачення ново вписаними козаками с. Домашлин Менської сотні Чернігівського полку б. т. Василя Полунецького в приверненні їх в підданство і побитті. 20.05.-12.07.1727, 40 арк.

1.420. Спр. 2315. Справа про спір за сл. Деревин між отаманом, війтом і козаками с. Переписа Городнянської сотні Чернігівського полку та б. т. Степаном Тарнавським. 31.01.1727, 7 арк.

1.421. Спр. 2340. Справа про звільнення від походу значкових товаришів Ніжинського полку Кирила Гриценка і Кирила Лазкевича у зв'язку з захворюванням цингою. 24.05.-4.08.1727, 5 арк.

1.422. Спр. 2347. Справа про звинувачення різними жителями Прилуцького полку б. т. Федора Марковича в захопленні їх ґрунтів, майна та приверненні в підданство козаків сс. Гурбин і Муравка. 30.11.1727-28.10.1737, 25 арк.

1.423. Спр. 2359. Справа про розслідування б. т. Дем'яном Бутовичем і з. т. Іваном Яценком донесень жителів Чернігівського полку про неправильний розподіл чернігівськими комісарами порцій і рацій, 1728-1729, 144 арк.

1.424. Спр. 2372. Справа за донесенням бунчукових товаришів Якова і Василя Жураківських та військового товариша Василя Жураківського про суперечки за ґрунти, взаємні наїзди, побиття та про поставки меду до гетьманського двору.1727-1734, 56 арк.

1.425. Спр. 2377. Справа про звільнення від походу з. т. Чернігівського полку Петра Шрамченка у зв'язку з захворюванням цингою. 25.06.1727, 5 арк.

1.426. Спр. 2383. Донесення з. т. Карпа Огієвського про невиплату боргів козаками і посполитими Глухівської і Кролевецької сотень і указ канцелярії в. т. Степану Костенецькому і в. к. Костянтину Леонтовичу про стягнення боргів. 08.1727, 3 арк.

1.427. Спр. 2401. Справа про захоплення сінокосу, вирубку гаю священиком м. Почеп Стародубського полку Данилом у з. т. Іллі Пугачевського. 1727-1729, 15 арк.

1.428. Спр. 2405. Справа про розподіл ґрунтів та млинів в сс. Полхівка, Брахлів, Любечани, Обтені та Шамівка, які належали померлому з. т. Стародубського полку Федору Рубцю, між його двоюрідними братами, бунчуковими товаришами Михайлом, Дем'яном і Андрієм Рубцями та ін. родичами. 1730-1735, 89 арк.

1.429. Спр. 2410. Справа про відправку представників бунчукових товаришів Семена Лизогуба, Петра Корецького та ін. для прийняття присяги від українського народу Петру II. 31.07.1727, 4 арк.

1.430. Спр. 2453. Чолобитна в. т. Глухівської сотні Івана Кологривого на товариша Кролевецької сотні Захара Калиновського, колишнього війта Федора Шкляренка та Опанаса Ведеренка за невиплату грошей за взяту горілку. 17.04.1727, 4 арк.

1.431. Спр. 2470. Справа про звільнення від походу по хворобі з. т. Новомлинської сотні Ніжинського полку Кирила Грищенка і Кирила Лазкевича. 28.04.1727, 7 арк.

1.432. Спр. 2477. Справа про не віддачу спадкових речей з. т. с. Покошичі Понурницької сотні Салиціло Судієнком пасинку, жителю м. Короп Ніжинського полку Василю Силичу. 28.06.1727, 5 арк.

1.433. Спр.2551. Справа про звинувачення жителем м. Полтава Іваном Терентієвичем полтавського священика Івана Світайла та з. т. Григорія Заньковського в захопленні його ґрунтів в с. Яківка Полтавської полкової сотні. 24.06.1727, 24 арк.

1.434. Спр. 2564. Про спір чернігівського полкового судді Василя Каневського зі з. т. Костянтином Лисиневичем за спадщину брата своєї дружини Івана Синдоровського. 27.11.1728-5.121732, 63 арк.

1.435. Спр.2583 Донесення з. т. Чорнуської сотні Лубенського полку Якова Дрозда і універсал гетьмана Апостола про звільнення від повинностей. 30.11.1727.

1.436. Спр. 2588 Донесення журавського сотника Михайла Янгельницького та б. т. Захара Прокоповича про розслідування скарги міщанина м. Лохвиця Лубенського полку Гната Наружного на з. т. Степана Пештича за невиплату боргу. 18.11.1727, 3 арк.

1.437. Спр. 2617. Донесення ніжинського полковника І. Хрущова гетьману із запитанням про підпорядкування значкових товаришів Новомлинської, Кролевецької і Глухівської сотень та про утримання форпостів. 26.12.1728, 5 арк.

1.438. Спр. 2625. Супліка б. т. Михайла Домонтовича і універсал гетьмана ГВК і ГС про звільнення з ув'язнення Домонтовича в справі про спір за спадкове майно з дружиною померлого брата Дмитра Любовією Бутовичевою. 30.08.1728, 5 арк.

1.439. Спр. 2629. Універсал гетьмана Д. Апостола срібнянському сотнику Антону Троцині і ніжинському городовому отаману Григорію Богдановському про видачу в рахунок боргів б. т. Данилу Кутневському та новгородським міщанам майна Федора Лісовського. Чернетка. 1.02.1728, 3 арк.

1.440. Спр. 2634. Донесення А. Лизогуба військового товариша Конотопської сотні Ніжинського полку про дозвіл на утримання курінних козаків. 3.01.1728, 5 арк.

1.441. Спр. 2638. Лист гетьмана Д. Апостола б. т. Семену Лизогубу з відповіддю на вимогу призначити комісію для розслідування справи про розподіл майна Калениковських. 23.10.1728, 3 арк.

1.442. Спр. 2662. Супліка з. т. Ніжинського полку Василя Мокрієвича про захоплення вітчимом Іваном Загоровським спадкового майна і тестамент Тетяни Загоровської. 8.06.-25.10.1728, 5 арк.

1.443. Спр. 2666. Супліка з. т. Лубенського полку Михайла Кирилова та лохвицького війта Бабака про не закінчення будівництва мосту під м. Лохвиця жителем с. Івахники Романом Омельченком та інше. 11.01.1728, 5 арк.

1.444. Спр. 2669. Донесення кролевецького сотника Ніжинського полку К. Генваровського та з. т. Карпа Огієвського про взаємні образи та побиття. 01.1728, 4 арк.

1.445. Спр. 2685. Універсал гетьмана Д. Апостола товаришу Воронізької сотні Ніжинського полку Гаврилу Бугаєвському про звільнення від повинностей. 6.02.1728, 2 арк.

1.446. Спр. 2687 Справа про видачу підтверджуючого універсалу б. т. Степану Холодовичу на володіння ґрунтами. 31.10.1728, 7 арк.

1.447. Спр. 2691. Справа про запис в компут Стародубського полку значковим товаришем вихреста Івана Степанова та про надання універсалу підтверджуючого його земельні володіння в с. Серединна Буда Новгородської сотні Стародубського полку. 13.12.1728-31.08.1730, 11 арк.

1.448. Спр. 2722. Указ Д. Апостола прилуцькому полковнику про розслідування скарги з. т. Василя Самойловича на новогребельського старосту Григорія Григор’єва за захоплення льону і худоби. 5.01.1728, 3 арк.

1.449. Спр. 2727. Лист Апостола фельдмаршалу кн. Василю Долгорукову про відклик з Низового походу з Астрахані бунчукових товаришів зі старшиною і козаками які відбули 4 роки. 4.10.1727, 3 арк.

1.450. Спр. 2756. Справа про видачу паспортів на проїзд до Москви серед них з. т. Київського полку Павлу Тишкевичу. 09.1728, 11 арк.

1.451. Спр. 2789. Справа про надання універсалів старшині у козакам Гадяцького полку про підтвердження права власності на маєтки, звільнення від податків та взяття під гетьманську протекцію. 10.1728-07.1738, 89 арк.

1.452. Спр. 2790. Справа про підтвердження права на звільнення бунчукового товариша Семена Шаули від сплати податку за володіння млинами. 15.10.1728-1735, 16 арк.

1.453. Спр. 2803. Супліка козаків полковницького куреня Чернігівського полку про звільнення їх від повинностей. 6.12.1728, 4 арк.

1.454. Спр. 2804. Супліка жителя м. Ічня Прилуцького полку Петра Луценка про невиплату за службу та найми в походи значковим товаришем с. Гирин Глухівської сотні Ніжинського полку Семеном Гридяченком. 4.12.1728, 3 арк.

1.455. Спр. 2813. Справа про підтвердження права власності на с. Бережівка Іваницької сотні Прилуцького полку за з. т. Григорієм Волошином. 10-12.1728 5 арк.

1.456. Спр. 2832. Справа про розслідування скарги жителя м. Батурина Ніжинського полку Якова Толмаченка про захоплення ґрунтів його батька який був толмачем при гетьмані Мазепі. 09.1728, 5 арк.

1.457. Спр. 2864. Донесення з. т. Полтавського полку Євстафія Куликова про захоплення ґрунту генералом фон-Вейсбахом. 21.01.1728, 2 арк.

1.458. Спр. 2880. Супліка козака с. Курковичі Стародубської другої полкової сотні Матвія Білохвостова про захоплення ґрунту в с. Гарцелів значковим товаришем Янком Мищенком. 15.12.1728, 3 акр.

1.459. Спр. 2887. Супліка в. к. Івана Бутовича. Універсал Д. Апостола про запис Бутовича в компут бунчукових товаришів та взяття його під протекцію. 11-12.1728, 2 арк.

1.460. Спр.2892. Супліка з. т. Ніжинського полку Олексія Михайловського про захоплення жителем м. Нові Млини Кирилом Лазченком Пекарівського ґрунту за борг та указ новомлинському сотнику Ніжинського полку про розслідування. 10.1728, 3 арк.

1.461. Спр. 2893. Справа про захоплення козаком с. Голубичі Ройської сотні Чернігівського полку Василем Кулієнком у значкового товариша Юхима Шершуновича підданих. 28.01.1728, 8 арк.

1.462. Спр. 2909. Справа про захоплення ґрунту з. т. Прилуцького полку Антоном Маценком у жителів м. Прилуки Івана Ільченка і Якова Носуленка. 01.1729, 22 арк.

1.463. Спр. 3203. Справа про невиплату боргу жителем м. Новгородка Стародубського полку Захаром Гапоненком військовому товаришу Григорію Дмитровичу. 07.1729, 7 арк.

1.464. Спр. 3204. Компут бунчукових товаришів по полках Лівобережної України. 1729, 45 арк.

1.465. Спр. 3248. Донесення Опанаса Адаменка козака полку Полтавського.1729, 4 арк.

1.466. Спр. 3586. Про взяття гетьманом під протекцію і призначення б. т. значкового товариша Стародубського полку Леонтія Галецького. 1733.

1.467. Спр. 4284. Ревізія Ніжинського полку 1732 р., 151 арк.

1.468. Спр. 4897. Табель про кількість і склад козаків та компут бунчукових товаришів, полковників і генеральної старшини по полках Лівобережної України. 1734, 10 арк.

1.469. Спр. 4954. Справа про призначення козаків в значкові товариші в Чернігівському полку. 17.11.1734-8.01.1735, 11 арк.

1.470. Спр. 5045. Справа про призначення значкових товаришів із дітей заможних козаків Чернігівського полку. 16.01.1735-27.02.1735, 15 арк.

1.471. Спр. 5105. Відомості про значкових товаришів і козаків в домах і походах 1735, 32 арк.

1.472. Спр. 5107. Відомість полків про старшину і козаків які відправляються у похід. 1735, 18 арк.

1.473. Спр. 5142. Відомості про старшину і козаків Гадяцького полку, які повернулися з походу 1735, 151 арк.

1.474. Спр. 5147. Відомості Чернігівської канцелярії з особистим переліком значкових товаришів і козаків, які повернулися з Польського походу додому. 1735, 154 арк.

1.475. Спр. 5153. Ведомость полку Гадяцкого […] числа в оном полку прежде висилки имелось налицо значкових товарищей и козаков 10.1735, 130 арк.

1.476. Спр. 5302. Справа про призначення значковими товаришами козаків Лівобережної України. 23.11.1736-9.03.1740, 44 арк.

1.477. Спр. 5662. Донесення і відомості полкових канцелярій Лівобережної України про кількість старшини і козаків, відправлених в Кримські походи (1735-1739 рр.), повернених та вбитих та інше. 6.10.1736-22.10.1736, 156 арк.

1.478. Спр. 6149. Справа про звільнення від військової служби через хворобу б. т. Івана Забілу, Матвія Жураківського, Федора Савича та інших. 22.12.1736-10.01.1737, 21 арк.

1.479. Спр. 6156. Справа про приїзд до Глухова в. т. Івана Лизогуба. 09.1737, 6 арк.

1.480. Спр. 6232. Донесення і особисті відомості Київської полкової канцелярії про старшину і козаків відправлених у військовий похід до м. Переяслава та про померлих у військових походах з 1735 р. 12.1737, 80 арк.

1.481. Спр. 6282. Донесення в. т. Петра Темрянського і указ канцелярії про зобов’язання його тещі вдови б. т. Любові Мокрієвичової в спорядженні його до військового походу 15.06.1737, 7 арк.

1.482. Спр. 6312. Справа про відправку б. т. Стародубського полку Федора Ширая, Федора Корецького і Василя Завадовського на утримання Усть-Самарського форпоста. 11.1717, 8 арк.

1.483. Спр. 6357. Справа про відправку у військовий похід б. т. Данила Забілу з синами Іваном та Данилом.07-08.1737, 15 арк.

1.484. Спр. 6427. Особиста відомість військового спорядження старшини та козаків Чернігівського полку, відправлених у військовий похід 04.1737, 32 арк.

1.485. Спр. 6437. Справа про відправку у військовий похід значкових товаришів Стародубського полку 3.05.1737, 8 арк.

1.486. Спр. 6507. Справа про виклик до Глухова б. т. для відправки їх у військовий похід. 26-31.08.1738, 23 арк.

1.487. Спр. 6516. Справа про відправку у військовий похід до м. Ізюм значкових товаришів Стародубського полку та сотника ніжинської другої полкової Леонтія Магеровського і батуринського сотника Олексія Демидовського. 07.-10.1738, 25 арк.

1.488. Спр. 6569. Чолобитні з. т. Івана Стеславського з дружиною на з. т. Романа Янова за захоплення спадкових ґрунтів 12.1738-01.1739, 18 арк.

1.489. Спр. 6576. «Підписки» прилуцької старшини, б. і з. т. про готовність до військового походу. 10.1738, 21 арк.

1.490. Спр. 6593 Справа про спір між вдовою з. т. Лубенського полку Феодосією Жуковською та братами Петром і Андрієм Жуковськими за спадкову частину с. Волошинці Глинської сотні Лубенського полку. 16.05.1738, 11 арк.

1.491. Спр. 6648. Особові списки полкової старшини і козаків Ніжинського полку, відправлених у команду фельдмаршала фон Лесія. 16.04.1738, 17 арк.

1.492. Спр. 6703. Донесення б. т. Василя Романовича з проханням про переведення з похідного магазину в команду генерального осавула Федора Лисенка під час військового походу. 12.07. 1738, 2 арк.

1.493. Спр. 6827. Справа про абшит б. т. Михайла Голембіовського через хворобу. 11.1738, 7 арк.

1.494. Спр. 6851. Особові відомості про кількість старшини, козаків і посполитих Київського полку, відправлених у військовий похід та перелік їх військового спорядження 12.07.1738, 11 арк.

1.495. Спр. 6852. Особові відомості про кількість старшини, козаків і посполитих полків Чернігівського, Стародубського, Прилуцького, Полтавського, Миргородського і Лубенського, відправлених у військовий похід та перелік їх військового спорядження 12.07.1738, 58 арк.

1.496. Спр. 6939. Особові відомості старшини і козаків Гадяцького полку, відправлених у військовий похід до м. Ізюм, Очаківського, до лінії та в інші місця. 9.04.1739, 39 арк.

1.497. Спр. 7007. Донесення полковника Кочубея про одержання указу канцелярії про відправку в похід до Головної армії бунчукового і значкового товариства.1738, 2 арк.

1.498. Спр. 7018. Донесення полтавської полкової канцелярії про відсутність у полку б. т., які не мають на це звання підтверджуючих документів.1735, 3 арк.

1.499. Спр. 7078. Особовий список старшини і козаків Переяславського полку, у поході під командою полковника Г. Галагана до р. Омельничка. 1738, 18 арк.

1.500. Спр. 7188. Донесення в. т. Михайла Пілатовича з проханням внести його в компут б. т. 1738, 1 арк.

1.501. Спр. 7214. Донесення Ніжинського полкового обозного про кількість старшини і козаків відправлених у похід 1738, 4арк.

1.502. Спр. 7232. З. т. Стародубського полку Данило Великосович. 1738, 3 арк.

1.503. Спр. 7243. Іменні списки козаків і старшини Чернігівського полку, відправлені у похід 1738, 19 арк.

1.504. Спр. 7253. Ревізька книга старшин і козаків Ніжинського полку 1738, 82 арк.

1.505. Спр. 7258. Іменні списки Стародубського полку, відправлених у похід 1738, 32 арк.

1.506. Спр. 7332. Прохання б. т. Івана Стожка видати універсал на призначення б. т. 1739, 2 арк.

1.507. Спр. 7400. Про звільнення від служби б. т. Лубенського полку Пилипа Петровського через хворобу. 1739, 7 арк.

1.508. Спр. 7446. Відомість Ніжинської канцелярії про відправку у похід б. т. 1739, 2 арк.

1.509. Спр. 7454. Іменний реєстр б. т. які прибули до Олексіївської фортеці 1739, 4 арк.

1.510. Спр. 7475. Іменні відомості Ніжинської канцелярії про б. т. і з. т. відправлених і залишених 1739, 8 арк.

1.511. Спр. 7498 Справа про звільнення від військової служби б. т. Івана Чарниша через хворобу.04.1739, 7 арк.

1.512. Спр. 7537. Справа про відправку полкової, сотенної старшини, б. і з. т. з полків у команду кн. Трубецького на Українську лінію. 07.1739, 62 арк.

1.513. Спр. 7567. Донесення та іменні відомості про старшину і козаків Прилуцького полку, готових виступити в похід. 28.11.1739, 27 арк.

1.514. Спр. 7615. Справа про відправку старшини і козаків у військовий похід до м. Переяслава, Ізюма, і команду генерального осавула Федора Лисенка; про звільнення старшини від походу через хвороби та старість. 20.04-10.10.1739, 428 арк.

1.515. Спр. 7712. Донесення ніжинського полковника І.Хрущова та свідчення полкової старшини з проханням звільнити від військової служби з. т. Василя Богдановського через старість і хворобу. 31.10.1739, 2 арк.

1.516. Спр. 7736. Свідчення з. т. Стародубського полку про причини невиходу у військовий похід 1739.

1.517. Спр. 7754. Справа про захоплення ґрунтів, овець, горілки та привернення в підданство підсусідків з. т. Прилуцького полку Івана Білича з. т. Григорієм Івановим, про обтяження військовими постоями дому Білича та ін. 11.1725-11.1739 рр., 82 арк.

1.518. Спр. 7758. Донесення Павла Мокрієвича з проханням звільнити його батька з. т. Чернігівського полку Пантелеймона Мокрієвича від військового походу через старість. 9.03.1739, 2 арк.

1.519. Спр. 7778. Справа про звільнення за зловживання владою полковника І. Хрущова з полковою старшиною і призначення тимчасово на їх місце бунчукових товаришів Дем'яна Рубця, Якова Шаулу, Федора Костенецького. 22.08.1740, 10 арк.

1.520. Спр. 7800. Справа про заміну бунчуковими товаришами Петром Іскрицьким, Якимом Троцьким та сотником любецьким Іваном Савичем б. т. Д. Рубця, Ф. Костенецького, Якова Шаулу та седнівського сотника Івана Римшу на посаді керуючих Ніжинським полком замість усунутого імператорським указом полковника Хрущова.14.12.1740-02.1741, 11 арк.

1.521. Спр. 7807. Справа про суперечку за двір у м. Ніжин між б. т. Іваном Обидовським, його спадкоємцем полтавським полковником Кочубеєм і синами

колишнього ніжинського полковника П. Толстого Іваном та Олександром. 18.07.1723-06.1741, 52 арк.

1.522. Спр. 7809. Справа про призначення конотопського міщанина Івана Симонова з. т. Ніжинського полку. 11.12.1740, 7 арк.

1.523. Спр. 7822. Ордер канцелярії про заборону називатися значковими товаришами козакам Глухівської сотні, що не мають на це офіційних документів 07.1740, 4 арк.

1.524. Спр. 7838. Справа про заміну з. т. Гадяцького полку Антона Ємця через неписьменність на посаді керуючого «пакет-поштою» у с. Антонівка. 10.1740., 17 арк.

1.525. Спр. 7875. Дела поточние з випись с полковой нежинской канцелярии с обьявлением сколько за старостью и болезнью ныне и изубожением значковых товарищей в службе в полку Нежинском и сколько абшитованних. 6.05.1740, 22 арк

1.526. Спр. 7921. Про ухиляння від військової служби в. т. Якова та Григорія Довгаля, Петра Піховця у Ніжинському полку. 1740, 3 арк.

1.527. Спр. 8170. Про заміну вбогих значкових товаришів Ніжинського полку. 22.10.1741, 5 арк.

1.528. Спр. 8179. Об отпуске в дома значковых товарищей бивших в Глухове для разных посилок 1741, 3 арк.

1.529. Спр. 8209. Про призначення козака Петра Кленуса значковим товаришем Ніжинського полку 1741, 4 арк.

1.530. Спр. 8219. Присяга Київського полку. 1741 р., 103 арк.

1.531. Спр. 8221. Справа військових товаришів Павла і Дмитра Нестеровичів про звільнення від постоїв. 1741.

1.532. Спр. 8230. Присяга Лубенського полку 1741 р., 392 арк.

1.533. Спр. 8232. Присяга сотень Ніжинського полку 1741 р., 58 арк.

1.534. Спр. 8233. Присяга сотень Ніжинського полку 1741 р., 68 арк.

1.535. Спр. 8236. Присяга Переяславського полку 1741-1742 р., 471 арк.

1.536. Спр. 8358. По челобитию кролевецкого жителя Івана Федоровского с прошением об определении его в значковые товарищи. 2.11.1742, 7 арк.

1.537. Спр. 8389 Присяга Миргородського полку 1742 р., 149 арк.

1.538. Спр. 8390. Об определении Пещанского в войсковие товарищи и надачи на то ему подтверждения. 6.03.1746, 10 арк.

1.539. Спр. 8469. Справа про рекомендацію ніжинським полковником Іваном Божичем козаків у значкові товариші. 1743, 7 арк.

1.540. Спр. 8491 Справа про надання дозволу сину б. т. Філіповського Петру стати ченцем Київського Пустинно-Миколаївського монастиря. 1743, 5 арк.

1.541. Спр. 8596. Справа про надання чину військового товариша з. т. Лубенського полку Івану Олександровичу та в. к. Григорію Свірському. 1744, 14 арк.

1.542. Спр. 8604. Матеріали про надання в. к. Стефану Раковичу чину б. т. 1744, 7 арк.

1.543. Спр. 8614. Справа про заборону б. т. Івану Себастіановичу мати опіку над маєтностями своїх племінників. 1744, 16 арк.

1.544. Спр. 8683. Справа про надання Петру і Павлу Ласкевичам чину б. т. 1744-1745, 5 арк.

1.545. Спр. 8692. Справа про надання в. к. Андрію і Петру Новицьким звання б. т. 1745, 5 арк.

1.546. Спр. 8697. Справа про надання Андрію, Івану, Антону і Федору Новицьким звання б. т. 1745.

1.547. Спр. 8731. Справа про надання звання б. т. Антону Жоравці1746, 5 арк.

1.548. Спр. 8801. Справа про надання звання з. т. козакам с. Болотниця Срібнянської сотні Прилуцького полку Йосипу і Федору Кондратенкам. 1747, 6 арк.

1.549. Спр. 8804. Про звільнення від військової служби з. т. Прилуцького полку Лук’яна Зоці. 1747, 9 арк.

1.550. Спр. 8805. Про надання чину з. т. Михайла Остаповичу Соломасі. 1747, 5 арк.

1.551. Спр. 8806. Універсал про затвердження в чині з. т. Прилуцького полку Гаврилу Яковичу Березенкову. 1747, 6 арк.

1.552. Спр. 8941. Справа про абшитування з. т. Прилуцького полку Якима Тимошевського та прийняття його сина Івана на службу в ГВК; чолобитна з. т.

Прилуцького полку Івана Ярмакова про побиття його з. т. Іваном Новицьким і захоплення сіножаті та вирубування лісу. 08.-12.1748, 15 арк.

1.553. Спр. 9002. Справа про надання козакам Березинської сотні Чернігівського полку Василю Чернявському і Волинської сотні Василю Федорову звання значкових товаришів. 10.1748, 10 арк.

1.554. Спр. 9018. Справа про надання в. к. Стефану Березовському звання б. т. 12.1748, 6 арк.

1.555. Спр. 902. Справа про абшитування з. т. Прилуцького полку Федора Ханевського. 03.1748, 8 арк.

1.556. Спр. 9031. Справа про не притягання до служби з. т. Прилуцького полку Стефана Куст-Кисловича доки він не розрахується за перебування у 1741 р. на посаді полкового комісара. 10.1748-10.1751, 9 арк.

1.557. Спр. 9098. Справа про розподіл спадщини між з. т. Ніжинського полку Павлом, козаком Глухівської сотні Ніжинського полку Іваном та іншими дітьми козака Глухівської сотні Якова Урвихвоста. 13.06.1748-04.1749, 65 арк.

1.558. Спр. 9103. Справа про суперечку за спадщину б. т. Григорія Гамалії між його вдовою Явдохою та братом Іваном. 16-20.11.1748, 8 арк.

1.559. Спр. 9104. Справа про суперечку за с. Оксютинці Роменської сотні Лубенського полку між з. т. Андрієм Полетикою та генеральним суддею Якимом Горленком. 26.11.1748, 9 арк.

1.560. Спр. 9105. Справа про розподіл спадщини між б. т. Іваном та Антоном Журавками. 24.03.1748-18.01.1749 рр., 14 арк.

1.561. Спр. 9118. Справа про передачу в суд Київської духовної консисторії справи про церковний заколот вчинений з. т. Ніжинського полку Олексієм Самойловичем та його спільниками в церкві м. Нові Млини Ніжинського полку. 16-17.08.1748, 5 арк.

1.562. Спр. 9126. Справа про намагання б. т. Володимира і Михайла та в. т. Василя Полонецьких привернути до підданства жителів с. Домашлин Менської сотні Чернігівського полку Василя Охріменка з товаришами. 07.1748- 04.1760, 32 арк.

1.563. Спр. 9127. Справа про розподіл спадщини покійного в. т. Івана Тимошенка, сина стародубського полковника Тимофія Олексієва між його доньками Вассою Лазаревичевою, Анастасією Бутовичевою, Марією Горленковою та синами померлої Гафії Березовської Василем, Іваном та Стефаном. 7.1748- 21.07.1749, 54 арк.

1.564. Спр. 9128. Довідки з різних питань, видані ГВК у 1748-1759 рр., 81 арк.

1.565. Спр. 9171. Справа про встановлення українського походження і підтвердження належності до козацького стану жителів Почепської сотні. 18.01.1748- 29.05.1749, 52 арк.

1.566. Спр. 9176. Справа про шукання козацтва жителями с. Хваєвичі Топальської сотні та їх виступ проти свого державця б. т. Петра Чорнолузького. 03.1748-03.1749, 108 арк.

1.567. Спр. 9187. Екстракт та відомість про порядок призначення, кількість та привілеї військових товаришів, а також привілеї б. т. і сімей колишньої старшини та про утримання казенних кінних заводів на Лівобережній Україні. 16.05.1748, 10 арк.

1.568. Спр. 9189. Справа про спробу колишнього півчого, а нині з. т. Ніжинського полку Андрія Половинки захопити посаду глухівського городового отамана. 07.1748, 23 арк.

1.569. Спр. 9199. Справа про відсутність в. т. Андрія Кондзеровського в роботі слідчої комісії про утиски. 11.1748-01.1749, 3 арк.

1.570. Спр. 9220. Справа про неповернення б. т. Стефаном Раковичем в. т. Василю Шнурчевському обліку за виплачений борг. 20.11.1748, 4 арк.

1.571. Спр. 9224 Справа про спробу б. т. Стефана Раковича шляхом шахрайської позики заволодіти ґрунтами в. т. Василя Шнурчевського в Ічанській сотні Прилуцького полку.

1.572. Спр. 9225. Справа про стягнення боргу з б. т. Петра Миклашевського і його родичів на користь товариша Глухівської сотні Антона Іллєнка. 18.07.-11.08.1748, 10 арк.

1.573. Спр. 9229. Справа про виплату вдовою б. т. Григорія Стаховича Гафією боргів свого покійного чоловіка. 8.03.-4.07.1748, 13 арк.

1.574. Спр. 9246. Справа про фальшиве звинувачення в. т. Микитою Костиркою глинського сотника Антона Крижанівського у казнокрадстві. 12.1747-07.1761, 28арк.

1.575. Спр. 9263. Універсал про призначення з. т. Полтавського полку Івана Кущинського на посаду царичанського сотника. 22.06.1748, 6 арк.

1.576. Спр. 9266. Справа про напад рейтара Кінної гвардії, а нині б. т. Федора Занковського на дім сотника полкового полтавського Григорія Штепи та захоплення і зґвалтування його дочки Мотрони. 13-14.06.1748, 9 арк.

1.577. Спр. 9269. Справа про призначення з. т. Миргородського полку Якова Гаврилова на посаду кременчуцького сотника на місце його батька Федора Гаврилова. 16.06.1748, 16 арк.

1.578. Спр. 9276. Документи про переселення жителів Речі Посполитої на Лівобережну Україну. 15.12.1748-25.08.1764, 279 арк.

1.579. Спр. 9296. Справа про спробу в. т. Йосипа та з. т. Чернігівського полку Андрія Бакуринських повернути собі ту частину маєтностей свого діда Юрія Бакуринського на Правобережній Україні, яка після Білгородського миру опинилася в складі Російської імперії. 15-28.11.1748, 7 арк.

1.580. Спр. 9312. Справа про суперечку за спадщину між Пелагеєю Лизогубівною, вдовою б. т. Михайла Рубця та б. т. Дем’яном Рубцем. 13.12.1748-20.03.1749, 15 арк.

1.581. Спр. 9315. Справа про суперечку за спадкові маєтності, зокрема млин на 3 кола на р. Сулі під Лохвицею, між вдовою б. т. Антона Григоровича Анастасією та б. т. Іваном Яновським. 03.1748-12.1750, 128 арк.

1.582. Спр. 9316. Справа про суперечку між б. т. Яковом Марковичем та б. т. Федором Чуйкевичем за Дулівські млини в с. Подолові Кролевецької сотні Ніжинського полку. 25.08-12.09.1748, 17 арк.

1.583. Спр. 9327. Справа про намагання подвійного товариша 2-го компанійського полку Івана Медушевського отримати чин в. т. 18.10.1748, 8 арк.

1.584. Спр. 9329. Справа про надання Карпу Полонському, козаку підпорядкованому полковій канцелярії чину з. т. Полтавського полку. 8-12.11.1748, 7 арк.

1.585. Спр. 9331. Справа про намагання колишнього секретаря хотинського сераскер-паші, а нині б. т. Петра Павловського привернути у підданство козаків сіл

Лучки і Ханделіївка Кишенської сотні Полтавського полку, пожалувані йому за розвідувальну роботу в роки російсько-турецької війни, а також захопити риболовлі по р. Дніпру, разом з рибалками і паромниками. 20.12.1748-9.07.1756, 159 арк.

1.586. Спр. 9343. Справа про спадщину внучок Леонтія Свічки полковника Лубенського 1748-1757 рр., 11 арк.

1.587. Спр. 9384. Справа про надання сотнику вибельському Чернігівського полку Миколі Тризні звання б. т. 21-25.07.1748, 12 арк.

1.588. Спр. 9432. Справа про призначення глухівського жителя Івана Яновича з. т. Ніжинського полку. 16.05.20.06.1748, 7 арк.

1.589. Спр. 9445. Справа про стягнення в. т. Йосипом Келебердою-Висоцьким 653 крб. 58 коп. недоплачених йому Головною конторою артилерії та фортифікації за поставлені 352 пуди 36 фунтів нелітрованої селітри. 1748-1752, 26 арк.

1.590. Спр. 9474. Справа про надання звання з. т. канцеляристу Чернігівської полкової канцелярії Василю Комаровському. 19-27.06.1749, 5 арк.

1.591. Спр. 9475. Справа про надання звання з. т. чернігівському дозорці військової екзакції індуктового збору Семену Стаїнському. 207.03.1749, 7 арк.

1.592. Спр. 9477. Справа про призначення Павла Самуся, онука полковника Богуславського полку Самійла Самуся, сина з. т. Лубенського полку Стефана Самуся, отаманом м. Яблонова Пирятинської сотні Лубенського полку. 12.1749-30.01.1750, 5 арк.

1.593. Спр. 9478. Справа про звільнення б. т. Константія Лизогуба за станом здоров’я на 1 рік від служби. 26.05.-8.06.1749, 4 арк.

1.594. Спр. 9484. Справа про надання звання б. т. сину покійного компанійського полковника Андріяша Малами Петру Андріяшевичу Маламі. 15.12.1749, 4 арк.

1.595. Спр. 9487. Універсал про надання Семену Полуботку звання б. т. та його присяга при одержанні цього звання. 8.07.1749, 4 арк.

1.596. Спр. 9488. Справа про звільнення в. т. Василя Полонецького на 2 роки від служби через хворобу. 6-28.07.1749, 6 арк.

1.597. Спр. 9490. Справа про надання звання з. т. Чернігівського полку колишньому співаку імператорської придворної капели Андрію Галятовському. 25-28.09.1749, 4 арк.

1.598. Спр. 9503. Справа про обрання з. т. Ніжинського полку Івана Яновича городовим отаманом Глухівської сотні Ніжинського полку. 05-10.1749, 19 арк.

1.599. Спр. 9511. Справа про передачу в Лубенську полкову канцелярію чолобитної дружини в. т. Василя Шнурчевського Феодосії Жуковськівни про незаконний продаж її братом Яковом Жуковським плацу в м. Ромнах. 13-15.07.1749, 3 арк.

1.600. Спр. 9528. Справа про абшитування з чином б. т. сотника Почепської сотні Стародубського полку Івана Губчиця і призначення на цю посаду його сина в. к. Василя Губчиця. 6-8.11.1749, 20 арк.

1.601. Спр. 9574. Справа про намагання в. т. Йосипа та з. т. Чернігівського полку Андрія Бакуринського повернути ґрунти, які до Прусського миру належали їх родині. 30.01.-11.04.1749, 7 арк.

1.602. Спр 10311. Справа про спробу чернігівського полковника Івана Божича залучити синів колишньої старшини до несення військової служби. 10.12.1750-25.02.1751, 8 арк.

1.603. Спр. 10404. Справа про арешт і побої в чернігівській канцелярії старости і війта с. Брусилова, маєтності вдови б. т. Катерини Борковської. 16.09.1750-10.10.1750, 9 арк.

1.604. Спр. 13921. Справа про надання полковому канцеляристові Чернігівського полку Івану Федосову чину значкового товариша. 24.07.1756, 6 арк.

1.605. Спр. 14037 "Сказки" бунчукових і войскових товарищей Черниговского и Лубенского полков присланніе с полков 1756 году июля, 384 арк.

1.606. Спр. 14929. Рапорт і відомість полкової канцелярії про наявність значкових товаришів в Чернігівському полку. 10.-19.03.1758, 4 арк.

1.607. Спр. 15176. Справа про намагання в. т. Олексія Петруші, колишнього кальміуського полкового писаря, одержати відшкодування за майно, захоплене гайдамаками-запорожцями у 1745 р. 11.02.1758-14.06.1759, 21 арк.

1.608. Спр. 15390. Справа по донесенню бурмістра Полтавського магістрату Андрія Терентенка про призначення його в чин в. т. за старість. 1758 р., 15 арк.

1.609. Спр. 15391. Справа по донесенню Полтавського магістрату бурмістра Семена Максименка про призначення його в козацьке звання із звільненням від усіх служб та з нагородженням чином значкового товариша. 1758, 16 арк.

1.610. Спр. 15399. Про призначення значковим товаришем Данила Глоби. 1758, 6 арк.

1.611. Спр. 15511. Справа про надання чину значкового товариша Чернігівського полку Івану Дубовику, сину покійного в. т. Корнія Дубовика. 13-22.12.1759, 5 арк.

1.612. Спр 15908. Справа про надання сину з. т. Петру Силичу чина значкового товариша Чернігівського полку. 5-12.03.1758, 6 арк.

1.613. Спр. 16574. Справа про намагання сина в. т. Якова Махоти Герасима прискорити судову справу про побиття його матері та інші кривди, заподіяні компанійським сотником Павлом Антоновим. 23.02.1760, 14 арк.

1.614. Спр. 16575. Донесення з. т. Василя Батуринського про несправедливий розділ спадщини між ним і його родичами. 21.02.1760, 3 арк.

1.615. Спр. 16576. Справа про розгляд у роменському сотенному правлінні Лубенського полку справи про надмірне стягнення кредитованих грошей з військового товариша Максима Яновського могильовськими купцями. Справа про передачу в ГВС донесення з. т. Василя Батуринського про несправедливий розподіл спадщини. 1760 р. 14 арк.

1.616. Спр. 16577. Справа про передачу в ГВС донесення б. т. Петра Ласкевича про захоплення у нього 25 волів Андрієм Губенком, управителем маєтностей бригадирші Коченовської 25.02.1760, 5 арк.

1.617. Спр. 16581. Справа про надання Василю Янджулу в. т. та про його абшит. 28.01.1760, 5 арк.

1.618. Спр. 16584. Справа про намагання в. т. Якова Коновалова отримати підтвердження про володіння селітроварнями у подвірках м. Полтави Бурті й Броварну та у селах Мачухи, Федорки, Нижні Млини й Гайворонці Полтавського полку. 02.1760, 13 арк.

1.619. Спр. 16588. Справа про заборону шинкувати горілку в маєтностях удови б. т. Анастасії Полуботкової у Любецькій та Вибельській сотнях. 20.12.1754, 20 арк.

1.620. Спр. 16590. Справа про самовільне відлучення зі служби на форпостах з. т. Чернігівського полку Овксентія Панащатенка та про поруб ним пущі б. т. Стефана Бутовича. 17-26.01.1760, 6 арк.

1.621. Спр. 16592. Справа про захоплення ґрунтів у слабинського сотника Чернігівського полку Самійла Левандовського б. т. Олександром, б. т. Василем та абшитованим в. т. Іваном Мокрієвичами. 28-29.02.1760, 5 арк.

1.622. Спр. 16605. Справа про призначення з. т. козака м. Ромни Омеляна Гайдука. 2.02.1760, 5 арк.

1.623. Спр. 16617. Справа про призначення б. т. Карпа Часника командиром компанійської тисячної команди, готової до походу на Семирічну війну. 19-23.02.1760, 6 арк.

1.624. Спр. 16628. Справа про заміну командуючого тисячною командою, готовою до Семирічної війни Гната Часника в зв’язку з його хворобою Карпом Часником. 7-18.02.1760, 22 арк.

1.625. Спр. 16641. Справа про переведення з. т. Лубенського полку Івана Велентія у Ніжинський полк. 12.01.1760, 5 арк.

1.626. Спр. 16642. Справа про переховування циган від поборів бунчуковими товаришами Йосипом Лисенком та Яковом Дуніним-Борковським 12.01.1760 р., 6 арк.

1.627. Спр. 16650. Справа про зайняття двору і побиття абшитованого з. т. Миргородського полку Дмитра Устимовича майором гусарського македонського полку Олексієм Костюріним. 7.01-5.02.1760, 5 арк.

1.628. Спр. 16658. Справа про засвідчення хвороби б. т. Василя Кулябки. 12.1761, 3 арк.

1.629. Спр. 16660. Справа про призначення в. т. Кирила Сулими, сина полтавського полкового осавула Івана Сулими. 8.02.1761, 8 арк.

1.630. Спр. 16665. Справа про підтвердження права з. т. Лубенського полку Василя Устимовича на с. Аврамівку Хорольської сотні Миргородського полку. 05.1761, 30 арк.

1.631. Спр. 16666. Справа про видачу паспорта в. т. Івану Богдановичу для поїздки за кордон з волами для російської армії. 30.05.-13.06.1761, 4 арк.

1.632. Спр. 16668. Справа про звільнення від постоїв двору з. т. Полтавського полку Василя Тарнавського. 15.09.1761, 5 арк.

1.633. Спр. 16669. Справа про надання з. т. Полтавського полку Семену Черняку чину в. т. та про його смерть 21.09.-31.10.1762 р., 7 арк.

1.634. Спр. 16682. Справа про переведення з. т. Ніжинського полку Леонтія Медовника в з. т. Переяславського полку. 16.02.-7.03.1761, 3 арк.

1.635. Спр. 16693. Справа про передачу на розгляд в прилуцьку полкову канцелярію справи про спір з. т. Романа Березинського за ґрунти з ратушею м. Прилук та іншими державцями. 7.12.1761, 6 арк.

1.636. Спр. 16699. Справа про повідомлення гетьмана К. Розумовського про відмову з. т. Кодинця здати управління полтавськими маєтностями генерал-лейтенанта графа Романа Воронова підпоручику Олексію Оловянищникову. 17.12.1761.-14.01.1762, 4 арк.

1.637. Спр. 16704. Справа про намагання з. т. Полтавського полку Дмитра Буцького отримати посаду келебердинського сотника, вільну після смерті сотника Козельського.17.12.1761, 9 арк.

1.638. Спр. 16716. Справа про надання в. т. Івану Лизогубу річної відпустки та паспорта для поїздки до Москви 13.01.-23.07.1761, 3 арк.

1.639. Спр. 16720. Справа про видачу паспорта синам б. т. Стефана Єсимонтовського Олексію і Стефану для проїзду в Польщу на навчання. 10.1761, 3 арк.

1.640. Спр. 16731. Справа про звільнення в. т. Павла Несторова з посади комісара Ніжинського полку через хворобу. 28.01.1752-03.1753, 8 арк.

1.641. Спр. 16732. Справа про призначення з. т. Лук’яна Філоновича. 10-14.12.1761, 4 арк.

1.642. Спр. 16791. Справа про зарахування на військову службу Василя Гребецького, сина з. т. Чернігівського полку Федора Гренбецького. 16.11.1761, 5 арк.

1.643. Спр. 16847. «Казки» військових товаришів Полтавського полку 1761, 38 арк.

1.644. Спр. 16939. «Сказки» полку Прилуцкого войсковых товарищей о службах ихь 1761 года данные на 18 листах 30 декабря, 31 арк.

1.645. Спр. 16940. «Сказки» полку Прилуцкого бунчуковых товарищей действительно служащих 1761 года данние, 32 арк.

1.646. Спр. 16942. «Сказки» бунчукових товаришів Чернігівського полку 1761 р. служачих. – 56 арк.

1.647. Спр. 16952. «Сказки» полку Черниговского войсковых товарищей 1761 г., 61 арк.

1.648. Спр. 16953 «Казки» військових товаришів Чернігівського полку абшитованих. 1761 р., 20 арк.

1.649. Спр. 16954. «Сказки» полку Черниговского значковых товарищей принадлежащих до Чернигова 1761 года дание декабря 15 дня, 99 арк.

1.650. Спр. 16955. «Казки» полку Чернігівського сотників за 1761 р., 65 арк.

1.651. Спр. 16956. «Казки» полку Чернігівського бунчукових товаришів абшитованих 1761 р., 56 арк.

1.652. Спр. 16958. «Сказки» полку Стародубовского бунчуковых товарищей служащих 1761 году декабря 30 дня, 85 арк.

1.653. Спр. 16959. Полку Стародубовского «сказки» войсковых товарищей 1761 р., 84 арк.

1.654. Спр. 16961. «Казки» абшитованих значкових товаришів Стародубського полку 1761, 32 арк.

1.655. Спр. 16965. Полку Ніжинського «казки» військових і значкових товаришів 12.1761, 89 арк.

1.656. Спр. 16974. «Казки» значкових товаришів Гадяцького полку 1761 р., 27 арк.

1.657. Спр. 16981. «Казки» про службу значкових товаришів Полтавського полку 1761 р., 145 арк.

1.658. Спр. 16995. «Казки» чинів Лубенского полку, 40 арк.

1.659. Спр. 16994. «Казки» полку Гадяцького полкової старшини за 1761 р., 58 арк.

1.660. Спр. 16996. «Казки» про службу абшитованих військових товаришів Лубенського полку, 6 арк.

1.661. Спр. 16998. «Казки» військових товаришів Лубенського полку, 93 арк.

1.662. Спр. 17000. «Казки» бунчукових товаришів різних полків 1761, 1763 рр., 94 арк.

1.663. Спр. 17699. Именной табель про службу бунчуковых товарищей за 1763 р., 35 арк.

1.664. Спр. 17700. Именной табель про службу войсковых товарищей за 1763,63 арк.

1.665. Спр. 17762. Про призначення Данила Андрійовича Терентенка військовим товаришем. 1763, 6 арк.

1.666. Спр. 18698. Супліка синів в. т. Володимира Полоницького, Михайла і Василя з проханням взяти їх під протекцію та підтвердити право на володіння ґрунтами і майном у Любецькій та Менській сотнях Чернігівського полку. 21.03.1732, 13 арк.

1.667. Спр. 18701. Справа про усний дозвіл гетьмана Апостола б. т. Д. Туранському на здійснення опіки над маєтністю його дружини Меланії Савичовни в с. Дорошенка Глухівської сотні Ніжинського полку. 13-16.12.1731, 4 арк.

1.668. Спр. 18755. Чолобитна бунчукових товаришів Василя Дорошенка, Андрія та Григорія Стаховичів на кінний лейб-гвардійський полк за прийняття у власність степу під с. Пекарі Корибутівської сотні Прилуцького полку, що був захоплений у їх діда, компанійського полковника Івана Лисиці генералом Вейсбахом. 31.12.1742, 5 арк.

1.669. Спр.18757. Справа за скаргою з. т. Прилуцького полку Василя Каневського на колишнього фельдмаршала фон Мініха за захоплення худоби. 07.1742, 4 арк.

1.670. Спр. 18760. Чолобитна б. т. Василя Дорошенка з проханням скасувати згідно з амністією 1741 р. звинувачення його у зловживанні військовою печаткою у ГВК, яке було висунуте у 1720 р. до його повноліття. 31.12.1742. 24 арк.

1.671. Спр. 18763. Справа про намагання б. т. Федора та Олександра Корецьких одержати в Сенаті підтвердження своїх прав на володіння сс.. Савинка, Суховерхів, Олехине другої полкової сотні Стародубського полку. 18.03.1742-8.07.1747, 8 арк.

1.672. Спр. 18766. Чолобитна в. т. Стефана Михайловського з проханням повернути в його володіння с. Пекарів Новомлинської сотні Ніжинського полку яке було відібране гетьманом Д. Апостолом у його тещі Марії Михайловської. 30.11.1742, 8 арк.

1.673. Спр. 18791. Справа про затвердження Сенатом рішення про надання б. т. Федору Чуйкевичу 30 дворів посполитих в компенсацію відібраного в нього с. Гольці Чорнуської сотні Лубенського полку.10.05.1742-12.1744, 23 арк.

1.674. Спр. 18801. Указ Сенату про розміщення консистенських податків у полках та присутності полкової старшини, про складання відомості відносно кількості та порядку обрання бунчукових і військових товаришів, про утримання в належному стані казенного кінського заводу. 5.03.1747, 4 арк.

1.675. Спр. 18805. Чолобитна бунчукових товаришів Федора і Олександра Петровичів Корецьких 1747 р., 10 арк.

1.676. Спр. 18818. Чолобитна Сенату про неможливість перевести військових товаришів під відомство полкових канцелярій та іменна відомість військових товаришів. Є довідка про розвиток інституту військових товаришів. 16.05.-13.06.1748, 13 арк.

1.677. Спр. 18838. Чолобитна імператриці з проханням затвердити нарахування з відкупників зборів у Стародубському полку значкового товариша Софона Юркевича та інших згідно контракту на 1743-1747 рр. 14.07.1749, 1 арк.

1.678. Спр. 18851. Справа за скаргами значкового товариша Полтавського полку Дмитра Могилевського та його синів Стефана та Федора на келебердинського сотника Микиту Козельського за побиття і образу. 21.09.1747-05.1751, 267 арк.

1.679. Спр. 19017. Справа про підтвердження б. т. та київському полковому осавулу Йосипу Закревському наказу про повернення полковому хорунжому третього компанійського полку Якову Покотилу та його брату Андрію двору та гаю

захоплених ним у с. Артюші Батуринської сотні Ніжинського полку. 7.09.1754, 4 арк.

1.680. Спр. 19078. Справа про стягнення з відставного б. т. Семена Білявського боргу на користь вдови б. т. Уласа Будлянського Гафії. 05.1756, 136 арк.

1.681. Спр. 19083. Справа про зобов'язання Ніжинської полкової канцелярії не притягати до служби сина померлого б. т. Григорія Силевича Василя, оскільки він вів спільне господарство з братом, в. к. Олексієм Силевичем. 26.01.1755, 3 арк.

1.682. Спр. 19087. Справа про проведення допиту з. т. Ніжинського полку Петра Герасимовича, звинуваченого у викраденні з в'язниці Глухівського сотенного правління своєї служниці Тетяни та побитті караульного сторожа. 30.09.1755, 3 арк.

1.683. Спр. 19119. Справа про позбавлення чинів б. т. Іллі Милорадовича та про зобов'язання сплатити компенсацію козакам Грунської сотні Гадяцького полку за захоплення ґрунтів та зловживання владою. 3.08.1758, 121 арк.

1.684. Спр. 19129. Справа за взаємними скаргами б. т. Івана Кутневського та чернігівської полкової старшини у перешкоджанні в проведенні ревізії козаків Чернігівського полку та у хабарництві. 30.07.1759-4.01.1760, 10 арк.

1.685. Спр. 19136. Рапорт полтавської полкової канцелярії про обрання полковими комісарами в. т. Івана Тройнецького та з. т. Полтавського полку Семена Собецького. 17.09.1761, 2 арк.

1.686. Спр. 19139. «Казка» про службу в. т. Гадяцького полку Степана Калатури. 05.1762, 4 арк.

1.687. Спр. 19144. Реєстр «казок» бунчукових та військових товаришів, в. к., полкової та сотенної старшини Ніжинського полку та супровідний рапорт полкової канцелярії. 26.06.1762, 5 арк.

1.688. Спр. 19151. Справа про спір за спадкове майно б. т. Данила Кутневського з дружиною ніжинського полкового осавула Миколи Замковича. Рапорт Прилуцької полкової канцелярії про надання чину в. т. синам значкового товариша Григорія Васильєва. 4.03.-15.10.1763.

1.689. Спр. 19152. Ордери бунчуковим товаришам Степану Бутовичу, Петру Рославцю, Антону Миклашевському та ін. про повторний виклик до канцелярії. 19.05.-07.1763, 10 арк.

1.690. Спр. 19179. Супліка з. т. Прилуцького полку Дороша Демченка з Срібнянської сотні про повернення землі, викупленої підданими у с. Сокиринці. Перша чверть 18 ст., 2 арк.

1.691. Спр. 19180. Супліка з. т. Прилуцького полку Дениса Демченка про повернення землі, викупленої підданим полковника Галагана Василем Квітенком у с. Сокиринці. Перша чверть 18 ст., 2 арк.

1.692. Спр. 19182. Реєстр грошей витрачених у поїздках б. т. Андрія Полуботка. 1744, 2 арк.

1.693. Спр. 19216. Екстракт справи про спір за володіння х. Минюківка Стародубського полку між сином стародубського війта Семеном Злотником і з. т. Василем Хоминським. 1750, 10 арк.

1.694. Спр. 19219. «Казка» в. т. Гадяцького полку Ананія Недількі. 1754. 10 арк.

1.695. Спр. 19250. Компут козаків Полтавського полку. 1735 р., 291 арк.

1.696. Спр. 19252. Компут козаків Чернігівського полку 1740 р., 195 арк.

1.697. Спр. 19253. Компут козаків Чернігівського полку 1740 р., 200 арк.

1.698. Спр. 19313. Ревізія Переяславського полку. 1729 р., 144 арк.

1.699. Спр. 19315. Ревізія Миргородського полку 1731 р., 243 арк.

1.700. Спр. 19317. Ревізія Полтавського полку 1737 р., 399 арк.

1.701. Спр. 19318. Ревізія Полтавського полку. 1738., 331 арк.

1.702. Спр. 19319. Ревізія Ніжинського полку 1738 р., 554 арк.

1.703. Спр. 19320. Ревізія Миргородського полку 1738 р., 540 арк.

1.704. Спр. 19321. Ревізія полку Прилуцького 1739 р., 423 арк.

1.705. Спр. 19322. Ревізія Чернігівського полку. 09.1739, 456 арк.

1.706. Спр. 19323. Ревізія Гадяцького полку 1739 р., 139 арк.

1.707. Спр. 19324. Ревізія Миргородського полку 1739 р., 587 арк.

1.708. Спр. 19325. Книга именная ревизии полку Прилуцького 1732 г., 320 арк.

1.709. Спр. 19326. Ревізія Чернігівського полку. 12.1740, 557 арк.

1.710. Спр. 19327 Ревізія Гадяцького полку 1741 р., 255 арк.

1.711. Спр. 19328. Ревізія Чернігівського полку. 10.1747, 811 арк.

1.712. Спр. 19329. Ревізія Прилуцького полку. 1740, 414 арк.

1.713. Спр. 19330. Ревізійні полку Полтавського списки про дворове число козаків і посполитих 1740 р., 324 арк.

1.714. Спр. 19331. Ревізія Чернігівського полку. 09-12.1740, 562 арк.

1.715. Спр. 19332 Ревізія Гадяцького полку 1740 р., 268 арк.

1.716. Спр. 19333. Ревізія Лубенського полку 1745 р., 791 арк.

1.717. Спр. 19334. Ревізія Переяславського полку 1740 р., 491 арк.

1.718. Спр. 19335. Ревізія Переяславського полку. 1741 р., 519 арк.

1.719. Спр. 19336. Ревізія Чернігівського полку 08-11.1741, 543арк.

1.720. Спр. 19337. Ревізія Чернігівського полку 1741 р., 509 арк.

1.721. Спр. 19338. Ревізія Миргородського полку 1741 р., 510 арк.

1.722. Спр. 19339. Ревізія Переяславського полку 1743 р., 554 арк.

1.723. Спр. 19340. Ревізія Переяславського полку. 1743 р., 515 арк.

1.724. Спр. 19341. Ревізія Полтавського полку 1743 р., 443 арк.

1.725. Спр. 19342. Ревізія Чернігівського полку. 03.1743, 628 арк.

1.726. Спр. 19343. Ревізія Лубенського полку. 1745 р. 754 арк.

1.727. Спр. 19344. Ревізія Ніжинського полку 1747-1748 рр., 849 арк.

1.728. Спр. 19345. Ревізія Лубенського полку 1747 р., 977 арк.

1.729. Спр. 19346. Ревізія Переяславського полку 1747/1748 р., 512 арк.

1.730. Спр. 19347. Ревізія Гадяцького полку 1747 р., 626 арк.

1.731. Спр. 19348. Ревізія Стародубського полку 1764 р., 737 арк.

1.732. Спр. 19349. Ревізія Стародубського полку 1764 р., 745 арк.

1.733. Спр. 19350. Ревізія Миргородського полку 1752 р., 844 арк.

1.734. Спр. 19351. Ревізія Полтавського полку 1750 р., 532 арк.

1.735. Спр. 19352. Ревізія Переяславського полку 1752 р.,735 арк.

1.736. Спр. 19353. Табель перечневая полку Полтавского ревизии на 1748 г., 456 арк.

1.737. Спр. 19354. Ревізія Полтавського полку 1755 р., 409 арк**.**

1.738. Спр. 19355. Ревізія Гадяцького полку 1738 р.- 247 арк.

1.739. Спр. 19356. Ревізія Чернігівського полку. 03-10.1755, 673 арк.

1.740. Спр. 19357. Ревізія Чернігівського полку. 11-12.1750, 694 арк.

1.741. Спр. 19358. Табель абшитованих військових товаришів Лівобережної України. 03.1763, 13 арк.

1.742. Спр. 19360. Ревізія Переяславського полку 1750 р., 687 арк.

1.743. Спр. 19363. Ревізія Гадяцького полку 1731 р., 196 арк.

1.744. Спр. 19364. Ревізія Чернігівського полку. 1732 р., 433 арк.

1.745. Спр. 19365. Ревізія Переяславського полку 1732 р., 670 арк.

1.746. Спр. 19366. Ревізія Переяславського полку 1736 р., 535 арк.

1.747. Спр. 19368 Ревізія Переяславського полку 1734 р., 527 арк.

1.748. Спр. 19369. Ревізія Миргородського полку 1729 р.

1.749. Спр. 19370. Ревізія полку Прилуцького 1734, 251 арк.

1.750. Спр. 19371. Ревізія Ніжинського полку 1737 р., 796 арк.

1.751. Спр. 19372. Ревізія Чернігівського полку. 05.1737, 116 арк.

1.752. Спр. 19373. Ревізія Київського полку 1737 р., 298 арк.

1.753. Спр. 19374. Ревізія Переяславського полку 1737 р., 694 арк.

1.754. Спр. 19375. Ревізія Гадяцького полку 1738 р., 247/285 арк.

1.755. Спр. 19376. Ревізія Переяславського полку 1738 р., 628 арк.

1.756. Спр. 19377. Ревізія Чернігівського полку. 08-09.1738, 525 арк.

1.757. Спр. 19378. Ревізія Переяславського полку 1739 р., 575 арк.

1.758. Спр. 19379. Ревізія полку Прилуцького 1737 р., 365 арк.

1.759. Спр. 19382. Ревізія Гадяцького полку. 1750 р., 480 арк.

1.760. Спр. 19389. Ревізія Ніжинського полку 1738 р., 676 арк.

1.761. Спр. 19649. Іменний список старшини Лівобережної України та старшини і козаків компанійських полків. 1751, 97 арк.

1.762. Спр. 19837. Справа про розслідування скарг козаків с. Домишлина Менської сотні Матвія Хлібородa з товаришами про захоплення їх майна і привернення у підданство б. т. Володимиром і Михайлом та в. т. Василем Полоницьким. 14.05.1747-8.03.1748, 36 арк.

1.763. Спр. 20099. Справа про відправку в Гілянський похід бунчукових товаришів Чернігівського полку. 8.-13.05.1725, 5 арк.

Ф. 52. Генеральна скарбова канцелярія. 1723-1781 рр.

оп. 1

1.764. Спр. 26. О взыскании денежных долгов б. т. Федором Чуйкевичем с посполитих с. Гольцова Чорнуской сотни Лубенского полка С. Мельника, К. Стального 1744, 4 арк.

1.765. Спр. 31. Инструкция генерального подскарбия Михайла Скоропадского полковым сборщикам Лубенского полку Максиму Мирице и Федору Хильчевскому о сборе налогов в полку и реестр сбора налогов по сотням 1749, 30 арк.

1.766. Спр. 33. О назначении значковых товарищей Лубенского полка Максиму Мирице и Федору Хильчевскому полковыми сборщиками налогов 1750, 4 арк.

1.767. Спр. 59. О сборе налогов в Миргородском полку сборщиками значковыми товарищами Прокопом и Мартыном Трощинскими с 1751 по 1766 гг., 30 арк.

1.768. Спр. 62. О назначении з. т. Миргородского полку Прокопа и Мартына Трощинских сборщиками налогов 1751, 7 арк.

1.769. Спр. 71. О сборе винокуренного и питейного денежных налогов сборщиками Миргородского полка Прокопом и Максимом Трощинскими 1753-1755, 11 арк.

1.770. Спр. 73. О продаже собраного натурального налога сборщиком Лубенского полка Ф. Хилчевским 1754-1755, 4 арк.

1.771. Спр. 75. О взыскании денежного долга с б. т. Городинской сотни бывшего полкового сборщика Матвея Линевича 1756, 5 арк.

1.772. Спр. 83. О взыскании с бывшего комисара Роменской сотни в. т. Ходорковского присвоенных недоимочных денежных сборов 1761, 5 арк.

1.773. Спр. 109. О присвоении чина в. т. войсковому канцеляристу Петру Гаршину и о назначении его войтом Полтавского магистарата. 1762, 5 арк.

1.774. Спр. 135. О присвоении доходов с мельницы Киево-Софиевского монастиря значковым товарищем Иваном Слуцким 1774, 5 арк.

1.775. Спр. 139. Об отпуске смотрителя коронных имений Миргородского полка б. т. Родзянко. 1774, 4 арк.

1.776. Спр. 141. О предоставлении отпуска смотрителю коронних имений Переяславского полка б. т. Михайлу Гриневу. 1774, 4 арк.

1.777. Спр. 166. Промемория Переяславской полковой канцелярии в Экономическую канцелярию кантакузинских маетностей о присылке представителей по делу о земельном споре в. т. Сергея Сазановича с экономической канцелярии 1776, 3 арк.

1.778. Спр. 168. О взыскании пошлин за гербовую бумагу с жены в. т. Ефросинии Войтенко. 1776, 7 арк.

1.779. Спр. 169. О предоставлении отпуска смотрителю коронных маетностей Ивану Родзянко. 1776, 3 арк.

Ф. 53. Перша Малоросійська колегія

оп. 2. 1722-1726 рр.

1.780. Спр. 12. Чолобитна б. т. Семена Михайловского про служби батька і його самого з братом Семеном Боровським, про донос ними кн. Меншикову про зраду Мазепи і про направлення його Меншиковим з указом в Прилуки, про відібрання у нього писаря Орликова дружиною того указу й ув'язнення та відібрання грошей червоних і дрібних на 400 руб. 1722 р., 8 арк.

1.781. Спр. 16. По доносу б. т. Семена Михайловського на Григорія Шаргородського ніби про перебування його Шаргородського при зраднику Орлику. 1722, 37 арк.

1.782. Спр. 60. Донесення б. т. Стефана Миклашевського з пред'явленням документів на маєтності. 1723, 6 арк.

1.783. Спр. 101. Чолобитна в. т. Михайла Кондрат'єва дружини Ганни Юрієвої про взяття її дядьком кн. Іваном Четвертинським у батька свого, а її діда «крепостей» і про заволодіння їй належними ґрунтами. 1723, 7 арк.

1.784. Спр. 107. Чолобитна козаків Варвинської сотні Прилуцького полку на підданого колишнього в. т. Івана Себастіановича жителя с. Брагинець Г. Брагинця. 1723, 2 арк.

1.785. Спр. 109. По листу кн. Голіцина про підготовку до походу старшини і полків. 1723, 36 арк.

1.786. Спр. 125. Про висилку б. т. Василя Танського в Колегію до переяславського коменданта Яковлєва під караулом. 1723, 8 арк.

1.787. Спр. 131. Донесення б. т. Івана Новицького та прапорщика Івана Ізноскова про розслідування по чолобитним на суддю генерального Івана Чарниша. 1723, 6 арк.

1.788. Спр. 160. Донесення з. т. Петра Маркевича про забирання товаришем Никифором Ломачевським з описного Корецкого ґрунту жито. 1724, 6 арк.

1.789. Спр. 186 Справа по донесенню б. т. Афанасія Дорофієва з пред'явленням документів на володіння маєтностями в копіях. 1724, 9 арк.

1.790. Спр. 205. Чолобитна б. т. Стефана Миклашевського на секретаря МК Максима Прокоф'єва про неуплату ним за дві куфи доброго вина 28 руб. 1724, 4 арк.

1.791. Спр. 231. Донесення б. т. Івана Костенецького про подання документів на маєтності в копіях. 1724, 10 арк.

1.792. Спр. 250. Доклад про козаків та малоросійську старшину. 1724, 10 арк.

1.793. Спр. 298. Справа по указу Сенату про спорядження бунчукових товаришів в Гілянський похід. 1724-1725, 642 арк.

1.794. Спр. 313. Справа про закріпачення козаків Чернігівського полку с. Граборівки з. т. Шубою. 1725, 9 арк.

1.795. Спр. 315. Справа про закріплення землі за сином в. т. Володимиром Полонецьким. 1725, 5 арк.

1.796. Спр. 317. Чолобитна б. т. Скоропадського про видачу йому паспорта для проїзду від Глухова до Борзни. 1725, 2 арк.

1.797. Спр. 355. Чолобитна Михайла Кандиби про заборговані гроші дружиною б. т. Якова Лизогуба Феодорою. 1725, 4 арк.

1.798. Спр. 356. Справа Єлецького чернігівського монастиря зі з. т. Іваном Римшою про млин на р. Снов. 1725, 62 арк.

1.799. Спр. 357. Чолобитна управителя малоросійських вотчин Івана Костянтинова на з. т. Чернігівського полку Івана Мокрієвича про борг в 100 руб. 1725, 6 арк.

1.800. Спр. 382. Справа про Гілянський похід 1725 р., 590 арк.

1.801. Спр. 402. Донесення б. т. Стефана Миклашевського з проханням перевести Колегію з його дому в інше місце. 1725, 26 арк.

1.802. Спр. 435. Донесення з. т. Ніжинського полку Миколи Забіли з представленням у МК колодника з його допитом проведеним у Борзні. 1725, 9 арк.

1.803. Спр. 461. Справа про приведення до присяги різних чинів. 1725, 90 арк.

1.804. Спр. 487. Промеморія ГВК про присилання списків малоросійської старшини. 1725, 78 арк.

1.805. Спр. 587. Копія указу Сенату про відпуск додому з фортеці Св. Хреста по хворобі бунчукових товаришів. 1726, 11 арк.

1.806. Спр. 609. Промеморія ГВК з присланим донесенням стародубського полковника С. Галецького і полкових старшин про пожалування на місце померлого отамана Григорія Отвенського з. т. Леонтія Озерського. 1726, 14 арк.

1.807. Спр. 654. Справа про Гілянський похід. 1726-1727 р., 330 арк.

1.808. Спр. 762. Екстракт у справі б. т. Петра Корецького про дачу йому з Колегії подорожного до Петербургу. 1727, 5 арк.

1.809. Спр. 768. Екстракт справи по скарзі козака П. Чепеги на б. т. Василя Полуницького та оголошення всім козакам і посполитим, щоб скарги заносили надалі на бунчукових товаришів в Генеральну канцелярію. 1727, 6 арк.

1.810. Спр. 799. Ведомость какое число в малороссийских полках сборщиков имеется 1723, 50 арк.

1.811. Спр. 1016. Записная книга промемориям и донесениям 1726, 728 арк.

1.812. Спр. 1026. «Определения» бывшей Малой России. 1727, 580 арк.

Ф.54. Друга Малоросійська колегія

оп.1

1.813. Спр. 17. Доношение з. т. Афанасьева о захвате женой лубенского сотника Пикавцовой и ее зятем снетинским сотником Кулябкой волов, хлеба и др. 1765, 6 арк.

1.814. Спр. 39. О присвоении войсковому канцеляристу Хенцинскому звания войскового товарища и о назначении его войтом в Остерский магистрат. 1765-1766 г., 24 арк.

1.815. Спр. 257. Справа про борг (147 руб.) козаків Яготинської сотні Єнатієнків черниці Києво-Вознесенського Фролівського монастиря Меланії Кандибиній. 1765-1766 рр.

1.816. Спр. 568. Дело о разделе имущества между наследниками умершего войскового товарища Левицкого. 1767–1768 гг., 4 арк.

1.817. Спр. 590. Про отримання звання в. т. значковим товаришем Іваном Воленським. 1767.

1.818. Спр. 592. Про призначення з. т. Федора Іллєнова сотником канівським. 08.1767.

1.819. Спр. 607. Про отримання з. т. Андрієм Богдановським звання в. т. 1767.

1.820. Спр. 703. Донесення б. т. Івана Дмитрашки-Райчі з проханням про абшит. 1768.

1.821. Спр. 729. Справа про спір за озера біля м. Домонтова між б. т. Василем Івановичем Добронизьким та полковником Іваненком. 1767-1776, 51 арк.

1.822. Спр. 773. Дело о назначении сотником в Кобыжскую сотню войскового товарища Таращукова. 11.03.1768 г., 4 арк.

1.823. Спр. 950 Справа між з. т. Іваном Неверовським та сотником леплявським Василем Лазаревичем за хутір Кутлюбовський. 1769, 127 арк.

1.824. Спр. 1153. Донесення б. т. Василя Добронизького на сотника Плошкевича про нанесення шкоди будинку в 1769 р. в дворі в м. Домонтові 1770.

1.825. Спр. 1375. Позов з. т. Павла Прохоровича про розділ спадку його померлого дядька з. т. Антона Прохоровича. 1772, 27 арк.

1.826. Спр. 1416. Про призначення з. т. Івана та Івана Мигринів. 1773.

1.827. Спр. 1456. Прохання в. т. Кирила Нестелія про відпустку. 28.10.1773.

1.828. Спр. 1528. Присяга з. т. Григорія Кардашевського на посаді старшого канцеляриста.

1.829. Спр. 1678. Відомість переяславської полкової канцелярії про проходження служби, майнове та сімейне становище старшини. 1774, 20 арк.

1.830. Спр. 1718. Донесення в. т. Михайла Копцевича. 1774.

1.831. Спр. 1739. Про призначення б. т. хорунжого II компанійського полку Тимофія Підгаєцького.

1.832. Спр. 1782. Про надання колезькому канцеляристу Олексію Кононовичу чину в. т. 1775.

1.833. Спр. 1787. Про надання чинів старшині. 1775.

1.834 Спр. 1790. Ведомость о служащих Киевского полка с указанием времени поступления на службу, чина, участия в походах, количестве подданых. 1775 г., 19 арк.

1.835. Спр. 1792. Ведомость о служащих Миргородского полка с указанием времени поступления на службу, чина, участия в походах, количестве подданых. 1775 г., 29 арк.

1.836. Спр. 1793. Послужные списки членов присутсвия Миргородского земского суда и возных Миргородского полка. 1775 г., 10 арк.

1.837. Спр. 1794. Ведомость о служащих Миргородской полковой канцелярии с указанием времени поступления на службу, чина, участия в походах, количестве подданых. 1774 г., 32 арк.

1.838. Спр. 1905. Послужні списки бунчукових і військових товаришів Переяславського полку за 1775 р., 39 арк.

1.839. Спр. 1932. Справа про вибори переяславського земського судді. 1776-1779, 31 арк.

1.840. Спр. 2050 Скарга на б. т. Якова Марковича протопопа Баришівського Парфена Пясецького. 1776.

1.841. Спр. 2057 Залишок справи по позову б. т. Петра Лизогуба на сотника полкового Семена Копцевича про заволодіння останнім 1/3 греблі з млином. 1776.

1.842. Спр. 2077. Ведомость о чинах Киевского полка за 1776 г., 43 арк.

1.843. Спр. 2079. Реестр сколко в полку Переясловском служащих войскових товарищей состоить и хто с них в какого дела или на лице находятся учинен 4.08.1778, 4 арк.

1.844. Спр. 2262. Послужні списки переяславської старшини. 1777.

1.845. Спр. 2501. Справа по рапорту в сотенне Мринське правління і в полкову канцелярію абшитованого військового товариша Київського полку Андрія Тарасевича. 1778 р., 4 арк.

1.846. Спр. 2576. Формулярні списки старшини Київського полку 1779, 38 арк.

1.847. Спр. 2579. Донесення в Малоросійську колегію з лубенської полкової канцелярії про службу полкового канцеляриста Павла Косинського. 1779, 2 арк.

1.848. Спр. 2581. Формулярні списки Лубенського полку. 1779, 14 арк.

1.849. Спр. 2583. Справа про звільнення від служби з нагородженням, значкового товариша Київського полку Павла Дерязи. 25.04.1779, 5 арк.

1.850. Спр. 2620. Спір про спадок Требинських. 1779-1782, 67 арк.

1.851. Спр. 2655. Прохання про відставку з. т. Петра Ошкала. 1779, 11 арк.

1.852. Спр. 2683. Ведомость о служащих чинах полку Киевского за 1779 г., 11 арк.

1.853. Спр. 2684. Ведомость абшитованых чинов полку Киевского за 1779 г., 10 арк.

1.854. Спр. 2685. Справа про призначення полкового канцеляриста Переяславського полку Івана Давидовича значковим товаришем і запис його в компут. 16.12.1780, 5 арк.

1.855. Спр. 2695. Донесення переяславського полкового канцеляриста Михайла Хмельницького з проханням чину з. т. 1779.

1.856. Спр. 2705. Про призначення сотником ірклiївським в. т. Павла Юзефовича. 04.1779.

1.857. Спр. 2775. Ведомость предводителя шляхетства об имущественном и семейном положении чинов Переяславского полка за 1780 г., 86 арк.

1.858. Спр. 2884. Відомість про старшину Лубенського полку 1780, 15 арк.

1.859. Спр. 2885. Відомість про старшину Київського полку 1780, 31 арк.

1.860. Спр. 2964. Про призначення в. т. Федора Богдановського сотником у Канівську сотню. 11.1781.

1.861. Спр. 2966. Про призначення сотника II полкової сотні Петра Ілляшенка б. т. 1781.

1.862. Спр. 2968. Про призначення полкового осавула Федора Пилипенка б. т. 1781.

1.863. Спр. 2994. Ведомость о чинах предводителя шляхетства полку Переяславского коллежского асессора Михаила Гриневича. 1781.

1.864. Спр. 3031. Дело о производстве киевского сотника Гудымы в чин бунчукового товарища. 19.03.1781 г., 6 арк.

1.865. Спр. 3034. Дело о присвоении писарю Козелецкого подкоморного суда Ротмистру звания войскового товарища. 8.02.1781 г., 7 арк.

1.866. Спр. 3194. Про призначення отамана городового Йосипа Микул'єва в. т. Переяслав. 1781.

1.867. Спр. 3216. Прохання в. т. Андрія Туманського про виписку з ревізії 1723 р. 1784.

1.868. Спр. 3365. Про присвоєння звання з. т. полковому канцеляристу Григорію Пащенку, наказному сотнику іркліївському. 1773.

1.869. Спр. 3366. Про присвоєння з. т. Павлу Неверовському та полковому канцеляристу Степану Базилевичу звання в. т. 1777.

1.870. Спр. 3380. Ведомость предводителя шляхетства полку Переяславского полковника армейского Кирила Стрешенцова о служащих чинах. 31.01.1775 г., 26 арк.

1.871. Спр. 3404. Про призначення сотника і комісара Івана Максимовича б. т. 1779.

оп. 2

1.872. Спр. 175. Відомість суду земського золотоніського за 1771 р.

1.873. Спр. 177 Відомість про чиновників полку Переяславського за 1771 р., 14 арк.

1.874. Спр. 202. Відомість Золотоніського повітового земського суду про службу та майнове становище козацької старшини за 1772 р., 22 арк.

1.875. Спр. 262. Ведомость предводителя шляхетства о чинах за 1774 г., 98 арк.

1.876. Спр. 535. Список старшини Переяславського полку. 1782, 5 арк.

1.877. Спр. 540. Формулярные списки козацкой старшины Стародубского и Лубенского полков, желающей перейти из воинской службы на гражданскую. 1783 г., 3 арк.

1.878. Спр. 541. Формулярні списки старшини Миргородського, Лубенського, Стародубського, Ніжинського, Гадяцького і Прилуцького полків, які бажають служити 1783 р., 44 арк.

оп. 3

1.879. Спр. 2502. Послужные списки полковой и сотенной старшины Гадяцкого полка. 1767 г., 98 арк.

1.880. Спр. 3421. Табели о личном составе старшины и козаков Черниговского, Стародубского и др. полков. 18.08.1769, 21 арк.

1.881. Спр. 3426. Доношение смотрителя Нежинской, Борзнянской и Комаровской станций в. т. Каменского о присилке писаря (з. т.) и определения коллегии об отказе. 03.1769, 4 арк.

1.882. Спр. 3427. О предоставлении отпуска на два месяца б. т. Прохору Забеле и выдаче паспорта для проезда в слободские полки. 01.1769, 2 арк.

1.883. Спр. 3428. Дело о присилке из Лубенской полковой канцелярии к б. т. Михайлу Миклашевскому з. т. для владения канцелярских дел в Батуринской станции. 1769, 3 арк.

1.884. Спр. 3430. Дело о выдаче в. т. Тимченку атестата о прохождении службы. 1769, 4 арк.

1.885. Спр. 3459. Іменні списки старшини і козаків полків України на військовій службі. 12.05.1769-19.04.1770, 431 арк.

1.886. Спр. 4198. Справа про поділ спадку після смерті б. т. Романа Іванова Янова. 1768-1770, 312 арк.

Ф. 56. Генеральний військовий суд. 1708-1786 рр.

оп. 1

1.887. Спр. 250. Решения суда за 1766 г.

1.888. Спр. 285. Решения ГВС за 1771 г.

1.889. Спр. 470. Решения ГВС за 1780 г.

1.890. Спр. 489. Об избиении войскового товарища Кузьменко значковым товарищем Иваном Погореловым. 1784.

оп. 3

1.891. Спр. 3518. Остаточні вироки в карних та цивільних справах («решения» и «определения»). 1782, 735 арк.

Ф. 57. Румянцевський генеральний опис Малоросії

1.892. Спр. 26. Сосниця Чернігівського полку.

1.893. Спр. 28. Волинка Чернігівського полку.

1.894. Спр. 39. Ніжин, 1078 арк.

1.895. Спр. 42. Борзна, 892 арк.

1.896. Спр. 43. Оленівка II Борзнянської сотні, 297 арк.

1.897. Спр. 148а. Стародуб, 610 арк.

1.898. Спр. 152. Баришівка Переяславського полку.

1.899. Спр. 199. Документы, относящиеся до селений Гельмязовской сотни ч.1. 1661-1739

1.900. Спр. 203. Гельмязів Переяславського полку.

1.901. Спр. 216а. Баришівка Переяславського полку, 350 арк.

1.902. Спр. 230. Золотоноша Переяславського полку.

1.903. Спр. 247. Ірклиїв Переяславського полку.

1.904. Спр. 274. Леплява Переяславського полку.

1.905. Спр. 278. Переяслав, 303 арк.

1.906. Спр. 279. Переяслав, 664 арк.

1.907. Спр. 280. Переяслав. 414 арк.

1.908. Спр. 282. Переяслав.

1.909. Спр. 300. Піщана Переяславського полку.

1.910. Спр. 301. Піщана Переяславського полку.

1.911. Спр. 438. Миргородський полк. Омельник. Арк.1-130

1.912. Спр. 439. Миргородський полк. Потоцька, Омельницька сотні, 1008 арк.

Ф. 64. Сотенні канцелярії Лівобережної України

оп. 1

1.913. Спр. 13. Показання в. т. Якова Махоти, обвинуваченого позивачем

Котляревським у побитті матері й брата. 11.10.1754, 6 арк. (Комишенська сотенна, Гадяцький полк).

1.914. Спр. 553. Книга запису купчих, уступочних актів, духівниць та інших документів старшини, козаків і міщан Ямпільської сотні 1763-1764 р., 32 арк.

1.915. Спр. 555. Послужні списки військових і значкових товаришів Ямпільської сотні 1777, 13 арк.

1.916. Спр. 588. Купчі на ґрунти сотника Дмитра Дарагана. 1733.

Ф. 72. Гадяцька полкова канцелярія. 1698-1781 рр.

оп. 2

1.917. Спр. 13. Дело по иску б. т. Ивана Яновського на жителя гадяцкого Йосипа Лободу за порубку дерева 1750 г., 28 арк.

1.918. Спр. 15. Справа по донесенню з. т. Івана Ющенка про пограбування у нього барковським жителем посполитим Остапом Курчиним коня. 1753, 28 арк.

1.919. Спр. 16. Справа по скарзі сотника Шостака на з .т. Якова Засічного винного йому гроші. 1755, 32 арк.

1.920. Спр. 21. Справа про заволодіння б. т. Іваном Яновським хутором з будовами у козака Григорія Короля в урочищі Вовчому. 1755, 15 арк.

1.921. Спр. 27. Справа по скарзі з. т. Леона Лукашевича про пограбування в дорозі. 1756, 8 арк.

1.922. Спр. 29. Справа про колодницю, піддану в. т. Григорія Рубанова, Марію Скоробагатченкову, яка прижила і вбила дитину. 1756-1757, 15 арк.

1.923. Спр. 33. Справа б. т. Петра і Павла Лашкевичів з б. т. Андрієм Полетикою Зарадченковим. 1758-1759, 126 арк.

1.924. Спр. 47. Справа по комісії б. т. Семена і сотника грунського Іллі Милорадовичів з козаками гунськими за різні їхні образи і протизаконні дії. 1739-1752, 131 арк.

1.925. Спр. 48. Справа по слідству в полку Гадяцькому над сотником грунським Семеном та його батьком Іллєю Милорадовичами про різні образи ними козаків. 1752, 53 арк.

1.926. Спр. 49. Справа по слідству, що проводилося через нарочних у полку Гадяцькому сотні Грунській по скарзі козаків на б. т. Іллю і сотника Семена Милорадовичів про образи. 1752-1759, 271 арк.

Ф.75. Ніжинська полкова канцелярія. 1719-1781 рр.

оп. 2

1.927. Спр. 33. Справа Марії Лук'янихи, жительки кролевецької про вбивство її чоловіка Лук'яна ніби то з. т. Ніжинського полку Карпом Огієвським. 1735, 25 арк.

1.928. Спр. 36. Справа А. Т. Комарницького за борг сина зі з. т. Григорієм Огієвським. 1735, 22 арк.

1.929. Спр. 37. Купчі про продаж дворів і земель ніжинськими жителями. 1736-1737, 20 арк.

1.930. Спр. 46. Справа про прихід з. т. Григорія Огієвського в сотенну канцелярію і обругання ним старшини. 1739, 9 арк.

1.931. Спр. 51. Справа з. т. Полтавського полку Андрія Новицького про допит з. т. Ніжинського полку Петра Писаревського, що був за комісара в полку драгунському Санкт-Петербурзькому. 1740, 53 арк.

1.932. Спр. 68. Атестат козаку Ніжинського полку про призначення його з. т. 1746, 2 арк.

1.933. Спр. 71. Справа по донесенню б. т. Грабовського зі з. т. Тихоновим про грабіж. 1747, 4 арк.

1.934. Спр. 72. Указ ГВК про звільнення з комісарства в. т. Шимоновича і з. т. Івана Вятковського. 1748, 2 арк.

1.935. Спр. 74. Донесення з. т. Олександра Завадського про вівчарні заводи. 1748, 6 арк.

1.936. Спр. 79. Справа жительки кролевецької Єфросинії Векушихи про захоплення її двору з. т. Семеном Огієвським. 1752, 19 арк.

1.937. Спр. 91. Скарга на з. т. Карпа Огієвського 1755-1756, 22 арк.

1.938. Спр. 93. Справа про спірні ґрунти між з. т. Павлом Мовчаном і козаком краснянським Семеном Пікалою, 1755, 20 арк.

1.939. Спр. 95. Справа про захоплення з. т. Ніжинського полку Андрієм Купюрою ґрунтів п. к. Андрія Комашинського і його брата Олександра. 1755, 11 арк.

1.940. Спр. 97. Судова справа козака конотопського П. Полушка за двір з дядьком з. т. Федором Полєшком. 1755, 5 арк.

1.941. Спр. 103. Прохання В. Пішовця про зарахування його з. т. на місце померлого батька. 1758, 3 арк.

1.942. Спр. 127. Донесення Микита Косаревського про призначення його з. т. 1776, 3 арк.

1.943. Спр. 132. Список військового товариша Івана Всененського за 1784 р., 6 арк.

1.944. Спр. 136. Справа по донесенню з. т. Стефана Бардаковського про недопущення його мачухою до рухомого і нерухомого майна. 1762, 7 арк.

Ф. 80. Стародубська полкова канцелярія. 1708-1780 рр.

оп.1

1.945. Спр. 1. Копия универсала гетмана Скоропадского об отдаче во владение слободи Стягайловки войсковому товарищу Ивану Стягайлу. 1708, 1 арк.

1.946. Спр. 4. Письмо Чуйкевича Федора значковому товарищу Стародубского полка И. Лашкевичу о сборе порций и раций с населения Стародубского полка 7.07.1735 г., 2 арк.

1.947. Спр. 6. О назначении значкового товарища Івана Губчица почепским сотником Стародубского полка. 1735 г., 5 арк.

1.948. Спр. 7. Челобитная бунчукового товарища Андрея Миклашевского о производстве следствия по делу за спорные земли с вдовою полкового есаула Филиппа Данченка Анною. 1745 г., 3 арк.

1.949. Спр. 14. Копії донесень і договірні записи бунчукових товаришів братів Миклашевських про розділ спадкових маєтностей 1754, 20 арк.

1.950. Спр. 25. Табель о войсковыхъ товарищехъ служащихъ 1763 г., 26 арк.

1.951. Спр. 28. О споре за с. Буди, д. Писаревку и мглинские земли между полковым обозным Скорупою и войсковыми товарищами братьями Есимонтовскими. 1765-1772 на 20 арк.

оп. 2. 1712-1780 рр.

1.952. Спр. 14. Справа з. т. Івана Мовчка з козаком сотні Почепської Іваном Чубкою 1731, 21 арк.

1.953. Спр. 15. Справа з. т. Іллі Пугачовського з жінкою козака С. Акуленка і її зятем А. Шапурою про злам млинового колеса і недопущення рибної ловлі. 1731, 26 арк.

1.954. Спр. 33. Справа про вбивство дяка І. Мохановського з. т. Семеном Великосовичем. 1735, 58 арк.

1.955. Спр. 46. Справа про вбивство з. т. Федором Горою своєї жінки Анастасії. 1737, 131 арк.

1.956. Спр. 75. Справа про спірні ґрунти між значковими Родіоном Янченком та Миколаєм і Михайлом Борознами Лопазенками. 1741, 32 арк.

1.957. Спр. 82. Справа б. т. Василя Завадовського і відставного з. т. Тимофія Лишня про образи. 1742, 3 арк.

1.958. Спр. 105. Дело з. т. Пучковского о завладении казаком Романом Карновичем мельницей. 1745, 8 арк.

1.959. Спр. 254. Полку Стародубовского значкових товаришей служащих «сказки» 1761 г., 4 арк.

1.960. Спр. 266. Дело по иску б. т. Василия Дунина-Борковского с женой б. т. Якова Тарновского Еленой Кочубеевой Тарновской о неотдаче ею Тарновскою онного Борковского жене с опеки движимого и недвижимого имения. 1763 г., 40 арк.

1.961. Спр. 311. Реестр о неполагающихся к дачам духовних старшинських, владельческих и другого войскового звания людей сотне Новомеской жилых дворах и хатах к виданию состоящих и о служителях. 1751, 767 арк.

1.962. Спр. 314. Ревізія Стародубського полку 1740 р., 899 арк.

1.963. Спр. 315. Ревізія Стародубського полку 1731, 1735, 1737 рр., 1096 арк.

1.964. Спр. 317. Ревізія Стародубського полку 1741 р., 337 арк.

1.965. Спр. 318. Ревізія Стародубського полку 1743 р., 727 арк.

1.966. Спр. 319. Ревізія Стародубського полку 1748 р., 944 арк.

1.967. Спр. 320. Ревізія Стародубського полку 1755 р., 42 арк.

1.968. Спр. 321. Ревізія Стародубського полку 1737 р., 764 арк.

1.969. Спр. 325. Ревізія Стародубського полку 1764 р., 145 арк.

1.970. Спр. 330. Ревізія Стародубського полку 1764 р., 246 арк.

1.971. Спр. 363. Разные копии купчих разных владельцев Стародубского полка разных годов 1735 г., 229 арк.

1.92. Спр. 369. Именной список сотников и казаков, отправленних в поход. 1739. 23 арк.

1.973. Спр. 380. Дело о захвате земель у казаков с. Левенки Стародубского полка паном Иваном Тимофеевичем из с. Мироновки. 1712, 5 арк.

1.974. Спр. 381. Перечень долгов Федора Ярмощенка жителям полка 1717 г., 4 арк.

Ф. 83. Переяславська полкова канцелярія. 1731-1781 рр.

оп. 1

1.975. Спр. 43. Скарга б. т. Федора Дем'яновича на грека Г. Ризу. 1752.

1.976. Спр. 75. «Казка» значкових товаришів Івана і Петра Анастасієнків. 1762 р., 3 арк.

1.977. Спр. 76. Донесення в переяславську канцелярію з. т. Лаврентія Івановича Занкевича. 1762, 3 арк.

1.978. Спр. 119. Список про чини Переяславського полку за січневу третину 1778 р., 12 арк.

1.979. Спр. 130. Відомості про службу з. т. і сотенної старшини Переяславського полку. 1785, 60 арк.

1.980. Спр. 161. Послужные списки значковых товарищей, сотенных есаулов, сотенных атаманов Переяславского полка. 1785 г.

1.981. Спр. 163. Донесення в полкову переяславську канцелярію Заруцьких.

Ф. 94. Полтавська полкова канцелярія. 1710-1783 рр.

оп. 2

1.982. Спр. 43. "Казки" бунчукових товаришів Полтавського полку. 02.1762., 15 арк.

1.983. Спр. 56. Ведение Полтавского полку о козаках конных и пеших 07.1733, 201 арк.

1.984. Спр. 58. Відомість Полтавського полку про козаків всіх сотень 1734 р., 116 арк.

1.985. Спр. 60. Список іменний Полтавського полку значкових товаришів і козаків […] хто при полку і хто де в "отлучках" 1735 р., 108 арк.

1.986. Спр. 62. Полное число в полку Полтавском находится по списку значковых товарищей и кто в каких командированиях находится. 1736 г., 8 арк.

1.987. Спр. 83. Полку Полтавського «сказки» значковых товарищей 03.1762, 44 арк.

1.988. Спр. 84. «Казки» військових товаришів Полтавського полку, 30 арк.

Ф. 96. Прилуцька полкова канцелярія. 1735-1781 рр.

оп. 1

1.989. Спр. 10. Дело об увольнении от службы значкового товарища Дмитрия Тодорского и об определении на его место брата Кирилла. 1770.

1.990. Спр. 11. Атестат значкового товарища Иосифа Жилы. 1775.

оп. 2

1.991. Спр. 19. Дело по иску з. т. Андрея Кондратенка на брата его значкового товарища Кондратенка за гвалтовное на дом его с многолюдством нападение. 1749, 5 арк.

Ф. 102. Миргородська полкова канцелярія 1711-1781 рр.

оп. 1

1.992. Спр. 7. Копії документів про проходження служби з. т. К. Роменським 1742-1760, 8 арк.

1.993. Спр. 8. Справа про побиття з. т. В. Загубиночи. 1743 р., 1 арк.

1.994. Спр. 13. «Предписание» гетьмана Розумовського полковій старшині про збір військового податку збирачами військовими товаришами Трощинськими Прокопом і Мартином. 1751.

1.995. Спр. 20. Квитанції і розписки про витрату грошей по канцелярії і про присвоєння звань з. т. дітям старшини. 1752-1754, 6 арк.

1.996. Спр. 34. Атестат від полкової миргородської канцелярії отаману Сандулу Івану. 1767, 3 арк.

1.997. Спр. 35. Дело о производстве следствия по делу в. т. С. Короленка, обвиняемого в освобождении казаков от воинской службы за взятки, присвоении казенных денег. 1770-1771, 38 арк.

1.998. Спр. 35а. Справа про образу в. т. Семеном Короленком полкового обозного Ієремії Родзянко. 1771 р., 3 арк.

1.999. Спр. 36. Атестат з. т. С. Соломахи про присвоєння звання в. т. 1779, 1 арк.

1.1000. Спр. 42. Формулярні списки миргородської старшини.1782, 11 арк.

оп. 2

1.1001. Спр. 51. По доношению в. т. Степана Волевача о неотводе дому его сотенным Потоцким управлением в постой. 1759, 11 арк.

1.1002. Спр. 87. По указу МК о неупотреблении в. т. Дмитрия Волевача от полковой Миргородской канцелярии в наряди и комиссии. 1774, 4 арк.

1.1003. Спр. 101. Компут товариства Миргородского полка 1711-1725, 152 арк.

Ф. 108. Чернігівська полкова канцелярія. 1706-1781 рр.

оп. 2

1.1004. Спр. 1. Універсал, наданий Катерині Грязній на села Ладинку і Яновку з усіма належними угіддями. 1672 р.

1.1005. Спр. 3. Ревізія посполитих людей ґрунтових і "огородників" по указу полковника Чернігівського Павла Полуботка 1713 р., 140 арк.

1.1006. Спр. 18. Справа з. т. Івана Климовича зі з. т. Пантелеймоном Мокрієвичем про заволодіння Мокрієвичем ґрунтами Олесовськими, Репянськими і двором Суліченським.1734-1751, 52 арк.

1.1007. Спр. 33. Копії гетьманських універсалів про призначених в чини із кандидатів по виборам в 1728-1738 рр., укази ГВК, гетьманські ордера і призначення полкової канцелярії в чини сотників, полкової старшини, значкових і військових товаришів, звільнених у відставку з нагородженням чином, атестати про службу, донесення старшин про звільнення від служби. 1738-1752, 149 арк.

1.1008. Спр. 49. Присяги о произвождении в значковые товарищи, сотенные писари, канцеляристы полковые и судовые, асаули, хорунжие и козаки Черниговского полка. 1742-1761, 49 арк.

1.1009. Спр. 61. Справа по указу ГВК по донесенню в. т. Павла Мокрієвича про неотримання його батьком осавулом полковим Михайлом Мокрієвичем платні за 1738 р. 1743-1765, 45 арк.

1.1010. Спр. 176. По указу ГВК по чолобитній з. т. Іова Сокоцького про призначення з. т. його братів рідного Юхима та двоюрідних Романа і Євстрата, служачих спільно з ним з предківських спадкових нероздільних ґрунтів. 1749, 56 арк.

Ф. 133. Чернігівський Борисоглібський мученицький чоловічий монастир

оп. 1

1.1011. Спр. 34. Універсал гетьмана Дем'яна Ігнатовича, звільняючий за військові заслуги у Війську Запорозькому Василя Болдаковського та Станіслава Каховського від податку. 1669, 3 арк.

1.1012. Спр. 58. Універсал гетьмана Івана Самойловича новгородському писарю Івану Васильовичу на володіння млином на р. Деражні. 1 арк.

1.1013. Спр. 75. Універсал стародубського полковника Григорія Карповича на встановлення млина на р. Рож жителю Новгородської сотні Марку Лещинському. 1678 р.

1.1014. Спр. 104. Універсал Івана Мазепи на володіння с. Кримазівкою і млином на р. Деражні в. т. Івану Васильовичу 1687 р.

Ф. 193. Київське намісницьке правління

оп. 1

1.1015. Спр. 22. Послужные списки членов и канцелярских служащих Миргородского уездного суда 1782, 24 арк.

1.1016. Спр. 25. Послужные списки членов и канцелярских служащих Городиского уездного суда 1782, 15 арк.

1.1017. Спр. 27. Послужные списки заседетелей Хорольского уездного суда 1782, 25 арк.

1.1018. Спр. 31. Формулярные списки членов и секретаря Киевского уездного суда 1782, 12 арк.

1.1019. Спр. 32. Формулярные списки членов и заседателей Миргородского земского суда 1782, 16 арк.

1.1020. Спр. 46. Формулярные списки служащих Остерского и Пирятинского нижних земских судов 1782, 1788, 49 арк.

1.1021. Спр. 49. Послужные списки судей Хорольских совестных судов 1782, 8 арк.

1.1022. Спр. 50. Послужные списки членов Хорольского сиротского суда 1782, 14 арк.

1.1023. Спр. 78. Послужные списки воинских чинов Киевского полка 1782-1783, 30 арк.

1.1024. Спр. 85. Формулярные списки служащих Миргородского суда 1782, 14 арк.

1.1025. Спр. 86. Відомість про дворян Київського намісництва у Переяславському повіті 1782 р., 14 арк.

1.1026. Спр. 104. Послужной список чинов Золотоношского магистрата 1782, 18 арк.

1.1027. Спр. 107. Послужной список членов Золотоношского сиротского суда 1782, 4 арк.

1.1028. Спр. 110. Именная ведомость выборных чинов в судебные учреждения Киевского наместничества при открытии последнего 1782, 5 арк.

1.1029. Спр. 118. Формулярные списки Золотоношского казначея, канцелярских служащих и присяжных казначейства 1782, 14 арк.

1.1030. Спр. 119. Послужные списки о присутствующих в городском Лубенском магистрате сочиненное 1782 г. за первую половину. 14 арк.

1.1031. Спр. 120. Послужные списки служащих Голтвянских сиротского и словесного судов и городового магистрата 1782, 13 арк.

1.1032. Спр. 123. Формулярный список судей Городиского словесного суда 1782, 4 арк.

1.1033. Спр.172. Аттестаты значковых товарищей Миргородского полка Медведевых Василия и Антона. 1782, 4 арк.

1.1034. Спр. 180. Послужные списки заседетелей, членов и канцелярских служащих Пирятинского уездного суда. 1782, 21 арк.

1.1035. Спр. 188. Послужные списки служащих Золотоношской дворянской опеки. 1782, 6 арк.

1.1036. Спр. 189. Послужные списки членов и секретарей Золотоношского уездного суда 1782, 28 арк.

1.1037. Спр. 196. Формулярные списки членов Переяславского городового магистрата, сиротского и совестного судов. 1782, 13 арк.

1.1038. Спр. 197. Формулярные списки войсковых товарищей возных и канцелярских служащих Лубенского полка 1782 14 арк.

1.1039. Спр. 201. Формулярные списки членов Золотоношского городского сиротского и словесного судов. 1782, 6 арк.

1.1040. Спр. 203. Формулярный список войсковых товарищей, возных и канцелярских служащих Лубенского полка. 1782, 22 арк.

1.1041. Спр. 209. Формулярные списки членов уездного Миргородского суда. 8 арк.

1.1042. Спр. 209а. Формулярный список судьи, заседателей и канцелярских служащих Лубенской нижней расправы. 6 арк.

1.1043. Спр. 218. Формулярные списки служащих чинов 8-го класса по Киевскому наместничеству 1786. 75 арк.

1.1044. Спр. 222. Списки про службу старшини Переяславського полку за 1783 р., 112 арк.

1.1045. Спр. 247 Формулярні списки і атестати старшини Переяславського полку за 1783 р., 27 арк.

1.1046. Спр. 267. Формулярный список воинских чинов Миргородского полка 1783, 56 арк.

1.1047. Спр. 291. Формулярные списки старшин Миргородского полка 1783-1784, 23 арк.

1.1048. Спр. 311. Формулярные списки членов Хорольского городового магистрата за I половину 1783 г., 8 арк.

1.1049. Спр. 314. Формулярные списки в. т. Миргородского полка 1783, 4 арк.

1.1050. Спр. 322. Формулярный список з. т. Миргородского полка Сушко 1783, 2 арк.

1.1051. Спр. 323. Формулярный список з. т. Миргородского полка Гриненко 1783, 2л

1.1052. Спр. 324. Формулярный список з. т. Миргородского полка Кринецкого 1783, 2 арк.

1.1053. Спр. 325. Формулярный список з. т. Миргородского полка Марковского 1783, 2 арк.

1.1054. Спр. 328. Формулярный список з. т. Миргородского полка Юрченко 1783, 2л

1.1055. Спр. 331. Формулярный список в. т. Миргородского полка Кропивянского 1783, 2 арк.

1.1056. Спр. 352. Послужной список в. т. Кондрата и з. т. Акима Припек 1784, 2 арк.

1.1057. Спр. 377. Прошение остерского городничего б. т. Юзефовича о присвоении чина 1784, 7 арк.

1.1058. Спр. 380. Прошение в. т. Брижихи о присвоении ему чина титулярного советника 1784, 3 арк.

1.1059. Спр. 437. Формулярный список з. т. Переяславского полка Соколовского 1784, 2 арк.

1.1060. Спр. 469. Послужные списки старшины малороссийских полков. 1784,74 арк.

1.1061. Спр. 487. Дело о присвоении чинов старшине малороссийских полков 1784, 96 арк.

1.1062. Спр. 555. Послужной список в. т. Каленика Пенчука 1785, 2 арк.

1.1063. Спр. 557. Послужной список в. т. Гадяцкого полка Якубенко 1785, 2 арк.

1.1064. Спр. 558. Послужной список в. т. Гадяцкого полка Ивана Белецкого 1785, 2 арк.

1.1065. Спр. 559. Послужной список в. т. Гадяцкого полка Николая Белецкого 1785, 2 арк.

1.1066. Спр. 563. Прошение и послужной список б. т. Гадячского полка Пирятинского о присвоении военного чина и освобождении от службы. 1785, 4 арк.

1.1067. Спр. 1393. Именной список дворян Переяславского уезда. 1790, 20 арк.

1.1068. Спр. 1410. Ведомость о дворянах Золотоношского уезда. 1790, 128 арк.

1.1069. Спр. 1661. Прохання дворянина Григорія Магеровського дозволити займатися винокурінням. 1791.

оп. 2

1.1070. Спр. 147а. Дело о записи в дворянское сословие б. т. Думитрашка 1784, 3 арк.

1.1071. Спр. 148. Прошение з. т. Переяславского казачьего полка Сухенка Максима об освобождении от воинской службы по болезни. 1784, 2 арк.

1.1072. Спр. 152. Прошение уездного городиского стряпчего в. т. Григория Кривоносова о присвоении ему чина за выслугу лет. 1784, 6 арк.

1.1073. Спр. 188. Прошения и донесения старшины и отставных военнослужащих Хорольского уезда об освобождении от подушного оклада. 1785-1786, 16 арк.

1.1074. Спр. 189. Прошения и донесения старшины, священнослужителей и отставных офицеров Миргородского уезда об освобождении от подушного оклада. 1785-1786, 33 арк.

1.1075. Спр. 190. Прошения и донесения старшины, священнослужителей и отставных офицеров Пирятинского уезда об освобождении от подушного оклада. 1785-1786, 49 арк.

1.1076. Спр. 206. Прошение казачьей старшины Миргородского полка об увольнении от войсковой службы и присвоении армейских чинов. 1785, 12 арк.

оп. 3. 1780-1796 рр.

1.1077. Спр. 13. Прошение бунчукового товарища Миргородского полка Базилевского Ивана об увольнении со службы по болезни 1784, 1 арк.

1.1078. Спр. 27. Прошение войскового товарища Миргородского полка Карпатиоса Андрея об увольнении с военной службы по болезни и присвоения звания бунчукового товарища. 1785, 4 арк.

1.1079. Спр. 28. Прошение значкового товарища Миргородского полка Ксендзенка Данила об увольнении с военной службы по болезни. 1785, 1 арк.

1.1080. Спр. 29. Прошение войскового товарища Миргородского полка Лескевича об увольнении с военной службы и присвоении ему чина. 1785, 1 арк.

1.1081. Спр. 30. Прошение в. т. Миргородского полка Василия Пищимуки об увольнении с военной службы по болезни и присвоении ему чина. 1785, 1 арк.

1.1082. Спр. 31. Прошение войскового товарища Миргородского полка Петра Ростовского об увольнении с военной службы. 1785, 3 арк.

1.1083. Спр. 32. Прошение в. т. Миргородского полка Данила Якубовского об увольнении с военной службы по болезни и присвоении ему звания б. т. 1785, 2 арк.

1.1084. Спр. 33. Прошение войскового товарища Миргородского полка Василия Шапранова об увольнении с военной службы. 1785, 1 арк.

оп. 4. 1783-1788 рр.

1.1085. Спр. 33. Дело по предложению наместника гр. Румянцева-Задунайского П. А. о награждении з. т. Никиту Марченка чином войскового товарища. 01.1783, 5 арк.

1.1086. Спр. 41. Дело по предложению наместника графа Румянцева-Задунайского об увольнении по болезни секретаря, войскового товарища Федора Коломийца и назначении на должность отставного прапорщика Мордичева. 01.-08.1783, 15 арк.

1.1087. Спр. 104. Дело по рапорту Городиского нижнего земского суда о смерти заседателя войскового товарища Данила Колосовского и определении на его место отставного подпоручика Александра Устимовича. 04-05.1783, 10 арк.

1.1088. Спр. 113. Дело о направлении на службу в Киевский губернский магистрат войскового товарища Василия Вербицкого. 04-05.1783, 4 арк.

1.1089. Спр. 182. Дело по предложению наместника гр. Румянцева-Задунайского П. А. о присвоении б. т. Якову Лукашевичу чина коллежского асессора. 06.1783, 8 арк.

1.1090. Спр. 193. Дело по прошению пирятинского городничего бунчукового товарища Якова Гамалеи об увольнении со службы по болезни и назначении на должность секунд-майора Ивана Степанова. 01.1784, 45 арк.

1.1091. Спр. 194. Дело по прошению судьи Козелецкой нижней расправы б. т. Споевского о взыскании денежного долга с казака А. Журавля жителя с. Козары Козелецкого уезда. 07.1783, 9 арк.

1.1092. Спр. 199. Дело по прошению городиского предводителя округи бунчукового товарища Антона Кодинца о взыскании долга с мещанина Вощалцова. 1784, 14 арк.

1.1093. Спр. 208. Дело по указу Сената о присвоении чина коллежского асессора бунчуковым товарищам Дмитровичу Алексею и Леонтовичу Николаю. 1783, 8 арк.

1.1094. Спр. 212. Дело по рапорту Городиского городового магистрата о смерти бургомистра магистрата войскового товарища Ивана Котляревского 06.1783,11 арк.

1.1095. Спр. 287. Дело по указу Сената о присвоении стряпчему Киевского губернского магистрата Григорию Кононовичу чина коллежского асессора. 10.1783, 9 арк.

1.1096. Спр. 293. Дело по представлению верхнего земского суда о том, что

заседатели поручик Чернуцкий и в. т. Остроградский не являются на службу. 08-09.1783, 6 арк.

1.1097. Спр. 695. Дело по прошению судьи Козелецкой нижней расправы б. т. Максима Споевского о награждении чином коллежского асессора. 01.1785, 10 арк.

1.1098. Спр. 696. Дело по донесению Лубенского нижнего земского суда о награждении в. т. Кондратенко Андрея чином губернского секретаря. 05.1785, 7 арк.

Ф. 204. Чернігівське намісницьке правління

оп. 1

1.1099. Спр. 8. Формулярні списки чиновників Прилуцького полку за 11.1782 р., 26 арк.

Ф. 206. Новгород-Сіверське намісницьке правління

оп. 1

1.1100. Спр. 131. Справа про арешт І. Требинського. 1755.

1.1101. Спр. 133. Справа по позову в. к. Гната Тарасевича за побиття його б. т. Іваном Дмитрашкою-Райчею. 1756.

1.1102. Спр. 204. Позов лейб-гвардії Ізмайлівського полку капрала Івана Афендика і б. т. Григорія та Михайла Іваненків на Герасима і Дениса Демешків (Стрешенцових) за ґрунти в с. Остролуччя і м. Басань. 1762.

1.1103. Спр. 296. Судова справа абшитованого судді Й. Тоцького та в. т. Л. Базилевича. 1772.

1.1104. Спр. 316. Спір за землі і будівлі у м. Воронків між синами померлого з. т. Михайла Мартоса та осавулом сотенним воронківським Кирилом і п. к. Іваном Хоменками. 1773.

1.1105. Спр. 1160. Позов ієромонаха кафедрального Переяславського монастиря Пахомія Копцевича на в. т. Федора Слюза за побиття і захоплення коляски і речей. 1757-1758 рр.

Ф. 208. Стародубський магістрат

оп. 1. 1661-1887

1.1106. Спр. 1. Копії підтверджувальних документів на земельні володіння з. т. Г. Янченка. Друга пол. 18 ст., 2 арк.

1.1107. Спр. 2. Протокол засідання магістрату у справі про крадіжку у в. т. Петра Прокоповича грошей і муки. 1768, 17 арк.

1.1108. Спр. 11. Актова книга магістрату. Записи грамот польських королів, універсалів гетьманів, даних Рубцям на право власності сс.. Курознів, Бобки, Роженичі, Чорнооків, Брахлів, Полхів, Стобки Стародубського повіту за 1620-1688 рр. 1690, 13 арк.

1.1109. Спр. 18. Свідчення колишнього протопопа Семена Адамовича про змову старшини проти гетьмана Івана Самойловича. Копія XIX ст. з актової книги Стародубського магістрату 3.04.1677, 4 арк.

1.1110. Спр. 24. Актова книга справ вечистих Стародубського магістрату 01.-07.1712. Копія, 37 арк.

1.1111. Спр. 25. Покажчик до актових книг Стародубського магістрату. Чернетки. 80-ті роки XIX ст., 26 арк.

1.1112. Спр. 26. Виписки із актових книг магістрату за 1702-1714 рр. та 1729-1789 рр. Копія XIX ст., 22 арк.

1.1113. Спр. 27. Випис із книг магдебурського права 1679, 6 арк.

1.1114. Спр. 28. Випис із книг магдебурского права 1711 р., 1 арк.

1.1115. Спр. 29. Випис із гродських книг про землі жителів м. Стародуба. 1703, 1720, 7 арк.

1.1116. Спр. 31. Виписки із актових книг магістрату 1735, 4 арк.

1.1117. Спр. 32. Виписки із актових книг магістрату 1736, 2 арк.

1.1118. Спр. 34. Книга вечистих справ 1691, 64 арк.

1.1119. Спр. 35. Книга вечистих справ 1700, 164 арк.

1.1120. Спр. 36. Книга вечистих справ 1701, 120 арк.

1.1121. Спр. 38. Книга вечистих справ 1705, 104 арк.

1.1122. Спр. 39. Книга вечистих справ 1707, 70 арк.

1.1123. Спр. 40. Книга вечистих справ 1708, 52 арк.

1.1124. Спр. 41. Книга вечистих справ 1709, 61 арк.

1.1125. Спр. 42. Книга вечистих справ 1710, 66 арк.

1.1126. Спр. 43. Книга вечистих справ 1711, 59 арк.

1.1127. Спр. 44. Книга вечистих справ 1714, 84 арк.

1.1128. Спр. 45. Книга вечистих справ 1715, 60 арк.

1.1129. Спр. 46. Книга вечистих справ 1716, 93 арк.

1.1130. Спр. 47. Книга вечистих справ 1717, 64 арк.

1.1131. Спр. 48. Книга вечистих справ 1720, 105 арк.

1.1132. Спр. 49.. Книга вечистих справ 1721, 140 арк.

1.1133. Спр. 82. Книга Текущих дел 1690, 21 арк.

1.1134. Спр. 83. Книга Текущих дел 1704, 86 арк.

1.1135. Спр. 84. Книга Текущих дел 1706, 93 арк.

1.1136. Спр. 85. Книга Текущих дел 1707, 81 арк.

1.1137. Спр. 86. Книга Текущих дел 1708, 82 арк.

1.1138. Спр. 87. Книга Текущих дел 1709, 72 арк.

1.1139. Спр. 88. Книга Текущих дел 1710, 92 арк.

1.1140. Спр. 89. Книга Текущих дел 1713, 75 арк.

1.1141. Спр. 90. Книга Текущих дел 1714, 73 арк.

1.1142. Спр. 91. Книга Текущих дел 1715, 71 арк.

Ф. 763. Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського. 1765-1796 рр.

оп. 1

1.1143. Спр. 534. Послужні списки старшини Миргородського полку 1777 р., 46 арк.

1.1144. Спр. 535. Послужні списки старшини Переяславського полку 1777 р., 177 арк.

1.1145. Спр. 536. Послужні списки старшини Прилуцького полку 1777 р., 50 арк.

1.1146. Спр. 680. Доношение старшины о вступлении на воинскую службу, выдаче паспортов и др. 17.02.-05.1780, 8 арк.

1.1147. Спр. 681. Доношения чиновников и старшины о присвоении чинов, выплате жалования и увольнении в отставку 06-10.1780, 52 арк.

1.1148. Спр. 682. Доношения старшины о присвоении дворянского звания 29.09.-1.10.1780, 4 арк.

1.1149. Спр. 683. Представления Второй Малороссийской коллегии о присвоении

чинов старшине и увольнении в отставку. Формулярные списки и аттестаты 21.02.1780-17.12.1781, 153 арк.

1.1150. Спр. 684. Доношения старшины и чиновников о повышении в звании, об уплате жалования, об увольнении в отставку. 01-11.1780.

1.1151. Спр. 685. Доношения старшины и чиновников и казаков о присвоении чинов и увольнении в отставку 03.1780-10.1783.

1.1152. Спр. 686. Доношения старшины и чиновников о присвоении чинов, назначение на должности и увольнении в отставку 03.1780-05.1783.

1.1153. Спр. 687. Формулярні списки чиновників і старшини Гадяцького і Стародубського полків. 1780-1781 рр., 116 арк.

1.1154. Спр. 688. Формулярные списки чиновников и старшин Черниговского, Переяславского, Прилуцкого, Гадяцкого полков. 1780 г., 282 арк.

1.1155. Спр. 733. Представления Второй Малороссийской коллегии о присвоении званий старшине и чиновникам. Аттестаты и послужные списки. 03.-11.1781.

1.1156. Спр. 734. Доношения старшины и чиновников о присвоении чинов. Аттестаты и послужные списки. 02.-12.1781.

1.1157. Спр. 735. Доношения старшины и чиновников о присвоении чинов. 02.-12.1781.

1.1158. Спр. 736. Доношения старшины и чиновников о присвоении чинов и увольнении в отставку. 03.-10.1781.

1.1159. Спр. 737. Доношения старшины и чиновников о присвоении чинов и выдаче жалования 05.1781-11.1783.

1.1160. Спр. 738. Доношения старшины о повышении в чинах. 11.1781-09.1782.

1.1161. Спр. 739. Доношения старшины и чиновников о присвоении чинов. Аттестаты и послужные списки 08.1781-05.1783.

Ф. 834. Миклашевские – украинский козацко-старшинский род, помещики Левобережной Украины

оп. 1. 1656-1908 гг.

1.1162. Спр. 10. Раздельные записи, завещания, купчие и другие документы братьев

Дорофеевичей Кирилла, Мартына, Афанасия (Грушевских) на мельницы и земли в с. Волокитине Глуховской сотни Нежинского полка. 22.04.1686-7.06.1734, 15 арк.

1.1163. Спр. 12. Універсал ГВК, виданий Грушинському при призначенні його бунчуковим товаришем. 26.09.1735, 1 арк.

1.1164. Спр. 13. Грамота Петра I знатному войсковому товарищу Грушинскому Афанасию на право владения землями в Путивльском уезде Курской губернии. 8.12.1708 г., 2 арк.

Ф. 990. Переяславско-Бориспольская духовная консистория

оп. 1

1.1165. Спр. 17. Исповедные росписи церквей Переяславской протопопии 1742 г., 701 арк.

1.1166. Спр. 118. Исповедные росписи церквей Басанской протопопии за 1748 г., 325 арк.

1.1167. Спр. 126. Исповедные росписи церквей Бориспольской протопопии за 1751 г., 500 арк.

1.1168. Спр. 280. Исповедные росписи церквей Барышевской протопопии за 1750 г., 358 арк.

1.1169. Спр. 283. Исповедные росписи церквей г. Воронкова. 1757 г., 26 арк.

1.1170. Спр. 290. Исповедные росписи церквей г. Воронкова. 1758 г., 15 арк.

1.1171. Спр. 292. Исповедные росписи и ведомости церквей Переяславско-Бориспольской епархии за 1758 г., 67 арк.

1.1172. Спр. 321. Исповедные росписи церквей Бориспольской протопопии 1759 г., 17 арк.

1.1173. Спр. 322. Исповедные росписи церквей Барышевской протопопии 1760 г., 390 арк.

1.1174. Спр. 414. Исповедные росписи церквей Басанской протопопии 1763, 458 арк.

1.1175. Спр. 539. Дело об учениках Переяславской духовной семинарии за 1765 г., 30 арк.

1.1176. Спр. 593. Исповедные росписи церквей Барышевской протопопии за 1766 г., 489 арк.

Ф. 1501. Похідна генеральна військова канцелярія

оп. 1

1.1177. Спр. 3. Відомості Чернігівського і Гадяцького полків про кількість старшини і рядових козаків у походах. 14.06.1736 р., 9 арк.

1.1178. Спр. 22. Підписки значкових товаришів Полтавського полку про готовність до походу. 1738 р., 26 арк.

1.1179. Спр. 58. Відомості про участь полкової козацької старшини у військових походах з 1735 р. по 1739 р., 41 арк.

1.1180. Спр. 59. Іменний список козаків і старшин Гадяцького полку, відправлених у похід. 12.05.1739 р., 24 арк.

1.1181. Спр. 62. Відомості про склад старшини і козаків Полтавського полку 25.04.1739 р., 29 арк.

1.1182. Спр. 117. Справа про звільнення від служби значкового товариша Чернігівського полку Якова Кольчевського за віком. 03.1739 р., 7 арк.

Ф. 1539. Черниговская верхняя расправа

оп. 2

1.1183. Спр. 78. Ревизские сказки повету Черниговского за 1782 г., 1424 арк.

Ф. 1716. Гадяцька полкова лічильна комісія

оп. 1

1.1184. Спр. 1. Гадяцкий полк. Щетная ведомость сотен Веприцкой, Грунской, Куземской […] позиковая по взискании […] денег за 1749, 1748 г., 656 арк.

КМФ-7. Документы и материалы по истории Украины из фондов Центрального государственного архива древних актов СССР. 1522-1712 гг.

оп. 1

1.1185. Спр. 90. Списки з 14 універсалів даних від гетьманів Хмельницького, Виговського, Брюховецького, Дем'яна Ігнатовича на маєтності, села и млини Києво-Братському монастирю, військовому товаришу Лаврентію Борозні, Михайлу та Іллі Рубцям, Мартину і Федору Вороновим. 01.1670, 8 арк.

1.1186. Спр. 100. Приезд в Москву от гетмана Хмельницкого посланцов Семена Савича с товарищи с предложением о подданстве запорожских казаков российскому государю. 15.09.1651, 9 арк.

1.1187. Спр. 105. Приезд в Москву посланца Ивана Искры с товарищи.1652, 4 арк.

1.1188. Спр. 133. Приезд в Москву гетманского посланца Василия Литвиненка с грамотами. 7.03.1654.

1.1189. Спр. 158. Приезд гетманского посланца Филона Горкуши с письмами. 7.04.1654

1.1190. Спр. 211. Приезд посланцов сотника Микифора Емельянова с товарищи. 23.12.1657.

1.1191. Спр. 224. Приезд посланцов миргородского полковника Лесницкого […] и Бережецкого с Богуном с жалобами на полковника Довгаля. 21.04.1658.

1.1192. Спр. 248. Дело по челобитью почепского козака Радивича на почепского полковника Петра Рославца. 22.11.1659.

1.1193. Спр. 261. Грамоти на володіння і звільнення від постоїв полковнику Василю Золотаренку, писарю Пилипу Васютинському, осавулу Леонтію Буту, сотникам ніжинському Роману Ракушці і глухівському Пилипу Уманцю, козакам Василю Хваю с дітьми, Івану Аврамову, Федору Пориваю. 3.03.1660.

1.1194. Спр. 427. Приїзд до Москви гетьманського посланця товариша військового Олександра Урбанова із звісткою про вигнання воєводи Яблоновського з України. 19.07.1665.

1.1195. Спр. 572. Записка про видатки на посланців гетьмана. Список посланців, серед яких в. т. Самійло Жидецький та гонець в. т. Ієремія Андрєєв. 09.1670.

1.1196. Спр. 578. Приїзд в Москву гінця в. т. Степана Войтеховича від гетьмана Дем'яна Ігнатовича. 27.11.1669.

1.1197. Спр. 622. Список грамоти Ігнатовича, привезений в. т. Хомою Гнилозубовим. 22.04.1670; 27.01.1671.

1.1198. Спр. 626. Приїзд в Москву посланця в. т. Якова Матвієнка з грамотою від гетьмана Ігнатовича. 29.09.1670.

1.1199. Спр. 635. Приїзд в Москву гінців Якова Туровського і Михайла

Миклашевського від гетьмана Ігнатовича з грамотою. 23.05.1670

1.1200. Спр. 682. Відпуск жалуваної грамоти царя Олексія Михайловича в. т. Василю Борковському в Понурницькій сотні на сс.. Казиловку і Ховми. 28.09.1673

1.1201. Спр. 714. Приїзд у Москву з листом військового товариша Петра Тименка 23.05.1674.

1.1202. Спр. 726. Приїзд у Москву Ніжинського полку писаря Павла Михайловича с козаком Іваном Мазепою, пійманим с листами від Дорошенка султану. 6.04.1674.

1.1203. Спр. 727. Приїзд у Москву гетьманського гінця військового товариша Григорія Рублевича з відписками князя Ромодановського і з листами гетьмана. 14.04.1674

1.1204. Спр. 752. Приїзд військового товариша Івана Бутовича з листами до Москви. 21.02.1675.

1.1205. Спр. 771. Приїзд у Москву гетьманських посланців військових товаришів Леська Бабченка і Степана Ясинського з грамотою до государя царя Федора Олексійовича. 07.1676

1.1206. Спр. 794. Приїзд у Москву гетьманського гінця військового товариша Сави Гаврилова з повідомленням про напад турецького війська на Чигирин із проханням прислати великоросійські війська. 12.07.1677.

1.1207. Спр. 797. Приїзд у Москву військового товариша Івана Лисиченка з полоненим татарином з відомостями про Сірка і Хмельницького. 25.07.1677.

1.1208. Спр. 799. Приїзд у Москву гетьманського гінця в. т. Романа Книша з гетьманським проханням заслати до Сибіру привезених зрадників ніжинського протопопа Семена Адамова і полковника стародубського Петра Рославця. 11.04.1677

1.1209. Спр. 800. Приїзд у Москву гетьманського гінця військового товариша Казиміра Радкевича з язиками татарами. 18.04.1677

1.1210. Спр. 807. Приїзд у Москву гетьманського посланця в. т. Григорія Дорошенка з 4 полоненими турками і татарами, взятими під Уманню 13.10.1677.

1.1211. Спр. 815. Лист гетьмана царю, з повідомленням про розшуки в російських містах зрадників. Військового товариша Павла Михайлова направив у Смоленськ

для розшуку брата Рославця. 7.11.1677.

1.1212. Спр. 828. Приїзд у Москву гетьманського посланця військового товариша Павла Ясликовського з кримськими язиками, взятими під Домонтовим. 12.02.1678.

1.1213. Спр.832. Приїзд у Москву гетьманських посланців військових товаришів Степана Пасинковського та Михайла Грабовського з грамотами до царя від гетьмана Самойловича. 19.09.1678.

1.1214. Спр. 880. Приїзд у Москву і відпуск військового товариша Леонтія Костирки, який був у полоні у турків. 6.10.1680.

1.1215. Спр. 915. Приїзд у Москву знатного військового товариша Івана Мазепи з листами від гетьмана з привітанням царю зі шлюбом. 20.03.1682.

1.1216. Спр. 961. Приїзд в Москву гетьманського посланця в. т. Григорія Пашковського з товарищи з листами про військові приготування турків. 24.11.1683

1.1217. Спр. 991. Приїзд в Москву і відпуск гетьманських посланців військових товаришів Федора Яковлєва і брата його Дмитра. 3.07.1684

1.1218. Спр. 993. Приїзд в Москву і відпуск гетьманського військового товариша Івана Ломиковського з донесенням про Кримські справи. 9.08.1684

1.1219. Спр. 994. Приїзд в Москву і відпуск гетьманського товариша Сави Степанова з донесенням. 2.09.1684

1.1220. Спр. 998. Приїзд в Москву і відпуск гетьманського посланця в. т. Івана Бурлая з повідомленням про перебування гетьмана у лубенському Мгарському монастирі. 23.10.1684.

1.1221. Спр. 1012. Приїзд в Москву гінця, Батуринської сотні товариша Дмитра Нестеренка з грамотою від гетьмана. 6.10.1685

1.1222. Спр. 1020. Приїзд в Москву гінця в. т. Якова Глуховцова. 16.01.1686

1.1223. Спр. 1076. Списки з універсалів гетьмана Мазепи: військовим товаришам Карпу Мокрієвичу, Якову Солонині, Іллі Жиленку, Якову Жураковському, глухівському сотнику Василю Ялоцькому, значковому товаришу Василю Федорову та іншим про пожалування їм сіл і млинів. 1687-1689.

1.1224. Спр. 1096. Приїзд в Москву гінця в. т. Якова Глуховцова, посланого від гетьмана Мазепи до гетьмана Яблоновського для розвідки намірів поляків.

10.02.1688

1.1225. Спр. 1124. Справа про надання військовому товаришу Михайлу Гамалії жалуваної грамоти на села, маєтності та інші угіддя. 28.04.1688

1.1226. Спр. 1126. Приїзд в Москву гетьманського гінця Якова Глуховцова з донесенням про різні польські справи. 22.05.1688

1.1227. Спр. 1128. Приїзд в Москву гінця в. т. Івана Кахонєєва з татарськими язиками. 1.06.1688

1.1228. Спр. 1138. Приїзд в Москву військового товариша Романа Проценка. 5.07.1688

1.1229. Спр. 1152. Отпуск жалованной грамоти войсковому товарищу Трофиму Подтеребу на данное ему село Красиловку и на купленные его мельницы и угодья. 20.09.1688.

1.1230. Спр. 1158. Списки з гетьманських універсалів Мазепи військовому товаришу Василю Федоровичу на млини при річці Єсмані та іншим на різні маєтності. 30.10.1688.

1.1231. Спр. 1167. Приїзд в Москву гінця в. т. Якова Глуховцова. 30.01.1689

1.1232. Спр. 1185. Списки с жалованных грамот старшине (Дмитру Горленку в. т. на села і ґрунти; Івану Мировичу в. т. на маєтності; Івану Сулимі в. т. на сс. Сулиминці і Лебедин; Максиму Ілляшенку в. т. на с. Коропинці; Андрію Дорошенку в. т. на село і млини; Трохиму Підтеребу в. т. на с.Красилівку; Івану Забілі в. т. на с. Обтів). 08-09.1689.

1.1233. Спр. 1190. Відпуск жалуваних грамот в. т. Івану Мировичу на маєтності; в. т. Степану Гречаному на с. Римарівку і Бурки; в. т. Данилу Лісницькому на м. Шишак. 21.09.1689.

1.1234. Спр. 1193. Про відпуск жалуваної грамоти військовому товаришу Дмитру Горленку на ґрунти, млини. 22.09.1689.

1.1235. Спр. 1194. Відпуск жалуваних грамот в. т. Андрію Дорошенку, в. т. Івану Забілі на с. Обтів, с. Погорілівку та куплені млини і угіддя; в. т. Івану Лисенку на сс.. Тягово і Османі; в. т. Костянтину Солонині на сс.. Євминку і Баденки; значному товаришу Івану Сулимі на с. Сулиминці. 09.1689.

1.1236. Спр. 1195. Відпуск жалуваної грамоти в. т. Максиму Ілляшенку на с. Коропинці з млинами. 09.1689

1.1237. Спр. 1205. Відпуск жалуваної грамоти в. т. Захару Шийкевичу на сс.. Шабалиново, Озера, млини і ґрунти. 09.1689

1.1238. Спр. 1226. Приїзд в Москву гінця значного товариша Івана Лисиці. 8.03.1690

1.1239. Спр. 1273. Определение о даче гетманскому посланнику войсковому товаришу Ивану Искре за службу байраку неметного десяток аршин. 06.1691

1.1240. Спр. 1301. Приїзд в Москву гінця військового товариша Клима Долгопалого зі звісткою про вигнання татар. 14.08.1692

1.1241. Спр. 1321. Приїзд до Москви посланців військових товаришів Федора Клименка, Сидора Горбаченка. 02-09.1694

1.1242. Спр. 1322. Приїзд в Москву гінця в. т. Максима Янкевича. 5.03.1693.

1.1243. Спр. 1335. Приїзд в Москву гетьманського посланця Чернігівського полку військового товариша Семена Ялинського. 14.05.1693

1.1244. Спр. 1340. Приезд в Москву посланца в. т. Яреми Єрусалима для истребования государевого повеления о посылке в Крым к гонцу грамоты, склоняющей хана к замирению с Россией. 30.05.1693

1.1245. Спр. 1379. Приїзд в Москву гінця в. т. Сидора Горбаченка. 16.10.1693

1.1246. Спр. 1381. Приїзд в Москву посланця в. т. Григорія Рубана з повідомленням про битву на урочищі Кодимі між Палієм і ордами, та перемогу російської армії. 27.10.1693

1.1247. Спр. 1382. Приїзд в Москву гінця військового товариша Михайла Степанова з повідомленням про поїздку до волоського господаря. 29.10.1693.

1.1248. Спр. 1388. Приїзд в Москву посланця в. т. Василя Полунецького. 11.1693

1.1249. Спр. 1394. Приїзди гінців в. т. Романа Проценка; в. т. Василя Хмельницького. 01-02.1694

1.1250. Спр. 1401. Приїзд в Москву військового товариша Романа Висоцького. 4.10.1694

1.1251. Спр. 1478. Приїзд в Москву посланця в. т. Топольницького. 14.09.1697

1.1252. Спр. 1514. Переклад грамоти Мазепи, даної в. т. Федору Бобриневичу на побудову і володіння млина на р. Голомесне. 8.04.1698

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ)

Ф. І. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів поч. XII-XX ст.

1.1253. Спр. 240. Книга компутова Полтавського полку 1731 г., 323 арк.

1.1254. Спр. 4104. Xiag Ziemskich y Grodzkich Kijowskich w Kijowskim Magestracie znayduiacyehsie zaezowszy od Roku 1571 az do Roku 1646 z data y Ejsencya wypisana, 420 арк.

1.1255. Спр. 50444-50526, арк.19.

1.1256. Спр. 50594-50658. Збірка документів, подарована Скальковським у 1887 р., 255 арк.

1.1257. Спр. 50654. Розгляд у справі колишніх полтавських старшин судді Петра Кованки і писаря Івана Залеського на полковника Івана Черняка при осавулу генеральному В. Жураковському та знатному бунчуковому товариству військовому Ф. Ольшанському та Ф. Городиському у Полтаві 15.02.1715, арк.142-191 зв.

1.1258. Спр. 50919. Випис из книг меских Кролевецких 1669, арк.34

1.1259. Спр. 51747-51959. Копії купчих на маєтності у Кобеляках, Білику, Новосанжарові Полтавського полку станом на 1762 р., 537 арк.

1.1260. Спр. 53012-53121. Фамильные акты Райчей, Мокриевичей, Троцин, Стороженков. 1731–1767, 317 арк.

1.1261. Спр. 54333. Ревизская книга Лубенского полка 1740 г., 755 арк.

1.1262. Спр. 54334. Ревізія полку Гадяцького 1736 р., 332 арк.

1.1263. Спр. 54335. Компут Полтавського полку 1732 р., 566 арк.

1.1264. Спр. 54336-54337. Реестр Переяславского полка 1726 г., 634 арк.

1.1265. Спр. 54341-54343. Ревізія Прилуцького полку 1731 р., 274 арк.

1.1266. Спр. 54344-54345. Ревізія Прилуцького полку 1740 р., 387 арк.

1.1267. Спр. 54476-54478. Ревизская книга Миргородского полка 1737 г., 502 арк.

1.1268. Спр. 54479. Книга ревізій полку Миргородського за 1723 р., 320 арк.

1.1269. Спр. 54480. Компут Полтавского полка. 1718 г., 188 арк.

1.1270. Спр. 54481. Компут Полтавского полка. 1721 г., 210 арк.

1.1271. Спр. 55256. Акты Полтавского полкового суда. 1673-1740 гг. Копии, 365 арк.

1.1272. Спр. 55257. Акты Полтавского полкового суда. 1683–1740 гг., 200 арк.

1.1273. Спр. 56306. Ведомость Черниговского полку значковых товарищей в службах кто з них в котором году и где именно были на службах и то ниже следует. 1725 году марта 1 дня, арк.122-134.

1.1274. Спр. 57326. Іменной список. Табель перечневий всех малороссийских чинов за 1751 г., 149 арк.

1.1275. Спр. 57335. Расположение о взятии в скарб войсковой взаймы тисячи рублей … за 1743 г.

1.1276. Спр. 57489-57601. Тестаменты. 1636–1761 гг., 314 арк.

1.1277. Спр. 58139. Купчие крепости совершенные на продажу леса, мельниц, фруктового сада, сеножати и запись об отдаче части плотин за долги в Миргородском полку 1666-1754 гг. Копии, 35 арк.

1.1278. Спр. 58231 Дело по описанию лесов, пущ и урочищ в Черниговском полку в 1752 году, 82 арк.

1.1279. Спр. 58232. «Годовая ведомость о службе полкових чиновников, значковых товарищей и сотенной старшины Черниговского полка». 1779 г., 34 арк.

1.1280. Спр. 58238. «Полугодовая ведомость о службе полкових чиновников, значковых товарищей и сотенной старшины Черниговского полка». 1779 г., 30 арк.

1.1281. Спр. 58241. Ревізія Ніжинського полку 1736 р., 576 арк.

1.1282. Спр. 59060. Ведомость о присутствующих в Прилуцкой полковой канцелярии по всех полковых и сотенных чинах за 1773 г., 23 арк.

1.1283. Спр. 59061. Ведомость о присутствующих в Прилуцкой полковой канцелярии и о всех полковых и сотенных чинах за 1774 г., 24 арк.

1.1284. Спр. 59065. Ведомость об уволенных со службы чинах Прилуцького полка за 1772 г., 30 арк.

1.1285. Спр. 59066. Ведомость об уволенных со службы чинах за первую половину 1779 г. в Прилуцком полку, 18 арк.

1.1286. Спр. 60497. Список дворян Новгород-Северского наместничества. 1788 г.

1.1287. Спр. 62656. Протоколы Полтавского полкового суда за 1747-1750 гг., 266 арк.

1.1288. Спр. 66105. Купчая крепость на пахотные земли, сеножати с двором в Любецкой сотне проданные козаком Григорием Веремеенком А. Дунину-Борковскому 1739, 2 арк.

1.1289. Спр. 66108. Купчая от жителей кротинских данная на остров Заковбасовщину 27.03.1738, 2 арк.

1.1290. Спр. 66109. Купчая от кротинцев данная на остров Заковбасовщину 1738 году 27.03 от Матвея Кононенка, 2 арк.

1.1291. Спр. 66110. Купчая от кротинского козака Івана Кононенка на остров Заковбасовщина 1738 года, 2 арк.

1.1292. Спр. 66111. Купчая крепость на грунт в Любецкой сотне, проданный братьями Яковом, Петром и Семеном Иваненками Андрею Дунину-Борковскому 13.05.1738, 2 арк.

1.1293. Спр. 66112. Купчая крепость на грунт в Любецкой сотне, проданный Кузьмой Обитоцким Андрею Дунину-Борковскому 22.10.1738, 2 арк.

1.1294. Спр. 66113. Купчая на добра купленніе в Красковского бунчуковим товаришем Андреем Дуниним-Борковским 1737, 2 арк.

1.1295. Спр. 66114. Купчая на хутор Борковского при Любече взята у сотника Корицкого 1737, 2 арк.

1.1296. Спр. 66115. Выпись с книг меских права магдебурского ратуши Черниговской. 1742, 2 арк.

1.1297. Спр. 66706-66718. Рапорты и списки, поданные гр. Румянцеву-Задунайському о проживающем шляхетстве в уездах: Борзенском, Гадяцком, Черниговском, Нежинском, Прилуцком и др. 1782 г., 57 арк.

Ф. ІІ. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Зібрання історичних документів XVII-XX ст.

1.1298. Спр. 4273. Метрическая книга бубновской Преображенской церкви. 1747 г.

1.1299. Спр. 18803. Збірка Модзалевського. Списки старшини України і Білорусії.

(XVII-XVIII ст.). Гадяцький полк, 37 арк.

1.1300. Спр. 18804. Збірка Модзалевського. Прилуцький полк, генеральна і охочекомонна старшина, 50 арк.

1.1301. Спр. 18805. Збірка Модзалевського. Полтавський полк, 47 арк.

1.1302. Спр. 18806. Збірка Модзалевського. Миргородський і Кременчуцький полки, 33 арк.

1.1303. Спр. 18807. Збірка Модзалевського. Київський полк і Правобережжя, 38 арк.

1.1304. Спр. 18808. Збірка Модзалевського. Стародубський полк, 37 арк.

1.1305. Спр. 18809. Збірка Модзалевського. Стародубський полк, 50 арк.

1.1306. Спр. 18810. Збірка Модзалевського. Ніжинський полк, 50 арк.

1.1307. Спр. 18811. Збірка Модзалевського. Чернігівський полк, 48 арк.

1.1308. Спр. 18812. Збірка Модзалевського. Переяславський полк, 51 арк.

1.1309. Спр. 18813. Збірка Модзалевського. Лубенський полк, 52 арк.

Ф. VIII. Київський університет св. Володимира (1834-1919). Колекція рукописів XII ст. – 1927 р.

1.1310. Спр. 239. Ревизия имений Киевского полка с приложением грамот русских царей и гетьманов. 1730 р., 222 арк.

1.1311. Спр. 240. Ревизия имений Миргородского полка. 1730 г., 90 арк.

1.1312. Спр. 241. Ревизия имений Гадяцкого полка. 1730 г., 162 арк.

1.1313. Спр. 528/245. Родословная книга дворянским родам Черниговского наместничества. 10.01.1788. Ч. I, 184 арк.

1.1314. Спр. 528/245. Родословная книга дворянским родам Черниговского наместничества. 10.01.1788. Ч. II, 325 арк.

1.1315. Спр. 528/245. Родословная книга дворянским родам Черниговского наместничества. 10.01.1788. Ч. III, 83 арк.

1.1316. Спр. 528/245. Родословная книга дворянским родам Черниговского наместничества. 10.01.1788. Ч. VI, 133 арк.

Фонд X. Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) (1918-1933). Архів і колекція документів XVI-XX ст.

1.1317. Спр. 8481. Румянцевська ревізія м. Стародуба 1766 р. Копії документів,

підготованих до друку, 644 арк.

1.1318. Спр. 11448. Універсал К. Розумовського б. т. І. Журману на двори в Баришівці, 1 арк.

1.1319. Спр. 11508. Бойко І. Місто Баришівка у XVII- XVIII ст., 78 арк.

Ф. XIV. Колекція історичних документів 1490-1962 рр.

1.1320. Спр. 6966. Книга вечистая Стародубского магистрата за 1686-1687 гг. Оригинаарк. Т.І. 78 арк.

1.1321. Спр. 6966. Книга вечистая Стародубского магистарата за 1688 г. т.II. 70 арк.

1.1322. Спр. 6966. Книга вечистая Стародубского маги страта за 1689 г.т.III. 160 арк.

1.1323. Спр. 6967. Книга записей купчих, свидетельств, универсалов и других документов Стародубского магистрата. 9.05.1703-12.12.1703. 69 арк.

Ф. XXVIII. Всеукраїнський історичний музей імені Т. Шевченко (1899-1935). Колекція рукописів 1544-1935 рр.

1.1324. Спр. 49-84. Выписки из книг меских Стародубовских. 1713-1773 г., 74 арк.

Ф. 61. Кістяківський Олександр Федорович (1833-1885) – історик права, археограф.

1.1325. Спр. 1153-1176. Купчие. 1701-1817 г., 46 арк.

1.1326. Спр. 1599. Ведомость выполнившим присягу при вступлении на престол Екатерини II в Полтавском полку 1762 г., 4 арк.

Ф. 133. Кушнір-Марченко Костянтин Федорович (1877-1958) – краєзнавець.

1.1327. Спр. 35. Пани Требинські на Іркліївщині, 181 арк.

Ф. 160. Київська духовна академія (1819-1920). Зібрання рукописних книг та архівних документів XVI – поч. XX ст.

1.1328. Спр. 172. Списки студентів і наставників КМА. 1736-1758, 584 арк.

Российский государственный архив древних актов. (РГАДА) г. Москва

Ф. 140. Присяги царевичу Петру Петровичу

оп. 1

1.1329. Дело 23. Присяги Малороссийского Гетмана Скоропацкого и старшини Генеральной учинение в Москве февраля в 9 день 1718 года в верности российского престола наследнику царевичу Петру Петровичу. 55 л.

1.1330. Дело 24. Присяги Малороссийской генеральной старшины и сотен Глуховской, Кролевецкой, Воронежской, Короповской, Новомлинской, Конотопской и Батуринской духовных и светских жителей в верности наследнику цесаревичу Петру Петровичу 1718 г., 262 л.

1.1331. Дело 26. Присяги Киевского полку духовных и светских жителей в верности наследнику царевичу Петру Петровичу 1718 г., 96 л.

1.1332. Дело 27. Присяги Нежинского полку духовных и светских жителей в верности наследнику церевичу Петру Петровичу 1718 г., 166 л.

1.1333. Дело 28. Присяги Переясловского полку духовных и светских жителей в верности наследнику церевичу Петру Петровичу 1718 г., 249 л.

1.1334. Дело 29. Присяги Полтавского полку духовных и светских жителей в верности наследнику цесаревичу Петру Петровичу 1718 г., 309 л.

1.1335. Дело 30. Присяги Прилуцкого полку духовных и светских жителей в верности наследнику царевичу Петру Петровичу 1718 г., 175 л.

1.1336. Дело 31. Присяги Лубенского полку духовных и светских жителей в верности наслiднику царевичу Петру Петровичу 1718 г., 227 л.

1.1337. Дело 32. Присяги Гадяцкого полку духовных и светских жителей в верности наследнику цесаревичу Петру Петровичу 1718 г., 174 л.

1.1338. Дело 33. Присяги Миргородского полку духовных и светских жителей в верности наследнику цесаревичу Петру Петровичу 1718 г., 236 л.

1.1339. Дело 34. Присяги Стародубовского полку духовных и светских жителей в верности наследнику царевичу Петру Петровичу 1718 г., 289 л.

1.1340. Дело 36. Присяги разных Малороссийских полков старшини и козаков бувших в походе в верности наследнику царевичу Петру Петровичу 1718 г., 113 л.

1.1341. Дело 48. Присяги Черниговского полку духовных и светских жителей в верности наследнику цасаревичу Петру Петровичу 1718 г., 258 л.

Ф. 141. Приказные дела старых лет

оп. 1

1.1342. Дело 1. Отписка 1594 г. воронежского казачьего головы Б. Хрущева царю

Федору Ивановичу об участии казаков в городовом строительстве и с жалобой на И. Кобякова л.32.

1.1343. Дело 77. 1753. Список именам запорожских казаков, приведенных с их гетманом Богданом Хмельницким на верность [...] в Переяславле. 181 л.

Ф. 229. Малороссийский приказ

оп. 1

1.1344. Дело 66. Приезд в Москву посланцов гетмана Демяна Игнатовича з товарищи и награждение их соболями. 1670, 1-28 л.

1.1345. Дело 69. Дела челобитчиские разных персон, гонцов и посланцов к государю и выдаче им жалования. 1670, 400 л.

1.1346. Дело 84. Доношение государям от гетмана Ивана Мазепи о походе под Кизикермень о взятии крепости, при чем приложена именная роспись воинским людям которие были ранены и убиты в том сражении. 1696, 354 л.

1.1347. Дело 102. Приезд к Москве Войска Запорожскаго от гетмана Ивана Самойловича с листом и вестьми гонцов войсковаго товарища Карпа Гриденка с товарищи, о даче им жалованья и кормовых денег, отправление их обратно. 1774, 482 л.

1.1348. Дело 105. Столп о приезде посланцов гетмана Самойловича войсковаго товарища Игнатья Пурпури с козаком и товарищи с вестями. 7184, 385 л.

1.1349. Дело 114. Приезды к Москве от гетмана Самойловича посланцов сотника Афанисия Лянковича, войсковых товарищей Степана Пасынковского и Михайла Грабовского, гетманских детей Семена и Григория. 7185, 207 л.

1.1350. Дело 128. О приезде к Москве гетманского сына Иакова, архиепископа Лазаря Барановича, посланца войскового товарища Павла Ясликовского, Петра Дорошенка и других, о даче им жалования. 7186, 193 л.

1.1351. Дело 140. […] перечень людей, убитых по ту сторону Днепра в сражении с турками под предводительством большаго гетманского сына. 1679, 305 л.

1.1352. Дело 141. Приезд к Москве посланця гетмана Самойловича знатного войскового товарища Ивана Мазепи, бывшего у думного дяка Илариона на разговорах. 1679, 114 л.

1.1353. Дело 142. Приезд посланцов гетмана, голтвянского сотника Афонасья Лягковича, войскового товарища Михайла Яковлева. 7186.

1.1354. Дело 169. Приезд к Москве посланця гетмана Самойловича знатного войскового товарища Ивана Мазепи с товарищи, о даче им жалования и подарочных денег. 1682, 418 л.

1.1355. Дело 206. Чолобитныя войска запорожского Гадицкого полковника Михайла Боруховскаго, да Лубенскаго полку судьи Андрея Яковлева, да бывшаго Черниговскаго судьи Пантелеймона Радича, да канцеляриста Климентия Радичева та войскового товарища Федора Васильева о даче им на пожалованные села и деревни жалованных грамот. 7198; жалованная грамота на вотчину знатному войсковому товарищу Алексею Туранскому. 7194

1.1356. Дело 216. Приезд к Москве от гетмана посланця знатного войскового товарища Романа Висоцкого с 6-тью человеками и гонца Ивана Томавоского. 7193, 171 л.

оп. 2

1.1357. Дело 5. Сказка гонца Самойла Жидецкого, сказка гонца Стефана Войтеховича, сказка послов от гетмана Демьяна Игнатьевича писаря Нежинского полка Павла Михайлова и войскового товарища Ивана Сергеева о нездаче Миргорода полковником Гадченком, сказка посланца Фомы Гнилозубенка 1670. л. 146, 160, 372, 959.

1.1358. Дело 9. Книга приездов гетманских посланцев в Москву и московских к гетману с их статейными списками. 1671, 1087 л.

1.1359. Дело 32. Дела о приезде к великому государю и отпуск из Москвы посланцов из полков и от гетмана И. Самойловича. 1675, 682 л.

1.1360. Дело 42. Книга крестоприводная или присяжная о приводе к присяге на верность службы царю Федору Алексеевичу Киевапечерскаго монастиря архимандритом И. Гизелем с братиею гетмана Ивана Самойловича, всей малороссийской старшины и Запорожзкаго Войска после кончины царя Алексея Михайловича в 7184 (1676) г. л. 1-475

1.1361. Дело 43. Дела о приезде к государю и об отпуске … 1677, 807 л.

1.1362. Дело 50. Книга 7187 года на записку приездов послов. 1679 г., 1030 л.

1.1363. Дело 54. Книга клятвенным обещаниям на принятие подданства Государю Императору Петру Великому гетмана, старшин, всего Войска Запорожскаго начальных и всяким чинам ратным людям. 1682 г., 728 л.

Ф. 248. Архив Правительствующего Сената

1.1364. Дело 124. Дело о присяге на верность Ея Імператорскому Величеству 1742 г. Черниговского полка.

1.1365. Дело 1169. Дела правительствующего Сената по бившему кабинету с 1738 по 1742 гг., 798 л.

1.1366. Дело 8250. Дело о присяге на верность Ея Імператорскому Величеству 1731 год, месяц декабрь. 881 л.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Koronne Warszawskie (AKW)

1.1367. dz. Kozacki, sign.42/95. 9 к.

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR)

1.1368. AR, dz.II. Dokumenty historyczne. №1595 (1672). 3 к.

AR, dz.V. Listy domów obcych

1.1369. AR, dz.V, sygn. 1168

1.1370. AR, dz.V, sygn. 1922

1.1371. AR, dz.V, sygn.2013

1.1372. AR, dz.V, sygn. 9565

1.1373. AR, dz.V, sygn.11546

1.1374. AR, dz.V, sygn. 15344

Libri Legationum (LL)

1.1375. LL 25, K.75v-76, 300-301

1.1376. LL 32, K.403-405v, 406v-407, 409-410v

1.1377. LL 33, K. 12-15v.

Metryka Koronna (MK)

1.1378. Sygn. 165, K. 135v-137, 158-160,196v-198, 212-213, 259-260v, 263-269,270-278v, 279-301

1.1379. Sygn. 172. K. 168v-170, 174v-176.

1.1380. Sygn.183. K.21-21v

1.1381. Sygn.191. K. 53v-54.

1.1382. Sygn.192. K. 11-12.

1.1383. Sygn.202. K.207-207v

1.1384. Sygn.206. K. 715v-716.

1.1385. Sigillata 1. K. 234, 236, 244, 248, 250, 258, 259, 282.

1.1386. Sigillata 3. K.190v–191, 212, 295v.

1.1387. Sigillata 5. K. 24v, 25, 26, 27, 28v, 29, 30v, 33, 35, 35v, 86v, 87, 108

1.1388. Sigillata 6. K.36v.

1.1389. Sigillata 7. K. 25, 28v, 96, 100, 102, 103, 106v.

1.1390. Sigillata 8. K. 1, 5, 6, 26.

1.1391. Sigillata 9. K. 16.

1.1392. Sigillata 11. K. 125v.

Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów

1.1393. B.O. 1905/II, mf. 4988 62 k.

1.1394. B.Cz.120, mf.6665.139 k.

1.1395. B.Cz. Rpis 2468, mf. 22111. 250 k.

1.1396. B.Cz. Rpis 2893, mf. 12251. K.213-215, 307, 311-313.

1.1397. Kraków PAN 263, mf. 26641. 34 k.

1.1398. Kraków PAN 270, mf. 9104.96 k.

1.1399. Kraków PAN 274, mf. 25653.30 k.

1.1400. KrarówPAN 280, mf. 9105. 184 k.

1.1401. Krakow PAN 1678, mf. 9106.25 k.

1.1402. Krakow PAN 1679, mf. 9107.34 k.

1.1403. Rps. PAN Kr.253, mf. 25589. 177 k.

1.1404. Rps. PAN Kr.269, mf. 21317.67 k.

1.1405. Rps. PAN Kr.272, mf. 26068.103 k.

1.1406. Rps. PAN Kr.273, mf. 25651. 96 k.

1.1407. Rps. PAN Kr.279, mf. 25656.80 k.

1.1408. Rps. PANKr.2254,mf. 31188. 497 k.

1.1409. Rps. PANKr.3420, mf. 52308. 13 k.

1.1410. Rps. Racz. 8, mf. 50138. 305 k.

2.Друковані джерела

2.1411. Автобиография южно-русского священника 1–й половины XVIII ст. [Ильи Турчиновского] // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 319–332.

2.1412. Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г. / Черниговская губернская архивная комиссия ; под ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Тип. Г. М. Веселой, 1914. – 138 с.

2.1413. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. – Вып. 1 : Справы поточные 1664–1671 годов. – 236 с.

2.1414. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1913. – Вып. 2 : Справы вечистыя 1664–1671 годов. – 115 с.

2.1415. Актовыя книги Полтавского городового уряда XVII века / ред. и прим. В. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. – Вып. 3 : Справы вечистыя 1672–1680 годов. – 124 с.

2.1416. Акты Мейского уряда 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т. 37, № 4. – Прилож. С. 1–32 ; № 5. – Прилож. С. 33–48 ; № 6. – С. 49–64 ; № 7. – С. 65–112.

2.1417. Акты Московского государства : в 3 т. – СПб. : Тип. Императорской академии наук, 1894. – Т. 2 : Разрядный приказ : Московский стол. 1635–1659 г. – 819 с.

2.1418. Акты по истории землевладения в Малоросии / (сообщ. А. Лазаревский) // Чтения в Историческои Обществе Нестора-летописца. – 1890. – Кн. 4. – С. 115–127.

2.1419. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1865. – Т. 2 : 1599–1637. – 272 с.

2.1420. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1861. – Т. 3 : 1638–1657. – 602+допол. (1646–1649), 134 с.

2.1421. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4 : 1657–1659. – [6], 7, 276 с.

2.1422. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1867. – Т. 5 : 1659–1663. – 335 с.

2.1423. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца,1869. – Т. 6 : 1665–1668. – 280 с.

2.1424. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. В. В. Пратц, 1872. – Т. 7 : 1657–1663, 1668–1669. – 398 с.

2.1425. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : В. В. Пратц, 1873. – Т. 8 : 1668–1669, 1648–1657. – 404+16 с.

2.1426. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : М. Эттингера, 1877. – Т. 9 : 1668–1672. – 987+24 с.

2.1427. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. – Т. 10 : (Доп. к т. 3) : [Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654]. – 838 с.

2.1428. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т . – СПб. : Тип. М. Эттингера, 1879. – Т. 11 : 1672–1674 : Прибавления : 1657. – 220 с.

2.1429. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. братьев Пантелеевых, 1882. – Т. 12 : 1675–1676. – 874 с.

2.1430. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. А. М. Котомина и К, 1884. – Т. 13 : 1677–1678. – 766 с.

2.1431. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Тип. Ф. Елеонорского, 1892. – Т. 15 : 1658–1659. – 462+25 с.

2.1432. Апостол, П. Д. Дневникъ Петра Даниловича Апостола : (май 1725 г. – май 1727 г.) / П. Д. Апостол // Кіевская старина. – 1895. – Т. 50, № 7/8, отд. 2. – С. 100–155.

2.1433. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7, т. 1 : Акты о заселении Юго-Западной России. – 647 с.

2.1434. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – К. : Тип. Федорова, 1868. – Ч. 2, т. 2 : Акты о казаках (1679–1716 гг.). – 846 с.

2.1435. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – К. : Акц. Общ. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – Ч. 3, т. 4 : Акты относящиеся к эпохе Б. Хмельницкого. – 946 с.+XLXIII

2.1436. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : в 37 т. – К. : Тип. Е. Федорова, 1863. – Ч. 3, т. 1 : Акты о козаках (1500–1648). – 433 (+CXX) с.

2.1437 Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 : в 5 т. / упор.: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Дрозд Є. І. – К. : Наукова думка, 1998. – Т. 1. – 694 с.

2.1438. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 : в 5 т. / упор.: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Дрозд Є. І. – К. : Наукова думка, 2000. – Т. 2. – 752 с.

2.1439. Багалей, Д. Материалы для колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. Багалей. – Х. : Тип. К. Л. Счасни, 1890. – 437 с.

2.1440. Барвинский, В. А. Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка : 1729–1730 / В. А. Барвинский. – Полтава, 1912. – 59 с.

2.1441. Батурин : сторінки історії : зб. док. і матер. / Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка [та ін.] ; редкол.: О. Коваленко [та ін.]. – Вид. 2-е, доповн. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. – 882 с. : 30 іл.

2.1442. Брехуненко, В. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття польських з рукописних зібрань / В. Брехуненко, М. Нагельський // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К. : Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2004. – Вип. 8/9. – С. 425–452.

2.1443. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны : 1731–1740. – Т. 3 : (1734) // Сборник РИО. – Юрьев, 1900. – Вып. 108. – 512 с.

2.1444. [Гнилосиров, В. С.] Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 году / В. Г. // Киевская Старина. – 1888. – № 10. – С. 22–26.

2.1445. Василенко, Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730. / Н. Василенко. – Чернигов : Издание редакции «Земского Сборника Черниговской губернии», 1908. – XXX, 709 с.

2.1446. Василенко, Н. П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1730 гг. / Н. П. Василенко. – К. : Типография Завадовского, 1892. – 40 с.

2.1447. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.

2.1448. Ведомость о школьниках и учениках при Переяславском доме Архирейском обучающихся сего 1738 года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1890. – № 15. – С. 505–528.

2.1449. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы : в 3 т. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 2. – 585 с. ; Т. 3. – 645 с.

2.1450. Генеалогія української шляхти : послужні списки погарської шляхти : 1772–1781 рр. «Описаніе» ніжинської шляхти : 1784 р. / упор. та вступна стаття І. Ситого. – К. : Темпора, 2008. – 232 с.

2.1451. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів / Археографічна комісія ВУАН. – К. : Друкарня ВУАН, 1931. – Т. 4. – VII, 185 с.

2.1452. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку : 1729–1730 / упор. І. Бутич. – Полтава : Вид-во “Полтава”, 2007. – 176 с.

2.1453. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів / Археографічна Комісія ВУАН. – К. : Друкарня ВУАН, 1929. – Т. 1. – 574 с.

2.1454. Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка. : 1729–1730. – Полтава : Полтавский губ. стат. ком., 1893. – 4, 45 с.

2.1455. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнавского / підг. до друку та передмова І. Ситого // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83–90 ; № 2. – С. 31–46 ; № 3. – С. 72–84 ; № 4. – С. 37–58 ; № 5. – С. 67–82 ; № 6. – С. 62–85.

2.1456. Горобець, С. М. «Сказки о службах» козаків Білоуської сотні 1724 р. / С. М. Горобець // Козацька скарбниця : гетьманські читання : зб. наук. статей. – Чернівці, 2011. – Вип. 7. – С. 77–125.

2.1457. Горобець, С. М. «Сказки о службах» козаків Ройської сотні 1724 р. // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2010. – № 37. – С. 28–45 ; № 38. – С. 14–26.

2.1458. Горобець, С. Невідомий фрагмент ревізії Чернігівського полку 1732 року / С. Горобець // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4. – С. 12–40.

2.1459. Горобець, С. Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1732 та 1737 рр. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 15–18.

2.1460. Горобець, С. До історії участі українських козаків у військових подіях початкового етапу північної війни : (1700–1702 рр.) / С. Горобець, В. Рябцев // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 23–38.

2.1461. Горобець, С. Про втрати Чернігівського полку під час другого Чигиринського походу 1678 р. / С. Горобець, І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 3–13.

2.1462. Десятня 7114 года по Смоленску [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://www.vostlit.info /Texts/Dokumenty/Russ /XVII/1600-1620/ Desjatnja_Smolensk_ 1606/text.htm

2.1463. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Канадський інститут українських студій (Едмонтон) ; упор. о. Ю. Мицик ; редкол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін [та ін.]. – К., 2012. – Т. 1 : (1648–1649). – 679 с.

2.1464. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / Полт. краєзнавч. музей ; гол. ред. кол.: Волошин Ю. [та ін.] ; упоряд., вступ. стаття В. О. Мокляка. – Полтава : АСМІ, 2010. – Т. 2 : Компути та ревізії Полтавського полку : Компут 1721 р. – 436 с.

2.1465. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / Полт. краєзнавч. музей ; упоряд., коментарі, вступ. стаття В. О. Мокляка. – Полтава : АСМІ, 2012. – Т. 3 : Компути та ревізії Полтавського полку : Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. – 768 с.

2.1466. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд., підготовка до друку, вступна стаття В. О. Мокляка ; ред. кол.: Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Киридон А. М. [та ін.]. – Полтава : АСМІ, 2007. – Т. І : Компути та ревізії Полтавського полку : Компут 1649 р. Компут 1718 р. – 400 с., іл.

2.1467. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. документів / упорядн., авт. передм. та комент. В. Й. Горобець ; авт. вступ. ст. В. В. Панашенко ; ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков, Л. А. Дубровіна (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.

2.1468. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підг. до видання В. А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1976. – 415 с.

2.1469. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. О. Павленко. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1144 с.

2.1470. Документи Богдана Хмельницкого : (1648–1657) / упор.: І. Крип’якевич та І. Бутич. – К. : АН УРСР, 1961. –740 с.

2.1471. Документи російських архівів з історії України. – Львів : [б. в.], 1998. – Т. 1 : Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич [та ін.]. – 442 с.

2.1472. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / сост. П. П. Гудзенко. – К. : Наукова думка, 1965. – 828 с.

2.1473. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссиею : в 12 т. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1869. – Т. 11. – 332 с.

2.1474. Дополнения к актам историческим, собранным и изданным археографической комиссией. – СПб. : Типографии Э. Праца, 1857. – Т. 6. – /VIII/, 477, /2/, /15/, /8/ с., 1 вкл.

2.1475. Еліта Слобідської України : списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія" ; [упоряд. С. Потапенко ; редкол.: В. Брехуненко (відп. ред.) [та ін.]. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 496 с.

2.1476. Лясота, Е. Щоденник 1594 року [Електронний ресурс] / Еріх Лясота фон Стеблау. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/suspil/sus17.htm

2.1477. Жерела до історії України-Руси / видає Археографічна наукова комісія товариства імени Шевченка. – К. : Львів : З друкарні Н. Кринського, 1913. – Т. 22 : Дневник Якова Марковича, т. 4 : р. 1736–1740 / видав В. Модзалевський. – 385 с.

2.1478. З документації гетьмана Івана Мазепи / підг. до друку, передм. та ком. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 99–105 ; № 4. – С. 143–150 ; 1998. – № 1. – С. 91–103.

2.1479. З документації гетьмана Івана Скоропадського / підг. до друку і передм. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 66–71.

2.1480. З епістолярної спадщини гетьмана Мазепи / упор. і автор передм. В. Станіславський. – К. : Інститут історії НАН України, 1996. – 194 с.

2.1481. Именная роспись Черниговского полка 1732 года. / ред. совет: А. Ю.Гриша, И. Я. Лосиевский, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов ; ред. А. Парамонов. – Х., 2010. – 144 с.

2.1482. Историческая летопись курского дворянства [Электронный ресурс] / составил член императорского С.-Петербургского Археологического Института А. А. Танков ; издание Курского дворянства. – М., 1913. – Т. 1. – Режим доступа: http://diderix.petergen.com/plz-tnkv.htm

2.1483. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М. : Университетская типография, 1858. – Ч. 1 : 1649–1687. – 339 с.

2.1484. Книги третие меские Ператинские // Стороженки : фамильный архив : в 8 т. – К., 1908. – Т. 6. – 499 с.

2.1485. Козубенко, К. Матеріали до історії заселення колишнього вільного степу Яготинського / К. Козубенко // Записки Полтавського ІНО. – Полтава, 1926. – Т. 2. – С. 112–154.

2.1486. Козубенко, К. Слідство про хутори в сотнях Яготинській та Березанській 1730 р. / К. Козубенко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 7. – С. 205–216.

2.1487. Козубенко, К. Яготинська сотня за даними ревізії 1723 р. / К. Козубенко // Записки Полтавського ІНО. – Полтава, 1925. – Т. 3. – С. 217–223.

2.1488. Компут (списан в року 1729 марта 20) товариства бунчукового в полках рейменту гетманского найдуючихся // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 34–47.

2.1489. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о боевых его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, чрез Бунчукового Товарища Петра Симоновского 1765 года // Чтения в императорском Обществе

истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. –Т. 1. – С. 1–159.

2.1490. Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года / підг. до друку і передм. О. Коваленка та І. Петриченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 150–156.

2.1491. Кривошея, І. Бунчукове, військове і значкове товариство Переяславського полку (1726–1780) : джерела / І. Кривошея // Козацька скарбниця : гетьманські читання. – К., 2005. – С. 94–103.

2.1492. Кривошея, І. Бунчукове і значкове товариство Стародубського полку 1732 р. / І. Кривошея // Козацька скарбниця : гетьманські читання : зб. наук. статей. – Чернівці : ВД «Букрек», 2011. – Вип. 7. – С. 126–133.

2.1493. Кривошея, І. Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років / І. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наукових праць. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. – Вип. 19. – С. 64–71.

2.1494. Крикун, М. Перепис Подільського козацького полку 1659 року / М. Крикун // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. CCXL. – С. 503–530.

2.1495. Лазаревский, А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы / А. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К. : В университетской типографии, 1898. – Т. 12, отд. 3. – С. 90–145.

2.1496. Лазаревский, А. Полтавские земельные универсалы / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – Т. XLII, № 7. – С. 447–448.

2.1497. Лазаревский, А. Список водных мельниц Черниговского полка : (1742 г.) / А. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Вып. 5–6. – С. 99–136.

2.1498. Лазаревский, А. Универсал гетмана Скоропадского о надаче маетностей значному войсковому товарищу Тимофею Радичу / А. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. –1885. – № 3.

2.1499. Левицкий О. И. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописца Стефана Лукомского / О. И. Левицкий // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С. 478–485.

2.1500. Листи Івана Мазепи / відп. ред. В. Смолій ; упорядн. та авт. передм. В. Станіславський ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – Т. 1 : 1687–1691. – 480 с.

2.1501. Листи Івана Мазепи / відп. ред. В. Смолій ; упорядн. та авт. передм. В. Станіславський ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Т. 2 : 1691–1700. – 752 с.

2.1502. Личный состав малороссийской козацкой старшины в 1725 г. // Киевская старина. – 1904. – № 7–9. – Приложение. – С. 15–19.

2.1503. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : (збірник актових документів) / підг. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. – К. : Наукова думка, 1986. – 222 с. – (Пам’ятки української мови. Серія актових документів і грамот).

2.1504. Мазепа, В. Документи до історії Стародубського полку : (др. пол. XVII – поч. XVIII ст.) / В. Мазепа // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 3–14.

2.1505. Мазепина книга / упор. та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів : ЦНТІ, 2005. – 524 с.

2.1506. Малороссийский приказ : описи фонда № 229 Российского государственного архива древних актов / отв. ред. Т. Г. Таирова-Яковлева. – М. : Древнехранилище, 2012. – 496 с.

2.1507. Малороссійскія переписныя книги 1666 года с послесловием А. Лазаревского. – К. : Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. – 109 с.

2.1508. Маркович, Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича : (1717–1767 гг.) / Я. А. Маркович ; под ред. Лазаревского А. М. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. – Ч. 2 : (1726–1729 гг.). – 342 с.

2.1509. Маркович, Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича : (1717–1767 гг.) / Я. А. Маркович ; под ред. Лазаревского А. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Ч. 1 : (1717–1725 гг.) – 349 с.

2.1510. Маркович, Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича : (1730–1734 гг.) / Я. А. Маркович ; под ред. Лазаревского А. К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – Ч. 3 : (1730–1734 гг.). – 419 с.

2.1511. Материалы для истории Малороссии : (1660–1664). – К., 1853. – От. 3, т. 4. – 151 с.

2.1512. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. – Чернигов : Изд. ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1901. – Вып. 1 : Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка : 1729–1730 г. – IV, XXX, IX, 417 с.

2.1513. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под ред. Н. Василенка. – Чернигов : Изд. ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1902. – Вып. 2 : Экстракт из указов, инструкций и учреждений… : 1786 г. – 296 с.

2.1514. Материалы для отечественной истории : в 2 т. / изд. М. Судиенко. – К. : В универс. тип., 1853. – Т. 1. – 317 с.

2.1515. Миллер, Д. Стародубского магистрата книга справ поточных : (1690–1722) / Д. Миллер. –Х., 1894. –16 с.

2.1516. Мицик, Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 3–34.

2.1517. Мицик, Ю. Унікальні документи Корсунської полкової канцелярії XVII–XVIII століть / Ю. Мицик // Корсунський часопис. – 1996. – № 4. – С. 3–6.

2.1518. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / упор., вступна стаття й коментарі Ю. Волошина. – К. : Наш час, 2012. – 576 с.

2.1519. Модзалевский, В. Л. Опись лесов и пущ, находившихся в Черниговском полку в 1752 году / В. Л. Модзалевский // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1907. – Кн. 19, вып. 4, отд. 3. – С. 105–124.

2.1520. Модзалевский, В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664–1673 гг. / В. Л. Модзалевский. – Чернигов, 1911. – 37 с.

2.1521. Модзалевский, В. Материалы для биографии стародубского полковника Тимофея Алексеевича / В. Модзалевский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1917–1918. – Вып. 12, ч. 1. – 137 с.

2.1522. Морозов, О. Маловідомий опис Ніжина 1766 року / О. Морозов // Ніжинська старовина : зб. регіональної історії та пам’яткознавства. – 2008. – Вип. 6 (9). – С. 79–90. – Бібліогр.: 29 назв.

2.1523. Мотыжинский архив : акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К. : Изд. Андрея и Александра Савицких, 1890. – 223 с.

2.1524. Мякотин, В. Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка : (1729–1731 гг.) / В. Мякотин. – Х. : Тип. Губернскаго правления, 1896. – 45 с.

2.1525. Мякотин, В. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка : (1729–1731 гг.) / В. Мякотин. – К. : Тип. Корчак-Новицкаго, 1896. – 38 с.

2.1526. Мясецеслов и роспись чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христового 1773. – СПб. : Типография Имп. АН, 1773. – [17], 219, [12] с.

2.1527. Найдавніший реєстр українського козацтва 1581 року [Електронний ресурс] // Форум українського геральдичного товариства. – Режим доступу: /http://uht.org.ua/forum/

2.1528. Ніжинська старовина : зб. регіональної історії та пам’яткознавства / Центр пам’яткознавства НАН України та УТОПІК. − К., 2008. − Вип. 7 (10) : Пам’яткознавство Північного регіону України, № 2 : Опис міста Ніжина 1766 року : (публікація архівної пам’ятки). − 212 с.

2.1529. Обрання Кирила Розумовського гетьманом / публ. В. Сергійчука // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 52–61.

2.1530. Опис Новгород-Сіверського намісництва : (1779–1781) / ВУАН, Археографічна комісія ; передм. П. Федоренка. – К. : ВУАН, 1931. – 592 с.

2.1531. Описание рек и речек Черниговского полка 1754 году // Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 12, 18, 20, 23, 37.

2.1532. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) Дмитрия Пащенка. – Чернигов : Издание Черниговского губернского статистического комитета, 1868. – 112 с.

2.1533. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1989. – 389 с.

2.1534. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. / підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петриченко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 165–181.

2.1535. Опись Конотопской сотни 1711 г. / изд. А. Лазаревского. – Чернигов, 1892. – 30 с.

2.1536. Ординація 1638 р. Війська Запорізького, заведена польським урядом // Історія України в документах і матеріалах. – К. : АН УРСР, 1941. – Т. 3 : Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.). – С. 96–98.

2.1537. О своде законов, по котрим судился Малороссийский народ // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – С. 210–213.

2.1538. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов. – Чернигов : Типография губернского правления, 1887. – 66 с.

2.1539. Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. // Труды Черниговской губернской архивной коммиссии : 1909–1910. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 71–105.

2.1540. Памятники издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. – Изд. 2-е, доп. – К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкаго, 1898. – Т. I. – [2], [VI], 616 с.

2.1541. Памятники издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. – Изд. 2-е, доп. – К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкаго, 1898. – Т. 2. – 622 с.

2.1542. Памятники издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. – Изд. 2-е, доп. – К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкаго, 1898. – Т. 3. – 600 с.

2.1543. Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденной при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 4. – 464 с.+119 с.

2.1544. Переписні книги 1666 року / приготував до друку і зредагував В. О. Романовський. – К. : ВУАН, 1933. – XI, 448 с.

2.1545. Переписні книги Чернігова 1666 р. / підг. до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапова. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 167–181.

2.1546. Переяслав : 1654. / упор. В. В. Кривошея, С. М. Горобець, Б. О. Вакка. – К. : Пріоритети, 2012. – 148 с.

2.1547. Переписка графа Румянцева, относительно колонистов, поселенных в Малороссии // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – С. 361–364.

2.1548. Пиріг, П. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII століття / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 24–27

2.1549. Пиріг, П. Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 32–42.

2.1550. Пиріг, П. Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651–1657 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 26–35.

2.1551. Письма генерального хорунжого Н. Д. Ханенка сыну // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – С. 371–381, 387–395, 404–413, 426–427, 437–440, 451–454.

2.1552. Права, за якими судиться малоросійський народ : 1743 / ред. колегія О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цветков. – К. : НАН України, 1997. – 844 с.

2.1553. Приватні листи XVIII ст. / підг. до вид. В. А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1987. – 171 с. – (Пам’ятки української мови).

2.1554. Присяга Кальницького полку 1654 р. / вид. О. Алфьоров, С. Горобець, О. Монькін // Запорозька Січ і Українське козацтво : зб. наук. праць ; ред. колегія: В. В. Кривошея (голова) [та ін.]. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 3–36.

2.1555. Присяга Миргородського полку 1718 року / опрацювали Д. Вирський, Р. Москаленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – 233 с.

2.1556. Присяга Миргородського полку 1732 року / опрацювали Д. Вирський, Р. Москаленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 105 с.

2.1557. Присяга Чернігівського полку 1718 року / упор. та вступ І. Ситий, С. Горобець ; передмова І. Кривошеї. – Чернігів, 2011. – 344 с.

2.1558. Присяжні книги 1654 р. : Білоцерківський та Ніжинський полки / упор.: Ю. Мицик, М. Кравець. – К. : ІАД НАН України, 2003. – 349 с.

2.1559. Протокул до записованння справ поточных на рок 1690. – Чернигов : Тип. Губернского правления, 1852. – 180 с.

2.1560. Протокулъ до записования справъ поточнихъ на рокъ 1690 // Черниговские губернские ведомости. – 1852. Год пятнадцтый. – №№ 36–44. – С.381-383, 396-401, 414-418, 429, 441-443, 462-468, 482-485, 490-500.

2.1561. Протыкулъ справъ поточнихъ 1683 годъ // Черниговскія губернскія ведомости. – 1857. – № 21–33. – С. 175– 288.

2.1562. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 1. – № 330.

2.1563. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 2. – № 1254.

2.1564. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 9 . – № 1733–1736.

2.1565. ПСЗРИ. – СПб., 1835. – Т. 10. – № 7976 (20.03.1835)

2.1566. Ревизия козаков сотни Волинской хто де в прежних войсковых и теперишних походах бил, і хто не бил нижей сего реестр следует // Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва : І. Борзна. ІІ. Волинка. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1999. – С. 94–125.

2.1567. Реестр бунчуковых товарищей по ведомостям с полков присланнимъ, котріе нне в домах обретаются : 1736 г. // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 38–40.

2.1568. Реестр учителей и учеников в Колегиуме Братском Киевском обретающихся, року 1727 поданный // Описание документов и дел хранящихся в архиве святейшего Правительствущего Синода. – СПб. : Синодальная типография, 1885. – Т. 7. – С. CXVI–CXXXIX.

2.1569. Реєстр Війська Запорізького 1649 року. – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с. – (Джерела з історії українського козацтва).

2.1570. Реєстр козацької старшини 1744 року / публ. В. Сергійчука // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 19–24.

2.1571. Репан, О. А. Значкове товариство у 1735–1739 рр. / О. А. Репан // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 2. – С. 33–39.

2.1572. Репан, О. Бунчукове товариство у 1735–1739 рр. / О. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ : Вид. Дніпропетровського ун-ту, 2001. – С. 37–38.

2.1573. Руська (Волинська) метрика : регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) : 1569–1673 / передмова П. Кеннеді Грімстед. – К., 2002. – 983 с.

2.1574. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Т. 68 : [Материалы Екатерининской законодательной комиссии] / печатано под наблюдением В. И. Сергеевича], Т. 7. – СПб. : Типография Н. А. Лебедева, 1889. – IX, 741, [5] с. разд. паг.

2.1575. Сергійчук, В. Хто кував славу «русского оружия» : реєстр козаків Сосницької сотні Чернігівського полку (1724 р.) з показом участі кожного козака в походах російської армії / В. Сергійчук // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2–3. – С. 104–122.

2.1576. Ситий, І. До історії Генерального військового суду : декрет від 8 березня 1704 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 81–83.

2.1577. Ситий, І. До історії українського війська : списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 139–143.

2.1578. Ситий, І. Матеріали до історії українського міста та села : реєстр Воронезької сотні 1723 р. та ревізія м. Іваниця з околицями 1750 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 23–38.

2.1579. Ситий, І. Опис Менської сотні 1734 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 39–46.

2.1580. «Сказка» о службе Н. Ханенка // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – С. 337–343.

2.1581. Список лиц, встречавших Государиню Императрицу Елисавету Петровну во время проезда Ея чрез Малороссію в Киев, в 1744 году // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 29. – С. 305–311.

2.1582. Стародубского магистрата книга справ поточных : (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1894. – Т. 6 : Труды педагогического отдела историко-филологического общества, вып. 2. – С. 259–274.

2.1583. Стороженки : фамильный архив : в 7 т. / сост.: А. Стороженко, Н. Стороженко. – К. : Тип. тов. Г. Л. Фронцкевича, 1910. – Т. 4. – 608 с.

2.1584. Стороженко, Н. В. Мельницы в Козельце (универсалы XVII в.) / Н. В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 496–497.

2.1585. Сулимовский архив : фамильные бумаги Сулим, Скорупп и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884. – 316 с.

2.1586. Тестамент Пантелеймона Радича // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №25. – С. 267–270.

2.1587. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Вып. 1 / изд. под ред. В. И. Василенка, Л. В. Падалки и И. Фр. Павловского. – 214 с. + 140 с. Приложение.

2.1588. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1906. – Вып. 2 / изд. под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки и В. А. Пархоменко – 104 с. + 163 с. Приложение.

2.1589. Універсали Івана Мазепи : (1687–1709). – К. : Львів : НТШ, 2002. – Ч. І. / упор. І. Бутич. – 757 с. : іл. – (Універсали українських гетьманів).

2.1590. Універсали Івана Мазепи : (1687–1709). – К. : Львів : НТШ, 2006. – Ч. 2 / упор.: І. Бутич, В. Ринсевич. – 798 с. – (Універсали українських гетьманів).

2.1591. Універсали Павла Полуботка : (1722–1723) / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Центральний держ. істор. архів України, м. Київ ; упоряд. Ринсевич В. ; ред. кол.: Сохань П. (голова), Боряк Г., Брехуненко В., [та ін.]. – К., 2008. – 720 с. – (Універсали українських гетьманів).

2.1592. Універсали Богдана Хмельницького : 1648–1657 / НАН України, Ін-т історії України ; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол.: В. Смолій [та ін.]. – К. : Альтернативи, 1998. – 383 с. – (Універсали українських гетьманів).

2.1593. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича : (1657–1687) / НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського ; Наукове тов. імені Шевченка ; Центральний держ. істор. архів України, м. Київ ; упор. : І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К. : Львів : НТШ, 2004. – 1085 с. – (Універсали українських гетьманів).

2.1594. Ханенко, Н. Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка : (1727–1753 г.) : 1719 годъ [Электронный ресурс] / Н. Ханенко // Партикулярный журналъ. – [1720]. – Режим доступа: http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm.

2.1595. Чернігівська переписна книга 1666 року / упор. та вступ І. Ситий, С. Горобець. – Чернігів : Видавець Лозовий В., 2013. – 248 с.

2.1596. Шафонский, А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим историческим описанием Малыя России / А. Шафонский. – К. : Университетская типография, 1851. – Ч. 1. – 697 с.

2.1597. Швидько, Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Національний гірничий ун-т, 2004. – 335 с.

2.1598. Швидько, Г. К. Ревізія Миргородського полку 1738 року / Г. К. Швидько // Січеславський альманах : зб. наук. пр. з іст. укр. козацтва. – Дніпропетровськ : НГУ, 2006–2009. – Вип. 2–4.

2.1599. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. – К. : Запоріжжя : НДІ козацтва, Запорізьке відділення, 2003. – С. 222–277.

2.1600. Эварницкий, Д. И. Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Владимир : Литотипография Губерского правления, 1903. – 1072 с.

2.1601. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. – Warszawa, 1972. – S. 76, 78.

2.1602. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego getmana wielkiego koronnego 1632–1646 / opr. Agnieszka Biedrzycka. – Kraków, 2005.

2.1603. Korrespondencye dziejowe od 1628 do 1666 roku // Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Warszawa, 1859 – T. 4. – S. 163–164.

2.1604. Listy Stanisława Żółkiewskiego : 1584–1620. – Kraków, 1868. – 152 с.

2.1605. Pisma Stanisława Żołkiewskiego kanclerza koronnego I hetmana. – Lwów, 1861. – LIX+630 s.

2.1606. Urzędnicy województw Kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku : spisy / pod red. A. Cąsiorowskiego ; opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – T. 3 : Ziemie ruskie, zeszyt 4.

2.1607. Volumina legum Regni Poloniai et Magni dukatus Lithuanie ab anno 1347 ad annum 1780 / Ed. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – T. 4.

2.1608. Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Warszawa, 1859. – T. 4.

2.1609. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polscze. – Lwów, 1833. – T. 4. – 460 s.

3.Монографії, брошури, статті

3.1610. Аброскін, П. Київщина козацька: люди і долі : нариси / П. Аброскін, В. Кривошея, О. Стасенко. – К. : Стилос, 2004. – 181 с.

3.1611. Алмазов, А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте руссско-украинских отношений : (1672–1687 гг.). : [монография] / А. С. Алмазов. – М. : Тип. МГУ, 2012. – 285 с.

3.1612. Алфьоров, О. Родові легенди дворян Новгород-Сіверського намісництва : (1782–1797 рр.) / О. Алфьоров // Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. праць. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 119–139.

3.1613. Алфьоров, О. С. До історії покозаченої української аристократії : (представники роду Голубів XVI–XVIII ст.) / О. Алфьоров // Гетьманський альманах. – К. : ВЦ КНАУ, 2003. – С. 147–154.

3.1614. Антонович, В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга / В. Антонович // Киевская старина. – 1885. – Т. 11, № 1. – С. 57–84.

3.1615. Апанович, О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович ; АН Української РСР, Інститут історії. – К. : Наукова думка, 1969. – 223с.

3.1616. Астряб, М. Г. Старшина Лубенского полка в 1777 году / М. Г. Астряб // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Т. 9. – С. 61–80.

3.1617. Багалей, Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII в. / Д. Багалей // Киевская старина. – 1883. – Т. 7 : Декабрь. – С. 560–592.

3.1618. Багалей, Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства : издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете / Д. Багалей. – М. : Университетская типография, 1887. – 614 с.

3.1619. Байда, О. П. Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст.) / О. П. Байда. – К. : ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 41 с.

3.1620. Бантыш-Каменский, Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Типография С. Селивановского, 1822. – Ч. 1. – [LIV], 153, VIII, 324 с. : портр.

3.1621. Бантыш-Каменский, Д. История Малой России : в 4 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – 2-е изд. – М. : Типография С. Селивановского, 1830. – Ч. 2 : От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. – 4, 223, 62 с.

3.1622. Блок, М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – Изд. 2-е, доп. – М. : Наука, 1986. – 215 с.

3.1623. Бойко, І. Іваненки на Переяславщині в XVIII ст. / І. Бойко // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 9–16.

3.1624. Бойко, І. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII в. / І. Бойко // Історично-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 11–22.

3.1625. Борисенко, В. Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 1997. – 151 с.

3.1626. Борисенко, В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до кінця XIX століття : навч. посібник / В. Й. Борисенко. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.

3.1627. Борисенко, В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 263 с.

3.1628. Борисенко, В. Й. Успіхи і прорахунки соціальної політики уряду гетьмана Івана Мазепи / В. Й. Борисенко // Матеріали міжнародної наук. конф. «Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам’ять», (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). – К. : Темпора, 2008. – С. 229–236.

3.1629. Борисенко, В. Й. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. : монографія / В. Й. Борисенко, А. Г. Бульвінський, С. О. Візер. – К. : Вид-во «Старий світ» ; Вид. Т. Мосієнко, 2006. – 256 с.

3.1630. Борисенко, В. Й. Україна козацька XV–XVIII ст. : навч. посібник : в 2 ч. / В. Й. Борисенко, С. З. Заремба. – К. : [б. в.], 1993. – Ч. 1 : XV–XVII ст. – 206 с.

3.1631. Брехуненко, В. Козаки на степовому кордоні Європи : типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К. ЗАТ "Віпол", 2011 – 503 с.

3.1632. Брехуненко, В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року : монографія / В. Брехуненко ; НАН України, Ін-т українськ. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; відп. ред. Ю. Мицик. – К. : [б. в.], 2005. – 367 с.

3.1633. Бужинський, М. Гадяцький ключ: до історії землеволодіння на Лівобережжі / М. Бужинський // Записки Полтавського наукового товариства при ВУАН. – Полтава, 1928. – Т. 2. – С. 11–61.

3.1634. Бузун, О. Історія Остерщини : (нариси історії) / О. Бузун. – Чернігів : Вид. журн. «Сіверянський літопис», 1998. – 112 с.

3.1635. Василенко, М. З історії устрою Гетьманщини : критичні замітки : рец. на кн.: Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении : историко-юридический очерк / М. Василенко // Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1912. – Т. 108. – С. 102–116.

3.1636. Василенко, М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст. : з приводу заміток М. Є. Слабченка / М. Василенко // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1913. – Т. 113. – С. 69–79.

3.1637. Васильєва, О. Гетьманські дворяни, слуги, покоєві: місце в структурі гетьманського двору наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст. / О. Васильєва // Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. праць. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 94–105.

3.1638. Васильєва, О. Особовий склад гетьманського двору : (1670-1730 рр.) / О. Васильєва // Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. праць / ред. колегія: В. В. Кривошея (голова). – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 108–121.

3.1639. Васильєва, О. Гетьманські дворяни й слуги наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст. : порівняльний аналіз / О. Васильєва // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 44–49.

3.1640. Васильєва, О. Господарі Батуринського замку та гетьманського двору / О. Васильєва // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 17–21.

3.1641. Васильєва, О. До структури управлінського апарату гетьманського двору : дозорці та старости гетьманських маєтностей : (1687–1734 рр.) / О. Васильєва // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. праць : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2009. – Вип. 16. – С. 20–24.

3.1642. Васильчиков, А. А. Семейство Разумовских / А. А. Васильчиков. – СПб. : Издание Стесюлевича, 1880. – Т. 1. – X, 486, CIII, XX с.

3.1643. Вжосек, В. Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек ; пер. В. Саган, С. Сєряков, В. Склокін ; наук. ред.: А. Киридон, С. Троян. В. Склокін.– К. : Ніка-Центр, 2012. – 292 с.

3.1644. Вирський, Д. С. «Українне місто» : Кременчук від заснування до року 1764-го / Д. С. Вирський. – 2-ге вид., випр., доп. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 681 с.

3.1645. Влада і суспільство в Україні : історичний контекст / відп. ред. В. А. Смолій. – К . : Інститут історії України, 2013. – 506 с.

3.1646. Волерт, Я. Маєтки родини Лизогубів на території Чернігівського полку за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр. / Я. Волерт //

Батуринські читання. 2007 : зб. наук. праць / за ред. О. Коваленка [та ін.]. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – С. 53–60.

3.1647. Гоголева, А. А. История Острогожского черкасского полка второй половины XVII – начала XVIII в. в документах Госархива Воронежской области / А. Гоголева // Отечественные архивы : Научно-практический журнал . – 2004 . – №1 . – С.46-52 .

3.1648. Голобуцький, В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 538 с.

3.1649. Горобець, В. Влада та соціум Гетьманату : дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України : монографія / В. Горобець. – К. : Інститут історії України, 2009. – 271 с.

3.1650. Горобець, В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою : 1654–1665 / В. М. Горобець. – К. : Інститут історії НАН України, 2001. – 533 с.

3.1651. Горобець, В. М. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 51–66.

3.1652. Горобець, В. Полково-сотенний устрій Гетьманату / В. М. Горобець // Історія українського козацтва : нариси : в 2 т. / ред.: В. А. Смолій, О. А. Бачинська, О. І. Гуржій, В. М. Матях. – К. : ВД "Києво-Могилянська Академія", 2006. – Т. 1. – С. 314–324.

3.1653. Горобець, В. Присмерк Гетьманщини : Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 321 с.

3.1654. Горобець, В. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату : (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) / В. Горобець // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 49–67.

3.1655. Горобець, В. «Чорна рада» 1663 року: передумови, результати, наслідки / В. Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 200 с.

3.1656. Горобець, С. Історичні джерела з генеалогії українського козацтва / С. Горобець // XXIV Вінницька всеукраїнська наукова історико-краєзнавча

конференція «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)», 1–2 червня 2012 р. – Вінниця, 2012. – С. 364–379.

З.1657. Горобець, С. Чернігівщина козацька. Ройська сотня : історія створення, населені пункти, сотенна старшина / С. Горобець, І. Ситий ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського [та ін.]. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – 167 с. : рис., табл.

З.1658. Горяга О. В. Інститут значкових товаришів Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. / О. В. Горяга // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Вип. 30. О. : Юрид. л-ра, 2007. – С. 533-537.

З.1659. Григорович, Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени / Н. Григорович // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – 695 с.

З.1660. Гришко, В. До суспільної структури Хмельниччини / В. Гришко // В 300-ліття Хмельниччини : (1648–1948) : збірник / за ред. Б. Крупницького. – Мюнхен, 1948. – С. 7–60.

З.1661. Грушевский, М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К. : Либідь, 1991. – 400 с.

З.1662. Грушевський, М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625. – 624 с.

З.1663. Грушевський, М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 8 : Роки 1626–1650. – 856 с.

З.1664. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. – 880 с.

З.1665. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. – 776 с.

З.1666. Грушевський О. Гетьманські земельні універсали 1660–1670 років / О. Грушевський // Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. І. – С. 40–92.

З.1667. Гуржій, О. Гетьман Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К. : Інститут історії України, 1998. – 207 с.

3.1668. Гуржій, О. Право в українській козацькій державі : (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. Гуржій. – К. : Інститут історії України, 1994. – 47 с.

3.1669. Гуржій, О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 223 с.

3.1670. Гуржій, О. Гетьманська Україна / О. Гуржій, Т. Чухліб // Україна крізь віки : в 15 т. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 8. – 303 с.

3.1671. Дабижа, А. В. Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива : 1885 г. / кн. А. В. Дабижа // Киевская Старина. – 1886. – № 6. – С. 1–12.

3.1672. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль ; вступ. статья А. Бабкин. – М. : ГИС, 1956. – Т. 1 : А–З. – 699 с.

3.1673. Дан, О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність : (1648–1676 рр.) / О. Ю. Дан. – К. : ВД «Стилос», 2004. – 288 с.

3.1674. Дан, О. Вінничина козацька : історія Вінницького козацького полку / О. Дан, В. Кривошея. – К. : Стилос, 2004. – 204 с.

3.1675. Джиджора, І. Україна в першій половині XVIII віку : розвідки і замітки / І. Джиджора ; передм. М. Грушевського. – К. : ВУАН,1930. – 170 с.

3.1676. Доманська, Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Ева Доманська ; пер. з польськ. та англ. В. Склокіна ; наук. ред.: В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.

3.1677. Дорошенко, Д. Гетьман Петро Дорошенко : огляд його життя і політичної діяльності : видання Української Вільної Академії наук у США / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.

3.1678. Дядиченко, В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. Дядиченко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – 530 с.

3.1679. Ефименко, А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : Лыбидь, 1990. – 512 с.

3.1680. Ефименко, А. Малорусское дворянство и его судьба / А. Ефименко // Южная Русь : очерки, изследования и заметки. – СПб, 1905. – Т. 1 – С. 145–199.

3.1681. Євфимовський, В. До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини / В. Євфимовський // Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1927. – Т. 26. – С. 27–35.

3.1682. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики 1809 г. // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 3–15.

3.1683. Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы : (1809 г.) // Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 25–39.

3.1684. Заруба, В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття : монографія / В. Заруба. – Дніпропетровськ : Лір ЛТД, 2003. – 462 с.

3.1685. Іваненко, А. О. Козацький компут як історичне джерело : (на матеріалах ревізії Переяславського полку 1726 року) / А. О. Іваненко // Україна: вчора, сьогодні, завтра : зб. наук. праць / ред. кол.: Вашкевич В. [та ін.]. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1999. – С. 41–47.

3.1686. Іваненко, А. О. Переяславський реєстровий полк у козацьких війнах 30-х років XVII ст. // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 50–55.

3.1687. Історичне джерелознавство : підручник / [авт. кол.: Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. [та ін.]. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.

3.1688. Казачество [Электронный ресурс] // Русские : издание Института этнологии и антропологии РАН. – М., 2003. – Режим доступа: //http://pohodd.ru/article_info.php? articles_id=171

3.1689. Казіміров, Д. В. Неурядова старшина Менської сотні Чернігівського полку у другій половині XVII–XVIII ст. / Д. В. Казіміров // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 39. – С. 18–25.

3.1690. Карпов, Г. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии, относящихся за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Карпов. – М. : Тип. Грачева, 1870. – 180 с.

3.1691. Киридон, А. М. Минуле в інтерпретаціях істориків: п’ять розвідок про пам’ять : [монографія] / А. М. Киридон ; наук. ред. С. Троян. – Рівне : РІС КСУ, 2010. – 128 с.

3.1692. Киридон, А. Конструювання механізмів історичного мислення / А. Киридон, С. Троян // Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек ; пер. В. Саган, С. Сєряков, В. Склокін ; наук. ред. А. Киридон, С. Троян. В. Склокін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 5–25.

3.1693. Клименко, П. Компути і ревізії XVIII ст. / П. Клименко. – К. : ВУАН, 1930. – 185 с.

3.1694. Ковальский, Н. П. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. : учебное пособие / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск : Из-во ДГУ, 1984. – 84 с.

3.1695. Когут, З. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини : (1650–1830) / Зенон Когут // Коріння ідентичності : студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К. : Критика, 2004. – С. 27–45.

3.1696. Когут, З. Російський централізм і українська автономія : ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.

3.1697. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство / Зенон Когут // Коріння ідентичності : студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К. : Критика, 2004. – С. 46–79.

3.1698. Кондратьєв, І. Любецька шляхта в історії України XVII–XVIII ст. / І. Кондратьєв // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії : зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 75–92.

3.1699. Кондратьєв, І. Любецький замок і любецька околиця за часів Хмельниччини / І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 29–36.

3.1700. Кондратьєв, І. Під Литвою, Москвою та Польщею / І. Кондратьєв. – Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2005. – 152 с.

3.1701. Кондратьєв, І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва : Любеч / І. Кондратьєв, В. Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1999. – 106 с.

3.1702. Кондратьєв, І. В. Батьківщина Івана Сулими село Рогоща / І. В. Кондратьєв // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 19–24.

3.1703. Кононенко, В. Козацька еліта Гетьманщини між великими реформами в Російській імперії : (1725–1762 рр.) / В. Кононенко // Український історичний збірник. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 91–98.

3.1704. Кононенко В. Ранги значного військового товариства / В. Кононенко // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 132–133.

3.1705. Корнієнко, М. П. Персональний склад старшини правобережних полків : (1648–1678 рр.) / М. П. Корнієнко, В. В. Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 2000. – 94 с.

3.1706. Корнієнко, О. Список полковників, полкових і сотенних старшин і служителів Сумського слобідського козацького полку : (1659–1766) / О. Корнієнко // Запорозька Січ і Українське козацтво : зб. наук. праць / ред. кол.: В. В. Кривошея (голова) [та ін.]. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 214–236.

3.1707. Костомаров, М. Гетьманство Івана Виговського і Юрія Хмельницкого / М. Костомаров. – Тернопіль : Друкарня Іосифа Павловського, 1891. – 4, 234 с.

3.1708. Костомаров, Н. Гетьманство Ю. Хмельницкого / Н. Костомаров // исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – СПб, 1872. – Т. 2. – 376 с.

3.1709. Костомаров, Н. Мазепа и мазепинцы / Н. Костомаров // Собрание сочинений / Н. Костомаров. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6, т. 16. – XV, 815 с.

3.1710. Костомаров, Н. Руина. Гетманство Брюховецкаго, Многогрешного и Самойловича / Н. Костомаров // Собрание сочинений / Н. Костомаров. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6, т. 15. – XV, 374 с.

3.1711. Кривошея, В. Генеалогія українського козацтва : Канівський полк / В. Кривошея. – К. : ВД «Стилос», 2006. – 220 с.

3.1712. Кривошея, В. Генеалогія українського козацтва : Білоцерківський полк / В. Кривошея. – К. : ВД “Стилос”, 2002. – 183 с.

3.1713. Кривошея, В. Генеалогія українського козацтва : Переяславський полк. – К. : ВД “Стилос”, 2004. – 417 с.

3.1714. Кривошея, В. Генеалогія українського козацтва : нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – Вид. 2-е, доп. – К. : Стилос, 2004. – 391 с.

3.1715. Кривошея, В. В. Козацька еліта Гетьманщини : [монографія] / В. В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

3.1716. Кривошея, В. В. Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2010. – 792 с.

3.1717. Кривошея, В. Козацька старшина армії Б. Хмельницького за новими архівними матеріалами / В. В. Кривошея // XXIV Вінницька всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)», 1–2 червня 2012. – Вінниця, 2012. – С. 62–81.

3.1718. Кривошея, В. В. Козацько-гетьманська держава на цивілізаційному фоні / В. В. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 5–15.

3.1719. Кривошея, В. В. Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. / В. В. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 38. – С. 5–13.

3.1720. Кривошея, В. В. Козацька старшина Гетьманщини : Чигиринський полк / В. В. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 35. – С. 5–26.

3.1721. Кривошея, В. В. Козацька старшина Правобережжя : (1665 р. – кінець XVII ст.) / В. В. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 13. – С. 4–20.

3.1722. Кривошея, В. В. Козацька старшина як еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. 26. – С. 8–19.

3.1723. Кривошея, В. Національна еліта Гетьманщини : (персональний склад та генеалогія : 1648–1782 рр.) / В. Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1998. – Ч. 1. – 269 с.

3.1724. Кривошея, В. Національна еліта Гетьманщини : (персональний склад та генеалогія : 1648–1782 рр.) / В. Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1998. – Ч. 2. – 344 с.

3.1725. Кривошея, В. В. Персональний склад старшини правобережних полків : (1648–1676 рр.) /В. В. Кривошея // Волинь у новітній історії української державності : зб. наук. праць / за ред. Б. О. Яроша. – Луцьк : Волинь, 1999. – С. 12–34.

3.1726. Кривошея, В. Старшина Козелецької сотні Київського полку / В. Кривошея // Запорозька Січ і Українське козацтво : зб. наук. праць / ред. колегія: В. В. Кривошея (голова) [та ін.]. – К. : ДП «Пріоритети», 2013. – С. 69–87.

3.1727. Кривошея, В. Українське козацтво в національній пам'яті : Чернігівський полк : монографія : в 2 т. / В. Кривошея. – К. : ДП «Пріоритети», 2012. – Т. І. – 516 с.

3.1728. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. : Чернігівський полк : монографія : в 2 т./ В. Кривошея. – К. : ДП «Пріоритети», 2012. – Т. 2. – 508 с.

3.1729. Кривошея, В. Українська козацька старшина / В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД НАНУ, 1997. – Ч. 1 : Урядники гетьманської адміністрації : реєстр. – 102 с.

3.1730. Кривошея В. Українська козацька старшина. – К. : ІПіЕНД НАНУ, 1998. – Ч. 2 : Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – 83 с.

3.1731. Кривошея, В. В. Українська козацька старшина : Лохвицька сотня / В. В. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 37. – С. 5–16.

3.1732. Кривошея В. Нариси історії Київщини періоду козацтва : Березань / В. Кривошея, І. Кривошея. – К. : ІПіЕНД НАНУ, 2001. – 93 с.

3.1733. Кривошея, В. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Яготин / В. Кривошея, І. Кривошея. – К. : Стилос, 2002. – 101 с.

3.1734. Кривошея, В. Сосниця козацька / В. Кривошея, І. Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1999. – 67 с.

3.1735. Кривошея, В. В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва : І. Борзна. ІІ. Волинка / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1999. – 126 с.

3.1736. Кривошея, В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2009. – 432 с.

3.1737. Кривошея, В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2008. – Ч. 3, кн. 1 : Значне військове товариство. Бунчукове товариство. – 154 с.

3.1738. Кривошея, В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2008. – Ч. 3, кн. 2 : Військове товариство. – 126 с.

3.1739. Кривошея, В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2008. – Ч. 3, кн. 3 : Значкове товариство. – 170 с.

3.1740. Кривошея, В. В. Інформативні можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // Козацька скарбниця : гетьманські читання : зб. наук. статей. – Чернівці, 2011. – Вип. 7. – С. 8–39.

3.1741. Кривошея, В. В. Національна еліта, Уманщина, козацтво / В. В. Кривошея, Т. В. Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1998. – 79 с.

3.1742. Кривошея, В. В. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття : (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали) / В. В. Кривошея, В. М. Орел. – К. : НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2000. – 137 с.

3.1743. Кривошея, И. Бунчуковое товарищество Стародубского полка : (вторая половина XVII – первая треть XVIII вв.) / И. Кривошея // Научные ведомости БГУ. – 2013. – № 8, вып. 26. – С. 80–88.

3.1744. Кривошея, І. І. Бунчуковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід / І. І. Кривошея // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. Григорчука. – Вінниця, 2010. – Вип. 18 : Серія ”Історія”. – С. 311–320.

3.1745. Кривошея, І. І. Володіння бунчукового товариша Андрія Васильовича Борковського та його нащадків у XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 106–114.

3.1746. Кривошея, І. І. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 124–136.

3.1747. Кривошея, І. І. Генеалогія значкового товариства Миргородського полку : Авраменки, Короленки, Чапи / І. І. Кривошея // Україна в Центрально-Східній Європі. – К. : Інститут історії НАНУ, 2006. – Вип. 6. – С. 585–592.

3.1748. Кривошея, І. І. Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст. : два нових списки товариства / І. І. Кривошея // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – Кн. 1, т. 19. – С. 271–283.

3.1749. Кривошея, І. І. Значне товариство Глухівської сотні в середині XVII – середині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К. : Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 156–161.

3.1750. Кривошея, І. І. Інститут "товаришів" у Речі Посполитій та Україні XV–XVII ст. : компаративний аналіз польської та української історіографії / І. І. Кривошея // Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі : (серія «Історіографічні студії») / упоряд. В. В. Масненко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль ; ПП Кандич С. Г., 2011. – С. 155–163.

3.1751. Кривошея, І. І. Передмова / І. І. Кривошея // Ревізія Чернігівського полку 1732 року /Упор. та вступ І. Ситий, С. Горобець. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2014. – С.5-34.

3.1752. Кривошея, І. І. Матеріали до генеалогії значкового товариства Полтавського полку : (XVII–XVIII ст.) / І. І. Кривошея // Генеалогічні записки українського Геральдичного товариства. – Львів, 2006. – Вип. 5. – С. 137–142.

3.1753. Кривошея, І. І. Матеріали судової справи як джерело родоводу військового товариша Петра Уманця : (XVII–XVIII ст.) / І. І. Кривошея // Генеалогічні записки. – Львів, 2012. – Вип. 10 : (нової серії 4). – С. 50–55.

3.1754. Кривошея, І. І. Невідома ревізія Переяславського полку як джерело до історії неурядової старшини / І. І. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 26 : Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності : тем. вип. – С. 162–170.

3.1755. Кривошея, І. І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. : (на прикладі м. Стародуба) / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 40–49.

3.1756. Кривошея, І. І. Неурядова старшина Миргородського полку XVII – першої третини XVIII ст. / І. І. Кривошея // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – Серія 6 : Історичні науки, вип. 9. – С. 86–100

3.1757. Кривошея І. І. Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 52 : (Спецвипуск). – С. 216–235.

3.1758. Кривошея, І. І. Неурядова старшина та урядники Переяславського полку за присягами 1676 і 1682 рр. / І. І. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Спецвипуск. – С. 76–82.

3.1759. Кривошея, І. І. Неурядова старшина Чернігівського полку за присягами XVII–XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 3–11.

3.1760. Кривошея, І. І. Передмова / І. І. Кривошея // Присяга Чернігівського полку 1718 року / упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передм. Ірина Кривошея. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011. – С. 3–9.

3.1761. Кривошея, І. І. Присяги російським царям XVII–XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 17–26.

3.1762. Кривошея, І. І. Ревізії та реєстри XVIII ст. як джерело з історії Чернігівського полку / І. І. Кривошея // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії : зб. наук. праць / редкол.: О. Б. Коваленко (голова) [та ін.]. – К. : Стилос, 1999. – С. 56–62.

3.1763. Кривошея, І. І. «Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело / І. І. Кривошея // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 218–224.

3.1764. Кривошея, І. І. Урядова і неурядова старшина Гадяцького полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Київська старовина. – 2012. – № 3. – С. 22–32.

3.1765. Кривошея, О. Бунчуковий товариш Роман Іванович Янов / О. Кривошея // Запорозька Січ і Українське козацтво : зб. наук. праць / ред. колегія: В. В. Кривошея (голова) [та ін.]. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 164–169.

3.1766. Кривошея, О. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт / О. Кривошея // Козацька скарбниця : гетьманські читання. – Чернівці : ВД «Букрек», 2007. – Вип. 4. – С. 57–62.

3.1767. Крикун, М. Між війною і радою : козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття : статті і матеріяли. – К. : Критика, 2006. – 471 с.

3.1768. Крип’якевич, І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип’якевич ; відп. ред.: Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів : Світ, 1990. – 408 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

3.1769. Крип’якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / І. Крип’якевич // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 111–150.

3.1770. Крупницький, Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Крупницький. – К. : Україна, 2004. – 288 с.

3.1771. Крупницький, Б. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Крупницький. – К. : Україна, 2001. – 240 с.

3.1772. Крупницький, Б. Миргородський полковник Павло Апостол : (1618–1678) / Б. Крупницький // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1944. – Т. 5. – С. 42–46.

3.1773. Ксензенко, С. К истории рода Зарудных : из семейного архива Скибинских / С. Ксензенко // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1917. – Вып. 15. – С. 73–85.

3.1774. Кулаковський, П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої : (1618–1648) : наукове видання / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с. : 2 іл.

3.1775. Курукин, И. В. Персидский поход Петра Великого : Низовой корпус на берегах Каспия : (1722–1735) [Электронный ресурс] / И. В. Курукин ; МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки. – М. : Квадрига ; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 384, [16] с. Режим доступа: http://www.istmira.com/knigi–istoriya–rossii

3.1776. Лазаревский, А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский : (1640–1702) : (к портрету) / А. Лазаревский // Киевская Старина. – 1894. – № 3. – С. 530–536.

3.1777. Лазаревский, А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии / А. Лазаревский. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. – Т. I. – 149 с.

3.1778. Лазаревский, А. Из семейной хроники Берлов : (1672–1805) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 101–133.

3.1779. Лазаревский, А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII в. / А. Лазаревский // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – 1896. – Кн. 11, отд. 2. – С. 34–203.

3.1780. [Лазаревський О.] Конотопец Генеалогический самообман / О. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – № 3. – С. 533–534.

3.1781. Лазаревский, А. Люди Старой Малороссии : Афендики / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 7. – С. 443–445.

3.1782. Лазаревскиий, А. Люди Старой Малороссии : Крыжановские / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 5. – С. 7–13.

3.1783. Лазаревский, А. Люди Старой Малороссии : Лизогубы / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 101–125.

3.1784. Лазаревский, А. Люди Старой Малороссии : Левенцы / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 445–451.

3.1785. Лазаревский, А. Люди Старой Малороссии : Марковичи / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 51–82.

3.1786. Лазаревский, А. Люди старой Малороссии : Миклашевские / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243–253.

3.1787. Лазаревский, А. Люди Старой Малороссии : Милорадовичи / А. Лазаревский // Киевская Старина. – 1882. – № 3. – С. 479–498.

3.1788. Лазаревский, А. Люди Старой Малороссии : Трощинские // Киевская старина. – 1888. – Т. 23, № 10. – С. 371–373.

3.1789. Лазаревский, А. Люди Старой Малороссии : Томари / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С.14–20.

3.1790. Лазаревский, А. Люди Старой Малороссии : Свечки / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 253–258.

3.1791. Лазаревский, А. Малороссийские посполитые крестьяне : (1648–1783 гг.) : историко-юридич. очерк / А. Лазаревский. – К. : [б. и.], 1908. – 152 с.

3.1792. Лазаревский, А. Михайло Борохович, гадяцкий полковник / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – 1890. – Т. 28, № 2. – С. 547–551.

3.1793. Лазаревский, А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / А. Лазаревский. – Чернигов : В губернской типографии, 1866. – 857 с.

3.1794. Лазаревский, А. Описание Старой Малороссии : материалы для истории заселения, землевладения и управления : в 3 т. / Ал. Лазаревский. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1888. – Т. 1 : Полк Стародубский. – XVI, 770, XXX [2] с.

3.1795. Лазаревский, А. Описание Старой Малороссии : материалы для истории заселения, землевладения и управления : в 3 т. / Ал. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2 : Полк Нежинский. – IV, 521, XXV, [3] с.

3.1796. Лазаревский, А. Описание Старой Малороссии : материалы для истории заселения, землевладения и управления : в 3 т. / Ал. Лазаревский. – К., 1902. – Т. 3 : Полк Прилуцкий. – XIV, 462, XXIII, [3] с.

3.1797. Лазаревский, А. Очерки из быта Малороссии в XVIII веке : Сотники / А. Лазаревский // Русский Архив. – 1873. – Т. 11, № 1. – С. 341–388.

3.1798. Лазаревский, А. Очерки Малороссийских фамилий : Безбородки / А. Лазаревский // Русский Архив. – 1875. – Т. 3. – С. 311–314.

3.1799. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : Галаганы / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 1. – С. 318–322.

3.1800. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : Гамалеи / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 1. – С. 439–448.

3.1801. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : Гоголи-Яновские / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 1. – С. 451–455.

3.1802. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : Горленки / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 2. – С. 248–258.

3.1803. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : Грабянки / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 2. – С. 259–264.

3.1804. Лазаревский, А. Очерки Малороссийских фамилий : Дмитрашки-Райчи / А. Лазаревский // Русский Архив. – 1875. – Т. 8. – С. 402–405.

3.1805. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : Жученки-Жуковские / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 2. – С. 406–409.

3.1806. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : Иваненки / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 3. – С. 297–298.

3.1807. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. : Кочубеи (В. Л. Кочубей), Мазепа и М. Кочубей / А. Лазаревский // Русский архив. – 1876. – Т. 3. – С. 438–455.

3.1808. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : материалы для истории общества в XVII–XVIII в.в. : Бороховичи / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 3. – С. 314–317.

3.1809. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : материалы для истории общества в XVII–XVIII в.в. : Герцики / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 3. – С. 448–450.

3.1810. Лазаревский, А. Очерки малороссийских фамилий : материалы для истории общества в XVII–XVIII в.в. : Искры / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 3. – С. 300–302.

3.1811. Лазаревский, А. Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии / А. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – С. 35–148.

3.1812. Лазаревский, А. Павел Полуботок: очерк из истории Малороссии XVIII ст. / А. Лазаревский // Русский архив. – 1880. – Т. 1. – С. 137–209.

3.1813. Лазаревский, А. Полтавщина в XVII веке / А. Лазаревский // Киевкая старина. – 1891. – Кн. 9. – С. 357–374.

3.1814. Лазаревский, А. Сулиминский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская Старина. – 1882. – № 11. – С. 292–327.

3.1815. Левицкий, О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии / О. И. Левицкий // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1902. – Т. 2. – С. 55–82.

3.1816. Леп'явко, С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні : [монографія] / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 286 с.

3.1817. Леп'явко, С. Українське козацтво у міжнародних відносинах : (1561–1591) / С. Леп'явко ; НАН України, Ін-т історії України. – Чернігів : Сіверянська думка, 1999. – 216 с.

3.1818. Леп'явко, С. Українське козацтво на державній службі : (початковий період) / С. Леп'явко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 57–62.

3.1819. Леп'явко, С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва : (XVI ст.) / С. Леп'явко. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2001. – 64 с.

3.1820. Липинський, В. Україна на переломі : 1657–1659 : замітки до історії українського державного будівництва у XVII-ім ст. / В. Липинський // Твори, архів, студії / В. Липинський. – Філадельфія : Сх.-Європейський дослід. ін-т ім. В. К. Липинського, 1991. – Т. 3. – 346 с. : іл.

3.1821. Липинський, В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького / В. Липинський // Твори, архів, студії / В. Липинський. – Філадельфія : [Сх.-Европейский дослідний ін-т ім. В. К. Липинського], 1980. – Т. 2. – 637 с.

3.1822. Лобко, Н. В. Особливості використання обліково-статистичних документів XVI – початку XVIII ст. при проведенні генеалогічних досліджень / Н. В. Лобко // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. – № 4-5. – С. 78-85.

3.1823. Ложешник, А. Бунчукові та значкові товариші у козацьких військах Південної України : (кінець XVIII – початок XIX ст.) / А. Ложешник // Чорноморська минувшина : записки відділу історії козацтва на Півдні України НДІ козацтва Інституту історії України НАН України : зб. наук. праць. – Одеса : СПД Бровкін О. В., 2010. – Вип. 5. – С. 13–26.

3.1824. Лукомский, В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский ; худ. Г. И. Нарбут. – Репр. издание 1914 г. – К. : Лыбидь, 1993.

3.1825. Луняк, Є. М. Українське козацтво в історичних дослідженнях у Франції / Є. М. Луняк // Вісник Київського національного університету ім.Тараса Шевченка : Історія . – 03/2010 . – Вип.100 . – С. 34-37.

3.1826. Максимович, Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. А. Максимович. – Нежин : Типо-литография насл. В. К. Меленевского, 1913. – Т. 1. – 399 с.

3.1827. Максимович, Г. А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович. – Нежин, 1917. – 332 с.

3.1828. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; ред. Ю. І. Римаренко [та ін.]. – К. : Генеза ; Довіра, 1996. – 942 с.

3.1829. Мартьянова, С. М. Трансформація системи судочинства та правового статусу військових суддів в історії українського козацтва XVI- XVIII ст. / С. М. Мартьянова //Митна справа. – 2010. - №5 (71). – Ч.2. – С.28-33.

3.1830. Максимович, М. Бубновская сотня / М. Максимович // Собрание сочинений / М. Максимович. – К., 1876. – Т. 1. – С. 747–834.

3.1831. Максимович, М. Сотник Іван Максимович і його рід / М. Максимович // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. – С. 157–168.

3.1832. Малама, В. В. Маламы. Родословная роспись. Семейный архив. Родословное дерево / В. В. Малама. – Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко, 1912. – 215 с.

3.1833. Мандзюк, І. Гоголівська сотня Київського полку 1766 г. / І. Мандзюк. – К. : Науково-дослідча катедра історії України, 1926. – 66 с.

3.1834. Маслійчук, В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. : творення історіографічного стереотипу / В. Маслійчук // Київська академія. – К., 2009. – Вип. 7. – С. 73–86.

3.1835. Маслійчук, В. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. : дослідження / Володимир Маслійчук ; Ін-т сусп. дослідж., Харківське іст.-філол. т-во. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 356 с. – Бібліогр.: с. 287–309.

3.1836. Мельник, Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття : навч. посібник / Л. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997. – 232 с.

3.1837. Миллер, Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии : превращение малорусской старшины в дворянство / Д. Миллер // Киевская Старина. – 1897. – № 1. – С. 1–31 ; № 2. – С. 188–220 ; № 3. – С. 351–374 ; № 4. – С. 1–47.

3.1838. Миллер, Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии : суды земские, гродские и подкоморские / Д. Миллер. – К. : Тип. Унив. св. Владимира Акц. о-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1895. – 176 с.

3.1839. Милорадович, Г. А. Родословная книга черниговского дворянства : в 2 т. / Г. А. Милорадович. – СПб. : Губернская типография, 1901. – Т. 1. – [6], VI, 114, 646 с.; 1 л. ил.

3.1840. Милорадович, Г. А. Родословная книга черниговского дворянства : в 2 т. / Г. А. Милорадович. – СПб. : Губернская типография, 1901. – Т. 2. – 877 с. с разд. паг. : 3 л. ил.

3.1841. Мицик, Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. – 262 с.

3.1842. Мицик, Ю. А. Джерела з польських архівосхівосховищ до історії України другої половини XVII ст. / Ю. А. Мицик // Український археографічний щорічник. – К. : Наукова думка, 1992. – Нова серія, вип. 1. – С. 72–93.

3.1843. Мицик, Ю. А. Канів козацький / Ю. А. Мицик. – Канів : Родень, 1997. – 67 с.

3.1844. Мицик, Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Ю. А. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилянська акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К. : ВД “КМ Академія”, 2002. – 187 с.

3.1845. Мицик, Ю. А. Унікальні документи Корсунської полкової канцелярії XVII–XVIII століть / Ю. А. Мицик // Корсунський часопис. – 1996. – № 4. – С. 3–6.

3.1846. Мицик, Ю. А. Царичанка козацька : до 400-ліття заснування Царичанки / Ю. А. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія", Ін-т укр. археографії та джерелознав. НАН України. – К. : Генеза, 2004. – 88 с.

3.1847. Мицик, Ю. А. Корсунщина козацька / Ю. А. Мицик, С. Степенькін. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – 126 с.

3.1848. Модзалевский, В. Генеральный судья Черныш и его род / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. – № 3. – С. 315–347 ; № 4. – С. 1–35 ; № 5. – С. 193–230.

3.1849. Модзалевський, В. До історії козацької служби / В. Модзалевський // Наше минуле. – 1918. – № 1. – С. 171–174.

3.1850. Модзалевский, В. Зеньковский полковник Василий Шиман и его потомство / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1905. – № 7–8. – С. 38–42.

3.1851. Модзалевский, В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Типо-литография «С. В. Кульженко», 1908. – Т. 1. – 6, 519 с.

3.1852. Модзалевский, В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Типо-литография «С. В. Кульженко», 1910. – Т. 2. – 6, 720, 20 с.

3.1853. Модзалевский, В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. – Т. 3. – 4, 824, 20 с.

3.1854. Модзалевский, В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Типо-литография «С. В. Кульженко», 1914. – Т. 4. – 4, 832, 26 с.

3.1855. Модзалевский, В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский ; сост. В. В. Томазов. – К. : СПб : ВИРД, 2004. – Т. 5, вип. 5. – 100 с.

3.1856. Модзалевский, В. Л. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорноуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда / В. Л. Модзалевский // Лохвицкий исторический сборник. – К., 1906. – С. 219–409.

3.1857. Модзалевський, В. Малоросійський родословник / В. Модзалевський ; Українське генеалогічне товариство ; НАН України, Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С.

Грушевського, Інститут історії України ; В. В. Томазов (ред. кол.), С. В. Шурляков (упоряд.). – К., 1996. – Т. 5, вип. 1. – 96, I-II с.

З.1858. Модзалевський, В. Л. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевський ; Українське генеалогічне товариство ; НАН України, Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України ; Г. В. Боряк (ред. кол.), В. В. Томазов (упоряд.). – К., 1998. – Т. 5, вип. 2. – 96 с.

З.1859. Модзалевський, В. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевский ; Українське генеалогічне товариство ; НАН України, Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України ; Г. В. Боряк (ред. кол.), В. В. Томазов (упоряд.). – К. : СПб. : ВІРД, 2004. – Т. 5, вип. 3. – 80 с.

З.1860. Модзалевський, В. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевский ; Українське генеалогічне товариство ; НАН України, Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України ; Г. В. Боряк (ред. кол.), В. В. Томазов (упоряд.). – К. : СПб. : ВІРД, 2004. – Т. 5, вип. 4. – 80 с.

З.1861. Модзалевський, В. Л. Малоросійський родословник / В. Л. Модзалевский ; Українське генеалогічне товариство ; НАН України, Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України ; Г. В. Боряк (ред. кол.), В. В. Томазов (упоряд.). – К. : СПб. : ВІРД, 2004. – Т. 5, вип. 5. – 80 с.

З.1862. Модзалевський, В. Матеріали до «Малоросійського родословника» / В. Модзалевський ; упор. В. Томазов.– К., 1996. – Вип. 1 : Томари – 40 с.

З.1863. Модзалевський, В. Полковничі оборонні універсали / В. Модзалевський // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 64. – С. 154–156.

З.1864. Мокляк, В. Полтавський полк : науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. / В. Мокляк. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – 112 с.

3.1865. Моця, О. “АНТИ” – “РУСИ” – “УКРАЇНЦІ” : формування ідентичності у слов’ян півдня Східної Європи V–XIX ст. / О. Моця ; НАН України, Інститут археології. – К. : Наукова думка, 2012. – 215 с. : іл.

3.1866. Моця, О. П. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України / О. Моця // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 41–52.

3.1867. Моця О. П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І. Мазепи / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 65–76.

3.1868. Мякотин, В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. : в 3 т. / В. Мякотин. – Прага, 1924. – Т. 1. – 228 с.

3.1869. Нові підходи до історіописання : пер. з англ. / за ред. П. Берка. – К. : Ніка-Центр, 2013. – 368 с.

3.1870. Нора, П. Теперішнє, нація, пам’ять / П’єр Нора ; пер. із фр. А. Рєпи. – К. : ТОВ Видавництво “Кліо”, 2014. – 272 с.

3.1871. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / составил Н. Костантинович. – Чернигов, 1885. – Вып. 4 : (Дополнение).

3.1872. Оглоблин, О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин ; Л. Винар (ред.). – 2-ге вид., доп. – Нью-Йорк : К. : Українське історичне товариство [та ін.], 2001. – 461 с.

3.1873. Оглоблин, О. До історії Руїни : Михайло Вуяхевич-Височинський / О. Оглоблин // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 16. – С. 200–215.

3.1874. Оглоблин, О. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. – 327 с.

3.1875. Однороженко, О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура і влада / О. Однороженко. – К. : Темпора, 2011. – 422 с.

3.1876. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/

3.1877. Окіншевич, Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. CLVII : Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.

3.1878. Окіншевич, Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 1 : Генеральна рада / Л. Окіншевич // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Т. 6. – С. 253–425.

3.1879. Окіншевич, Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2 : Рада старшини / Л. Окіншевич // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права. – К., 1930. – Т. 8. – С. 1–352.

3.1880. Олійник, О. Л. Поняття «вольності» як відображення національної традиції врядування // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 56–64.

3.1881. Павленко, С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернатива, 2003. – 415 с.

3.1882. Павленко, С. Міф про Мазепу / С. Павленко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – 245 с.

3.1883. Павленко, С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники [монографія] / С. Павленко. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. – 602 с.

3.1884. Падох, Я. Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648 р. / Я. Падох // В 300-ліття Хмельниччини : (1648–1948) : збірник / за ред. Б. Крупницького. – Мюнхен, 1948. – С. 93–125.

3.1885. Панашенко, В. Бунчукові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 24–40.

3.1886. Панашенко, В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панашенко // Істину встановлює історія : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – Т. 2 : Наукові студії. – С. 291–347.

3.1887. Панашенко, В. В. Соціальна еліта Гетьманщини : (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. Панашенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995.– 212 с.

3.1888. Панашенко, В. Військові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 166–174.

3.1889. Панашенко, В. Знатне військове товариство Гетьманщини // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2000. – № 1. – С. 397–418.

3.1890. Панашенко, В. Значкові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 126–141.

3.1891. Панашенко, В. Козацька старшина і знатні військові товариші / В. Панашенко // Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 578–581.

3.1892. Пашук, А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. : (1648–1782) / А. Пашук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 179 с.

3.1893. Петровський, М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. : (досліди над літописом Самовидця) / М. Петровський. – Х. : Держвидав України, 1930. – 452 .

3.1894. Пивовар, А. В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар. – К. : Академперіодика, 2003. – 336 с.

3.1895. Пустовіт, І. Місто Козелець в 60-тих роках XVIII ст. / І. Пустовіт // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1925. – Т. 6. – С. 113–150.

3.1896. Путро, А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. : (некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития) /А. И. Путро. – К. : Выща школа, 1988. – 142 с.

3.1987. Путро, О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба : (з історії українського державотворення) : монографія : в 2 ч. / О. І. Путро. – К., 2008. – Ч. 1. – 240 с.

3.1898. Путро, О. Син козака Розума з долею гетьмана Розумовського / О. Путро // Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 482–487.

3.1899. Репан, О. Іржа на лезі : лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років / О. Репан. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.

3.1900. Репан, О. А. Бунчукове товариство у 1735–1739 роках / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001. – С. 37–38.

3.1901. Репан, О. А. Значкове товариство у 1735–1739 рр. / О. А. Репан // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 2. – С. 33–39.

3.1902. Репан, О. А. Старшинський реєстр 1736 року / О. А. Репан // Дніпропетровський історико-археографічоний збірник. – Дніпропетровськ : Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 548–553.

3.1903. Ринсевич, В. Полковничі універсали другої половини XVII ст. за колекцією О. М. Лазаревського / В. Ринсевич // Наукові записки : зб. наук. праць молодих вчених і аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – Т. 4. – С. 5–27.

3.1904. Родакова, Е. О ревизиях в Малороссии в XVIII ст. / Е. Родакова // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве, 1899. – М., 1902. – Т. 2. – С. 105–125.

3.1905. Розсоха, Л. Миргородська старовина : Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки / Л. Розсоха. – Кобеляки : Кобеляки, 2002. – 424 с.

3.1906. Роменская старина : исторические, статистические и бытовые записи о городе Ромне и его обывателях, от начала города до нашего времени / составил И. А. Курилов. – Ромны : Типография Б. Ционсона, 1898. – 345 с.

3.1907. Сас, П. Вплив традиціоналістських станово-корпоративних ідей запорозької спільноти на концептуальні засади українсько-російської угоди 1654 р. / П. Сас // Переяславська рада 1654 року: історичне значення та політичні наслідки : зб. наук. статей / Переяслав-Хмельницький, 2004. – С. 144–148.

3.1908. Сас, П. М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути : (1617–1618 рр.) / П. М. Сас. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2010. – 512 с. : іл., 4 вклейки.

3.1909. Сас, П. М. Політична культура українського суспільства : (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 295 с.

3.1910. Сас, П. Ціннісні орієнтації Запорозького козацтва до Визвольної війни: «права», «свободи»,«вольності» / П. Сас // Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво / П. Сас. – К. : Генеза, 1998. – С. 46–52.

3.1911. Свербигуз, В. Гетьманські студії : [зб. статей] / В. Свербигуз. – К. : Стилос, 2009. – 52 с. – Бібліогр.: с. 47–51.

3.1912. Святець, Ю. А. Кліометрика. : підручник : в 2 ч. / Ю. А. Святець. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – Ч. 2 : Формально-кількісні та математично-статистичні методи. – 384 с. : рис., табл. – Бібліогр.: с. 270–271.

3.1913. Сергійчук, В. І Армія Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук. – К. : Аграрна наука, 1996. – 254 с.

3.1914. Сергійчук, В. І. Іменем війська Запорозького : українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття / В. І. Сергійчук. – К. : Україна, 1991. – 224 с.

3.1915. Сіткарьова, О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст. : в 4 ч. / О. В. Сіткарьова. – К., 2006. – Ч. 2 : Ансамбль Києво-Печерської лаври за доби гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола: історичний, архітектурний та мистецький контекст. – 232 с.

3.1916. Склокін, В. Деколонізація східноєвропейської гуманітаристики : міркування про дослідження Еви Доманської / В. Склокін // Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика : дослідження з теорії знання про минуле / Ева Доманська ; пер. з польс. та англ. В. Склокіна ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 238–252.

3.1917. Слабченко, М. Е. Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. / М. Е. Слабченко. – Х. : Видання Харківського університету, 1919. – 314 с.

3.1918. Слабченко, М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. / М. Слабченко. – Одесса : Гос. издат., 1918. – 96 с.

3.1919.Слабченко, М. Малороссийский полк в административном отношении : историко-юридический очерк / М. Слабченко. – Одесса : Техник, 1909. – 436 с.

3.1920. Словарь Малорусской старины / сост. в 1808 г. В. Я. Ломиковским ; ред. и прим. А. Лазаревского. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894 г. – 32 с.

3.1921. Смолій, В. А. Українська національна революція XVII ст. : (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : ВД «Альтернативи», 1999. – 351 с.

3.1922. Сокирко, О. Гетьманські преторіанці : Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII століття / О. Сокирко // Theatrum Humanae Vitae : студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 500–510.

3.1923. Сокирко, О. Лицарі другого сорту : наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. : наукове видання / О. Сокирко. – К. : Темпора, 2006. – 280 с. : іл.

3.1924. Сокирко, О. Матеріальне забезпечення генеральної артилерії козацького гетьманату в середині XVII–XVIII ст. / О. Сокирко // Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. праць. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 31–41.

3.1925. Сокирко, О. Рангові маєтності Генеральної артилерії Гетьманщини середини XVII–XVIII ст. / О. Сокирко // Гілея : науковий вісник : зб. наук. Праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 16–18.

3.1926. Сокирко, О. Г. Українські найманці : (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1672 рр.) / О. Г. Сокирко. – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 44 с.

3.1927. Спеціальні історичні дисципліни : навч. посібник / В. О. Замлинський, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич [та ін.] ; за ред.: В. О. Замлинського, М. Ф. Дмитрієнко ; МОН України, Учбово-методичний кабінет вищої освіти ; [АН України, Інститут історії України]. – К. : НМК ВО, 1992. – 324 с.

3.1928. Стецюк, К. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. / К. Стецюк. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 361 с.

3.1929. Стороженко, А. Очерки Переяславской старины : исследования, документы, заметки / А. Стороженко. – К. : Тип. Фрицкевича, 1900. – 233 с.

3.1930. Стороженко, А. Радион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский / А. Стороженко // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 1–28.

3.1931. Стороженко, А. Сербин-Вук, полковник Переяславский : (1675–1682 гг.) / А. Стороженко // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 129–134.

3.1932. Струкевич, О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини : (інтегральний погляд на питання) / О. Струкевич. – К. : Інститут історії України, 2002. – 533 с.

3.1933. Струкевич, О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х років XVIII ст. : (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич ; НАН України, Інститут історії України. – К. : [б. в.], 1996. – 100 с.

3.1934. Сучасний тлумачний словник української мови : 50000 слів / за заг. ред. проф. В. Дубічинського. – Х. : ВД “Школа”, 2006. – 832 с.

3.1935. Таирова-Яковлева, Т. Г. Мазепа / Т. Таирова-Яковлева. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 271 с. : ил.

3.1936. Таирова-Яковлева, Т. К биографии казацких старшин / Т. Таирова-Яковлева // Theatrum Humanae Vitae : студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 535–538.

3.1937.Таїрова-Яковлєва, Т. Іван Мазепа і Російська імперія : історія «зради» / Т. Таїрова-Яковлева. – К. : ТОВ «Видавництво «КЛІО». – 2013. – 403 с. : іл.

3.1938. Ткаченко, М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум’янцівською ревізією // Записки Історично-філологічного відділу / за гол. ред. голови відділу акад. А. Кримського. – К., 1926. – Кн. 7–8 : (1926). – 65 с.

3.1939. Федоренко, П. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи / П. Федоренко. – Отдельный оттиск из 12 вып. трудов Полтавской ученной Архивной комисиии. – Полтава, 1915. – 151 с.

3.1940. Федорук, Я. Віленський договір 1656 року : східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я. Федорук. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 623 с. + 80 с. іл.

3.1941. Хижняк, З. І. Вороничівна-Данилова Голубова Петронелла / З. І.Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 126.

3.1942. Ченцова, Н. В. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій [Електронний ресурс] / Н. В. Ченцова. – Режим доступу: //http://www.ukrterra.com.ua/review/8/chencova_atestat.htm

3.1943. Чухліб, Т. Відень 1683 : Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи / Т. Чухліб. – К. : Видавництво «КЛІО», 2013. – 559 с. : іл.

3.1944. Чухліб, Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи : (1663–1713) / Т. Чухліб. – К. : ВД «Києво-Могилянська Академія», 2004. – 288 с.

3.1945. Чухліб, Т. Козаки і монархи : міжнародні відносини ранньомодерної Української держави : 1648–1721 рр. / Т. Чухліб. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К. : Видавництво імені О. Теліги, 2009. – 616 с.

3.1946. Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України : (остання чверть XVII ст.) / Т. Чухліб. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – 90 с.

3.1947. Шамрай, С. До історії Київської сотні Київського полку / С. Шамрай // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Вип. 2. – С. 134–146.

3.1948. Шамрай, С. До історії Баришполя у XVIII ст. / С. Шамрай // Історично-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 93–120.

3.1949. Шамрай, С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. : історико-географічна та економічна характеристика. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2012. – 170 с.

3.1950. Шамрай, С. Місто Кобища в XVIII ст. / С. Шамрай // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 26. – С. 229–313.

3.1951. Шафонский, А. О. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено / А. О. Шафонский. – К., 1851. – 726 с.

3.1952. Шацька, Б. Минуле – пам’ять – міт / Б. Шацька. – Чернівці : Книги–XXI, 2011. – 248 с.

3.1953. Швидько, Г. К. Фамільні архіви Гетьманщини : археографічний аналіз публікацій / Г. К. Швидько // Український археографічний щорічник. – К. : Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2002. – Нова серія, вип 7. – С. 13–22.

3.1954. Швидько, Г. К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. / Г. К. Швидько // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ : Генеза, 2001. – С. 317–329.

3.1955. Швидько, Г. К. Наукова цінність джерел економічно-статистичного характеру : (на прикладі ревізьких книг) / Г. К. Швидько // Українська археографія : сучасний стан та перспективи розвитку : тези доповідей республ. наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 89–91.

3.1956. Щербак, В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. / В. О. Щербак. – К. : Наук. думка, 1989. – 125 с.

3.1957. Щербак, В. Козацька старшина в період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. / В. Щербак // Батуринські читання. 2007 : зб. наук. праць / за ред. О. Коваленка та [ін.]. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 287–290.

3.1958. Щербак, В. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Щербак // Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Інститут історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 183–193.

3.1959. Щербак, В. Українське козацтво: формування соціального стану : друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : ВД «КМ ACADEMIA», 2000. – 295 с.

3.1960. Щербак, В. Формування козацького стану в Україні : (друга половина XV – середина XVII ст.). / В. Щербак. – К. : Інститут історії НАН України, 1997. – 180 с.

3.1961.Яковенко, Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.

3.1962. Яковенко, Н. Дзеркала ідентичності : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – 472 с. : іл.

3.1963. Яковенко, Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Вид. 3-е. – К. : Критика, 2006. – 584 с.

3.1964. Яковенко, Н. Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.

3.1965. Яковенко, Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття : Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Вид. 2-е. – К. : Критика, 2008. – 469 с. : іл.

3.1966. Яковлева, Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.

3.1967. Яковлева, Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди : (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева. – К. : Основи, 2003. – 643 с.

3.1968. Якунин, В. К. Методология истории : поиск новых основ / В. К. Якунин, А. Г. Болебрух // Грани. – 2000. – № 2 (10). – С. 3–10.

3.1969. Яременко, М. Яких козаків діти навчалися в Києво-Могилянській академії? / Максим Яременко // Київська старовина. – 2010. – № 3. – С. 3–19.

3.1970. Ярмошик, І. І. Дослідження історії України польським істориком Владиславом Томкевичем : (1899–1982 рр.) / І. І. Ярмошик // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 288–295.

3.1971. Baranowski, B. Organizacja i skład społeczny wojska polskiego w połowie XVII w., [w:] Polska w okresie drugiej wojny północnej / *B.* Baranowski. – Warszawa, 1957. – T. 2.

3.1972. Baranowski, B. Organizacja regularnego wojska polskiego w latach 1655–1660, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej" / B. Baranowski. – Warszawa, 1956. – T. 2.

3.1973. Baranowski, B. Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku / B. Baranowski. – Warszawa, 1957.

3.1974. Baranowski, B. Skład społeczny wojska polskiego w połowie XVII w. / B. Baranowski. – „Bellona", 1945. – R. 27, t. II

3.1975. Baranowski, B.Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. / B. Baranowski // Przegląd Historyczny. – 1948. – *T.* XXXVII.

3.1976. Chynczewska-Hennel, T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od shylku XVI do polowy XVII w. / Teresa Chynczewska-Hennel. – Warszawa, 1985.

3.1977. Cichowski, J., Szulczynski A. Husaria / J. Cichowski. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1977.

3.1978. Dąbrowski, J. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyzszej starszyzny kozackiej w latach 1648-1657 / J. Dąbrowski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego : Prace Historyczne, z. 101. – Krakow, 1993.

3.1979. Drozdowski, M. R. Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII w. jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego / Mariusz Robert Drozdowski, Teresa Chynczewska-Hennel // Spoleczeństwo Staropolskie. – Warszawa, 2008. – T. 1. – S. 165-222.

3.1980. Franz, M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukrainnych w XVI–XVII wieku / M. Franz. – Toruń, 2006. – 476 s.

3.1981. Franz, M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku : geneza i character / M. Franz. – Toruń, 2012. – 255 s.

3.1982. Gajecky, G. The Cossack Administration of the Hetmanate / G. Gajecky. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 1–2.

3.1983. Gerlach, J. Pospolite ruszenie i obrona za Zygmunta I, [w:] Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrachama / J. Gerlach. – Lwów, 1931. – T. 2.

3.1984. Górski, K. Historya artylerii polskiej / K. Górski. – Warszawa, 1902.

3.1985. Górski, K. Historya jazdy polskiej / K. Górski. – Kraków, 1894.

3.1986. Górski, K. Historya piechoty polskiej / K. Górski. – Kraków, 1893.

3.1987. Górski, K. Wojsko kwarciane / K. Górski. – „Niwa”, 1892.

3.1988. Grabarczyk, T. Piechota zaciężna królestwa poskiego w XV wieku / T. Grabarczyk. – Łódź, 2000.

3.1989. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / pod redakcją P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2010. – 456 s.

3.1990. Janas, E. Społeczne aspekty rozwoju husarii w latach 1648-1667 na przykładzie chorągwi hetmana wielkiego koronnego Stanisława Potockiego i wojewody sandomierskiego Władysława Myszkowskiego / E. Janas, L. Wasilewski // Studia i Materialy do Historii Wojskowośći. – Wiockiw. – 1981. – T. 23. – S. 65–112.

3.1991. Kolankowski, L. Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 / L. Kolankowski // Ziemia Czerwieńska. – 1935. – T. 1.

3.1992. Koranyj, K. Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny / K. Koranyj // Czasopismo prawno-historyczne. – Poznań, 1948. – T. 1. – S. 106–108.

3.1993.Korzon, T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / T. Korzon. – Wyd. 2. – Lwów, 1923. – T. 1.

3.1994.Kukiel, M. Skład narodowy i społeczny wojsk koronnych za Sobieskiego / M. Kukiel // Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. – Kraków 1938. – T. 2. – S. 43-441.

3.1995.Kukiel, M. Zarysy historii wojskowości w Polsce / M. Kukiel. – Kraków, 1929.

3.1996.Łopatecki, K. „Disciplina militaris" w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku / Karol Łopatecki. – Białystok, 2012. – 802 s.

3.1997.Nageielski, M. Chorągwie husarskie Aleksandra Hilarego Połubińskiego i króla Jana Kazimierza w latach 1648–1666 : Przycznek do badań składu społecznego wojska polskiego w połowie XVII wieku / M. Nageielski // Acta Baltico-Slavica. – Wroclaw : Warszawa : Kraków : Gdańsk : Łódź, 1983. – T. 15. – S. 77–138.

3.1998. Nageielski, M. Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku / M. Nageielski // Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Pilsudskiego i Petlury : Z dzielów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku / pod red. J. Wojtasika. – Warszawa, 2000. – S. 35–55.

3.1999. Nageielski, M. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) / M. Nageielski // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1991. – T. 1, z. 4. – S. 791–816.

3.2000. Nageielski, M. Struktura wojska Zaporoskiego w dobie powstania Chmielnickiego / M. Nageielski // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej. – Zabrze, 2010. – S. 50–59.

3.2001. Nageielski, M. Udział Kozaczyzny zaporoskiej w wysiłku zbrojnym Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku / M. Nageielski // Rzeczypospolita Oboiga Narodów i jei tradycie : studia i sckice / red. M. Wagnei, J. Wojtasik. Siedlce, 2004. – S. 103–123.

3.2002. Plewczyński, M. Armia Koronna 1506–1572 zagadnienia struktury narodowościowej / M. Plewczyński. – Warszawa, 1991.

3.2003. Plewczyński, M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów / M. Plewczyński. – Warszawa, 1995. – 166 s.

3.2004. Plewczyński, M. Rusko-podolski rejon werbunkowy w czasach panowania Zygmunta Augusta (1548-1572) / M. Plewczyński // Od Armii komputowej do narodowej. II. Dzieje militarne Polski I jej wschdnich sąsiadów od XVI do XX wieku / pod red. M. Krotofila, A. Smolińskego. – Toruń 2005. – S. 9–22.

3.2005. Plewczyński, M. Skład chorągwi jazdy koronnej w latach 1501–1571 / M. Plewczyński // Studia i materialy do historii wojskowości. – 1993. – T. 35. – S. 33–56.

3.2006. Plewczyński, M. W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574 / M. Plewczyński. – Siedlce, 1995. – 323 s.

3.2007. Plewczyński, M. Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI wieku / M. Plewczyński. – Warszawa, 1985. – 314 s.

3.2008. Serczyk, W. Na dalekiej Ukrainie : dzieje Kozaczyzny do 1648 roku / W. Serczyk. – Kraków, 1984.

3.2009. Serczyk, W. Rzeczypospolita i Kozaczyzna w pierwszym cwierćwieczu XVII w. / W. Serczyk // Studia Historyczne. – 1977. – R. 20. – S. 1–23.

3.2010. Spieralski, Z. Geneza i początci obrony potocznej : studium o wojsku polskim w XV w. / Z. Spieralski // Studia i materiały do historii wojskowości. – Wroclaw : Warszawa : Kraków, 1992. – T. 34. – S. 3–34.

3.2011. Teodorczyk, J. Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII wieku / J. Teodorczyk // Historia wojskowości polskiej : wybrane zagadnienia. – Warszawa, 1972. – S. 177–193.

3.2012. Tomkiewicz, W. Kozaczyzna Ukrainna / W. Tomkiewicz. – Lwów : Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1939. – 95 s.

3.2013. Tomkiewicz, W. O składzie spolecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na prełomie XVI–XVII wieku / W. Tomkiewicz // Przegląd Historyczny. – 1948. – T. 37. – S. 249–260.

3.2014. Tomkiewicz, W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638 / Władysław Tomkiewicz // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – T. 44/1. – S. 125–175.

3.2015. Tomkiewicz, W. Zasięg kołonizacji polskiej na ziemiach ruskich / Władysław Tomkiewicz // Przegląd Powczechny. – 1933. – R. L., т. 197. – S. 32–57.

3.2016. Urwanowicz, J. Wojskowe sejmiki. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku / J. Urwanowicz. – Białystok, 1996. – 265 s.

3.2017.Wimmer, J. Historya piechoty polskiej do roku 1864 / J. Wimmer. – Warszawa, 1978.

3.2018.Wimmer, J. Piechota w wojsku polskim XV-XVIII wieku / J. Wimmer // Historia wojskowości polskiej : wybrane zagadnienia. – Warszawa, 1972. – S. 161–176.

3.2019.Wimmer, J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w. / J. Wimmer. – Warszawa, 1995.

3.2020.Wisner, H. Rzeczpospolita Wazów. II. Wojsko Wielkiego księstwa Litewskiego, dyplomacja, varia / H. Wisner. – Warszawa, 2004.

3.2021.Wójcik, Z. Dzikie pola w ogniu : o Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa, 1968.

3.2022.Wójcik, Z. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa, 1960.

3.2923.Wójcik, Z. Wojny kozackie w dawnej Polske / Z. Wójcik // Dzieje narodu i państwa polskiego. – Kraków, 1989. – T. 2, z. 27.

3.2024.Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. T. I do roku 1648 / redaktor naukowy Sikorski Janusz. – Warszawa, 1965.

4. Дисертації та автореферати дисертації

4.2025.Васильєва, О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663–1734 рр. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / Васильєва Ольга Олексіївна ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 263 арк. : дод.: л. 233–263. – Бібліогр.: л. 184–232.

4.2026. Гоголева, А. А. Местная власть в Острогожском уезде во второй половине XVII – начале XVIII в.: городовые воеводы и черкасские полковники : дисс. … канд. ист. наук : 07.00.02 : “Отечественная история” : защищена 20.06.2005 [Электронный ресурс] / Гоголева Алла Анатольевна ; ГОУВПО "Воронежский государственный

университет". – Воронеж, 2005. – 239, [2] с. : ил. – Режим доступа: http://www.dissercat.com/ content/ mestnaya

4.2027. Горяга, О. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Горяга Оксана Вікторівна ; Одеська юридична академія. – Одеса, 2009. – 241 арк.

4.2028. Іваненко А. О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр.XVII – кінець XVIII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 : «Військова історія» / Іваненко Анатолій Олександрович ; Національна академія оборони України. – К., 2003. – 218 арк.

4.2029. Кривошея В. В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648-1782 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" /Кривошея Володимир Володимирович ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2005. – 938 арк.

4.2030. Луняк, Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях : автореф. дис ... д-ра іст. наук : 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Луняк Євген Миколайович ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013 . – 36 с.

4.2031. Мартьянова, С. М. Правовий статус суддів Війська Запорозького козацько-гетьманської доби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Мартьянова Світлана Мирославівна ; Львівський ун-т внутрішніх справ. – Львів, 2011. – 208 арк. : рис., табл.